

S.M.YAQUBOV A.C. MƏMMƏDOV

Prof. S.M.Yaqubovun ümumi redaktorluğu ilə

***SOSIAL - İQTİSADI
STATİSTİKA***

Ali məktəblər üçün dərslik

Dərsliyin nəşrinə Azərbaycan
Respublikası Təhsil Nazirliyinin
2008-ci il tarixli əmri ilə icazə
verilmişdir.

BAKI-2008

Rəy verənlər: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru,
professor **A.K.Ələsgərov**

i.e.d. prof. **S.M.Səbzəliyev**

i.e.n., dos. **O.İ.İbrahimov**

**S.M.Yaqubov, A.C. Məmmədov. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik.
Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2008, - 388 səh.**

Kitabda sosial-iqtisadi statistikanın əsasları uçot və statistikanın beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq şərh edilmişdir. Dərslik ali iqtisad məktəblərinin bakalavrları, magistrləri, aspirantları müəllimləri, və sosial-iqtisadi statistika ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Dərsliyin I, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII fəsilərini dos. A.C.Məmmədov, II, III, IV, XIV və XV fəsiləri isə prof. S.M.Yaqubov işləyib hazırlamışdır.

© «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı - 2008

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının 1918-ci ildə qazandığı suverenliyin 1991-ci ildə bərpa olunduğu və dövlətimizin müstəqil sosial-iqtisadi siyasət yeritdiyi bir vaxtda idarəetmənin iqtisadi metodlarının əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə artmış, informasiyanın keyfiyyətinin, dürüstlüyünün və obyektivliyinin təmin olunmasında statistikanın rolu xeyli güclənmişdir.

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçilməsi və respublikamızın beynəlxalq birliyə getdikcə daha çox daxil olması uçot və statistikanın dünya təcrübəsindən ayrı düşməsinə son qoymağı tələb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq respublika prezidentinin 11 avqust 1992-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sistemə keçilməsi haqqında» fərmanına və bu fərmanın tələblərinin həyata keçirilməsi üçün Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi müvafiq qərara əsasən respublikada uçot və statistikanın beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq yenidən qurulmasına dair dörd proqram işlənilmişdir. I proqram 1993-1997-ci illəri, II proqram 1998-2002-ci illəri, III proqram 2003-2007-ci, IV proqram isə 2008-2012-ci illəri əhatə edir. Həmin proqramların icraçılarından biri də Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetidir.

Respublikamızda uçot və statistikanın beynəlxalq standartlara keçilməsi, qeyd olunan Proqramlarda göstəriləyi kimi onun əsaslarını bilən və təcrübədə tətbiq etməyə qadir olan yüksək ixtisaslı, səriştəli iqtisadçı kadrların, statistiklərin hazırlandığı şəraitdə mümkündür. Bu isə öz növbəsində respublikada informatika, iqtisadi metodlarla tənzimləmə, muhasibat uçotu, təhlil və audit, maliyyə, bank işi və statistika üzrə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını nəzərdə tutan nümunəvi tədris planlarının, proqramların, dərsliklərin və başqa tədris-metodiki vəsaitlərin yaradılmasını tələb edir.

Əgər statistikanın ümumi nəzəriyyəsi öyrənilərkən əvvəllər nəşr olunmuş eyni adlı dərsliklərdən, tədris vəsaitlərindən və metodiki göstərişlərdən az-çox istifadə oluna bilərdisə, sosial-iqtisadi statistikanı öyrənərkən uçot və statistikanın beynəlxalq standartla-

rına, qərb ölkələri statistiklərinin təcrübəsinə, beynəlxalq təşkilatların metodoloji tövsiyələrinə, habelə Azərbaycan Respublikasının normativ sənədlərinə əsasən sosial-iqtisadi göstəricilərin formalaşdırılmasına və bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial-iqtisadi göstəricilərin hesablanmasına tamamilə yeni metodologiya və prinsiplərlə yanaşılması tələb olunurdu. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Statistika kafedrasında 2007-ci ildə «Sosial-iqtisadi statistika» adlı fundamental fənnin yeni proqramı işlənib hazırlanmışdır. Bu kitab həmin proqrama uyğun Azərbaycan dilində oxuculara təqdim olunan ilk dərslikdir. O, iqtisad ixtisasları üzrə ali təhsil alan tələbələr, magistrələr, aspirantlar və habelə müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin dərslik dövlət iqtisadiyyat, maliyyə, sığorta, bank və statistika orqanlarının işçiləri və habelə sosial-iqtisadi statistikanın müasir problemləri ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlı və faydalı ola bilər. Oxuculara təqdim olunan bu dərslik bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəlliflərin ilk addımlarından biri olduğundan onun məzmununda və quruluşunda bəzi xırda qüsurların olması istisna deyildir. Ona görə də müəlliflər həmin dərsliyin təkmilləşdirilməsi üzərində öz işini davam etdirmək əzmindədirlər. Odur ki, həmin dərsliyə dair arzu və təkliflərini Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Statistika kafedrasına (Bakı şəhəri, Həsən Əliyev küç, 135) göndərən oxuculara müəlliflər əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirir.

İ FƏSİL

SOSIAL-İQTİSADI STATİSTİKANIN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin statistik qiymətləndirilməsinin zəruriliyi

Azərbaycanda bazar münasibətinə keçid şəraitində statistika elminin inkişafı üzrə fundamental elmi tədqiqatların aparılmasına tələbat artırdı. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, statistika elmi və təcrübəsində çoxsaylı həll olunmamış problemlər yığılıb qalmışdır. Həm də onlar ani olaraq meydana çıxmamış, respublikada yaranmış sosial-iqtisadi və siyasi böhran vəziyyətilə sıx əlaqədar idi. Son illərdə respublikada statistikanın təkmilləşdirilməsi üzrə islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür, lakin statistika elminin və praktikasının inkişaf problemi çox ciddidir. Ölkənin statistika xidməti hələ də gündəlik meydana çıxan çoxlu suallara cavab vermir və cəmiyyətin köklü surətdə yeniləşdirilməsində fəal rol oynaya bilmir.

Hazırda statistika məlumatlarının dürüstlüyünün təmin edilməsi və bu əsasda statistikaya olan inamın bərpa olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sovet hakimiyyəti zamanı statistikanın köməyi ilə çətinliklər və nöqsanlar ört-basdır edilmiş və ancaq əldə edilən nailiyyətlər və müvəffəqiyyətlər göstərilmişdir. Bu sosial-iqtisadi vəziyyətə, əhəlinin rifahına, sənayedəki, kənd təsərrüfatındakı və başqa sahələrdəki vəziyyətə aiddir. Nəticədə makro və mikro səviyyədə mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamika sıraları, o cümlədən statistika məcmuələrində dərc edilən məlumatlar analitik işlər üçün az yararlıdır.

Statistik məlumatların obyektivliyini, dəqiqliyini və dürüstlüyünü təmin etməyin mühüm şərti onların hesablanması statistika metodologiyasının təkmilləşdirilməsidir. Uzun müddət ölkədə mövcud olan statistika metodologiyası dünya praktikasında qəbul ediləndən ciddi fərqlənirdi. Elə buna görə də müqayisə edilən göstəricilər dairəsi çox məhdud idi, bu da bizim sosial-iqtisadi

inkişafımızı qabaqcıl ölkələr ilə müqayisə edərək obyektiv nəticə çıxarmağı xeyli çətinləşdirirdi.

Göstəricilər sisteminin beynəlxalq praktikada qəbul edilən standartlara və yanaşmalara uyğunlaşdırılması zəruridir ki, müstəqim beynəlxalq müqayisələr aparmaq imkanı yaransın. Söhbət makroiqtisadi hesablamalarda milli hesablar sisteminin (MHS) geniş tətbiq olunmasından gedir ki, bu da mühasibat uçotunun bütün sisteminin köklü surətdə dəyişdirilməsini tələb edir. Bu zaman bəzi alimlərin xalq təsərrüfatı balanslarından imtina etmək fikri ilə razılaşmaq olmaz. Kapitalist ölkələrinin məşhur iqtisadçıları təsdiq edirlər ki, xalq təsərrüfatı balansları analitik məqsədlər üçün çox vacibdir. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrin statistikasına başqa cür yanaşmaq lazımdır: faydalı nə varsa ölkə statistikasında tətbiq olunmalıdır. Bu ilk növbədə seçmə müşahidələrinin keçirilməsi təcrübəsinə, milli hesablar sisteminin qurulmasına, ümumi daxili məhsulun və ümumi milli gəlirin hesablanma metodologiyasına, əhəlinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsinə və s. aiddir.

1.2. Sosial-iqtisadi statistikanın obyektı və predmeti

Sosial-iqtisadi statistika müstəqil ictimai elm olmaqla cəmiyyətdə baş verən çoxsaylı və rəngarəng sosial-iqtisadi hadisələri öyrənir. Onun öyrəndiyi obyekt cəmiyyət və burada baş verən kütləvi sosial-iqtisadi hadisə və proseslərdir. O, kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin müxtəlif cəhətlərini öyrənməklə inkişafımızda meydana çıxan nisbətləri, meylləri və qanunauyğunluqları aşkar edir, həm cəmiyyət dəyişikliklərini əks etdirən sadə göstəriciləri, həm də mürəkkəb sosial-iqtisadi göstəricilərin tərkib ünsürlərini qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Sosial-iqtisadi statistika bir tərəfdən cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının amillərini qeydə almaqla məlumat toplayır, digər tərəfdən əldə olunan məlumatları sistemləşdirir, ümumiləşdirir, təhlil edir və müvafiq nəticələr çıxarır ki, bu da dövlət idarə orqanlarına və təsərrüfat subyektlərinə iqtisadiyyatı tənzimləmək, sosial-iqtisadi proqnozları və layihələri hazırlamaq və onların icrasına nəzarət etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Alman iqtisadçısı, professor P. Lippe iqtisadi statistikaya dair oçerklər kitabında göstərir ki, gözlər canlı orqanizm üçün nə kimi əhəmiyyət kəsb edirsə, statistika da dövlət (cəmiyyət) üçün o qədər əhəmiyyətlidir. Ölkəmizin ictimai həyatında baş verən sosial-iqtisadi hadisələrin həm kəmiyyət tərəfi, həm də keyfiyyət müəyyənliyi vardır. İctimai-iqtisadi hadisə və proseslərin bu iki tərəfi qarşılıqlı sıx əlaqədə olmağla dialektik vəhdət təşkil edir.

Hər bir tarixi anda sosial-iqtisadi hadisələr müəyyən həcmə, səviyyəyə malikdir və onların arasında müəyyən kəmiyyət nisbəti vardır. Məsələn, müəyyən tarixə respublika əhalisinin sayı, onun tərkibində kişi və qadınların say nisbəti, milli iqtisadiyyatımızın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf sürəti və sairə fərqlidir. Obyektiv surətdə mövcud olan həcm, səviyyə, kəmiyyət nisbətləri daima dəyişməkdədir. Onlar sosial və iqtisadi hadisələrin kəmiyyət tərəfini, dəyişməsi qanunauyğunluqlarını və bütövlükdə, sosial-iqtisadi statistikanın predmetini təşkil edir. Beləliklə, sosial-iqtisadi statistika kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin kəmiyyət tərəfini keyfiyyət tərəfi ilə sıx əlaqədə, yəni müəyyən keyfiyyətli kəmiyyəti və onda baş verən qanunauyğunluqları öyrənir. Sosial-iqtisadi statistika cəmiyyətdə maddi və mənəvi nemətlərin istehsalını, bölüşdürülməsini, istehlakını və habelə onların dəyişməsi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları, onların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar, inkişaf meyli statistika məlumatında əks olunur. Sosial-iqtisadi statistika öz predmetini öyrənmək üçün elmi anlayışlar, kateqoriyalar sistemini və onların hesablanması metodlarını işləyib hazırlamalıdır. Həmin sistemin mühüm tərkib hissəsi cəmiyyətin sosial həyatının və iqtisadi inkişafının vəziyyətini əks etdirən əsas göstəricilərdir. Müəyyən zaman və məkanda kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqları statistika məlumatlarında təzahür edir. Belə qanunauyğunluqlara statistik qanunauyğunluqlar deyilir.

Hazırda sosial-iqtisadi statistika mürəkkəb və geniş şəbəkəli elm sahəsidir. Onun tərkibinə statistikanın ümumi nəzəriyyəsi, iqtisadi statistika, sosial və sahələr statistikasını və habelə əhali statistikasını daxildir. Sosial-iqtisadi statistikanın bütün sahələri sıx əlaqədə olmaqla bir-birini tamamlayır və zənginləşdirir.

Sosial-iqtisadi statistikanın quruluşu dedikdə onun hansı məsələləri öyrənməsi nəzərdə tutulur. O, əhaliyə dair məsələləri, əmək ehtiyatlarının, işçi qüvvəsinin sayını, iş vaxtını, əmək məhsuldarlığını, muzzdlu əməyin ödənişi göstəricilərini, milli sərvəti və istehsal vasitələrini, əsas makroiqtisadi göstəriciləri, milli hesablar sistemində istehsal, gəlirlərinin yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsi göstəricilərini, kapital və maliyyə hesablarını, qiymət və tarifləri, inflyasiyanı, maliyyə və bank statistikasının göstəricilərini, xarici iqtisadi əlaqələri və tədiyə balansını səciyyələndirən göstəriciləri, istehsal və tədavül xərclərini, rentabellik göstəricilərini, əhalinin həyat səviyyəsini və sosial sferanın göstəricilərini öyrənir.

1.3. Sosial-iqtisadi statistikanın nəzəri əsasları və başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi

Sosial-iqtisadi statistika bir sıra layihələrinin hazırlanması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün mühüm vasitədir. Onun nəzəri əsasını fəlsəfə və iqtisadi nəzəriyyə təşkil edir. O, iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanaraq anlayışların mahiyyətini açır. Sosial - iqtisadi statistikada keyfiyyət təhlili, yəni statistik rəqəmlər arxasında duran hadisələrin mahiyyətinin aydınlaşdırılması həlledici rol oynayır. Sosial- iqtisadi statistikaya əsaslanaraq iqtisadi nəzəriyyə iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir.

Sosial -iqtisadi statistika isə iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanaraq həmin qanunların miqdar ifadəsini tədqiq edir, konkret iqtisadi hadisələrin müəyyən zaman və məkan daxilində dinamikasını, quruluşunu və qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Bazar iqtisadiyyatına keçən respublikamızda uçot və statistika işləri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq yenidən qurulur ki, onun da nəzəri əsasını iqtisadi təlim təşkil edir. Həmin nəzəriyyəyə görə hər cürə gəlirin mənbəyi istehsaldır və istehsal fəaliyyəti dedikdə həm maddi nemətlər istehsalı, həm də qeyri-maddi xidmətlər göstərən fəaliyyət başa düşülür. K. Marksın əmək-dəyər nəzəriyyəsiindən fərqli olaraq Con Keynsin iqtisadi nəzəriyyəsinə görə dəyərin yaranmasında canlı əməklə yanaşı başqa bir sıra amillər, məsələn, kapital, torpaq, elmi-texniki tərəqqi də iştirak

edir. Sosial-iqtisadi statistika öz tədqiqatlarında statistikanın ümumi nəzəriyyəsində işlənilən hazırlanmış metodlardan və prinsiplərdən yaradıcılıqla və hər bir obyektin özəlliklərini nəzərə almaqla istifadə edir. Həmin metodlara mütləq və nisbi kəmiyyətlər, orta kəmiyyətlər, cədvəllər, paralel sıralar, dinamika sıraları, variasiya göstəriciləri, indeks, balans metodu, riyazi statistikanın metodları (dipersiya, reqressiya, korrelyasiya metodları və s.) aiddir. Sosial -iqtisadi statistika bu metodları tətbiq edərkən milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan düzgün və obyektiv nəticələr əldə edə bilməz. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikasını tədqiq edərkən statistika analitik hamarlaşdırma metodundan geniş istifadə edir, yəni 3-5 il üzrə hesablanan orta göstəricilərə istinad etməklə müqayisələr aparır.

1.4. Müasir dövrdə sosial-iqtisadi statistikanın əsas vəzifələri və statistika müşahidəsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Sosial-iqtisadi statistikanın vəzifələri cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatı ilə müəyyən olunur. Sosial-iqtisadi statistika geniş dairəli vəzifələri həll edir. Bu hər şeydən əvvəl respublika iqtisadiyyatının vəziyyətinə və inkişafına, müxtəlif sosial və iqtisadi hadisələrə dair məlumatı toplamaq, işləmək, təhlil etmək və ümumiləşdirmək yolu ilə onların qanunauyğunluqlarını hərtərəfli və dərinlən öyrənməlidir. Hər bir inkişaf mərhələsində sosial-iqtisadi statistika qarşısında bu dövrün xüsusiyyətləri ilə şərtlənən vəzifələr dürür. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sosial-iqtisadi statistika yeni mühüm vəzifələri həll etməlidir. Bu məqsədlə onun keyfiyyət və operativliyinin yüksəldilməsi, hesabatın təkmilləşdirilməsi, sosial-iqtisadi təhlilin dərinləşdirilməsi tələb olunur.

Mühüm nisbətlərin: istehsalla istehlak arasındakı, istehlakla yığım, istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak malları istehsalı arasındakı, ayrı-ayrı sahələr arasındakı nisbətlərin təhlili metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə; iqtisadiyyatın quruluşunun və texniki-iqtisadi irəliləyişlərin, elmi-texniki tərəqqinin öyrənilməsinə; iqtisadiyyatda baş verə biləcək disproporsiyaların aşkar edilməsinə; bazar iqtisadiyyatının bütün imkanlarının aşkar olunmasına və

daha tam istifadə edilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. İqtisadiyyatın vəziyyəti və əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həm respublika, həm də bölgələr səviyyəsində idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün baş verən hadisə və proseslər haqqında müntəzəm surətdə tam və dürüst məlumat olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmə strukturlarının öz funksiyalarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi üçün onların informasiyaya olan tələbatını ödəmək sosial-iqtisadi statistikanın mühüm vəzifəsidir.

Statistik informasiyaya olan tələbat həm makro səviyyədə, həm də müəssisələr və bölgələr səviyyəsində olduğundan statistikanın başlıca vəzifələrindən biri yeni və mərkəzi hakimiyyət orqanlarını və habelə təsərrüfat subyektlərini məhsul istehsalının həcminə və satış bazarlarının vəziyyətinə dair məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir.

İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinə keçməklə təsərrüfat subyektlərindən toplanılan məlumatın tam və dürüst olması məsələsi ciddi durduğundan statistika müşahidəsinin təşkili daha da təkmilləşdirilməli, onun registr, siyahıyaalma və seçmə müşahidəsi kimi formaları daha geniş tətbiq olunmalıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçildiyi indiki dövrdə bir sıra sosial-iqtisadi hadisə və proseslər üzərində nəzarət sistemi olmadığına görə müəyyən problemlər yaranır. Məsələn, ətraf mühitin keyfiyyətini və təbii-mühafizə tədbirlərinin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün daima işləyən monitorinq yaradılmalıdır. Bu o deməkdir ki, müəyyən obyektlərin, ilk növbədə ətraf mühitin: suyun, havanın, torpağın, yağıntuların kimyəvi tərkibi və sairənin vəziyyəti üzərində xüsusi statistika müşahidəsi təşkil olunmalıdır. Sahələrarası balansın işlənilib hazırlanması da az əhəmiyyət kəsb etməyən vəzifələrdəndir. Bu milli iqtisadiyyatda əsas iqtisadi nisbətləri aşkar etməyə, istehsal və tələbatdakı quruluş dəyişikliklərini öyrənməyə, iqtisadiyyat sahələri ilə ixracat, kapital və sərmayə qoyuluşu arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təhlil etməyə, qiymətin əmələ gəlməsi xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Beynəlxalq müqayisələri təmin etmək və əhalinin həyat səviyyəsini öyrənmək də ciddi vəzifələrdən biridir.

Ölkəmizdə planlı-inzibati iqtisadiyyatın hökm sürdüyü şəraitdə sosial-iqtisadi hadisələr haqqında statistik informasiyanın əldə olunmasının əsas forması məcburi statistika hesabatları idi ki, həmin hesabatları bütün müəssisə və təşkilatlar yuxarı təşkilatlara və statistika orqanlarına təqdim edirdilər. Statistik informasiyanın bu üsulla əldə olunması həmin dövrün ideologiyası ilə şərtlənirdi: yuxarıdan aşağı mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemi plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi haqqında müəyyən hesabat alınmasını tələb edirdi. Hesabatla əhatə olunmayan sahələrdə və istiqamətlərdə isə əsasən xüsusi təşkil edilmiş müşahidənin siyahıyaalmalar, seçmə müayinələri formasından istifadə edilirdi, məsələn, əhalinin, mal-qaranın, ağac-əkmələrin, avadanlıqların siyahıya alınmasını buna misal göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə iqtisadiyyatın idarə olunmasında və planlaşdırılmasında statistika hesabatları daha çox məlumat verirdi.

Respublika iqtisadiyyatında bazar prinsiplərinin formalaşması və Milli hesablar sisteminə keçilməsi statistika orqanlarının iş şəraitini ciddi dəyişdi. Külli miqdarda xırda müəssisələrin yaranması və onların tamamilə maliyyə- təsərrüfat müstəqilliyinə malik olması statistika hesabatlarının təqdim olunması məsuliyyətinin azalmasına səbəb oldu. Qeyri -formal fəaliyyətin həcmnin çox olması, vergidən yayınmaq üçün istehsal həcmnin gizlədilməsi statistika hesabatları vasitəsi ilə əldə olunan göstəricilərin obyektivliyini aşağı salırdı. Bütün qeyd olunanlar statistika müşahidəsinin təşkili prinsiplərinin dəyişdirilməsi zərurətini doğururdu. Respublikamızda statistika müşahidəsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi müasir dövrdə uçot və statistikanın beynəlxalq standartlarına keçməsinə dair I, II və III proqramlarda öz əksini tapmışdır. Həmin proqramların əsas tələbləri aşağıdakılardır:

- 1) Müəssisə və təşkilatların Vahid Dövlət Registrinin (VDR) işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- 2) Müəssisələr statistikasına keçilməsi;
- 3) Hesabatların ixtisar edilməsi və cari statistika hesabatlarının vahid formalarının müəyyən edilməsi;
- 4) İri və orta müəssisələr üzrə başdan-başa müşahidə, kiçik müəssisələr üzrə isə seçmə müşahidəsindən istifadə olunması;

5) Seçmə müşahidə metodologiyasının və praktiki təşkilinin təkmilləşdirilməsi;

6) Siyahıyaalmaların keçirilməsi;

7) Sosial və iqtisadi proseslərin əsas istiqamətləri üzrə monitorinqin təşkil olunması;

8) Statistika müşahidəsinin kombinəşdirilmiş metodlarının (başdan-başa və seçmə tədqiqatlarının, siyahıyaalmaların və s.) əlaqələndirilmiş qaydada tətbiq edilməsi;

9) Dövlət və idarə statistikalarının və elmi hesablamaların məlumatından tarazlı istifadə əsasında informasiyanın işlənilib hazırlanması;

10) İnformasiyanın əldə olunmasının yeni «skvoznoy» texnologiyasının işlənilib hazırlanması.

Statistik informasiyanın sahə prinsipi ilə əldə olunmasından müəssisələr statistikasına keçilməsi hər şeydən əvvəl müəssisə və təşkilatların Vahid Dövlət Registrinə (MVDR) keçilməsini nəzərdə tutur. Həmin registrdə hər bir təsərrüfat subyekti üzrə onun hüquqi və faktiki yerləşdiyi yer, sahə mənsubiyyəti, əsas iqtisadi göstəriciləri (məhsulunun həcmi, əsas və dövriyyə kapitalı, işçilərin sayı və s.) haqqında məlumat verilir. MVDR əsasında subregistrələr yaradılır və aparılır. Statistika müşahidəsi obyektləri məcmusunun yaradılmasının əsasını subregistrələr təşkil edir ki, bu da mövcud hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fəaliyyətlərinin siyahısından ibarətdir. Subregistrələr müntəzəm olaraq dəyişikliklər edilir: ləğv edilən vahidlər silinir, mövcud müəssisələr haqqında olan məlumatlar düzəldilir. Onlarda baş verən hər növ dəyişikliklər qeydə alınır, yeni yaradılan müəssisələr üzrə məlumatlar əks olunur.

Subregistrələrin yaradılması statistika müşahidəsi obyektləri məcmusunun tam və dəqiq olmasına xidmət edir. MVDR və subregistrələr seçmə müşahidəsində seçmə məcmusunu yaratmaq üçün istifadə olunur, həm də statistik məlumat mənbəyi rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət statistikasının kompleks təkmilləşdirilməsinə keçən əsrin 90-cı illərində başlanmışdır. Son 15 ildə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına dair obyektiv, dolğun və keyfiyyətli göstəricilərin əldə olunmasını təmin etmək və əhalinin rəsmi statistikaya inamını gücləndirmək üçün Nazirlər

Kabineti 1992-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sisteminə keçilməsinin Dövlət Proqramı haqqında» qərarı və «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə 1998-ci ildə «1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika sistemində islahatların aparılmasına dair» və 2003-cü ildə «2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair» Dövlət Proqramları təsdiq olunmuşdur. Sonuncu Proqram statistika sistemində kompleks islahatların başa çatdırılmasını nəzərdə tutur ki, onun da əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İstifadəçilər tərəfindən açıq statistika məlumatlarının əldə edilməsi yollarının genişləndirilməsi və məlumatların formalaşdırılması metodologiyasının şəffaflığının təmin edilməsi;

2. Statistika göstəricilərinin hazırlanmasında beynəlxalq statistika standartlarından və təsnifatlardan yüksək peşəkarlıqla və elmi əsaslarla istifadə edilməsi;

3. Statistika məlumatlarının vaxtında hazırlanması, yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi və maliyyə ehtiyatlarının qənaət edilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq respondentlərə düşən yükün azaldılması, məlumat mənbələrinin optimal quruluşunun təmin edilməsi;

4. Rəsmi statistika məlumatlarının əhəmiyyətinin, etibarlılığının yüksəldilməsi və vaxtında hazırlanmasını təmin etmək məqsədi ilə aparılan ümumi müşahidələrlə yanaşı seçmə müşahidəsinin geniş tətbiqi əsasında məlumatların toplanması, işlənməsi, saxlanması və mübadiləsi metodlarının əsaslı şəkildə dəyişdirilməsi;

5. Fərdi statistika məlumatlarının məxfiliyinin təmin edilməsi, onlardan yalnız respublika, ərazi və iqtisadiyyat bölmələri səviyyəsində yekun statistika göstəricilərinin formalaşdırılması məqsədi ilə istifadə edilməsi.

Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair sonuncu Dövlət Proqramında 150-yə qədər tədbirin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Onları ümumi şəkildə belə qruplaşdırmaq olar:

- bütövlükdə iqtisadiyyat və habelə onun sahə və bölmələri üzrə makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi;

- statistika müşahidələrinin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təşkil olunması, göstəricilərin hesablanması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi;
- statistikanın beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun olaraq müəssisələr statistikasına keçidin sürətləndirilməsi;
- beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş təsnifatlara uyğun milli təsnifatların hazırlanması və tətbiq edilməsi;
- sosial və demografik statistikanın təkmilləşdirilməsi;
- dövlət statistika sisteminin informasiya texnologiyasının, texniki və proqram-texnoloji təminatının təkmilləşdirilməsi;
- statistik fəaliyyətin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi Dövlət Statistika Komitəsinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və kadr potensialının möhkəmləndirilməsi;
- statistika sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi və onun yüksək səviyyədə qurulması.

1.5. Sosial-iqtisadi statistikanın göstəricilər sistemi və onun əsas bölmələri

İctimai-iqtisadi həyatda baş verən hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini öyrənmək üçün statistika göstəricilər sistemini işləyib hazırlamışdır. Göstərici- geniş, tez-tez tətbiq edilən çox tutarlı anlayışdır. O müxtəlif hadisələrin konkret məzmununa, xüsusiyyətlərinə və formasına uyğun olaraq qurulur. Statistika göstəricisi sosial-iqtisadi hadisələrin kəmiyyət tərəfi ilə bilavasitə əlaqədarlıdır. Lakin o hadisələrin mahiyyətinə əsaslanan keyfiyyət məzmununa malikdir. Statistika göstəricisi hadisələrin konkret rəqəmlərlə ifadəsindən ibarətdir. Statistika hadisələri konkret məkan və zaman daxilində öyrəndiyindən, hər bir statistika göstəricisi müəyyən əraziyə və vaxta aid olmalıdır. Statistikada müəyyən əraziyə, vaxta və keyfiyyətə malik olmayan mücərrəd rəqəm yoxdur.

Statistika göstəricisi ayrıca hadisəyə (obyektə), ayrıca müəsisəyə, müəyyən sahənin müəssisələri qrupuna və respublikanın bütün iqtisadiyyatına aid ola bilər. Buna uyğun olaraq göstəricilər fərdi, qrup və ümumi ola bilər. Son iki qrup göstəricilərə icmal

göstəricilər də deyilir. Respublika ərazisinin müəyyən hissəsinə aid olan göstəriciyə isə bölgəvi göstərici deyilir. Müəyyən iqtisadiyyat sahəsinə aid olan göstəriciyə sahəvi, bütövlükdə respublikaya aid olan göstəricilərə isə makroiqtisadi göstəricilər deyilir.

Sosial-iqtisadi hadisələr haqqında müşahidə yolu ilə toplanan kütləvi məlumatları yekunlaşdırmaq yolu ilə icmal statistika göstəriciləri əldə olunur.

Sosial-iqtisadi statistikanın göstəriciləri proqnozları tərtib etmək üçün də baza rolunu oynamalıdır. Statistika göstəriciləri sabit deyildir. O, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daima dəyişilir və təkmilləşdirilir. Məsələn, respublikada bazar iqtisadiyyatına keçilməsilə əlaqədar olaraq bəzi göstəricilər öz əhəmiyyətini itirmiş, bir sıra yeni göstəricilər meydana çıxmış və başqa göstəricilərin hesablanması metodologiyası təkmilləşdirilmişdir.

Qərbi iqtisadçıların istehsal amilləri nəzəriyyəsinə uyğun olaraq sosial-iqtisadi statistikanın göstəricilər sisteminin şərhinə əhali statistikasına başlanılır. Əhalinin sayı və tərkibi göstəriciləri, onun təbii və mexaniki hərəkətinin mütləq və nisbi göstəriciləri, ölüm cədvəllərinin göstəriciləri, əhalinin perspektiv sayının hesablanması metodları və əhaliyə dair informasiya mənbələri.

Əmək bazarını öyrənərkən də tədqiqat obyektinə əhalidir, lakin o başqa nöqtəyə nəzərdən, istehsal prosesində iştirak etmək imkanı mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Burada əmək ehtiyatları, iqtisadi fəal əhali və qeyri-fəal əhali kateqoriyaları, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı və tərkibi göstəriciləri, işçi qüvvəsindən istifadənin intensivliyinin təhlili istiqamətləri ön plana çəkilir. Bununla əlaqədar olaraq iş vaxtı balansları və iş vaxtından istifadə göstəriciləri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası göstəriciləri, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi amillərinin öyrənilməsinin statistika metodları diqqət mərkəzindədir.

Geniş təkrar istehsal mərhələlərinin təhlili üçün milli sərvətin miqdar səciyyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəsilə milli sərvətin mahiyyəti, iqtisadi aktivlərin tərkibi və hesablanması metodologiyası ətraflı nəzərdən keçirilir. Burada milli sərvətin tərkib ünsürlərinin, əsas kapitalın (xüsusilə avadanlıqların) və dövrüyyə fondlarının tərkibi, hərəkəti və istifadəsi göstəricilərinin izahına

xüsusi diqqət yetirilir. Kursun sonrakı fəslində istehsal proseslərinin nəticəsini əks etdirən göstəricilər öyrənilir. Burada məhsulun dəyər göstəricilərinin bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə uyğun olaraq şərhinə xüsusi diqqət verilir: göstəricilər içərisində ümumi daxili məhsul (ÜDM) göstəricisi mərkəzi yeri tutur. Onun hesablanması ilə əlaqədar olaraq bir sıra başqa göstəricilər də: iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əlavə edilmiş dəyərinin və aralıq istehlakın həcminin müəyyən olunması da maraq doğurur. Milli iqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə məhsul göstəricilərinin hesablanmasında müəyyən xüsusiyyətlər vardır ki, onların da öyrənilməsi tələb olunur. Yaradılan maddi nemətlər istehlakçılara çatdırılmalıdır. Həmin prosesləri öyrənmək üçün sonrakı fəsildə məhsulun tədavülü statistikasının göstəriciləri: mal dövriyyəsinin, mal ehtiyatlarının və habelə mal dövriyyəsinin sürəti göstəriciləri verilmişdir.

Dərsləyin sonrakı fəsillərində istehsal və tədavül xərclərinin, maya dəyərinin mahiyyəti, tərkibi və dinamikası və habelə müxtəlif amillərin məhsul vahidi maya dəyərinin səviyyəsinə təsirinin ölçülməsi metodları nəzərdən keçirilir.

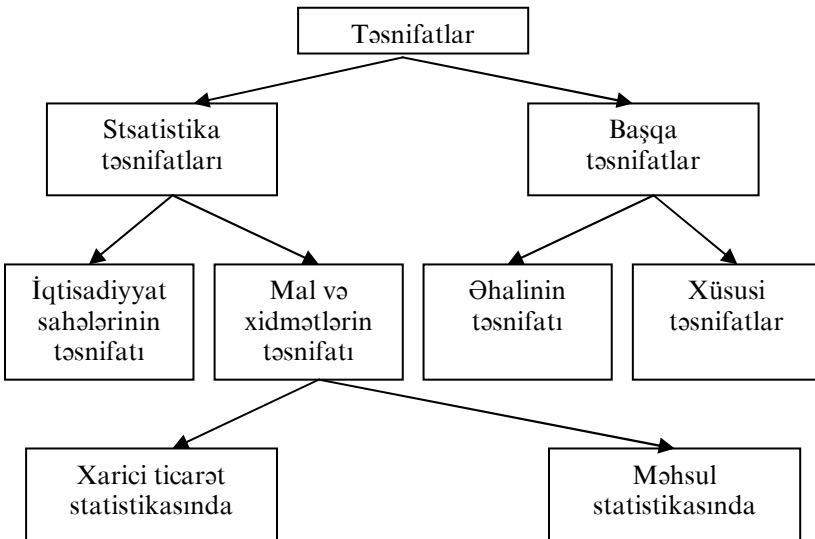
Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə-kredit sisteminin rolu xüsusilə artdığından kitabın sonrakı bölməsində maliyyə və bank işini səciyyələndirən göstəricilər: gövlət büdcəsi, sığorta, pul tədavülü statistikasının göstəriciləri öz əksini tapmışdır.

Respublikamızın iqtisadi fəaliyyətinin sosial nəticələrini səciyyələndirmək üçün əhalinin həyat səviyyəsi və sosial inkişafı statistikasının göstəriciləri mühüm yer tutur. Həmin qrupa əhalinin gəlirlərinin səviyyəsini, dinamikasını və diferensiasiyasını, mal və xidmətlər istehlakının həcmi, quruluşunu və səviyyəsini, əhalinin təhsil və mədəni səviyyəsini, mənzillə təmin olunmasını, səhhətini və xəstələnməsini səciyyələndirən göstəricilər və əhalinin həyat səviyyəsini kompleks səciyyələndirən bir sıra başqa göstəricilər aid edilir.

1.6. Sosial-iqtisadi statistikada təsnifatlar və qruplaşdırmalar

Sosial-iqtisadi statistikada mühüm əhəmiyyət kəsb edən metodoloji problemlərdən biri təsnifatların işlənilib hazırlanmasıdır. Onun vəzifəsi öyrənilən hadisələrin məcmu vahidlərini müəyyən meyarlar (əlamətlər) əsasında yekcins qruplarla (siniflərə) ayırmaqla informasiya materiallarının kodlaşdırılması (şifrələnməsi) və nizama salınması imkanını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məsələnin həlli statistika məlumatının müqayisəli olmasını təmin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən adətən təsnifatlar statistika orqanları ilə məlumatların istehlakçıları arasında razılaşdırılır.

Statistika məqsədləri üçün yaradılan təsnifatlarla yanaşı başqa təsnifatlar da vardır. Ən mühüm statistika təsnifatlarından milli iqtisadiyyat və fəaliyyət sahələrinin təsnifatını göstərmək olar. Onu sxematik olaraq belə təsvir etmək olar:

Sxem 1. Sosial-iqtisadi statistikada təsnifatların növləri

Həm dövlət, həm də qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatları qanunla qadağan olunmayan hər bir fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilərlər. Müxtəlif növ fəaliyyətlə məşğul olmaq qaydası və şərtləri fəaliyyət növünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qanunvericiliklə diferensiasiya edilə bilər və hər bir təsərrüfat vahidinin sahə mənsubiyyəti müəyyən edilərək qeydə alınma bilər. Bu məqsədlə fəaliyyət növlərinin beynəlxalq standart sahə təsnifatından (BSST) və milli iqtisadiyyat sahələrinin Ümumazərbaycan təsnifatından (MİÜAT) istifadə olunur. Müəssisəsinin hansı sahəyə aid olması məsələsi aydınlaşdırılarkən ona tam vahid kimi baxılır və qeydə alınma anında üstünlük təşkil edən fəaliyyət növü əsas götürülür. Obyektin milli iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinə: sənayeyə, tikintiyə, kənd təsərrüfatına, nəqliyyata, ticarətə, maliyyə sahəsinə və s. aid edilməsi daha çox sabitdir. Xalq təsərrüfatı sahələrinin siyahısı prinsip etibarını ilə MHS – dəki sektorlar (bölmələr) anlayışına uyğun gəlməlidir. Xalq təsərrüfatı sahələrinin təsnifatında milli iqtisadiyyat sahələri istehsal sahələrinə və qeyri-istehsal fəaliyyəti növlərinə ayrılır. Sənayedə istehsal sahələri məhsulun təyinatından, emal edilən xammalın növündən və texnoloji proseslərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Milli hesablar sistemində təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün təsnifatın xüsusi vahidi – institusion vahidlər vardır. Milli iqtisadiyyatın tərkibində təsərrüfat subyektlərinin institusion vahid əlamətlərinə malik olan iki qrupu vardır. Onlardan birincisi korporasiyalardan, kommersiya təşkilatlarından və dövlət idarə orqanlarından ibarət olan hüquqi şəxslərdir, ikincisi – birgə ev təsərrüfatını aparmaq üçün birləşən fərdlər və yaxud onların qruplarıdır.

İqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin **beynəlxalq standart sahə təsnifatı** (BSST) statistika vahidlərinin aşağıdakı siyahısını əks etdirir: müəssisə (müəssisələr qrupu), fəaliyyət növlərinin vahidi, yerli vahidlər, idarələr.

Həm istehsal, həm də maliyyə məsələlərində müstəqil qərarlar qəbul etmək hüququ olan ən iri iqtisadi vahid **müəssisədir** ki, onlar da öz istehsal fəaliyyətini həyata

keçirmək üçün bütün funksiyaları yerinə yetirən institusion vahidlər və yaxud vahidlər qrupudur.

Fəaliyyət növlərinin vahidi- əsasən bir iqtisadi fəaliyyət növünü müstəqil həyata keçirən, məhsul və xidmətlərin istehsalından əldə etdiyi mənfəəti müəyyən etmək üçün uçotu olan müəssisə və yaxud onun bir hissəsidir. İstehsal vahidlərinin fəaliyyəti- əsas, yardımçı və köməkçi ola bilər. Əsas və yardımçı fəaliyyət növlərinin məhsulları bazarda satılmaq və yaxud əvvəlcə müəyyən edilməmiş istifadəyə əvəzsiz vermək üçün istehsal olunur. **Yardımçı istehsala** sənaye müəssisələrinin tərkibində olan kənd təsərrüfatı istehsalını misal göstərmək olar. İqtisadi vahidin əsas və yardımçı fəaliyyətinə şərait yaratmaq üçün köməkçi fəaliyyət həyata keçirilir. Köməkçi fəaliyyətin məhsulu bazarda satılmır, əsas və yardımçı istehsala xidmət edir. Məsələn, ayaqqabı fabrikində istehsal olunan məhsulu qablaşdırmaq üçün qutu istehsalı köməkçi fəaliyyətə aid edilir.

Yerli vahid – bir yerdə (bir inzibati rayonda) həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin məcmuyudur.

BSST çox səviyyəli əsasda qurulur. Onun tərkibində sahə təsnifatının 4 səviyyəsi: bölmələr, yarım bölmələr, qruplar və fəaliyyət növlərinin sinfi göstərilir. Bölmələr – təsnifatının icmal kateqoriyasıdır. Onlar iqtisadiyyatın iri sahələrindən ibarətdir. BSST latın əlifbasınının baş hərflər ilə sıralanan 17 bölmədən ibarətdir:

- A) Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik;
- B) Balıqçılıq;
- C) Dag-mədən sənayesi və karxanaların işlənməsi;
- Ç) Emaledici sənaye;
- D) Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı;
- E) Tikinti.
- Ə) Topdan və pərakəndə ticarət; avtomaşınların və uzun müddət istifadə olunan məişət texnikasının təmiri.
- F) Mehmanxanalar və restoranlar.
- G) Nəqliyyat, rabitə və anbar təsərrüfatı.
- Ğ) Maliyyə vasitəçiliyi.

H) Daşınmaz əmlakla əlaqədar olan əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti.

X) Dövlət idarəsi və müdafiə, icbari sosial sığorta.

V) Təhsil.

İ) Səhiyyə və sosial xidmətlər.

J) Sair kommunal, sosial və fərdi xidmətlər.

K) Muzdlu xidmətlə idarə olunan xüsusi ev təsərrüfatı.

Q) Eks-ərazi təşkilatları.

Bölmələrdə hər biri bir neçə yarım bölmədən ibarətdir. Yarım bölmələrin formalaşmasının əsasını istehsal vahidlərinin quruluşu və istehsal əlaqələrinin oxşarlığını səciyyələndirən tipik xüsusiyyətlər təşkil edir. BSST tərkibində yarım bölmələr iki rəqəmlə təsnifləşdirilir. Məsələn, A bölməsinin kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik bölməsinin tərkibində 01-04 kodu ilə işarə olunan yarım bölmələr yaradılması imkanı nəzərdə tutulmuşdur. Sahə təsnifatının 3-cü səviyyəsi 3 rəqəmli kateqoriyalarla- fəaliyyət növlərinin qrupları ilə təqdim olunmuşdur. Məsələn, «kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik» bölməsinin 01 yarım bölməsində 011-dən başlayaraq 015-də qurtaran fəaliyyət növlərinin qrupları nəzərdə tutulmuşdur. BSST –in dördüncü səviyyəsi fəaliyyət növlərinin sinifləri kimi verilmişdir. Onlar təsnifat kateqoriyalarının üçüncü səviyyələrini daha yekcins fəaliyyət növlərinə ayırmaqla əldə olunmuşdur. Yəni A «Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik» bölməsini misal göstərək. Orada 011-lə işarə olunan «Bitkilərin becərilməsi, əmtəlik tərəvəzçilik və bağçılıq» təsnifat qrupu üç sinfə: 0111-«Dənli bitkilərin və başqa kateqoriyalara aid olmayan bitkilərin becərilməsi», 0112 «Tərəvəzin becərilməsi, ixtisaslaşdırılmış bağçılıq və şitilliklər məhsulunun istehsalı», 0113 «Meyvələrin, qozun, içki istehsalı üçün bitkilərin becərilməsi» qruplarına ayrılır.

BSST-nin «Sənaye» bölməsində «Yanacaq sənayesi» sahə qrupu vardır. Onun tərkibində :daş kömür çıxarılması, neft və qaz çıxarılması, torf hasilatı, kömürün zənginləşdirilməsi və kömür briketlərinin istehsalı sahələri ayrılmışdır. Bütün bu sahələr məhsulunun növünə və təyinatına görə ay-

rılmışdır. Lakin sonra BSST-da «kömür çıxarma» sahəsi istehsalın iki yarımqrupuna ayrılır: «kömürün açıq üsulla çıxarılması». Burada müəyyənədicə əlamət texnoloji proseslərin xarakteridir. BSST-də texnoloji proseslərin oxşarlığı əlamətinə görə kimya və neftkimya sənayesi sahə qrupu, emal edilən xammalın oxşarlığı əlamətinə görə isə —«Meşəqırma və ağac emalı» sahəsi ayrılır.

Ayrı-ayrı sahələr üzrə iqtisadi informasiya bazasında müəssisələr qruplaşdırılır: Sənaye çıxarma və emaledici sahələrə, emaledici sənayenin tərkibində isə xalq istehlakı malları istehsalı ayrıca göstərilir. Son nəticədə müəssisənin qeydiyyat vəsiqəsində Dövlət Statistika Komitəsi respublikada mövcud olan təsnifatların kodunu göstərir.

- Müəssisə və təşkilatların Ümumazərbaycan təsnifatı (MÜAT);
- Mülkiyyət formalarının təsnifatı (MFT);
- Dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının təsnifatı (DHİOT);
- Bölgələr (rayonlar) üzrə obyektlərin ümumrespublika təsnifatı;
- İqtisadi fəaliyyət növlərinin, məhsul və xidmətlərin təsnifatı;
- Məhsulların ümumrespublika təsnifatı.

İqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin beynəlxalq sahə təsnifatına görə fəaliyyət növləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır.

Kod	Fəaliyyət növünün adı
01	Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq;
02	Meşəçilik, ağac tədarükü və bu sahədə xidmətlər;
05	Balıqçılıq, balıqartırma və bu sahədə xidmətlər;
11	Xam neft və təbii qaz hasilatı, neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar xidmətlər;
13	Metal filizlərinin hasilatı;
14	Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri və karxanaların işlənməsi;
15	Qida məhsulları və içkilərin emalı;

- 16 Tütün məmulatlarının istehsalı;
- 17 Toxuculuq məmulatlarının istehsalı;
- 18 Geyim istehsalı, xəzin emalı və rənglənməsi;
- 19 Dərinin aşılması və hazırlanması, çamadan, çanta, sərrac məlumatları və ayaqqabı istehsalı;
- 21 Seliloz, kağız və kağız məmulatlarının istehsalı;
- 22 Nəşriyyat işi, poliqrafiya sənayesi, çap materialların dərc edilməsi;
- 24 Kimyəvi maddələrin və məhsulların istehsalı;
- 25 Rezin və plastik kütlə məmulatların istehsalı;
- 26 Digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı;
- 27 Əsas materialların istehsalı;
- 28 Maşın və avadanlıqlar istisna olunmaqla hazır metal məmulatların istehsalı;
- 29 Maşın və avadanlıqların istehsalı;
- 30 Dəftərxana ləvazimatlarının, mühasibat və elektron hesablama maşınların istehsalı;
- 31 Elektrik maşınları və transformatorların istehsalı;
- 32 Radio, televizor, rabitə cihazları və avadanlıqlarının istehsalı;
- 33 Tibbi cihazların, dəqiq və optik alətlərin istehsalı;
- 34 Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı;
- 35 Digər nəqliyyat avadanlıqlarının (gəmi, vaqon təmiri və s.) istehsalı;
- 36 Məbel istehsalı, digər kateqoriyalara aid edilməyən hazır məmulatın istehsalı;
- 37 Təkər emalı;
- 40 Elektrik enerjisi, qaz, buxar və isti su ilə təchizat;
- 41 Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması;
- 45 Tikinti;
- 50 Satış, texniki xidmət, avtomobil və motosikletlərin təmiri, daxili yanma mühərrikli nəqliyyat vasitələrinin pərakəndə satışı;
- 51 Avtomobil və motosikletlərin satışından başqa topdan və komisyona satış;
- 52 Məhmanxana və restoranlar;
- 55 Avtomobil və motosikletlərin satışından başqa pərakəndə satış, məişət mallarının və şəxsi əşyaların təmiri;
- 60 Quru yol nəqliyyatı, boru kəməri ilə daşıma;

- 61 Su nəqliyyatı;
- 62 Hava nəqliyyatı;
- 63 Köməkçi və əlavə nəqliyyat fəaliyyəti;
- 64 Poçt və rabitə;
- 65 Sığorta və pensiya təminatından başqa maliyyə vasitçiliyi;
- 70 Daşınmaz əmlakla əməliyyatlar;
- 72 Kompüter və onunla əlaqədar fəaliyyət;
- 73 Tədqiqat və işləmələr;
- 74 Digər kommersiya fəaliyyəti (hüquq, foto-şəkil sahəsində fəaliyyət, reklam və s.);
- 80 Təhsil;
- 85 Səhiyyə və sosial təminat;
- 90 Kanalizasiya sistemi və tullantıların tənzimlənməsi;
- 92 İstirahət, əyləncə, mədəniyyət və idman sahəsi üzrə təşkilatların fəaliyyəti;
- 93 Digər xidmət növlərinin (bərbərxana, gözəllik salonları, mətbəx mərasimlərinin təşkili və s.) göstərilməsi.

Müəssisə və təşkilatların əsas fəaliyyət növü iqtisadi fəaliyyət növlərinin bu təsnifatı əsasında müəyyən edilir. Müəssisələrin mülkiyyət formaları, sahə mənsubiyyəti üzrə təsnifatından başqa onların böyüklüyünə (həcminə) görə bölüşdürülməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman əsas götürülən əlamət müəssisələrin fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Məsələn, kommersiya bankları, sığorta kampaniyaları və b. maliyyə-kredit təşkilatları üçün çox vaxt nizamnamə kapitalının həcmindən istifadə olunur.

Məhsul istehsal edən və xidmət göstərən müəssisələr üçün onları böyüklüyünə görə qruplaşdırarkən daha münasib əlamət onların ümumi buraxılışının həcmi, nizamnamə kapitalının məbləği və ya işçilərin orta illik sayı götürülə bilər.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçidin sürətləndirilməsi işində kiçik müəssisələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik sahibkarlıq respublikada bazar düşüncəli subyektin meydana çıxmasına və sahibkarlar nəslinin formalaşmasına səbəb olacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində müəssisənin kiçik və ya iri hesab edilməsi meyarı hələ də müəyyən edilməmişdir. Ölkələrin əksəriyyətində belə meyar işçilərin sayıdır. Azərbaycanda

kiçik sahibkarlıq subyektinə işçilərinin sayı sənayedə və tikintidə 40 nəfərdən və illik dövriyyəsi 200000 yeni manatdan az olan müəssisələr, elmi-texniki və konsaltinq xidmətində 20 nəfər və 150000 manatdan, kənd təsərrüfatında 15 nəfər və 100000 manatdan, topdansatış ticarətdə 10 nəfər və 300000 manatdan, pərakəndə ticarətdə, nəqliyyat xidməti və digər iqtisadi fəaliyyət növlərində 5 nəfər və 100000 manatdan az illik dövriyyəsi olan müəssisələr daxil edilir.

MHC-də istifadə olunan mühüm qruplaşdırmalardan biri iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin sektorlar üzrə qruplaşdırılmasıdır. Belə qruplaşdırma «İqtisadi proseslərdə kimlər iştirak edir» sualına cavab verməyə imkan verir. Sektor – eyni iqtisadi təfəkkürə malik olan iqtisadi vahidləri birləşdirir. Bu o deməkdir ki, birləşən vahidlərin məqsədləri, gördüyü işlər və maliyyələşmə mənbələri ümumidir.

Bütün iqtisadiyyatı əhatə edən rezident institusion vahidlər aşağıdakı altı sektorda (bölmədə) birləşirlər.

- qeyri-maliyyə müəssisələri (korporasiyalar);
- maliyyə təşkilatları;
- dövlət idarə orqanları;
- ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları;
- ev təsərrüfatları;
- xarici iqtisadi əlaqələr (qalan dünya);

MHC-in bu sektorları institusion vahidlərin oxşar növlərini birləşdirir. Lakin korporasiyalar, qeyri-kommersiya təşkilatları, dövlət idarələri və ev təsərrüfatları müxtəlif sektorlara öz iqtisadi vəzifələrinə və funksiyalarına görə aid edirlər.

Korporasiyalar- bazar üçün məhsul istehsal edən və xidmət göstərən institusion vahidlərdir. Korporasiyalar müxtəlif qaydada adlandırıla bilərlər: korporasiyalar, müəssisələr birliyi, qapalı dövlət kompaniyaları, dövlət korporasiyaları, xüsusi kompaniyalar, səhmdar cəmiyyətləri, məhdud məsuliyyətli kompaniyalar və ya cəmiyyətlər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının (QKT) funksiyaları müəyyən mənada korporasiyaların funksiyaları ilə eynidir, lakin miqyasına görə fərqlənir. Onlar məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsi məqsədilə yaradılan institusion vahidlərdir. Lakin onlara nəzarət edən və yaxud onları maliyyələşdirən vahidlər üçün qeyri-kommersiya təşkilatları mənfəət və ya gəlir vermək məqsədini güdmürlər. Korporasiyadan fərqli olaraq QKT ev təsərrüfatlarına təqdim etdikləri məhsul və xidmətlər üzrə son istehlaka xərclər çəkə bilirlər. **Dövlət idarələri** ev təsərrüfatlarına göstərilən fərdi və kollektiv xidmətlər də daxil olmaqla qeyri-bazar mal və xidmətlərinin təqdim olunmasını təşkil edir, maliyyələşdirir və buna görə də son istehlaka xərclər edə bilirlər. Onlar həmçinin vergilərin və başqa transfertlərin köməyiylə gəlirlərin və sərvətin bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi ilə məşğul olurlar. Sosial təminat fondları da dövlət vahidləri hesab olunurlar. Ev təsərrüfatları əsasən istehlakçı vahidlər olmaqla iqtisadi fəaliyyətin istənilən növü ilə məşğul ola bilirlər. Onlar nəinki müəssisələrə işçi qüvvəsi verirlər, həm də qeyri-korporativ müəssisələr formasında öz xüsusi istehsal vahidlərinə malik ola bilirlər. Beynəlxalq əmək bölgüsü institusion vahidlərin ölkənin iqtisadi ərazisinə görə maraqların meyarına görə təsnifləşdirilməsi zərurətini doğurur. Əgər institusion vahidlərin iqtisadi maraqlarının mərkəzi ölkənin iqtisadi ərazisi ilə əlaqədardırsa onda belə vahid ölkənin rezidenti adlanır. Belə əlaqə yoxdursa, onun institusion vahidlərin iqtisadi maraqlarının mərkəzi başqa ölkənin iqtisadi ərazisinə düşür.

Ölkənin iqtisadi ərazisi onun coğrafi anlayışı ilə düz gəlmir. MHS-də iqtisadi ərazi dedikdə dövlətin inzibati idarəsi altında olan və əhalinin, malların və kapitalın asudə hərəkətinə imkan verən ərazi başa düşülür. Hava yolları, ərazi suları və beynəlxalq sulardakı kontinental şelflər də iqtisadi əraziyə aid edilir. Başqa ölkələrdəki «ərazi bankları»da iqtisadi əraziyə aid edilir. Bu başqa ölkənin ərazisində yerləşən, lakin konkret ölkə hökumətinin icarə və yaxud mülkiyyət hüququ ilə elmi, diplomatik və başqa məqsədlər üçün

istifadə etdiyi torpaq sahəsidir. Ərazi anklavlarında ölkənin xarici səfirlikləri, konsulluqları, ticarət və başqa nümayəndəlikləri yerləşdirilə bilər. Başqa ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların ərazi anklavları onların yerləşdiyi ölkənin iqtisadi ərazisinə daxil edilmir. Korporasiyalar və qeyri-kommersiya təşkilatları yarandıqları və qeydə alındıqları ölkənin rezidentləri hesab olunurlar. Əgər korporasiyanın xaricdə uzun müddət fəaliyyət göstərən şöbəsi, ofisi və yaxud istehsalı olarsa, bu yerləşdiyi ölkənin rezidenti hesab edilir.

Korporativ maliyyə sektoru - ölkə rezidenti olmaqla kommersiya qaydasında öz maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən korporasiyaları və onların şöbələrini birləşdirir. Həmin sektorun tərkibində korporativ müəssisələrin beş tipi fərqləndirilir:

- 1) milli bank;
- 2) depozit maliyyə təşkilatları;
- 3) başqa maliyyə vasitəçiləri;
- 4) yardımçı maliyyə təşkilatları;
- 5) sığorta korporasiyaları və pensiya fondları.

Azərbaycan Respublikasında mərkəzi pul-kredit təşkilatı funksiyasını milli bank yerinə yetirir, lakin, Azərbaycan şəraitində o dövlət idarəsi olmaqla dövlət idarəetmə sektoruna aid edilir.

Depozit maliyyə təşkilatlarına kommersiya və əmanət bankları aid edilir. Başqa maliyyə vasitəçiləri yarımsektoruna maliyyə bazarında vasitəçiliklə məşğul olan rezidentlər aid edilir. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə makler kontorları tipində maliyyə təşkilatları, səhmlərin və başqa qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə agentliklər bir qrupda birləşməklə köməkçi maliyyə təşkilatlarını yaradırlar. Sığorta korporasiyaları və pensiya fondları yarımsektoruna isə sığorta korporasiya rezidentlər və özünüidarə pensiya fondları daxil edilir. Ümumdövlət idarəetmə sektoruna dövlət idarəetmə orqanlarının və dövlət orqanlarının nəzarət etdiyi sosial təminat fondunun və qeyri-kommersiya təşkilatlarının instusion vahidləri aid edirlər.

Mərkəzi hökumətin tərkibində olan dövlət idarələri respublika büdcəsindən maliyyələşdirilir. Onlara: iqtisadiyyatı respublika

səviyyəsində tənzimləyən və idarə edən, daxili qayda-qanunu qoruyan və müdafiə ilə məşğul olan respublika orqanları, elmi-tədqiqat institutları, təhsil, səhiyyə, gənclər və idman, mədəniyyət nazirlikləri və habelə, sosial-təminat mərkəzləri daxildir. Dövlət idarə orqanlarının tərkibində olan mətbəələr, hesablama mərkəzləri, rabitə və başqa xidmətlər ayrıca institusion vahidlər hesab olunurlar.

Ev təsərrüfatları sektoru rezident-təsərrüfatlardan yaranır. MHC-nə görə ev təsərrüfatları ümumi mənzil şəraiti yaratmaq və əmtəə və xidmətləri birgə istehlak etmək üçün öz gəlirlərini və maddi qiymətliyə birləşdirən şəxslər qrupudur. Ev təsərrüfatları çərçivəsində onun üzvləri həm öz istehlakı, həm də satış üçün məhsul istehsal edə və xidmət göstərə bilirlər. Ev xidmətçiləri də ev təsərrüfatına aid edilmirlər. Öz məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq qeyri-kommersiya təşkilatları korporativ müəssisələrə, dövlət idarə orqanlarına və ev təsərrüfatlarına xidmət etmək üçün yaradıla bilirlər. Ona görə də onlar müstəqil sektora ayrılırlar və öz fəaliyyətinin xüsusiyyətinə görə daxili iqtisadiyyatın dörd sektorundan birinə aid edirlər. Bazar istehsalı ilə məşğul olan qeyri-kommersiya təşkilatları maliyyə və yaxud qeyri-maliyyə korporativ sektoruna aid edirlər. Bu zaman səhiyyə, təhsil və başqa bu kimi sahələrdə pullu xidmət göstərən QKT qeyri-maliyyə sektoruna daxil edirlər. Qeyri-bazar xidməti göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları ümumdövlət idarə orqanları sektoruna və yaxud ev təsərrüfatları sektoruna aid edilir. Bütövlükdə cəmiyyətə xidmət edən dövlət idarə orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən və nəzarət olunan kommersiya təşkilatları ümumdövlət idarəetmə sektoruna aid edilir. Qeyri-bazar xarakterli istehsalla ev təsərrüfatları üçün məhsul hazırlayan və xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları isə ev təsərrüfatları sektoruna aid edirlər. Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları sektoruna:

1) öz üzvlərinə xidmət edən təşkilatlar (siyasi partiyalar, elmi cəmiyyətlər, müxtəlif cəmiyyətlər və s.);

2) xeyriyyə fəaliyyətilə məşğul olan qeyri-bazar təşkilatları aid edirlər.

Qalan dünya sektoru rezident-vahidlərlə müəyyən iqtisadi əlaqələrə girən bütün qeyri-rezident institusion vahidlərdən ibarətdir. Buraya ölkə ərazisində yerləşən müəyyən institusion vahidlər, məsələn, xarici anklavlar (səfirliklər, konsulluqlar, hərbi bazalar, beynəlxalq təşkilatlar) aid edilir.

1.7. Sosial-iqtisadi statistikada tətbiq olunan əsas anlayışlar və kateqoriyalar

MHS-in qurulması metodologiyası bir sıra standart anlayışlardan, təriflərdən və kateqoriyalardan istifadə olunmasına əsaslanır. Bu, müxtəlif ölkələrin iqtisadçılarına vahid statistika dilində danışmağa və makroiqtisadi informasiyanın müqayisəli olmasına imkan verir. «İqtisadi nəzəriyyə» kursundan artıq bizə «əmtə», «xidmət», «iqtisadi istehsal», «iqtisadi ərazi», «milli iqtisadiyyat», «milli sərəvət», «ümumi milli gəlir» və s. kimi anlayışlar məlumdur. Lakin sosial-iqtisadi statistikada «iqtisadi maraqların mərkəzi», «rezident», «qalan dünya», «institusion vahid», «iqtisadiyyat sektoru», «idarə», «sahə», «buraxılış», «aralıq istehlak», «son istehlak», «aktivlər və passivlər», «öhdəliklər», «iqtisadi axın», «əməliyyat və ehtiyatlar» kimi anlayışlar da geniş istifadə olunur. İnstitusion vahidlər çoxsaylı müxtəlif iqtisadi hərəkətlər edirlər: istehsal edir, işlədir, əldə edir, vəsait sərf edir və s. Həmin hərəkətlərin nəticəsi iqtisadi axındır. İqtisadi axın dedikdə dəyərin yaranması, artırılması, mübadiləsi, ötürülməsi və başa çatdırılması başa düşülür. Əgər axınlar göstəricisi bu və ya digər dövrdə baş verən iqtisadi prosesləri səciyyələndirirsə, ehtiyatlar göstəricisi obyektin müəyyən tarixə vəziyyətini əks etdirir. İqtisadi axınlar ehtiyatların dəyişməsinə, yəni institusion vahidlərin aktivlərinin və öhdəliklərinin həcmnin, tərkibinin və dəyərinin dəyişməsinə səbəb olur. İnstitusion vahidlər arasında baş verən axınlar isə iqtisadi əməliyyatlar adlanır.

İnstitusion vahidlərin aktivlərinin dəyərinin və öhdəliklərinin dəyişməsi təkcə iqtisadi əməliyyatlar nəticəsində deyil, həm də siyasi hadisələr (məsələn, müharibələr), təbii fəlakətlər (daşqınlar, zəlzələlər və s.) və qiymətlərin səviyyəsinin dəyiş-

məsi nəticəsində baş verir. Belə dəyişikliklərə statistikada başqa iqtisadi axınlar deyilir.

İqtisadi əməliyyatlar adətən institusion vahidlər arasında qarşılıqlı axınların olmasını nəzərdə tutur: institusion vahid öz aktivlərini, əməyini, xidmətini və malını təqdim etməklə əvəzində müəyyən mal, xidmət və s. kimi axın əldə etməyi nəzərdə tutur. Əvəzsiz iqtisadi əməliyyatlar (pensiya, təqaud, humanitar yardım və s. verilməsi) isə transfert adlanır. Başqa sözlə desək transfert-bir təhsilat vahidinin başqa vahidə mal, xidmət və aktivləri əvəzsiz verməsindən ibarətdir. Cari transfertlər-müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının əldə etdikləri mənfəətdən və başqa gəlirdən, əmlaka sahib olmaqdan və s. görə müntəzəm olaraq ödədikləri vergilərdən ibarətdir. Cari transfertlərin digər ünsürü əhalinin sosial müdafiəsinə vəsait ayırmalarıdır. Olkə daxilində iqtisadi fəaliyyət göstərən bütün hüquqi və fiziki şəxslər «rezident» hesab olunurlar. Xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri (xarici turistlər, xarici tələbələr) respublikamızda müvəqqəti yaşayan xarici qonaqlar (2 ilə qədər) və ezamiyyətə gələn şəxslər isə rezident hesab edilmirlər.

Sosial-iqtisadi statistikada tətbiq olunan digər anlayışlar və kateqoriyalar haqqında kitabın sonrakı fəsillərində ətraflı məlumat veriləcəkdir.

II FƏSİL

ƏHALİ STATİSTİKASI

2.1. Əhalinin sayının statistik öyrənilməsi zəruriliyi

Əhali haqqında dərin biliklərə malik olmadan səmərəli sosial siyasət yürütmək mümkün deyildir. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üçün əhaliyə dair informasiyanın olması zəruridir: Əhalinin məşğulluğunun mümkün miqyasını hesablamaq üçün əmək qabiliyyətli əhalinin sayı, fəaliyyət sahələri sferasını müəyyən etmək üçün əhalinin peşə tərkibi məlum olmalıdır. Məktəbəqədər idarələrin, məktəblərin və müvafiq tərbiyəçilərin, müəllimlərin və sairənin sayını müəyyən etmək üçün məktəbəqədər və məktəb yaşda uşaqların sayı bəlli olmalıdır.

Mənzil tikintisi, səhiyyə, pərakəndə ticarət və başqa sahələr üçün də əhali haqqında informasiya olmalıdır.

2.2. Əhali statistikasının əsas vəzifələri. Əhali haqqında informasiya mənbələri

Müəyyən inzibati ərazidə yaşayan adamların məcmusuna əhali deyilir ki, onların sayı təbii və mexaniki hərəkəti nəticəsində daima dəyişilir və müstəqil öyrənmə tələb edir.

Tarix göstərir ki, əhali həmişə sərkərdələrin, dindarların, ayrı-ayrı alimlərin, daha sonralar isə elmi işçilərin və təcrübə orqanların böyük marağına səbəb olmuşdur. Kütləvi hadisələrin bəzi qanunauyğunluqları ilk öncə doğumun və ölümün öyrənilməsi prosesində aşkar olunmuşdur. Hazırda əhali statistikasını sosial-iqtisadi statistikasının mühüm sahələrindən biridir.

Əhali statistikasını öz predmetini konkret zaman və məkan daxilində öyrənir və onun hərəkətinin təbii, mexaniki və sosial formalarını aşkar edir. Əhalinin təbii hərəkəti dedikdə əsasən doğum və ölümü, mexaniki hərəkəti onun öz daimi yaşayış yerini dəyişməsi, sosial hərəkəti dedikdə isə əhalinin sosial həyat

şəraitinin dəyişməsi nəzərdə tutulur. Əhali statistikasında müşahidə vahidi məqsəd və vəzifədən asılı olaraq ayrıca şəxs, ailə, ev təsərrüfatı, ahıllar, əmək qabiliyyətli şəxslər, işsizlər, qadınlar, kişilər və s. ola bilər.

Əhali staistikası qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq bir sıra vəzifələri həll edir. Onlardan ən mühümü aşağıdakılardır: 1) əhalinin sayını və respublika ərazisində yerləşməsini müəyyən etmək; 2) müəyyən əlamətlər üzrə əhalinin tərkibini öyrənmək; 3) əhalinin təbii hərəkətini öyrənmək; 4) əhalinin miqrasiyasını öyrənmək; 5) əhalinin sosial-iqtisadi səciyyəsinə vermək; 6) əhalinin perspektiv sayını və tərkibini proqnozlaşdırmaq. Əhali öyrənilərkən hamılıqla qəbul olunan başdan-başa və seçmə müşahidəsi ilə yanaşı standart metodlardan (yekunlaşdırma, qruplaşdırma, mütləq nisbi və orta kəmiyyətlər, indekslər və başqa göstəricilər) də istifadə olunur. Əhali statistikasında gözlənilən ömrün ehtimal olunan cədvəlinin qurulması, demoqrafik şəbəkə, yaş piramidası kimi xüsusi metodlar da istifadə edilir.

Əhalinin sayı və tərkibinin ilk göstəriciləri siyahıyaalmanın gedişində müəyyən olunur. Əksər dünya ölkələrində əhalinin siyahıya alınması adətən hər on ildən bir müntəzəm olaraq keçirilir.

Əhaliyə dair informasiyanın əsas mənbələri: onun təbii və mexaniki hərəkətinin uçotundan, əhalinin siyahıya alınmasından, rəqistrlərdən, birdəfəlik və seçmə müşahidələrinin materiallarından, avtomatlaşdırılmış bank məlumatlarından ibarətdir.

Əhalinin siyahıyaalınması – müəyyən vaxt anına ölkənin hər bir sakinini səciyyələndirən demoqrafik, iqtisadi və sosial məlumatların toplanmasının elmi surətdə təşkil olunmuş statistika işidir. İlk siyahıyalamalar Çində, Misirdə, Mesopotamiyada, Hindistanda, Yaponiyada keçirilmişdir ki, burada hərbi və maliyyə məqsədləri güdülürmüş.

Müasir siyahıyaalmaların başlanğıcı ABŞ, İsveç, Finlandiya, Fransa və İngiltərədəki siyahıyaalmalarla qoyulmuşdur. Çar Rusiyasındakı ilk və yeganə siyahıyaalma 1897-ci ilin əvvəlində keçirilmişdir. Onun məqsədi Rusiyanın və onun müstəmləkələrinin əhalisinin ümumi sayını, tərkibini və ərazidə yerləşməsini öyrənməkdən ibarət idi. Burada əhalinin sinfi və milli tərkibi

haqqında sual qoyulmamışdı. Sovet dövründə isə 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989-cu illərdə əhalinin ümumiyyətlə siyahıya alınması keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin ilk müstəqil siyahıya alınması 1999-cu ildə keçirilmişdir. Onun əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müşahidə obyektini ev təsərrüfatları idi, yəni həmin siyahıyaalmanın məlumatına əsasən həm ailəni, həm də ev təsərrüfatlarını ayırmaq mümkündür. Ev təsərrüfatları - bu eyni binada (evdə) yaşayan, bütün gəlirlərini və maddi qiymətlilərini birləşdirən, mal və xidmətləri istehlak etmək üçün birgə vəsait xərcləyən şəxslər qrupudur. Ev təsərrüfatından kənar da daimi yaşayan əhali institusional vahid hesab edilir. Ev təsərrüfatından kənar da yaşayan şəxslər adətən birgə yaşayış, idmanla, norma və qaydaların ümumiliyyətlə birləşirlər, yəni əhalinin spesifik sosial qrupunu təşkil edirlər (uşaq evləri, qocalar evi, qazarmalar, monastrlar və s.) Siyahıyaalmalar arasındakı dövrdə əhali haqqında əsas məlumat mənbəyi onun təbii və mexaniki hərəkətinin cari uçotudur. Bu, hər şeydən əvvəl vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatından ibarətdir. Doğum, ölüm, nigah bağlanması və nigahın pozulması halları uçota alınır. Şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı şöbəsi (VVAQŞ) bu sənədləri tərtib edir. Kənd yerlərində və fəhlə qəsəbələrində isə bu işlə icra hakimiyyətinin yerli nümayəndələri məşğul olurlar. Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınmasının qaydası, müddəti, proqramı və forması müəyyən edilmişdir. Həmin sənədlər iki nüsxədən ibarət tərtib edilir. İkinci nüsxələr statistika orqanlarına verilir və buradakı məlumatlar əhalinin cins, yaş və başqa qrupları və habelə, ərazi bölgələri üzrə işlənilib hazırlanır. Doğulanlar qeydə alınarkən doğumun tarixi, qeydə alınma yeri və vaxtı, uşağın cinsi, valideynlərin yaşı, milliyyəti, iş yerləri, məşğuliyyəti və yaxud dolanışiq mənbələri göstərilir.

Ölülər qeydə alınarkən ölümün baş verməsi səbəbi və vaxtı, onun qeydə alınma yeri, ölünün cinsi, yaşı, milliyyəti, iş yeri, məşğuliyyəti və dolanışiq mənbəyi göstərilir. Nigah qeydə alınarkən, evlənmələrin yaşı və doğulma tarixi, doğulduğu və daimi

yaşadığı yer, nigah bağlayana qədərki ailə vəziyyəti, milliyyəti, iş yerləri, məşğuliyyəti və yaxud dolanışiq mənbəyi göstərilir.

Nigahın pozulması qeydə alınarkən kişi və qadının yaşı, nigahın növbəsi və davam etmə müddəti, bu nigahdan uşağın olub-olmaması və s. göstərilir.

Əhalinin miqrasiyası haqqında məlumat mənbəyi miqrantların gəlməsi və getməsinin cari uçotudur. Bu, xüsusi blankda-gələnlərin və gedənlərin vərəqəsində əks etdirilir ki, bu vərəqələri pasport masaları doldurur. Statistik işləmə və miqrasiyanın icmal, ümumiləşdirici göstəricilərini əldə etmək üçün getmə ünvan vərəqələrinin cırma talonu vardır. Pasport masaları bu talonları statistika orqanlarına təqdim edirlər. Əhalinin sayı, tərkibi və təbii hərəkətinə dair məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin hər il tərtib etdiyi statistika məcmuələrində və bülletenlərdə də verilir. Dünya əhalisinin sayı, tərkibi və təbii hərəkətinə dair məlumatlar BMT-nin Statistika orqanlarının dərc etdiyi məcmuələrdə və bülletenlərdə verilir.

2.3. Əhalinin uçot kateqoriyaları və say göstəriciləri

Əhalinin sayı – müəyyən ərazidə yaşayan şəxslərin məcmuu ilə ölçülür. Əhalinin sayı böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malik olmaqla bir sıra göstəricilərin hesablanmasında geniş istifadə olunur. Doğum, ölüm və habelə ərazidə öz yerini dəyişməsi nəticəsində əhalinin sayı daima dəyişilir. Buna görə də əhalinin sayını dürüst uçota almaq üçün onun aparıldığı ərazinin sərhədləri və aparılma vaxtı müəyyən olunmalıdır. Əhalinin sayı müəyyən vaxt anına qeydə alınır ki, buna kritik moment (an) deyilir. Məsələn, Əhalinin 1999-cu il siyahıya alınması zamanı yanvar ayının 27-sindən 28-nə keçən gecə yerli vaxtla saat 12-00 –kritik an hesab edilmişdi. Yəni həmin andan sonra doğulanların sayı nəzərə alınmırdı, ölənlər isə uçota düşürdü. Əhalinin siyahıya alınması onun sayının dəqiq müəyyən edilməsinin əsas metodudur; siyahıya almalar isə adətən hər 10 ildən bir keçirilir. Lakin əhalinin sayına dair hər il məlumat əldə olunmalıdır. Siyahıya almalar arasındakı dövrdə ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin əhalisinin sayı axırıncı

siyahıya alınmanın və əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin cari uçotunun məlumatına əsasən balans sxemi üzrə hesablama yolu ilə müəyyən edilir.

İlin əvvəlinə əhalinin sayı + il ərzində doğulanların sayı - ölənlərin sayı + gələnlərin sayı - il ərzində gedənlərin sayı = ilin axırına əhalinin sayı.

Əhalinin sayına dair məlumatlar müəyyən ərazi bölgələri (yaşayış məntəqələri) üzrə toplanır, işlənilib hazırlanır və öyrənilir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisi 86,6 min kv. km. daimi əhalisinin sayı isə 8506 min nəfərdir. O, Cənubdan İran və Türkiyə ilə, Şimaldan Rusiya ilə, Şimal-Qərbdən Gürcüstan ilə, Qərbdən isə Ermənistan ilə həmsərhəddir. Ərazi üzrə dünyada 44-cü yeri, əhalinin sayına görə isə 42-ci yeri tutur. 1 kv. km-ə düşən əhalinin orta sayı 92 nəfərdir.

1941-1945-ci illərin cahən müharibəsi respublikada demoqrafik situasiyanın gərginləşməsinə, əhalinin cins- yaş tərkibinin pozulmasına, niğah bağlanmasının potensial imkanlarının azalmasına, cavan qadınların vaxtından tez dul qalmasına, doğumun səviyyəsinin aşağı düşməsinə və ölüm hallarının daha da artmasına səbəb olmuşdur. Həmin prosesləri 1988-ci ildən başlayaraq respublikamıza qarşı elan olunmamış müharibə aparən erməni işğalçıların ərazimizin 20 faizdən çoxunu zəbt etməsi və bir milyondan çox əhalinin öz doğma yurdlarından məcburi köçkünə çevrilməsi prosesində bir daha müşahidə edirik. Şübhəsiz ki, bu son on ildə respublikada doğumun sayının ciddi azalmasına və ölümün isə sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, respublika əhalisinin sayı son 100 ildə təqribən 4 dəfə artmış və hazırda 8,5 milyona çatır.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı (ilin əvvəlinə milyon nəfərlə)

İllər								
1897	1913	1939	1959	1990	1995	2000	2005	2006
1,81	2,34	3,20	3,70	7,13	7,64	8,02	8,35	8,43

Əhali siyahıya alınarkən daimi əhali və mövcud əhali kateqoriyalarından istifadə olunur. Daimi əhaliyə həmin yaşayış məntəqəsində daimi yaşayan bütün şəxslər, mövcud əhaliyə isə siyahıyaalmanın kritik anında bu məntəqədə daimi və ya müvəqqəti yaşamasından asılı olmayaraq, qeydə alınan bütün şəxslər daxil edilir.

Siyahıyaalma prosesində daimi və mövcud əhalinin sayını dürüst hesablamaq üçün müvəqqəti qaiblərin və müvəqqəti yaşayanların uçuotu da aparılmalıdır.

Yaşayış məntəqəsinin daimi sakinlərindən kritik anda öz yaşayış yerini tərk edənlər və başqa məntəqədə olanlar (sonuncu siyahıyaalmada qəbul edilən müddət 12 aydır) müvəqqəti qaiblərə aid edilirlər. Deməli, müvəqqəti qaiblər daimi əhalinin bir hissəsidir.

Başqa məntəqədə daimi yaşayan, lakin kritik momentdə bu məntəqədə olan şəxslər müvəqqəti yaşayan hesab edilirlər. Deməli, müvəqqəti yaşayanlar bu məntəqənin mövcud əhalisinin bir hissəsidir.

Daimi əhalini-DƏ, mövcud əhalini – MƏ, müvəqqəti qaibləri-MQ, müvəqqəti yaşayanları isə –MY ilə işarə etsək DƏ-MQ=MƏ-MY kimi yazmaq olar.

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi əhalinin sayı müəyyən vaxt anına uçota alınır. Lakin bir sıra sosial-iqtisadi və demografik hesablamalar üçün, məsələn, əhalinin hər nəfərinə düşən məhsul istehsalı və istehlakının həcmi, doğum, ölüm və təbii artım əmsallarını hesablayarkən əhalinin orta illik sayı müəyyən olunmalıdır. Məlumatın necə verilməsindən asılı olaraq əhalinin orta illik sayı müxtəlif üsullarla hesablanıla bilər. Əgər ilin əvvəlinə (Sə) və axırına (Sa) əhalinin sayına dair məlumat verilərsə, orta illik sayı hesabı orta kəmiyyətin sadə dusturu ilə hesablanır:

$$\bar{S} = \frac{S_1 + S_2}{2}$$

Əgər əhalinin sayına dair məlumat bərabər fasilə ilə müəyyən vaxt anına verilərsə, onun orta illik sayı xronoloji orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablanmalıdır.

$$\bar{S} = \frac{\frac{1}{2}S_1 + S_2 + S_3 \dots + 0.5S_n}{n-1}$$

Burada n-sıranın səviyyələrinin sayıdır.

Əgər əhalinin sayına dair bərabər olmayan fasilələrlə məlumat verilərsə, ortaillik sayı hesabi orta kəmiyyətin çəkili düsturu ilə hesablamaq lazımdır.

$$\bar{S} = \frac{\sum \bar{S}_i t_i}{\sum t_i}$$

Burada \bar{S} - əhalinin orta illik sayını;

\bar{S}_i - sıranın iki yanaşı səviyyəsinə əsasən hesablanan orta sayını;

t_i - sıranın səviyyələri arasındakı fasilənin böyüklüyünü (vaxt intervalını) göstərir.

Uzun dövr ərzində, məsələn, 5 il, 10 il, 15 il ərzində əhalinin orta illik artım sürətini hesablamaq üçün həndəsi orta kəmiyyətin düsturundan istifadə olunur:

$$\bar{\partial} = \sqrt[n-1]{\frac{S_n}{S_1}}; \bar{\partial} = \sqrt[n]{\partial_1 x \partial_2 x \dots \partial_n}$$

Burada S_1 sıranın birinci səviyyəsini, S_n sıranın son səviyyəsini, $\partial_1, \partial_2 \dots \partial_n$ illər üzrə silsiləvi artım sürətini,

$\bar{\partial}$ - orta illik artım sürətini göstərir.

2.4. Əhalinin ərazidə yerləşməsi və sıxlıq göstəriciləri. Şəhər və kənd əhalisi

Əhalinin yerləşməsi dedikdə onun qitələr, ölkələr, bölgələr üzrə məskunlaşması nəzərdə tutulur. Əhalinin şəhər və kənd yerlərində məskunlaşması və habelə sıxlığı da bu anlayışa aid edilir. Köhnə şəhərlərin böyüməsi və yenilərinin salınmasında özünü göstərən urbanizasiya prosesləri nəticəsində şəhər əhalisinin sayının və xüsusi çəkisinin ildən-ilə artması müşahidə olunur. Şəhərlərdə və şəhər tipli yaşayış məntəqələrində, kurort yerlərində, fəhlə qəsəbələrində yaşayan əhaliyə şəhər əhalisi deyilir. Qalan əhali kənd əhalisi hesab edilir. Respublikanın Milli Məclisi qanunvericilik qaydasında yaşayış məntəqələrini şəhər və kənd yerinə bölür. Statistika orqanları bu siyahını əsas tutaraq şəhər və kənd əhalisinin sayını hesablayırlar.

Bütövlükdə dünya miqyasında şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 50 faizdən az olduğu halda, ayrı-ayrı ölkələrdə bu göstərici 85 faizdən çoxdur (İsraildə, Almaniyada, İspaniyada, Niderlandda və s.).

Birma, Vyetnam, Çin, Hindistan kimi ölkələrdə isə şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi heç 25 faizə də çatmır.

Respublikamızda 1926-cı ildə əhalinin tərkibində şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 28 faiz, kənd əhalisi isə 72 faiz təşkil edirdi. 30-cu illərdə sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikada şəhər əhalisinin sayı və xüsusi çəkisi ildən-ilə artmışdır. Məsələn, 1987-1992-ci illərdə respublikada şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 54 faiz olmuşdur, sonrakı illərdə isə onun səviyyəsi 51 faizə qədər (2005-ci ildə) aşağı düşmüşdür.

Əhalinin ərazidə yerləşməsini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən biri onun sıxlığıdır. Əhalinin sıxlığı orta hesabla 1 kv km-ə düşən şəxslərin sayı ilə ölçülür. Əhalinin sıxlığı bölgələr üzrə xeyli fərqlənir ki, bu da tarixi və təbii-coğrafi xüsusiyyətlərlə şərtlənir.

2.5. Əhalinin tərkibi göstəriciləri

Sosial-iqtisadi statistika əhalinin tərkibini müxtəlif əlamətlərə görə: cinsinə, yaşına, milliyyətinə, ailə vəziyyətinə, yaşaması üçün vəsait mənbəinə görə öyrənir.

Əhalinin tərkibi dedikdə müəyyən əlamətlərə görə əhali qruplarının bölüşdürülməsi başa düşülür. Əhalinin cins tərkibi dedikdə kişi və qadınların sayı və nisbəti başa düşülür ki, bu da əhalinin cins quruluşu adlanır. Əhalinin cins tərkibi bir sıra demoqrafik və sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə formalaşır. Əhalinin cins quruluşunun nisbi göstəricisi: onun tərkibində kişi və qadınların xüsusi çəkisi, hər 100 qadına düşən kişilərin sayı, qadınların xüsusi çəkisinin kişilərinkindən nisbi artıqlığıdır. Əgər bu nisbi artıqlıq 1 faizə qədər təşkil edirsə cüzi, 1 faizdən 3 faizə qədər olarsa orta, 3 faiz və daha çox olarsa, əhalinin cins quruluşunda ciddi uyğunsuzluğun olduğundan xəbər verir.

Cədvəl 2

Azərbaycan əhalisinin cins tərkibi, faizlə

	İllər			
	1990	1995	2000	2006
Kişilər	48,8	49,1	48,9	49,2
Qadınlar	51,2	50,9	51,1	50,8

Əhalinin cins tərkibinin statistik öyrənilməsi böyük sosial-iqtisadi və demoqrafik əhmiyyətə malikdir. Əhalinin cins tərkibi haqqında məlumatlar onun təkrar istehsalını, perspektiv sayını öyrənmək, ömür müddətini hesablamaq və başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. 2 sayılı cədvəldəki məlumatdan görüldüyü kimi respublikamızda son on ildə əhalinin tərkibində kişilərin xüsusi çəkisi 49 faiz, qadınlarınki isə 51 faiz ətrafındadır. Doğulan uşaqların cins tərkibi də öyrənilir. Adətən doğulan hər 100 qıza neçə oğlan düşdüyü hesablanır. Əhalinin cins tərkibi onun yaşa görə bölüşdürülməsi ilə əlaqələndirilir. Əhalinin yaş tərkibi onun sayını bir yaşa qədər, beş yaş və bəzən on yaş fasilə ilə qruplaşdırmaqla öyrənilir. Mühüm yaş kontingentləri: 1 yaşa qədər uşaqlar; 3 yaşa

kimi; 3-7 yaşlı; 7-17 yaşlı; əmək qabiliyyətli yaş kontingentindən ibarətdir. Əhalinin ailə vəziyyəti öyrənilərkən ailələrin sayı və onların müxtəlif əlamətlərə görə, o cümlədən birgə yaşayan ailə üzvlərinin sayına görə, gəlirlərin həcminə və mənzil şəraitinə görə bölüşdürülməsi həyata keçirilir.

Millət dedikdə – dil, ərazi, iqtisadi həyat və mədəniyyət birliyi əsasında tarixən yaranan möhkəm insan birliyi başa düşülür. Respublikamız çoxmillətli bir ölkədir, burada əhalinin siyahıya alınması materialları ayrı-ayrı xalqların və millətlərin sayına və tərkibinə dair daha tam və dəqiq məlumat mənbəyidir. Siyahıya almada şəxsin milləti onun öz arzusu ilə dediyi millət hesab edilir. Uşaqların milliyəti valideynlərin sözü ilə əsasən yazılır.

Əhalinin dolanışq mənbələrinə görə qruplaşdırılması da böyük sosial-iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Əhali bu əlamətə görə beş qrupa ayrılır: 1) milli iqtisadiyyatda məşğul olanlar; 2) təqaüdçülər; 3) pensiyaçılar; 4) ayrı-ayrı şəxslərin himayəsində olanlar; 5) dolanışq üçün başqa mənbəyi olanlar.

2.6. Əhalinin təbii hərəkəti statistikas

Əhalinin doğumu, ölümü və bunların nəticəsində onun sayının dəyişməsinə təbii hərəkəti deyilir. Əhalinin nigah bağlaması, nigahın pozulması və ömür müddətinin dəyişməsi də təbii hərəkətinə aiddir. Statistika əhalinin doğumunu, ölümünü və təbii artımını öyrənərkən hər şeydən əvvəl onun mütləq göstəricilərini uçota alır. Bu zaman doğulanların və ölənlərin sayı uçota alınır və onların fərqlə əhalinin təbii artımı hesablanır. Lakin bu əhalinin təkrar intehsalı haqqında məlumatın təhlilinin başlanğıcıdır. Doğum və ölümün uçotu müəyyən edilmiş qaydada aparılır, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarında əks etdirilir.

Əhalinin təbii hərəkətinin intensivliyini səciyyələndirmək üçün doğum, ölüm və təbii artımın nisbi göstəricilərindən istifadə edilir. Həmin göstəricilər promil ilə, yəni əhalinin 1000 nəfəri hesabı ilə müəyyən edilir. Bu əmsallar həm bütün əhali üzrə, həm də əhalinin ayrı-ayrı qrupları üzrə hesablanır. Bütün əhali üzrə hesablanan əmsallar ümumi, əhalinin ayrı-ayrı qrupları üzrə

hesablanan əmsallar isə xüsusi əmsallar adlanır. Doğum, ölüm və təbii artımın ümumi əmsalları – müvafiq mütəlak göstəricilərin əhalinin orta illik sayına nisbətə hesablanır. Doğulanların sayını –

N , ölənlərin sayını – M , əhalinin orta illik sayını – \bar{S} , əmsalları isə Θ hərfi ilə işarə etsək, həmin düsturları belə yazmaq olar;

$$\Theta_d = \frac{N \cdot 1000}{\bar{S}}; \quad \Theta_{\bar{o}} = \frac{M \cdot 1000}{\bar{S}}; \quad \Theta_{t,a} = \frac{(M - N) \cdot 1000}{\bar{S}}$$

Misal: Şəhərdə il ərzində 4247 uşaq doğulmuş və 1190 nəfər ölmüşdür. Əhalinin orta illik sayı 169826 nəfərdir.

$$\Theta_d = \frac{4247 \times 1000}{169826} = 25,0 \text{ ‰};$$

$$\Theta_{\bar{o}} = \frac{1190 \times 1000}{169826} = 7,0 \text{ ‰};$$

$$\Theta_{t,a} = \frac{(4247 - 1190) \times 1000}{169826} = 18 \text{ ‰};$$

Əhalinin təbii hərəkətinin ümumi əmsallarının səviyyəsi onun ictimai-iqtisadi həyat şəraitindən, şəhər və kənd əhalisinin nisbətindən, cins-yaş quruluşundan asılıdır. Əhalinin təbii hərəkətinin xüsusi əmsalları da ümumi əmsallar kimi hesablanır. Onlardan ən çox əhəmiyyətli xüsusi doğum və uşaq ölümü əmsallarıdır. Xüsusi doğum əmsalı yaşına görə uşaq doğa bilən qadınlar üzrə hesablanır. Buna şərti olaraq 15-49 yaşlı qadınlar aid edilir. Deməli, xüsusi doğum əmsalı 15-49 yaşlı qadınlar üzrə doğulan uşaqların sayını 1000-ə vurub, həmin yaşda olan qadınları orta illik sayına bölməklə hesablanır:

$$\partial_{xd} = \frac{N_{15-49}}{\bar{S}_{15-49}} \times 1000$$

Uşaq ölümü əmsalı 1 yaşa qədər uşaqların ölümünün səviyəsini səciyyələndirir. Əhalinin təbii hərəkətinin başqa əmsallarından fərqli olaraq, uşaq ölümü əmsalı 1 yaşa kimi ölən uşaqların sayını doğulan uşaqların sayına bölməklə hesablanır. Lakin cari ildə ölən uşaqların bir qismi keçən ildə doğulan, bir hissəsi isə cari ildə doğulan uşaqlardır. Buna görə də uşaq ölümü əmsalını düürüst hesablamaq üçün ölən uşaqların doğulduğu illər üzrə bölüşdürməsi haqqında məlumat olmalıdır. Bu halda uşaq ölümü əmsalını aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\Theta_{\bar{u}0} = \left(\frac{U_1}{R_1} + \frac{U_0}{R_0} \right) \times 1000$$

yaxud da

$$\Theta_{\bar{u}0} = \frac{M_1 \times 1000}{\frac{2}{3} N_1 + \frac{1}{3} N_0}$$

Burada U_0 və U_1 keçən ildə və cari ildə doğulan uşaqlardan cari ildə ölənlərin sayını; R_0 və R_1 keçən ildə və cari ildə doğulan uşaqların ümumi sayını; M_1 cari ildə ölən uşaqların ümumi sayını göstərir. Doğumla ölümün nisbətini səciyyələndirən başqa bir göstərici- yaşama əmsalıdır. Bu əmsal doğulanların sayını ölənlərin sayına bölməklə hesablanır.

Respublikada 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayı 2005-ci ildə 1321 nəfər və ya 9,3% olmuşdur.

Əhalinin təbii hərəkəti göstəricilərindən biri nigah bağlaması və nigahın pozulması göstəriciləridir. Nigah bağlayan kişi və qadınların mütləq sayı və bütün əhaliyə faiz nisbəti də hesablanır. Nisbi göstəricilər 18 yaşda və böyük əhali üzrə hesablanır. Evlənmə və boşanmanın intensivliyi də öyrənilir. Nigah və boşanmanın ümumi, xüsusi və hissəvi göstəriciləri hesablanır. Ümumi əmsal qeydə alınan nigahların illik sayını 1000-ə vurub əhalinin orta illik sayına bölməklə hesablanır. Nigahın möhkəmliyini səciyyələndirən mühüm göstərici nigahın müddətidir. Əhalinin say göstəricilərini,

təbii və mexaniki hərəkətini səciyyələndirən göstəricilərin hesablanması qaydasını aşağıdakı misalla izah edək:

Misal 1. Şəhər əhalisinin sayına dair aşağıdakı məlumat vardır. (min nəfərlə):

1. İlin əvvəlinə mövcud əhali...	520
o cümlədən müvəqqəti yaşayanlar...	30
2. İlin əvvəlinə müvəqqəti qaiblər...	5
3. İl ərzində doğulmuşdur:	
daimi əhalidən...	10,8
müvəqqəti yaşayanlardan.....	0,6
4. İl ərzində ölmüşdür:	
daimi əhalidən	4,6
müvəqqəti yaşayanlardan.....	0,3
5. Şəhərə gəlmişdir – cəmi.....	6,2
o cümlədən daimi yaşamaq üçün.....	4,2
6. Şəhərdən getmişdir – cəmi.....	4,2
o cümlədən başqa şəhərlərdə daimi yaşamaq üçün...	2,5

Həmin məlumatlara əsasən;

1. ilin əvvəlinə və axırına daimi əhalinin sayını;
2. ilin axırına mövcud əhalinin sayını;
3. daimi və mövcud əhalinin doğum, ölüm və təbii artım əmsallarını;
4. daimi əhalinin ümumi, təbii və mexaniki artımını;
5. ümumi, təbii və mexaniki artım əmsallarını hesablayaraq

Həlli

1. ilin əvvəlində daimi əhalinin sayı

$$D\Theta_1 = M\Theta_1 - M\Gamma + M\Gamma = 520 - 30 + 5 = 495 \text{ min nəfər.}$$

İlin axırında daimi əhalinin sayı

$$D\Theta_2 = D\Theta_1 + D - \ddot{O} = 495 + 10,8 - 4,6 + 4,2 - 2,5 = 502,9 \text{ min nəfər.}$$

2. ilin axırına mövcud əhalinin sayı:

$$M\Theta_2 = 520 + 10,8 + 0,6 - 4,9 + 6,2 - 4,2 = 528,5 \text{ min nəfər.}$$

3. daimi əhali üzrə

$$\Theta_d = \frac{10,8 \times 1000}{(495 + 502,9) : 2} = \frac{10800}{499} = 21,6 \text{ ‰ ;}$$

$$\theta_{\bar{o}} = \frac{4,6 \times 1000}{499} = 9,2 \text{ ‰};$$

$$\theta_{\text{ta}} = \frac{(10,8 - 4,6) \times 1000}{499} = 12,4 \text{ ‰};$$

mövcud əhali üzrə:

$$\theta_d = \frac{11,4 \times 1000}{(520 + 528,5) : 2} = \frac{11400}{524,3} = 21,7 \text{ ‰};$$

$$\theta_{\bar{o}} = \frac{4,9 \times 1000}{524,3} = 9,3 \text{ ‰};$$

$$\theta_{\text{ta}} = \frac{(11,4 - 4,9) \times 1000}{524,3} = 12,4 \text{ ‰};$$

4. Daimi əhalinin ümumi artımı:

$$502,9 - 495 = 7,9 \text{ min nəfər}$$

Daimi əhalinin təbii artımı:

$$10,8 - 4,6 = 6,2 \text{ min nəfər}$$

Daimi əhalinin mexaniki artımı:

$$4,2 - 2,5 = 1,7 \text{ min nəfər olar.}$$

5. Ümumi artım əmsalı:

$$\frac{7,9 \times 100}{495} = 1,6 \text{ ‰};$$

Təbii artım əmsalı:

$$\frac{6,2 \times 100}{495} = 1,25 \text{ ‰};$$

Mexaniki artım əmsalı:

$$\frac{1,7 \times 100}{495} = 0,35 \text{ ‰ olar}$$

Misal 2.

Cədvəl 3

Üç rayonda qeydə alınan nigahların sayı haqqında aşağıdakı məlumat vardır:

Rayonlar	Dövrələr	Nigahın sayı	Əhalinin orta illik sayı, nəfər
A	1 ay	45	40000
B	3 ay	180	52000
C	2 il	740	27100

Hər rayon üzrə nigah bağlanması əmsallarını il hesabı ilə müəyyən edək və C rayonunun göstəricisi ilə müqayisə edək.

Həlli:

A rayonu üzrə nigah bağlanması əmsalı

$$\theta_n = \frac{(n/t) \times 365}{S} \times 1000 = \frac{(45 : 30) \times 365}{40000} \times 1000 = \frac{548}{40} = 13,7 \text{ ‰} ;$$

B rayonu üzrə nigah bağlanması əmsalı

$$\theta_n = \frac{(n/t) \times 365}{S} \times 1000 = \frac{(180 : 90) \times 365}{52000} \times 1000 = 730 / 52 = 14,0 \text{ ‰} ;$$

C rayonu üzrə nigah bağlanması əmsalı

$$= \frac{(n/t) \times 365}{S} \times 1000 = \frac{740 \times 1000}{27100 \times 2} = 13,6 \text{ ‰}$$

Deməli, müqayisə olunan üç rayonda nigah bağlanmasının səviyyəsi çox az fərqlənir.

2.7. Ölüm cədvəli haqqında anlayış.

Qarşıdakı ömrün orta uzunluğu göstəricisi

Əhalinin ölümünün daha ətraflı öyrənilməsi ölüm cədvəlini qurmaqla və təhlil etməklə həyata keçirilir. Bu cədvəli orta ömür cədvəli və yaşama cədvəli də adlandırırlar. Ölüm cədvəli əhalinin siyahıyaalması, doğum və ölümün cari uçotunun məlumatına əsasən tərtib olunur. O, bir ildə doğulan nəsəl üçün tərtib edilir və tədricən yaş artıqca neçə nəfərin sıradan çıxdığını göstərir (hər min nəfər hesabı ilə).

Sxem 2.

Əhalinin ölüm cədvəlinin sxemi

yaş, il	X il yaşa qədər yaşayanların sayı	X yaşdan X+1 yaşa keçənlərin sayı	qarşıdakı ömür müddətində ölüm ehtimalı	X+1 yaşa qədər yaşama ehtimalı	X yaşda yaşayanların sayı	qarşıdakı ömrün adam-illərinin sayı	ömrün orta müddəti
x	l_x	d_x	q_x	p_x	L_x	T_x	L
0							
1							
2							
3							
-							
-							
w							

Cədvəlin mübtədasında əhalinin 0-dan 100 ilə qədər olan yaş qrupları göstərilir. Xəbərdə isə aşağıdakı göstəricilər verilir. L_x -sonrakı X ilə qədər yaşayanların sayı hər 10000 nəfər hesabı ilə müəyyən olunur:

d_x -kiçik yaşdan böyük yaş qrupuna keçərkən ölənlərin sayı;
 q_x - x yaşdan x+1 yaşa keçərkən bütün ömür müddətində ölmə ehtimalı

$$q_x = \frac{d_x}{l_x}$$

P_x – sonrakı yaşa qədər yaşama ehtimalı

$$P_x = \frac{l_x + 1}{l_x}$$

L_x – x yaşına qədər yaşayanların sayı

$$L_x = \frac{l_x + l_x + 1}{2}$$

T_x – qarşıdakı ömrün uzunluğu (adam - illə)

$$T_x = \sum_x^w L_x$$

$$L_x^0 = \frac{T_x}{L_x} \text{- qarşıdakı ömrün otra uzunluğudur (illə).}$$

Əhalinin qarşıdakı ömrünün orta uzunluğu – yaşanılmış adam-illərin ümumi sayını həmin yaşa qədər yaşayanların sayına bölməklə hesablanır. Respublikamızda ömrün uzunluğu orta hesabla 2004-cü ildə 72,4 yaş, o cümlədən kişilər üçün – 69,6 yaş, qadınlar üçün isə 75,2 yaş təşkil etmişdir.

2.8. Miqrasiya göstəriciləri.

Əhalinin perspektiv sayının hesablanması metodları

Əhalinin sayı bütövlükdə respublika üzrə, həm də onun ayrı-ayrı bölgələri üzrə təkcə onun təbii hərəkəti nəticəsində deyil, həm də mexaniki hərəkəti nəticəsində dəyişilir.

Əhalinin miqrasiyası onun daimi yaşayış yerini dəyişməklə ölkə ərazisində və ölkələr arasında hərəkətidir. Buna əhalinin mexaniki hərəkəti də deyilir. Daxili və xarici miqrasiya fərqləndirilir. Əhalinin ölkə daxilində yaşayış yerini dəyişməsinə daxili miqrasiya, bir ölkədən başqa ölkəyə köçməsinə isə xarici miqrasiya deyilir. Miqrasiya öz istiqamətinə görə bir-birinə əks olan iki axından ibarətdir: müəyyən yaşayış məntəqəsinə əhalinin köçüb gəlməsi immiqrasiya, bu məntəqədən getməsi isə emiqrasiya adlanır. Miqrasiyanı çoxlu amillər doğurur: öz yaşayış yerini məcburi dəyişmə, təhsillə əlaqədar gənclərin iri şəhərlərə getməsi, iş axtarmaqla əlaqədar öz daimi yaşayış yerindən əhalinin köçüb getməsi və s.

Miqrasiya göstəricisi hər şeydən əvvəl həmin yaşayış məntəqəsinə gələnlərin və oradan gedənlərin sayı və onların fərqi ilə müəyyən olunan miqrasiya saldosudur. Saldo müsbət olarsa, bu məntəqə əhalinin sayının miqrasiya hesabına artmasına; mənfi olarsa, azalmasına səbəb olur və buna əhalinin mexaniki artımı deyilir. Əhalinin mexaniki hərəkətinin əsas göstəriciləri:

1. Yaşayış məntəqəsinə gəlmə əmsalı

$$\Theta_g = \frac{G \cdot 1000}{\bar{S}};$$

burada G – həmin məntəqəyə gələnlərin sayını göstərir.

2. Köçüb getmə əmsali

$$\Theta_{k.g} = \frac{Kg \cdot 1000}{\bar{S}};$$

burada-

$K.G.$ - həmin ərazidən köçüb gedələrin sayını göstərir.

3. Miqrasiya əmsali

$$\Theta_m = \frac{(G - K.g.) \cdot 1000}{\bar{S}}$$

$$\text{və ya } \Theta_m = \Theta_g - \Theta_{k.g.}$$

Myatnik miqrasiyası da fərqləndirilir ki, bu qısa vaxtda (gün, həftə ərzində) əhalinin bir yerdən başqa yerə (adətən kənddən şəhərə və ya şəhərdən kəndə) hərəkətidir.

Makroiqtisadi göstəricilərin gözlənilən səviyyəsini müəyyən edərkən proqnozlaşdırılan dövrdə əhalinin sayını bilmək tələb olunur. bu məqsədlə əhalinin perspektiv sayı hesablanır.

Əhalinin perspektiv sayı ölüm cədvəlinin məlumatına əsasən hesablanır. Əhalinin perspektiv sayının müəyyən olunması elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesablama metodlarına və proqnozlarına əsaslanır. Bir neçə il əvvəlcədən əhalinin sayını hesablamaq üçün əhaliyə, səhiyyənin vəziyyətinə və proqnozlaşdırılan dövrdə milli iqtisadiyyatın vəziyyətinə və inkişafına dair ilkin statistika məlumatları olmalıdır. Bütün materialları öyrənməklə inkişaf meylini aşkar etmək və əhalinin doğumunda, ölümündə gələcəkdə baş verəcək dəyişiklikləri və əhalinin gözlənilən miqrasiyasını hipotezə etmək lazımdır. Bu zaman ölüm əmsalinin və yaşama əmsalinin möhkəm əsaslandırılması xüsusilə vacibdir. Yaxın perspektivə əhalinin sayı mütləq artım və ya artım sürəti göstəricisi əsasında hesablanı bilər. Bundan ötəri proqnozlaşdırılan dövrdən əvvəlki bir neçə ilə orta mütləq artım və yaxud artım sürəti hesablanır. Əgər yaxın 2-3 ilə həmin göstəricilər dəyişməz qalacaqsa onda əhalinin sayı həmin göstəricilər üzrə hesablanır. Siyahıyaalma üzrə əhalinin ilk sayını S_0 -la, orta mütləq artımı Δ , orta artım sürətini $\bar{\partial}$, əhalinin perspektiv sayını S ilə, proqnozlaşdırılan dövrdəki illərin sayını t ilə işarə etsək, onda $S_t = S_0 + t \Delta$ və yaxud $S_t = S_0 + \bar{\partial} t$

Proqnozlaşdırmanın daha dəqiq metodu gələcəkdə əhalinin doğumu, ölümü və yaşaması əmsallarının dəyişməsinə nəzərə alan modelin qurulmasıdır. Əhalinin nəinki ümumi sayının, həm də onun yaş qrupları üzrə sayının hesablanması zərurəti meydana çıxır. Yaş qrupları üzrə hesablamalar dürüst aparılırsa, bu əhalinin ümumi sayını daha dəqiq hesablamağa imkan verir. Əhalinin yaş qrupu üzrə sayının hesablanması metodlarından biri hər bir yaş qrupu üzrə ölüm əmsalından və yaxud salamat qalma əmsalından istifadə edilməsidir. Salamat qalma əmsalı

$$P_x = \frac{l_x + 1}{l_x}$$

düsturu ilə hesablanır. Burada $L_x - x + 1$ yaşda

əhalinin sayını, L_x – əvvəlki yaşda olan əhalinin sayını göstərir.

Hər bir yaşda olan əhalinin sayını müvafiq salamatqalma əmsalına vurmaqla sonrakı yaşda olan əhalinin sayını hesablayırıq:

$$L_{x+1} = P_x \cdot L_x$$

Misal: Yaşayış məntəqəsində olan 7 yaşlı uşaqların sayını 2007-ci ilin 1 sentyabrına hesablamaq üçün 2004-cü ilin 1 sentyabrında 4 yaşlı olan uşaqların sayı əsas götürülməlidir. Onların sayı 5000 nəfərdir. 4,5,6, yaşda uşaqlar üzrə ölüm əmsalları uyğun olaraq 1,4, 1,2 və 1,0 promildir.

Bu halda 2005-ci ilin 1 sentyabrında 5 yaşlı uşaqların sayı:

$$5000 - /5000 \times 1,4 / : 1000 = 4993 \text{ nəfər olmalıdır.}$$

2006-cı ilin 1 sentyabrında 6 yaşlı uşaqların sayı;

$$4993 - 4993 \times 1,2 / 1000 = 4987 \text{ nəfər olacaq;}$$

2007-ci ilin 1 sentyabrında 7 yaşlı uşaqların sayı:

$$4987 - 4987 \times 1,0 / 1000 = 4982 \text{ nəfər olmalıdır.}$$

Əhalinin salamatqalma əmsalına əsasən bu hesablamalar daha sadə görünür:

$$2005\text{-ci il üçün } 5000 \times 0,9986 = 4993 \text{ nəfər;}$$

$$2006\text{-cı ildə } 4993 \times 0,9988 = 4987 \text{ nəfər;}$$

$$2007\text{-ci ildə } 4987 \times 0,9990 = 4982 \text{ nəfər.}$$

III FƏSİL

ƏMƏK BAZARI STATİSTİKASI

3.1. Əmək bazarının statistik öyrənilməsi zəruriliyi

Əmək statistikasını sosial-iqtisadi statistikanın mühüm tərkib hissəsidir. Onun əmək ehtiyatlarının sayını və tərkibini, əmək məhsuldarlığını, iş vaxtından istifadəni, məşğulluğu və işsizliyi, əmək şəraitini və ödənişini səciyyələndirən göstəriciləri iqtisadiyyatın inkişaf göstəriciləri sistemində başlıca mövqə tutur, çünki əmək cəmiyyətin yaşamasının zəruri şərtidir. Əmək statistikasını, milli hesablar sistemi, demoqrafiya, səhiyyə, mədəniyyət və başqa sahə statistikaları ilə sıx əlaqədədir.

Əmək bazarı dedikdə işçi qüvvəsinin bölüşdürülməsini və istifadəsini əlaqələndirən və nizamlaşdıran iqtisadi, sosial, təşkilati və hüquqi tədbirlər sistemi başa düşülür. Əmək bazarının fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılmasının ayrılmaz hissəsidir, elə buna görə də keçid dövründə onun yaranması üzərində statistika müşahidəsinin təşkil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əmək bazarı statistikasını əmək statistikasını çərçivəsində yaradılır və zəhmətkeşlərlə mizdlə işçilərlə arasındakı qarşılıqlı münasibətin elə cəhətlərinə diqqət verir ki, onların əsasında bazar konyunkturasını təhlil edilir və proqnozlaşdırılır. Lakin statistika təkcə işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifi deyil, həm də əmək ödənişini, əmək şəraitini, kadrların peşə hazırlığını və bir sıra başqa problemləri öyrənir.

3.2. Əmək bazarının statistik öyrənilməsi vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə respublikada əhəlinin həyat səviyyəsinin formalaşmasına əmək bazarının təsiri böyükdür. 1991-ci ildə «Azərbaycan Respublikasında əhəlinin məşğulluğu haqqında» qanun qəbul edilmiş və buna əsasən məşğulluq orqanları yaradılmışdır. Son illərdə respublikada

həyata keçirilən sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də məşğulluq sahəsindəki siyasətin formalaşması və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir. Respublika Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın həyata keçirilməsi yeni iş yerlərinin yaradılmasına təkan vermişdir.

Məşğulluq və işsizlik statistikasına respublikanın əmək bazarına nəzarət edən əsas prosesləri: iqtisadi fəal əhalinin və məşğul olan əhalinin sayını və tərkibini, işsizliyin səviyyəsini, işsizlərin tərkibini, işçi qüvvəsinin hərəkətini, iş vaxtı fondlarını, onların quruluşunu və istifadəsini öyrənir.

3.3. Əmək ehtiyatlarının sayı və tərkibi göstəriciləri

Əmək ehtiyatları – istehsalın ən mühüm və fəal ün-sürüdür. Əmək ehtiyatları statistikasına: əmək qabiliyyətli əhali, əmək ehtiyatları və məşğul olan əhali kimi bir-birilə sıx əlaqədar olan kateqoriyaları əhatə edir. O, əmək ehtiyatlarının sayını, müxtəlif əlamətlərə görə tərkibini, yüklənməsi əmsalını və s. səciyyələndirən göstəricilər sistemindən istifadə edir. Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhaliyə 16-62 yaşda kişilər və 16-57 yaşda olan qadınlar aid edilir. Əmək qabiliyyətli yaşda əməyə qadir olan əhalinin sayı isə əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayından həmin yaşda I və II qrup əlillərin və güzəştli şərtlərlə pensiya alan işləməyən şəxslərin sayını çıxmaqla hesablanır. Əmək ehtiyatlarının tərkibinə əmək qabiliyyətli yaşda əməyə qadir olan şəxslər, 16 yaşa kimi işləyən yeniyetmələr və pensiya yaşda işləyən şəxslər daxil edilir. Başqa sözlə desək, əmək ehtiyatlarına milli iqtisadiyyatda məşğul olan və işləyə bilən, lakin bu və ya digər səbəbdən işləməyən şəxslər (evdar qadınlar, istehsalatdan ayrılmaqla oxuyanlar və s.) aid edilir. Milli iqtisadiyyatda məşğul olan əhaliyə aiddir: 1) müəssisələrin, firmaların, idarə və təşkilatların işçiləri; 2) fərdi və xüsusi sahibkarlıq sferasında məşğul olan şəxslər; 3) kəndli (fermer) təsərrüfatlarının işçiləri; 4) kənd əhalisinin şəxsi yardımçı

(həyətəni) təsərrüftalarında çalışan ailə üzvləri. Milli iqtisadiyyatda məşğul olmayanlara isə: 1) əmək qabiliyyətli yaşda olan və istehsalatdan ayrılmaqla təhsil alan şəxslər; 2) hərbi xidmətçilər; 3) hamiləliyə görə körpəsinə qulluqla əlaqədar 3 ilə qədər məzuniyyətdə olan qadınlar; 4) işçilərin bəzi başqa kateqoriyaları aid edilir.

Əmək ehtiyatlarının pensiyaçılarla yüklənməsi əmsalı – əmək qabiliyyətli yaşdan böyük olan əhalinin sayının əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayına nisbətə, ümumi yüklənmə əmsalı isə, əmək qabiliyyətli yaşdan kiçik və böyük əhalinin sayının əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayına nisbətə hesablanır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq iqtisadi fəal əhaliyə (işçi qüvvəsinə) maddi nemətlər istehsal etmək və xidmət göstərmək üçün öz əməyini təqdim edən hər iki cinsdən olan əhali aid edilir.

Əmək qabiliyyətli yaşda olan və respublika ərazisində daimi yaşayan, işi olmayan, sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmayan, əyani təhsil məktəblərində oxumayan, hərbi xidmətdə olmayan və dövlət məşğulluq orqanlarında qeydə alınmış əmək qabiliyyətli vətəndaşlar işsiz hesab olunurlar.

İqtisadi-fəal əhalinin sayının əmək qabiliyyətli əhalinin sayına faiz nisbətində əhalinin iqtisadi fəallığı əmsalı deyilir.

İşsizlərin sayının iqtisadi fəal əhalinin sayına faiz nisbəti isə işsizliyin səviyyəsini səciyyələndirir. İqtisadi qeyri-fəal əhali işçi qüvvəsinin tərkibinə daxil olmayan əhalidir. İqtisadi passiv əhaliyə həm ailənin, həm də cəmiyyətin himayəsində olan şəxslər və habelə öz qənaətlərilə yaşayan şəxslər aid edilir.

Əhalinin iqtisadi-fəal və iqtisadi qeyri-fəal əhaliyə bölüşdürülməsi siyahıyaalma yolu ilə əhalinin yaşamaq üçün vəsait mənbəyinə görə qruplaşdırılması məlumatına əsasən müəyyən olunur. Həmin məlumat əsasən statistika iqtisadi fəal əhalinin yüklənməsini səciyyələndirən bir sıra əmsalları hesablayır:

$$1) \text{ İqtisadi yüklənmənin } = \frac{\text{İqtisadi passiv əhalinin sayı}}{\text{Ümumi əmsali} \quad \text{iqtisadi fəal əhalinin sayı}}$$

$$2) \text{ Ailə yüklənməsinin } = \frac{\text{Ayrı-ayrı şəxslərin himayəsində olanların sayı}}{\text{iqtisadi əmsali} \quad \text{iqtisadi fəal əhalinin sayı}}$$

$$3) \text{ Sosial yüklənmə əmsali } = \frac{\text{cəmiyyətin himayəsində olanların sayı}}{\text{İqtisadi fəal əhalinin sayı}}$$

3.4. Əhalinin məşğulluğu və işsizliyi göstəriciləri

İqtisadi-fəal əhali məşğullük növlərinə görə iqtisadiyyatda məşğul olanlara, din xadimlərinə, hərbi qulluqçulara və işsizlərə bölünür; həm muzzla, həm də muzdsuz işləyənlər iqtisadiyyatda məşğul olanlara aid edilir.

İqtisadiyyatda məşğul olanlara – muzzlu və muzdsuz işləyən bütün şəxslər aid edilir. Muzzla işləyənlərə idarə, müəssisə və təşkilat rəhbərlərilə və ya ayrı-ayrı şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlayaraq işləyənlər aid edilir.

Muzdsuz işləyənlər qrupuna öz şəxsi əməyi ilə məşğul olanlar (iş verənlər; öz hesabına işləyənlər; ailə üzvlərinə kömək edənlər; istehsal kooperativlərinin üzvləri) aid edilir.

Statistikada məşğul olan əhalinin iqtisadiyyat bölmələri və sahələri üzrə bölüşdürülməsi də öyrənilir. 2005-ci ildə məşğul olan əhalinin 31,7%-i dövləti sektorunda, 68,3%-i isə qeyri-dövlət sektorunda, o cümlədən 38,5%-i fərdi sektorda işləyən və 19,3%-i isə sərbəst məşğuliyyəti olanlar təşkil etmişdir. Məşğul olan əhalinin 6,8%-i sənayedə, 39,5%-i kənd

və meşə təsərrüfatında, 5,0%-i tikintidə, 5,0%-i nəqliyyat və rəhbərlikdə, 19,5%-i ticarət və ictimai iaşədə kommərsiya fəaliyyəti ilə, 43%-i səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı və əhaliyə məişət xidmətində, 4,9 faizi bədən tərbiyyəsi və sosial müdafiədə, 10,2%-i təhsil, mədəniyyət, incəsənət və elmi xidmətdə, kredit və dövlət sığortasında, 3,7%-i isə digər sahələrdə çalışırlar.

Əhalinin məşğulluğu statistikasının əsas göstəricilərindən biri işə düzəlmək üçün məşğulluq xidməti orqanlarına müraciət etmiş şəxslərin sayı və tərkibidir. Bu göstərici iş yerində ixtisara düşəcəklərinin gözlənilməsi, bağladıkları əmək müqaviləsi müddətinin qurtarması və ya əsas işdən boş vaxtlarında işləmək arzusunda olmaları ilə əlaqədar müraciət edənlərin və digər şəxslər də daxil olmaqla işə düzəlmək üçün müraciət edənlərin ümumi sayını səciyyələndirir. İşsizlər milli qanunvericiliklə müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmış (16 yaşa) işi olmayan, məşğulluq xidmətinin köməyi ilə və ya müstəqil olaraq iş axtaran və işə başlamağa hazır olan şəxslərdir. İşsizlərin tərkibi onların işdən çıxarılma səbəblərinə, təhsilinə, cinsinə, yaşına və başqa əlamətlərinə görə quruluşunu səciyyələndirir.

Statistika işsizliyə görə müavinət alanların sayını da öyrənir. İşsizliyə görə müavinət 16 yaşına çatmış, məşğulluq xidmətində qeydə alınmış və işsiz statusu olan şəxslərə verilir. İşsiz sayılanlardan təklif olunmuş işdən əsassız imtina edənlərə, yenidən qeydə alınma rejiminə əməl etməyənlərə, fırıldaq yolu ilə müavinət alanlara və s. səbəblər üzündən müavinət almaq hüququnu itirmiş vətəndaşlara müavinət verilmir. İşsizliyə görə müavinətin orta məbləği də hesablanır.

Məşğulluq xidmətinin göndərişi ilə peşə hazırlığı keçmiş məşğul olmayan əhalinin sayı da uçota alınır. Müəssisələrin məşğulluq xidmətinə məlumat verilmiş işçilərə olan tələbatı göstəricisi işçi qüvvəsinə olan tələbatı, yəni müəssisələrin məşğulluq xidmətinə məlumat verdiyi boş iş yerlərinin sayını müəyyən edir. İşlə təmin edilmiş şəxslərin sayı və tərkibi məşğulluq xidmətinin

vasitçiliyi ilə işə düzəldilmiş şəxslərin sayı, cinsi, yaşı və kateqoriyasına görə tərkibi ilə səciyyələndirilir.

3.5. İşsizliyin səviyyəsi və dinamikasının statistik təhlili

İşsizliyin səviyyəsi və dinamikasını təhlil etmək üçün respublikamızda əmək bazarının aşağıda verilən əsas göstəricilərinin səviyyəsini nəzərdən keçirək:

Cədvəl 4

Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının əsas göstəriciləri (hesabat ilinin sonuna)

Göstəricilər	İllər				1991-ci ilə nisbətən 2005-ci ildə, dəfə
	1991	1995	2000	2005	
Məşğulluq xidmətlərində işsiz statusu almış şəxslər, nəfər	3969	28314	43439	56343	14,2
İşsiz statusu almış işsizlərin iqtisadi fəal əhaliyə nisbəti, %-lə	0,1	0,8	1,2	1,4	-
İşsizliyə görə müavinət alanlar, nəfər	-	2981	2768	2087	-
İşsizliyə görə müavinət təyin edilmiş işsizlərin işsiz statusu almış şəxslərin ümumi sayında xüsusi çəkisi, %-lə	-	10,5	6,3	3,7	-

Cədvəldə verilən məlumatdan göründüyü kimi respublika məşğulluq xidmətlərində işsiz statusu almış şəxslərin sayı 1991-ci ilə nisbətən 2005-ci ildə 14,2 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə işsiz statusu almış işsizlərin iqtisadi-fəal əhəlinin tərkibində tutduğu xüsusi çəkisi 14 dəfə artmışdır. İşsizliyə görə müavinət təyin edilmiş işsizlərin işsiz statusu almış şəxslərin ümumi sayında tutduğu xüsusi çəkisi isə 1995-ci ildəki 10,5 %-dən 2005-ci ildə 3,7 %-ə qədər aşağı düşmüşdür.

3.6. İşçi qüvvəsinin sayı və hərəkəti göstəriciləri

İşçi qüvvəsinin sayını hər hansı vaxta səciyyələndirən əsas göstərici işçilərin siyahı sayıdır. Bu da adları müəssisə və təşkilatın siyahısında olan bütün işçilərin sayı ilə müəyyən edilir. Bir gündən artıq işə qəbul edilən bütün daimi, mövsümü və müvəqqəti işçilər siyahıya daxil edilir. Müəyyən tarixə işçilərin siyahı sayına həmin gün işə çıxan və müxtəlif səbəblərə görə işə çıxmayan və adları hələ müəssisənin siyahısında olan bütün şəxslər daxil edilir. Müəssisədə işçilərin müəyyən tarixə siyahı sayı ilə yanaşı orta aylıq, orta rüblük və orta illik siyahı sayı da hesablanır.

İşçilərin orta aylıq siyahı sayını hesablamaq üçün ayın bütün günlərindəki siyahı sayını toplayıb, alınan nəticəni həmin aydakı təqvim günlərinin sayına bölmək lazımdır.

Müəssisənin siyahısında hər gün olan işçilərin sayı işə çıxılan və çıxılmayan günlərin tabel uçotuna əsasən müəyyən edilir. Tabledə hər bir işçinin adı qarşısında onun işə çıxması və səbəbini göstərməklə işə çıxmaması qeyd olunur. Ayın bütün günlərində işə çıxma hallarının sayını toplamaqla işə çıxılan adam-günlərinin ümumi sayı tapılır. Bunu da müəssisənin aydakı iş günlərinin sayına bölməklə işi çıxanların orta sayı hesablanır. Əgər işçi işə gəlmiş və müəyyən obyektiv səbəblər üzündən işləməmişdirsə, tabeldə bütün günlük boşdayanma qeyd olunur. İşə çıxılan adam-günlərin ümumi sayından bütün günü boşdayanmaların sayını çıxmaqla işlənmiş adam – günlərin ümumi sayı tapılır. Onu da müəssisənin iş günlərinin sayına bölməklə faktiki işləyənlərin orta sayı hesablanır. Təcrübədə ancaq fəhlələr üzrə işə çıxanların və faktiki işləyənlərin orta sayı hesablanır.

Müəssisədə əməyin təşkili və işçi qüvvəsindən istifadə təhlil edilərkən fəhlələrin növbələr arasında necə bölüşdürülməsi və növbə rejimindən istifadə dərəcəsi də öyrənilməlidir.

Növbəlilik əmsalı bütün növbələrdə işlənmiş adam-günlərin ümumi sayını ən böyük növbədə işlənmiş adam-günlərin sayına bölməklə hesablanır.

Yuxarıda göstəricilərin hesablanması qaydasını bir neçə misalla izah edək.

Misal 1. Müəssisədə iyun ayında fəhlələr 12632 adam – gün işləmişlər, 46 adam - günü boşdayanmalar qeydə alınmışdır; işə çıxılmayan günlərin sayı isə 5352 adam-gün olmuşdur. Aydakı iş günlərinin sayı 22-dir. İyun ayında fəhlələrin orta siyahı sayını, işə çıxanların və faktiki işləyənlərin orta sayını və orta siyahı sayından istifadə əmsalını hesablamalı:

Həlli:

1. Fəhlələrin orta siyahı sayı $\frac{12632 + 46 + 5352}{30} = \frac{18030}{30} = 601$ nəfər;

2. İşə çıxanların orta sayı $\frac{12632 + 46}{22} = \frac{12678}{22} = 576$ nəfər;

3. Faktiki işləyənlərin orta sayı $\frac{12632 + 46}{22} = 574$ nəfər;

4. Ortasiyahı sayından istifadə əmsalı $\frac{12678}{12030} = 0,703$ və ya 70,3%.

Misal 2. Sənaye sahəsi fəhlələrinin ortaillik siyahı sayı 112640 nəfər, il ərzində işə qəbul olunanların sayı 6560, işdən çıxanlar isə 7032 nəfər, ondan axıcılıq səbəblərinə görə -5022, bütün il boyu siyahıda adları olanlar -99846 nəfər olmuşdur. İşə qəbul, işdən çıxma, axıcılıq və daimilik əmsallarını hesablayaq:

Həlli:

1. İşə qəbul üzrə dövriyyə əmsalı $\frac{6560 \times 100}{112640} = 59\%$;

2. İşdən çıxma üzrə dövriyyə əmsalı $\frac{7032 \times 100}{112640} = 6,2\%$;

3. Axıcılıq əmsalı $\frac{5022 \times 100}{112640} = 4,5\%$;

4. Daimilik əmsalı $\frac{99846 \times 100}{112640} = 88,6\%$.

Misal 3. Sənaye birliyi üzrə aşağıdakı məlumat vardır: iyun ayında fəhlələr işləmişdir: I növbədə – 12000 adam-gün, II növbədə – 7000, III növbədə – 2400 adam-gün. Müəssisədə cəmi 610 iş yeri vardır.

Müəyyən etməli:

1. Fəhlələrin növbəlilik əmsalını;
2. Növbə rejimindən istifadə əmsalını;
3. Ən böyük növbədə iş yerlərindən istifadə göstəricisini;
4. İş yerlərindən istifadənin ümumi göstəricisini.

Həlli:

$$1. \text{ Növbəlilik əmsalı} = \frac{12000 + 7000 + 2400}{12000} = \frac{21400}{12000} = 1,8;$$

2. Növbə rejimindən istifadə əmsalı $-1,8:3,0=0,60$ və ya 60,%;

3. Ən böyük növbədə iş yerlərindən istifadə göstəricisi $\frac{12000}{610 \times 22} = \frac{12000}{13440} = 0,894$ və ya 89,4 %;

4. İş yerlərindən istifadənin ümumi göstəricisi

$$\frac{12000 + 7000 + 2400}{610 \times 22 \times 3} = \frac{21400}{40260} = 0,532 \text{ və ya } 53,2\%.$$

Deməli, sənaye birliyində iyun ayında işçi qüvvəsindən istifadənin növbəlilik əmsalı 1,8, növbə rejimindən istifadə 60%, ən böyük növbədə iş yerlərindən istifadə 89.4%, ümumi istifadə göstəricisi isə 53,2% olmuşdur.

Müəssisədə ümumi iş yerlərinin sayını və müəyyən edilmiş növbəlik iş rejimini bilərək fəhlələrin zəruri sayını hesablamaq olar.

Ən böyük növbədə çalışan fəhlələrin sayını iş yerlərinin sayına bölməklə işçi yerlərinin dolması əmsalı hesablanır. Məsələn, sexdə gün ərzində 1050-adam-gün, o cümlədən ən böyük növbədə 500 adam-gün işlənmişdir. İşçi yerlərinin sayı 550-dir. Deməli, ən böyük növbədə işçi yerlərinin dolma əmsalı $500:550=0,909$ və ya 90,9% olar. İşçi yerlərindən fasiləsiz istifadə əmsalı isə $1050:1650 (550 \times 3)=0,636$ və ya 63,6% olar.

İşçilərin hərəkətinə dair məlumatlara əsasən fəhlələrin işə qəbulu, işdən çıxması üzrə dövriyyə və işçi axını əmsalları hesablanır.

Hesabat dövründə işə qəbul edilən şəxslərin sayını işçilərin orta siyahı sayına bölməklə işə qəbul üzrə dövriyyə əmsalı hesablanır.

İşdən çıxanların sayını orta siyahı sayına böldükdə isə işdən çıxma üzrə dövriyyə əmsalı hesablanır. İşçilərin müəssisədən getməsi müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. Onların bir hissəsi qanuni və təbii səbəblərə görə işdən çıxırlar. Bununla yanaşı, işçilərin bir qismi öz arzusu ilə və əmək intizamını dəfələrlə pozduğuna görə işdən çıxarırlar. Bu iki səbəbdən işdən çıxarılanların sayı işçi axınını göstərir. İşçi axını əmsalı göstərilən iki səbəbdən işdən çıxanların sayını onların orta siyahı sayına bölməklə hesablanır. Statistika əlverişsiz əmək şəraitində (sanitar-gigiyena normalarına cavab verməyən şəraitdə, səs-küyün çox olduğu, titrəyişin çox olduğu, iş zonasında havanın yol verilən həddən çox qazla dolu olması şəraitində) çalışan işçilərin sayı və habelə belə iş şəraitinə görə güzəşt və kompensasiya alan (əlavə məzuniyyət alan, qısaltılmış iş günü ilə işləyən, pulsuz müalicə – profilaktik yemək, süd və başqa ərzaq məhsulları və güzəştli şərtlərlə dövlət pensiyası almaq hüququ verilən işçilərin) işçilərin sayı haqqında da məlumat toplayır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi müəssisə və təşkilatların hesabatları əsasında informasiyanın ənənəvi mənbələri də saxlanılır. Burada da böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Hazırda bütün müəssisə və təşkilatlardan məlumatın toplanmasının vahid qaydası əvəzində müxtəlif statistika formaları və müxtəlif dövrülükdə informasiyanın əldə edilməsi qaydası tətbiq edilir. Belə ki, iri və orta müəssisələr hesabatı hər ay, kiçik və bircə müəssisələr rübdə bir dəfə, mərkəzləşdirilmiş qaydada, uçotda olan müəssisələr isə ildə bir dəfə hesabat verirlər. Müəssisə və təşkilatların tam uçotunu təmin etmək üçün onların vahid dövlət registri (VDR) üzrə kompleks iş aparılır. Bu iş xüsusilə iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda statistika tədqiqatının seçmə metodlarından daha geniş istifadə edilməsinə şərait yaradır. Əmək bazarında yürüdülməsi siyasəti həyata keçirmək üçün əmək üzrə cari hesabatın göstəricilər sistemi də təkmilləşdirilmişdir. Burada işçilərin sayı və əmək ödənişi göstəriciləri ilə yanaşı hesabat formasına kadrların və iş yerlərinin hərəkəti göstəriciləri də daxil edilmişdir, müəssisələrdə işçi artıqlığının müxtəlif formalarına dair informasiya nəzərdə tutulmuş, yeni iş yerlərinin yaradılması və heyətin azad edilməsi haqqında müəssisələrin proqnozları verilmişdir.

3.7. İş vaxtı fondları, onların quruluşu və istifadəsinin statistik öyrənilməsi

İş vaxtının əsas ölçü vahidi adam-gün və adam-saatıdır. İşlənmiş bir adam-gün iş saatlarının sayından asılı olmayaraq işə çıxılan bir gündür. Müəssisənin tapşırığı ilə başqa müəssisələrdə işlənən adam-günləri və xidməti ezamiyyətdə olma adam-günləri də işlənmiş adam-günlərinə daxil edilir. İşçi gün ərzində 1.5 və ya 2 növbə işləmişdirsə, bu da 1 adam-günü hesab edilir.

Bilavasitə işlənmiş saat 1 adam-saat hesab edilir. Ancaq fəhlələr üzrə iş vaxtı adam-saatla uçota alınır və boş dayanma saatları

işlənmiş adam-saatlara daxil edilmir. Növbədən kənar işlənmiş adam-saatlar da ümumi adam-saatlara daxil edilir. Növbədəxili boşdayanmalar və fasilələr istifadə olunmamış vaxtı göstərir.

İş vaxtının istifadəsini daha ətraflı öyrənmək üçün təqvim və maksimum-mümkün iş vaxtı fondlarının quruluşu göstəriciləri hesablanır.

Adam-günlə ölçülən iş vaxtının təqvim fondu işə çıxılan və çıxılmayan adam-günlərin cəmindən ibarətdir.

İşə çıxılan adam-günləri də faktiki işlənmiş adam-günlərindən və bütün günü boş dayanmalardan ibarətdir. Əmək qanunvericiliyinə görə qanunla işə çıxılmayan günlərə bayram günləri, istirahət günləri və növbəti məzuniyyət günləri daxil edilir.

Əgər iş vaxtının təqvim fondundan bayram, istirahət və növbəti məzuniyyət günlərini çıxsaq, maksimum-mümkün iş vaxtı fondunu müəyyən edərik. Maksimum-mümkün iş vaxtı fondu aşağıdakı üsürlərdən ibarətdir:

- 1) faktiki işlənmiş adam-günləri;
- 2) bütün günü boşdayanmar;
- 3) təhsillə əlaqədar məzuniyyət günləri;
- 4) analıq məzuniyyəti günləri;
- 5) xəstəliyə görə işə çıxılmayan günlər;
- 6) qanunla icazə verilən işə çıxılmayan sair günlər;
- 7) müdiriyyətin icazəsi ilə işə çıxılmayan günlər;
- 8) icazəsiz işə çıxılmayan günlər (proqul).

Həmin məlumatlara əsasən iş vaxtının istifadəsini səciyyələndirən bir sıra göstəricilər hesablanır:

1) İş vaxtının təqvim və maksimum-mümkün fondunun quruluşu;

- 2) İş ayının (həftənin) orta uzunluğu;
- 3) İş gününün orta uzunluğu.

İş vaxtının quruluşu öyrənilərkən maksimum-mümkün iş vaxtı fondunda faktiki işlənmiş vaxtın və ayrı-ayrı səbəblərə görə işlənməmiş vaxtın xüsusi çəkisi hesablanır. Bu məqsədlə işlənmiş vaxtın və işlənməmiş vaxtın (adam-günlərin) miqdarı 100-ə vurulur və maksimum-mümkün iş vaxtına bölünür.

Maksimum-mümkün iş vaxtında iş vaxtı itkilərinin xüsusi çəkisi hesablanarkən üzürsüz olaraq işə çıxılmayan və bütün günü boşdayanılan adam-günlərinin cəmi maksimum-mümkün iş vaxtı fonduna bölünür.

İş ayının orta uzunluğunu hesablamaq üçün ay ərzində fəhlələrin faktiki işlədiyi adam-günlərinin ümumi sayını onların orta aylıq siyahı sayına bölmək lazımdır. İşlənmiş adam-günü iş vaxtının istifadəsinin dəqiq ölçü vahidi olmadığına görə (gün ərzində iş vaxtı itkilərini əhatə etmədiyinə görə) iş gününün orta uzunluğu göstəricisi də hesablanır. Bu iki variantda hesablanır:

1) tam iş gününün orta uzunluğu müddəti; bu göstərici növbə daxilində və növbədən kənar vaxtda işlənmiş adam-saatların faktiki sayını işlənmiş adam-günlərinin sayına bölməklə hesablanır;

2) növbədaxili iş gününün orta uzunluğu; bu göstərici növbədaxilində faktiki işlənmiş adam-saatların sayını işlənmiş adam-günlərin sayına bölməklə hesablanır.

İş vaxtı fondlarından istifadəni ətraflı öyrənmək üçün iş vaxtı balansı tərtib olunur.

Sxem 3

İş vaxtı balansı

İş vaxtı ehtiyatı	adam-saatla	İş vaxtından istifadə	adam-saatla
1. İş vaxtının təqvim fondu		1. Faktiki işlənmişdir	
2. Bayram, istirahət və növbəti məzuniyyət günləri		2. Uzurlu səbəblərə görə istifadə olunmayan vaxt, o cümlədən sahələr üzrə	
3. Maksimum mümkün iş vaxtı fondu (sətr 1-2=3)		3. İş vaxtı itkiləri (üzürsüz səbəblərdən işlənməyən vaxt) o cümlədən, ayrı-ayrı səbəblər üzrə	

1. Adam-günlə maksimum-mümkün iş vaxtı fondu iş gününün qanunla müəyyən edilən orta davam etmə müddətinə vurulur, əldə edilən nəticə adam-saatla maksimum – mümkün iş vaxtı fondunu göstərir.

2. İş vaxtı fondlarından istifadə bölməsində isə: a) növbə daxilində fəhlələrin işlədiyi adam-saatların sayı; b) üzürlü səbəblərə görə istifadə olunmayan iş vaxtı: o cümlədən ayrı-ayrı səbəblər üzrə; c) iş vaxtı itkiləri (a/saatla), yəni üzürsüz səbəblərə görə işlənməyən vaxt və bütün günü boşdayanmalar, növbədən kənar işlənen a/saatlar balansa daxil edilmir və ayrıca sətirdə göstərilir.

3.8. Əmək ehtiyatları, işçi qüvvəsi və iş vaxtı haqqında statistik informasiya mənbələri

Əhalinin məşğulluğuna və işsizliyinə dair əsas məlumat mənbəyi məşğulluq orqanlarının (əhalinin işə düzəldilməsi bürolarının), müəssisə və təşkilatların təqdim etdiyi hesabatlardır. Həmin hesabatlarda məşğul olan əhalinin iqtisadiyyat sahələri və sektorları üzrə, habelə fəaliyyət sahələri üzrə bölüşdürülməsi, fəhlələrin, qulluqçuların və kənd təsərrüfatı işçilərinin orta illik sayına, işçi qüvvəsinin hərəkətinə və əmək şəraitinə, əmək bazarının göstəricilərinə dair geniş məlumat verilir.

Əmək bazarına dair mövcud göstəricilər sistemi və onların toplanması metodları hazırda qüvvədədir (məsələn, orta və iri müəssisələrdə). Lakin xüsusi bölmənin inkişafı uçot vahidlərinin sayının sürətlə artması və onların ənənəvi statistika metodları ilə əhatə olunmasındakı çətinliklər əmək statistikasını qarşısında yeni vəzifələr qoydu və informasiyanın əldə edilməsinin yeni metodlarına müraciət etmək zərurətini yaratdı.

1991-ci ildən başlayaraq əhalinin işə düzəldilməsinə və işsizliyinə dair statistik informasiyanın idarə mənbələri təşkil olundu. Eyni zamanda əhalinin məşğulluğu və işsizliyi problemləri üzrə geniş sorğunu keçirmək üçün ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə şəbəkəsi yaradıldı və 1992-ci ildən başlayaraq belə tədqiqatlar hər il keçirilir. Həmin tədqiqatların materiallarına əsasən məşğul olan əhalinin hesabatlarda əks olunmayan bəzi kateqoriyalarının: qeyri-formal sektorda

məşğul olanların, fiziki şəxslər üçün muzzla işləyənlərin, ailə müəssisələri üzvlərinə kömək edənlərin sayını müəyyən etmək imkanı yarandı. Bu tədqiqatlar həmçinin işçi qüvvəsinin keyfiyyət tərkibinə, faktiki işsizliyin səviyyəsinə və quruluşuna, qeyri-məşğulluğun səbəblərinə, iş axtarılması üsullarına və iş gününün müddətinə dair statistik informasiyanın əsas mənbəyidir. Bundan əlavə 90-cı illərdə əmək statistikasının yeni metodları və mövzuları işlənilib hazırlanmış və informasiyanın müvafiq mənbələri təşkil olunmuşdur:

-ayrı-ayrı peşələr, vəzifələr və aparıcı iqtisadiyyat sahələri üzrə işçilərin əmək haqqının seçmə tədqiqatı müntəzəm olaraq keçirilir (BƏT-in tövsiyəsinə müvafiq olaraq);

-hər il işçilərin saxlanması xərclərinin məbləği və tərkibi öyrənilir;

-əmək miqrasiyası üzərində statistika müşahidəsi sistemi işlənilib hazırlanmış və tətbiq olunur (miqrasiya xidməti ilə birlikdə);

-hər il natamam (qismən) məşğulluğun uçotu aparılır.

IV FƏSİL

ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK ÖDƏNİŞİ STATİSTİKASI

4.1. Əmək məhsuldarlığının və əmək ödənişinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Məhsuldarlıq dedikdə məhsul buraxılışının istehsal amilləri məsrəfinə nisbəti başa düşülür. Yəni, məhsuldarlığı hesablayarkən müəyyən həcmdə istehsal amili hesabına nə qədər məhsul istehsal olunduğu müəyyən edilir. Amillərin məsarifi dedikdə, məhsul istehsalına cəlb olunan bütün amillərin (ümumi məhsuldarlıq), yaxud da müəyyən amilin məsarifi başa düşülür.

Əmək məhsuldarlığı dedikdə, konkret əməyin nəticəsi, yəni onun müəyyən vaxt ərzində məhsul yaratmaq qabiliyyəti başa düşülür.

Hazırda əmək məhsuldarlığının tətbiq olunan göstəricisi istehsal olunan məhsulun həcmnin sərf edilən əməyin miqdarına nisbətindən ibarətdir. Bu zaman əmək məhsuldarlığının natural göstəricilərində konkret əməyin nəticəsi əks olunur. Natural göstərici iş vaxtı vahidində istehsal olunan istehlak dəyərlərinin miqdarından ibarət olmaqla işçi qüvvəsi fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirir.

Məhsul istehsalında canlı və keçmiş (maddiləşmiş) əmək iştirak edir. Canlı əmək məsrəflərinə görə fərdi, lokal və ictimai əmək məhsuldarlığını müəyyən etmək olar. Fərdi əmək məhsuldarlığı işçi yerləri səviyyəsində, ayrı-ayrı kollektivlər (müəssisələr, təşkilatlar, iqtisadiyyat sahələri) üzrə canlı əmək məsrəflərinin səmərəliliyini səciyyələndirir. Canlı əmək məsrəflərinin ölkə miqyasında səmərəliliyi ictimai əmək məhsuldarlığını (İƏM) əks etdirir:

$$I\Theta M = \frac{\text{Məhsul və xidmətlərin həcmi}}{\text{Canlı və maddiləşmiş əmək məsrəfləri}}$$

İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin tərkibində əmək haqqının xüsusi çəkisi təxminən 60-70% təşkil edir. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq bu kateqoriyanın məzmununu da xeyli dəyişmişdir. Məsələn, hazırda əmək haqqı fondunun tərkibində əlavə olaraq qidaya, yanacağa görə ödənişlər və bir sıra sosial güzəştlər də uçota alınır.

Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə iqtisadiyyatın dövlət sektoru ildən-ilə ixtisar olunur və əmək ödənişi məsələlərinin həllində müəssisə və təşkilatların hüquqları xeyli genişlənilir. Müəssisələr əmək ödənişi və maddi həvəsləndirmə formasını, işçilərin tarif dərəcələrini və vəzifə maaşlarını müstəqil olaraq müəyyən edirlər. Bütün bunlar əmək ödənişində yeni proseslərin inkişafına səbəb olmuş və bu da öz növbəsində əmək haqqının təhlilində yeni metodların tətbiqini zərurətə çevirmişdir.

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq sosial-iqtisadi statistika əmək məhsuldarlığının və əmək ödənişinin səviyyəsini ölçməli, onların dinamikasını öyrənməli, müxtəlif amilərin əmək məhsuldarlığına və əmək ödənişinin səviyyəsinə təsirini müəyyən etməlidir. Statistika əmək məhsuldarlığının ölçülməsi metodologiyasını da təkmilləşdirməlidir.

4.2. Natural, şərti-natural əmək və dəyər ifadəsilə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi göstəriciləri

Sosial-iqtisadi statistika əmək məhsuldarlığı göstəricilərini hesablayarkən kəsrin surəti ilə məxrəcinin müqayisəliliyi məsələsinə həmişə diqqət yetirir. Bu məsələ müəssisənin sahəvi mənsubiyyətindən asılıdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul vahidinə əmək məsrəfləri, ticarətdə bir işçiyə düşən mal dövriyyəsi hesablanır. Bu zaman

əmək məhsuldarlığının müstəqim (W) və əks (t) göstəriciləri hesablanır:

$$W = \frac{q}{T}; \quad W = \frac{qp}{T}; \quad t = \frac{T}{q}; \quad t = \frac{T}{qp}$$

burada q – məhsulun natural ölçüdə həcmi;
 qp - məhsulun dəyər ifadəsi ilə həcmi;
 T – iş vaxtı məsarifini (adam-saatla, işçilərin orta sayı ilə) göstərir.

Məhsulun həcmi natural, şərti-natural və dəyər ifadəsində uçota alındığından orta hasilat göstəriciləri də həmin ölçülərdə hesablanır.

4.3. Ortasaatlıq, ortagünlük və ortaaylıq (ortarüblük, ortailik) məhsul istehsalı göstəriciləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi

İş vaxtının qəbul edilən ölçü vahidindən asılı olaraq ortasaatlıq, ortagünlük, ortaaylıq, orta rüblük və ortailik hasilat müəyyən edilir. Ortasaatlıq hasilat istehsal olunmuş məhsulun həcmi həmin dövrdə əsas və köməkçi fəhlələr tərəfindən işlənmiş adam-saatların ümumi sayına bölməklə hesablanır. Bu göstərici faktiki işlənmiş bir saat ərzində orta hasilatı səciyyələndirir, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini daha düzgün əks etdirir.

Ortagünlük hasilat isə istehsal olunmuş məhsulun həcmi fəhlələrin işlədiyi adam-günlərin sayına bölməklə hesablanır. Ortagünlük hasilat iş günündən nə dərəcədə məhsuldar istiafdə olduğunu səciyyələndirir. O, ortasaatlıq hasilatın iş gününün orta uzunluğuna hasilinə bərabərdir. Ortaaylıq hasilat isə istehsal olunmuş məhsulun həcmi əsas heyətin orta sayına bölməklə hesablanır. Bu göstərici aydakı iş günlərindən istifadə dərəcəsini də əks etdirir. Bir müəssisənin misalında əmək məhsuldarlığının səviyyəsini və dinamikasını təhlil etmək.

Cədvəl 5

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası göstəriciləri

Göstəricilər	Əsas ildə	Hesabat ilində	Əsas ilə nisbətən hesabat ilində %-lə
1.İstehsalçının qiymətlərilə Ümumi Daxili Məhsul, man.	186053	190938	102,6
2.Əsas fəaliyyət işçilərinin orta illik sayı, nəfər	3325	3305	99,4
O cümlədən fəhlələr	2888	2818	97,6
3.Fəhlələr işləmişlər, min adam-gün	814	759	93,2
4. Fəhlələr min adam-saat işləmişlər	5560	5191	93,4
5.İş gününün orta uzunluğu, saat	6,83	6,84	100,1
6. Bir siyahı fəhləsinə düşən iş günləri	281,86	269,34	95,6
7.Əsas fəaliyyət üzrə işçilərin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisi, faizlə	86,86	85,27	98,2
8. Fəhlələrin orta saatlıq hasilatı, man.	33,46	36,78	109,0
9. Fəhlələrin orta günlük hasilatı, man.	228,56	251,57	110,1
10. Fəhlələrin orta illik hasilatı, man.	64422	67757	105,2
11.Bir siyahı işçisinin ortaillik hasilatı man.	55956	57772	103,2

Müəssisədə bir fəhlə və bir işçi hesabı ilə orta saatlıq, ortagünlük və ortaillik hasilat göstəriciləri əsas ilə nisbətən hesabat ilində xeyli artmışdır. Həmin göstəricilərlə iş vaxtı məsrəfləri arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Əgər bir adam-saata düşən hasilatı iş gününün orta uzunluğuna vursaq, 1 adam-gün hesabı ilə hasilatı taparıq:

Əsas ildə $33,4 \times 6,83 = 228,56$ min man;

Hesabat ilində $36,78 \times 6,84 = 251,57$ min man.

Əgər 1 adam-gün hesabı ilə hasilatı iş ayının orta faktiki davam etmə müddətinə vursaq, bir fəhlənin aylıq (rüblük, illik) hasilatını hesablayarıq. Əgər bir fəhlənin ortaillik hasila-

tını bütün işçilərin tərkibində fəhlələrin tutduğu xüsusi çəkisinə vursaq hər siyahı işçisinə düşən illik hasilatı taparıq.

İctimai əmək məhsuldarlığını milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yaradılan ümumi daxili məhsulun və ya milli gəlirin həcmi məşğul olan işçilərin ortaillik sayına bölməklə hesablamaq olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında 2005-ci ildə 11875,6 milyon manat ümumi daxili məhsul istehsal olunmuş və iqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin ortaillik sayı 38050,2 min nəfər olmuşdur. Deməli, ictimai əmək məhsuldarlığı 1 işçi hesabı ilə $11875,6:38050,2=308,4$ min manat olmuşdur.

4.4. Əmək məhsuldarlığının dinamikasının statistik təhlili. Dəyişən tərkibli, sabit tərkibli və quruluş indeksləri

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsini və dinamikasını öyrənmək üçün müxtəlif metodlar tətbiq olunur: natural, əmək və dəyər metodu. Natural metodun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu halda əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası göstəricilərini hesablamaq üçün natura göstəricilərindən istifadə olunur. Statistika əmək məhsuldarlığının dinamikası indeks metodunun köməyi ilə öyrənilir. Konkret məhsul növü üzrə əmək məhsuldarlığının dinamikası fərdi indeksin düsturu ilə hesablanır. Bu zaman vaxt vahidində istehsal edilən məhsulun həcmi və ya məhsulun əmək tutumu göstəricilərindən istifadə edilir:

$$i_w = \frac{q_1}{T_1} : \frac{q_0}{T_0} = W_1; W_0; \quad i_w = \frac{T_0}{q_0} : \frac{T_1}{q_1} = \frac{t_0}{t_1};$$

Bir neçə sex, müəssisə və birlik üzrə bir məhsul növü üçün əmək məhsuldarlığının dinamikası ümumi indekslərin düsturu ilə hesablanı bilər. Bu zaman istehsal daxili və quruluş amillərinin əmək məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi də zəruridir. Bu məqsədlə statistikada dəyişən tərkibli, sabit tərkibli

və quruluş indekslərindən istifadə edilir. Bunu misalla izah edək:

Cədvəl 6

Məhsul istehsalı, əmək məsrəfləri və fəhlənin orta hasilatı

Müəssisələr	Əsas dövr			Hesabat dövrü			Hər bir müəssisədə iş vaxtının nisbəti		Orta hasilat indeksi $W_1:W_0$
	İplik hasilatı, min kq	min adam-saat işlənmişdir	1 fəhlənin hasilatı, kq	İplik hasilatı, min kq	min a/s işlənmişdir	1 fəhlənin hasilatı, kq	Əsas dövr	Hesabat dövrü	
	q_0	T_0	W_0	q_1	T_1	W_1	d_0	d_1	
1	10710	105	102	7168	64	112	0,425	0,250	1,098
2	18176	142	128	27740	192	144,5	0,575	0,750	1,129
Yekunu	28886	247	116,9	34908	256	136,4	1,000	1,000	1,167

1 saylı müəssisədə əmək məhsuldarlığı əsas dövrə nisbətən hesabat dövründə 9,8%, 2 saylı müəssisədə isə 12,9% artmışdır. Bu iki müəssisə üzrə əmək məhsuldarlığının necə dəyişməsi əmək məhsuldarlığının dəyişən tərkibli indeksinin düsturu ilə müəyyən oluna bilər:

$$J_w^{i,t} = \frac{\sum q_1}{\sum T_0} : \frac{\sum q_0}{\sum T_0} = W_1 : W_0 = \frac{34908}{256} : \frac{28886}{247} = 136,4 : 116,9 = 1,167$$

Həmin indeksi belə bir düsturla da hesablamaq olar.

$$J_w^{i,t} = \frac{\sum W_1 dT_1}{W_0 dT_0} = \frac{112 \times 0,250 + 144,5 \times 0,750}{102 \times 0,425 + 128 \times 0,575} = \frac{136,4}{116,9} = 1,167 \text{ və ya}$$

116,7%.

Burada dT_1 və dT_0 – hər bir müəssisə üzrə işlənmiş iş vaxtının xüsusi çəkisini göstərir. İki müəssisə üzrə əmək

məhsuldarlığı 16,7%, yəni hər bir müəssisədəkindən daha çox artmışdır. Bu quruluş amilinin təsiri ilə izah olunur. Bu amilin təsirini aradan qaldırmaq üçün sabit tərkibli əmək məhsuldarlığı indeksinin düsturundan istifadə edilir:

$$J_w^{st.} = \frac{\Sigma W_1 d_{T1}}{\Sigma W_o d_{T1}} = \frac{112 \times 250 + 144,5 \times 0,750}{102 \times 0,250 + 128 \times 0,750} = \frac{136,4}{121,5} = 1,123$$

və ya 112,3%.

Deməli, ayrı-ayrı müəssisələr üzrə əmək məsrəflərinin xüsusi çəkisinin təsiri aradan qaldırıldıqda, əmək məhsuldarlığı 12,3% artır. Quruluş amilinin əmək məhsuldarlığına təsiri indeksi:

$$J_w^{gur.} = \frac{\Sigma W_o d_{T1}}{\Sigma W_o d_{T_o}} = \frac{102 \times 250 + 128 \times 0,750}{102 \times 0,425 + 128 \times 0,575} = \frac{121,5}{116,9} = 1,039$$

və ya 103,9%.

Deməli, quruluş amilinin təsiri ilə bu iki müəssisədə əmək məhsuldarlığı orta hesabla 3,9% artmışdır.

Dəyişən tərkibli indeks = sabit tərkibli indeks x quruluş amili indeksi

$$\frac{\Sigma W_1 d_{T1}}{\Sigma W_o d_{T_o}} = \frac{\Sigma W_1 d_{T1}}{\Sigma W_o d_{T1}} \times \frac{\Sigma W_o d_{T1}}{\Sigma W_o d_{T_o}} = 1,123 \times 1,039 = 1,167$$

və ya 116,7%.

Əmək məhsuldarlığının dinamikasını öyrənərkən əmək tutumundan da istifadə edilir. Əmək tutumu indeksi

$$J_t = \frac{\Sigma t_1 q_1}{\Sigma t_o q_1}$$

düsturu ilə hesablanır. Əmək tutumuna əsasən əmək məhsuldarlığının dinamikası isə

$$J_w = \frac{\sum t_o q_1}{\sum t_1 q_1} \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

Cədvəl 7

Məhsul istehsalı, əmək məsrəfləri və əmək tutumu

Müəssisələr	Əsas dövr			Hesabat dövrü			Fərdi əmək məhsuldarlığı indeks $t_o t_1$
	Məhsulun miqdarı, sent	İş vaxtı, a/s	Əmək tutumu, a/s	Məhsulun miqdarı, sent	İş vaxtı, a/s	Əmək tutumu, a/s	
	q_o	T_o	t_o	q_1	T_1	t_1	
Nö - 1	100,000	50000	0,50	140000	56000	0,40	1,250
Nö - 2	40,000	40,000	1,00	45000	38250	0,85	1,176
Yekunu	140000	90000	0,643	185000	94250	0,509	1,263

Əmək məhsuldarlığının əmək indeksi

$$J_w = \frac{\sum t_o q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{0.50 \times 140000 + 1.0 \times 45000}{0.40 \times 140000 + 0.85 \times 45000} = 1,22 \quad \text{və} \quad \text{ya}$$

122%.

Əmək məsrəflərinə qənaət $\sum t_1 q_1 - \sum t_o q_1 = 94250 - 115000 = -20750$ adam-saat olar.

Təcrübədə əmək məhsuldarlığının dəyər indeksinin düsturundan daha çox istifadə olunur:

$$J_w = \frac{\sum q_o P_o}{\sum T_1}; \frac{\sum q_o P_o}{\sum T_o}$$

Bəzi hallarda əmək məhsuldarlığının hesabi orta indeksinin düsturundan da istifadə olunur:

$$J_w = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1}$$

Cədvəl 8

1990-2005-ci illərdə respublika iqtisadiyyatında məşğul olan işçilərin ortaillik sayı və ümumi daxili məhsul istehsalı

Göstəricilər	İllər			
	1990	1995	2000	2005
1. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) milyon manat	1,5	21,33	4718,1	11875,6
2. İqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin orta illik sayı, min nəfər	3703,4	3613,0	3704,5	3850,2
3. Ortaillik 1 işçiyə ÜDM istehsalı, manat	0,4	950,6	1273,6	3084,4

Həmin məlumatlara əsasən: ortaillik 1 işçiyə ÜDM istehsalının dinamikasını hesablayaq;

Həlli:

Ortaillik bir işçi hesabı ilə əmək məhsuldarlığının necə dəyişdiyini tapaq:

$$\frac{3084.4 \times 100}{0.4} = 7711 \text{ dəfə}; \quad \frac{3084.4 \times 100}{590.6} = 5.1 \text{ dəfə};$$

$$\frac{3084.4 \times 100}{1273.6} = 2.4 \text{ dəfə}.$$

Deməli, respublikanın iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığı 2005-ci ildə 1990-cı ildəkinə nisbətən 7711 dəfəyə qədər, 1995 və 2000-ci illərlə müqayisədə isə uyğun olaraq 5,2 və 2,4 dəfədən çox artmışdır.

Cədvəl 9

Müəssisədə iki məmulatın istehsalına əmək məsrəfləri

Məmulatlar	Əsas dövr		Hesabat dövrü	
	Məhsulun miqdarı, min ədəd	Hər vahidin əmək tutumu, adam-saatla	Məhsulun miqdarı, min ədəd	Hər vahidin əmək tutumu, adam-saatla
	q_0	t_0	q_1	t_1
A	10000	7,7	9000	7,5
B	5000	4,0	5500	4,1

Müəyyən etməli:

- 1) Hər məmulat üzrə əmək məhsuldarlığı indeksini;
- 2) Əmək məhsuldarlığının ümumi əmək indeksini;
- 3) Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına iş vaxtına qənaəti.

Həlli:

- 1) Əmək məhsuldarlığının indeksi;

A- məmulatı üzrə $i_w = t_0 : t_1 = 7,7 : 7,5 = 1,027$ və ya 102,7%;

B- məmulatı üzrə $i_w = t_0 : t_1 = 4,0 : 4,1 = 0,976$ və ya 97,6%.

- 2) Əmək məhsuldarlığının ümumi əmək indeksi:

$$J_w = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} = \frac{7.7 \times 9000 + 4.0 \times 5500}{7.5 \times 9000 + 4.1 \times 5500} = \frac{91300}{90050} =$$

=1,016 və ya 101,6%.

- 3) Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına iş vaxtına qənaət

$$Q = \sum t_0 q_1 - \sum t_1 q_1 = 91300 - 90050 = 1250 \text{ adam-saat.}$$

Deməli, müəssisədə əmək məhsuldarlığı A məmulatı üzrə 2,7% artmış, B üzrə isə 2,4% aşağı düşmüş, iş vaxtına qənaət 1250 adam-saat olmuşdur.

Başqa bir misal. Respublika iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığı əsas dövrə nisbətən hesabat dövründə 6% artmış, məşğul olan işçilərin sayı isə 2% çoxalmışdır. Ümumi daxili məhsul istehsalının necə dəyişdiyini müəyyən edək:

Həlli:

$$J_Q = J_w \times J_T = 1,06 \times 1,02 = 1,081 \text{ və ya } 108,1\%.$$

Deməli, respublikanın iqtisadiyyatında ÜDM istehsalı əsas dövrə nisbətən hesabat dövründə 8,1% artmışdır.

4.5. Əmək ödənişinin forma, sistem və göstəriciləri

Əmək ödənişi – işçilərin istehsal olunan məhsula, göstərilən xidmətlərə və yaxud işlənmiş vaxta görə müntəzəm olaraq aldıkları məbləğlərdir. Buraya əmək haqqı fondundan ödənişlər, birdəfəlik mükafatlar və başqa ödəmələr daxildir. Əmək haqqı fonduna daxildir:

1) müəssisə və təşkilatların işlənmiş vaxta görə hesabladığı natura və pulla əmək haqqı məbləğləri;

2) əmək şəraiti və iş rejimi ilə əlaqədar olan həvəsləndirici əlavələr və kompensasiyalar;

3) qida, mənzil və yanacaq üçün müntəzəm olaraq ödənilən məbləğlər.

Müəssisədə fəhlələrin əmək haqqı fondu saatlıq, günlük və aylıq əmək haqqı fondlarından ibarətdir.

Saatlıq əmək haqqı fondu faktiki işlənmiş adam-saatlara görə hesablanan əmək haqqını əhatə edir. Tarif fondunun bütün ünsürləri onun tərkibinə daxil edilir.

Günlük əmək haqqı fondu faktiki işlənmiş adam-günlərə görə ödənişlərdən ibarətdir.

Aylıq əmək haqqı fonduna günlük əmək haqqı fondunun bütün ünsürləri və habelə növbəti və əlavə məzuniyyətlərin haqqı, işlənməmiş vaxta görə ödənişlər, birdəfəlik və həvəs-

ləndirici ödənişlər, qida, mənzil və yanacaq üçün ödənişlər daxil edilir. Əmək haqqının iki forması vardır:

1) İşəməzd. Bu halda məhsulun və ya görülmə işin hər vahidi üçün əmək haqqı hesablanır;

2) Vaxtamuxd. Onun məbləği faktiki işlənmiş vaxtın saatla miqdarını müəyyən olunmuş tarif qiymətinə vurmaqla tapılır.

İşəməzd əmək haqqı çərçivəsində əmək ödənişinin bir sıra sistemləri vardır:

1. Əmək haqqının müstəqim işəməzd sistemi. Bu zaman əmək haqqı istehsal olunan məhsulun hər vahidi üçün hesablanan qiymətlə ödənilir; bu isə işin tarif qiymətini gündəlik hasilatın həcminə vurmaqla hesablanır.

2. Müstəqim-mükafatlı sistemdə mükafatlandırma şərtlərinə əməl etdikdə işçiyə əlavə olaraq mükafat hesablanır.

3. Əmək ödənişinin işəməzd – mütərəqqi sistemində fəhləyə normanın yerinə yetirilməsi hüququnda əmək haqqı əsas işəməzd qiymətlərlə, normadan artıq görülmə iş isə yüksək qiymətlə ödənilir.

Vaxtamuxd forma çərçivəsində iki sistem vardır: 1. İşçilərin əməyinin ödənilməsinin sadə vaxtamuxd sistemi. Bu halda əmək haqqı faktiki işlənmiş iş vaxtının miqdarına və verilmiş tarif dərəcəsinin qiymətinə əsasən hesablanır. 2. İşçilərin əmək ödənişinin mükafatlı-vaxtamuxd sistemi. Bu halda işçilərə yüksək göstəricilərə görə əlavə olaraq mükafat hesablanır.

Əməyin ödənilməsinin akkord sistemi. Bu halda əmək haqqı akkord tapşırığına daxil olan işlər kompleksini yerinə yetirməyə görə müəyyən edilir. Bu sistem əməyin təşkilinin briqada formasında tətbiq edilir. Bu sistem daxilində akkord-ışəməzd və akkord-mükafatlı sistemlər fərqləndirilir.

İşçilərin əməyinin ödənilməsi göstəriciləri: onların istehlakına yönəldilən vəsaitdən; əməyin ödənilməsinə çəkilən başqa məsrəflərdən; müəssisənin mənfəəti və başqa mənbələri hesabına işçilərə nəqd pul ödənişləri və mükafatlardan; səhmlər üzrə ödənilən dividendlərdən və sosial güzəştlərdən ibarət-

dir. Ümumi əmək haqqı işçilərə nəqd pulla verilən və əməyin natura formasında ödənişindən ibarətdir. Nəqd əmək haqqına işçilərə görülən işlərə (və yaxud işlənmiş vaxta) görə işəməuzd və vaxtamuzd qiymətlərlə, tarif dərəcələri ilə vəzifə maaşları üzrə hesablanan məbləğlər daxil edilir. Onun məbləği satışdan əldə olunan pul mədaxilinin və yaxud mənfəətin məbləğindən müəyyən faizlə də hesablanı bilər. Əmək haqqının tərkibinə istehsal nailiyyətlərinə görə, xidmət ilinə görə, iş stajına görə, iş rejiminə və əmək şəraiti ilə əlaqədar olan başqa ödənişlər də daxil edilir.

Əməyin natura formasında ödənilməsi işçilərə müəyyən mallar verməklə və müəyyən xidmətlər göstərməklə həyata keçirilir. Məsələn, işçilərin və onların ailə üzvlərinin şəxsi tələbatını ödəmək üçün verilən məhsullar, kommunal xidmətlərinin ödənilməsi, ərzaq, mənzil və yol xərcində güzəştlər və yaxud işə gəlmək üçün çəkilən nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi və s. Daha çox müəssisə və təşkilatların marağı ilə əlaqədar olan xərclər isə əmək haqqına daxil edilmir. Bura işçilərin işə qəbulu, başqa işə keçirilməsi vaxtı ödənilən birdəfəlik müavinətlər və gündəlik xərclər, ezamiyyə xərcləri, şəxsi məşinlərdən xidməti məqsədlər üçün istifadəyə görə verilən kompensasiyalar, işçilərin əmək şəraitini yaxşılaşdırmaqla əlaqədar olan xərclər, verilən xüsusi paltarların və ayaqqabıların dəyəri və s. daxildir. Əhalinin sosial müdafiəsinə faktiki ayırmalar müəssisələrin, idarə və təşkilatların və habelə əhalinin sosial müdafiəsi fonduna ödənişlərindən yaranır.

Sosial müdafiəyə şərti hesablanan ayırmalar işverənlərin öz işçilərinə və buna hüququ olan başqa şəxslərə verdiyi birbaşa ödənişlərdən ibarətdir. Onlara aiddir: iş müqaviləsi dəyandırıldıqda verilən işdən çıxma haqqı, müəssisənin ləğvi və yaxud yenidən təşkili ilə əlaqədar olaraq ixtisara düşən işçilərə verilən məbləğlər; istehsal zədələrinə görə əmək qabiliyyətinin qismən və ya tamamilə itirilməsinə görə əlavə haqq; pensiyalara əlavələr; pensiyaya çıxan işçilərə birdəfəlik müavinətlər; təhsillə əlaqədar olan məzuniyyətlərin haqqı; öz körpəsinə qulluqla əlaqədar olaraq 3 ilə kimi qismən ödənilən

məzuniyyətdə olan qadınlara verilən kompensasiya; ali və orta ixtisas məktəblərində oxumağa göndərilən tələbələrə verilən təqaüdlər; işçilərin və onların uşaqlarının istirahət evlərinə, sanatoriyalara və ekskursiyalara göndərilməsi xərcləri və s.

Müddətli işçilərin əmək haqqı işverənin hesabat dövründə yerinə yetirilmiş iş görə müddətli işçiyə pul və ya natura şəklində ödədiyi haqq deməkdir. Əmək haqqı maliyyələşdirmə mənbəyindən asılı olmayaraq pul və natura formasında hesablanan bütün qazanc növlərini, müxtəlif əlavələri və sosial güzəştləri əhatə edir.

4.6. Əmək haqqının səviyyəsi və dinamikasının statistik öyrənilməsi

Statistika əmək haqqı fondunun tərkibi və quruluşu ilə yanaşı onun səviyyəsini, dinamikasını və artması amillərini də öyrənir.

İşçilərin əmək ödənişinin səviyyəsi müəssisənin maliyyə imkanları ilə müəyyən edilir. Qarşıdakı ilin istehsal və maliyyə tapşırıqlarından asılı olaraq: minimum əmək haqqının səviyyəsi, birinci dərəcənin tarif qiyməti; vəzifə maaşları, xüsusi xarakterli ödənişlər və əmək ödənişi sistemi müəyyən olunur.

Əmək haqqının səviyyəsi və əmək haqqı fondunun həcmi bir sıra amillərdən: müəssisənin sahəvi ixtisaslaşmasından, məhsul istehsalına verilən sifarişlərin miqdarından, məhsulların rəqabət qabiliyyətindən, bazarda tələb və təklifin səviyyəsindən, istehsalın mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsindən, işçilərin peşə-ixtisas tərkibindən, iş yerlərindən və iş vaxtından səmərəli istifadə dərəcəsindən və sairədən asılıdır. Əmək haqqının səviyyəsi hesablanarkən müvafiq əmək haqqı fondu işlənmiş vaxtın və ya işçilərin orta sayına bölünməlidir.

Ortasaatlıq əmək haqqı ümumi əmək haqqını fəhlələrin işlədiyi adam-saatların sayına, ortaqünlük əmək haqqı isə

ümumi əmək haqqını işlənmiş adam-günlərin sayına bölməklə hesablanır.

Ortaaylıq əmək haqqı ümumi əmək haqqını fəhlələrin ortaaylıq sayına bölməklə hesablanır. Ortarüblük və ortaillik əmək haqqı da bu qaydada hesablanır. Əmək haqqının dinamikası müxtəlif dövrlər üzrə orta əmək haqqı səviyyəsini müqayisə etməklə öyrənilir. Həmin orta kəmiyyətlərin dəyişməsi, yəni dəyişən tərkibli orta əmək haqqı indeksi ayrı-ayrı işçilərin əmək haqqı səviyyələrinin dəyişməsindən və həmin işçilərin sayca xüsusi çəkilərinin dəyişməsindən asılıdır:

$$\frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_0 d_0} = \frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_0 d_1} \cdot \frac{\sum f_0 d_1}{\sum f_0 d_0} \text{ və yaxud}$$

$$J_f^{d.t.} = J_f^{s.t.} \cdot J_f^{qur.}$$

Burada f_0 və f_1 – əsas və hesabat dövründə orta əmək haqqının fərdi və ya qrup üzrə səviyyələrini; d_0 və d_1 – işçilərin tərkibində müxtəlif əmək haqqı səviyyəsi olan işçilərin sayca xüsusi çəkilərini göstərir.

Cədvəl 10

Ortaillik əmək haqqı indekslərinin hesablanması

Müəssisələr	Əsas dövr				Hesabat dövrü				Orta əmək haqqı indeksi: $f_1 : f_0$
	İllik ümumi əmək haqqı, mln.man (F_0)	Fəhlələrin orta illik sayı (T_0)	Bütün fəhlələrin orta tərkibində hissə (d_0)	Orta-illik əmək haqqı (f_1) man.	İllik ümumi əmək haqqı, mln.man (F_1)	Fəhlələrin orta illik sayı (T_1)	Bütün fəhlələrin tərkibindəki (d_1)	Orta-illik əmək haqqı man. (f_1)	
1	2400	1200	0,3	2000	5250	2500	0,5	2100	1,05
2	4200	2800	0,7	1500	3860	2500	0,5	1544	1,03
Yekunu	6600	4000	1.0	1650	9110	5000	1,0	1822	1,10

1 sayılı müəssisədə fəhlələrin ortaillik əmək haqqı 5%, 2 sayılı müəssisədə 3%, hər iki müəssisə üzrə birlikdə isə 10% artmışdır.

Dəyişən tərkibli orta əmək haqqı indeksini hesablayaq:

$$J_f^{d.t} = \frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_o d_o} = \frac{2100 \times 0.5 + 1544 \times 0.5}{2000 \times 0.3 + 1500 \times 0.7} = \frac{1822}{1650} = 1.104 = \text{və yaxud } 110,4\%.$$

Dəyişən tərkibli orta əmək haqqı indeksi ayrı-ayrı müəssisələr üzrə hesablanan orta əmək haqqı indekslərindən yüksəkdir. Bu 1 sayılı müəssisədə işçilərin sayının daha sürətlə artması ilə əlaqədardır.

Sabit tərkibli orta əmək haqqı indeksini hesablayaq:

$$J_f^{s.m} = \frac{\sum f_1 d_1}{\sum f_o d_1} = \frac{2100 \times 0.5 + 1544 \times 0.5}{2000 \times 0.5 + 1500 \times 0.5} = 1.041 \text{ və yaxud } 104,1\%.$$

Deməli, ayrı-ayrı müəssisələrdə əmək haqqı səviyyələrinin dəyişməsi nəticəsində bu iki müəssisə üzrə birlikdə orta əmək haqqının səviyyəsi 4,1% artmışdır.

Quruluş amilinin orta əmək haqqının dinamikasına təsirini müəyyən edək:

$$J_f^{qur.} = \frac{\sum f_o d_1}{\sum f_o d_o} = \frac{2000 \times 0.5 + 1500 \times 0.5}{2000 \times 0.3 + 1500 \times 0.7} = 1.061 \text{ və yaxud } 106,1\%.$$

Deməli, quruluş amilinin təsiri ilə bu iki müəssisədə orta əmək haqqı 6,1% artmışdır. Ümumi əmək haqqının təhlilində onun artmasına həmin amillərin mütləq təsirinin də müəyyən olunması tələb olunur:

a) orta əmək haqqının dəyişməsi hesabına

$$\Delta F_f = \Sigma (\bar{f}_1 - \bar{f}_o) T_1;$$

b) işçilərin sayının və yaxud işlənmiş vaxtın dəyişməsi

hesabına $\Delta F_T = \Sigma (T_1 - T_o) \bar{f}_o$;

Orta əmək haqqı indeksi əmək məhsuldarlığı indeksi ilə də müqayisə olunmalıdır. Əmək məhsuldarlığı əmək haqqından daha sürətlə artmalıdır ki, bu da obyektiv zərurətdir.

4.7. İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin tərkibi

İşçi qüvvəsinə xərclər iki istiqamətdə ödənilə bilər: muzzdlu əməkdən istifadə ilə əlaqədar olaraq müəssisənin xərcləri və bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində işçi qüvvəsinə məsrəflər. Birinci halda işçi qüvvəsinə çəkilən elə xərclərə diqqət yetirilir ki, bu məsrəfləri bilavasitə işverənlər edirlər. İkinci halda işçi qüvvəsinə çəkilən xərclər hesablanarkən dövlətin sosial təminat, pensiya və başqa proqramları maliyyələşdirməyə çəkdiyi xərclər də nəzərə alınır. Statistika təcrübəsində işverənlərin işçi qüvvəsinə çəkdiyi xərclər konsepsiyasına üstünlük verilir. Bununla yanaşı beynəlxalq müqayisələr üçün işverənlərin işçi qüvvəsinə çəkdiyi xərclərə dair məlumatlar həmin xərclərin maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı haqqında məlumatlarla tamamlanır.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq işçi qüvvəsinə xərclər iki ildən bir keçirilən xüsusi birdəfəlik seçmə tədqiqatları aparmaqla öyrənilir.

Müəssisənin işçi qüvvəsinə xərcləri – bu görülən işlərə görə müzzdlü işçilərə natura və pulla hesablanan haqlardan və təşkilatın öz işçilərinin xeyrinə çəkdiyi əlavə xərclərdən ibarətdir. Beynəlxalq standart təsnifatda işçi qüvvəsinə xərclərin tərkibində aşağıdakı xərclər ayrılır:

1) əvvəlki dörd qrup əmək haqqı fondunun tərkibinə daxil olan əmək ödənişinə çəkilən xərclər: həm işlənmiş vaxtın, həm də işlənməmiş vaxtın ödənilməsi, habelə birdəfəlik həvəsləndirici ödənişlər və natura formasında müntəzəm ödənişlər (qidalanma, yanacaq və mənzil haqqı);

2) işçilərin mənzillə təminat olunmasına müəssisənin xərcləri: işçilərin mülkiyyətinə verilən mənzilin dəyəri, müəssisənin mənzil fondunun saxlanması xərcləri; işçilərə mənzil tikintisi üzrə ilkin ödəniş üçün və ya bu məqsədlə alınmış krediti geri qaytarmaq üçün verilən məbləğlər;

3) işçilərin sosial müdafiəsinə çəkilən xərclər. Bu qrupun tərkibində xərclərin dörd növünü ayırmaq olar: dövlət sosial müdafiə fonduna; məcburi ayırmalar; qeyri-dövlət pensiya

fondlarına ödənişlər; sosial səciyyəli ödənişlərin bir hissəsini təşkil edən xərclər, məsələn, işçilərin pensiyasına əlavələr, işçilərə və onların ailə üzvlərinə istirahət və müalicə üçün verilən göndərişlərin ödənilməsi; səhiyyə idarələrinin və başqa təşkilatların müəssisəsinin işçilərinə göstərdikləri xidmətlərin ödənilməsi; müəssisənin balansında oturan tibbi məntəqələrin, profilaktoriyaların, istirahət evlərinin saxlanması xərcləri;

4) kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılması xərcləri;

5) işçilərə mənzil-məişət xidmətləri göstərilməsi xərcləri;

6) muzzdlu əməkdən istifadə ilə əlaqədar olan sair xərclər, məsələn, iş və istirahət yerinə getmə xərcləri, işçilərə pulsuz verilən formalı paltarların dəyəri;

7) işçi qüvvəsindən istifadə ilə əlaqədar olan vergilər (işçilərə normativdən artıq verilən əmək haqqı xərcləri və habelə xarici işçi qüvvəsinin işə cəlb olunmasına görə ödənişlər).

Müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə, hamiləliyə və doğuma görə, uşağa baxmaqla əlaqədar olan müavinətlər, sosial sfera obyektlərinin və mənzillərin əsaslı tikintisi xərcləri, müəssisənin mülkiyyətində iştirakdan işçilərin əldə etdiyi gəlirlər (dividentlər, faizlər və s.) işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərə daxil edilmir.

Canlı əməkdən istifadənin səmərəliliyini səciyyələndirmək üçün işlənmiş vaxtın hər vahidi üçün orta xərc göstəricilərindən (bir saat və bir işçi hesabı ilə) istifadə olunur. İşçi qüvvəsinə ortasaatlıq xərclər bu məqsədlə çəkilən xərclərin məbləğini, məhsul istehsalı və satışı prosesində real əmək məsrəflərini xarakterizə edən işlənmiş adam-saatların miqdarına bölməklə hesablanır. İşçi qüvvəsinə müəssisənin ortasaatlıq və ortaaylıq xərclərinin qarşılıqlı əlaqəsi

$$X_{ay} = X_s \times a \times b,$$

Burada, X_{ay} – ayda bir işçiyə çəkilən xərcləri (işçi qüvvəsinin qiymətini);

X_s – işlənmiş 1 adam-saata düşən xərci;

a- iş gününün orta uzunluğunu;

b - iş ayının orta uzunluğunu göstərir.

İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin tərkibi təkcə xərc ünsürləri üzrə deyil, həm də sahələr, bölgələr və işçilərin kateqoriyaları üzrə öyrənilməlidir. Müəssisələrin işçi qüvvəsinə xərclərinin əsas ünsürü əmək ödənişidir.

2005-ci ilin məlumatına görə, işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin ümumi məbləğində onun hissəsi kimya və neftkimya müəssisələrindəki 57,1 faizdən ticarət təşkilatlarındakı 68,4 faizə qədər fərqlənir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 1 işçiyə düşən orta aylıq xərcin ən yüksək məbləği yanacaq sənayesində (652 min manat), metallurgiyada (596,5 min manat), ən az səviyyəsi yüngül sənayedə (155,2 min manat) və ictimai iaşədədir (171,5 min manat).

Əmək məhsuldarlığına və əmək ödənişinə dair statistik informasiyanın əsas mənbəi müəssisə və təşkilatların rüblük hesabatları və habelə vaxtaşırı keçirilən seçmə tədqiqatlarıdır.

V FƏSİL

MİLLİ SƏRVƏT STATİSTİKASI

5.1. Milli sərvət anlayışı, onun statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Bu və ya digər ölkənin iqtisadi gücünü səciyyələndirən mühüm göstərici olmaqla milli sərvət dövlətin sosial-iqtisadi potensialını müəyyən edir. Milli sərvət təkrar istehsal proseslərinin nəticəsi olmaqla eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Onun statistik öyrənilməsinin sosial-iqtisadi zəruriliyi də elə bununla müəyyən olunur.

MHS-də milli sərvəti səciyyələndirmək üçün «iqtisadi aktivlər» anlayışından istifadə olunur ki, onun da əsas əlaməti sahibkarın öz əmlakından müəyyən iqtisadi səmərə əldə etməsi imkanındır.

İqtisadi aktivlər – bu fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan obyektlər olmaqla, sahibinə istifadəsindən iqtisadi səmərə vəd edən əmlakdır (pul və ya maddi formada).

İqtisadi aktivlər –institusion vahidlərin mülkiyyət hüququnun həyata keçirdiyi və müəyyən dövrdə istifadəsindən iqtisadi səmərə əldə etdiyi obyektlərdir. Səmərənin mühüm növü gələcəkdə aktivlərin gəlir gətirmək qabiliyyətidir, yəni maddi və qeyri-maddi aktivlər mahiyyətcə sahibinin xüsusi kapitalını təşkil edir. Bəzi aktivlər isə ancaq sərvətin saxlanması xidmət edir (məsələn, qiymətli qəş-daş, metallar və zinət əşyaları).

Hazırda respublikamızda və MDB ölkələrində milli sərvətin hesablanması təcrübəsi Xalq Təsərrüfatı Balansları (XTB) konsepsiyasına və metodologiyasına daha çox uyğun gəlir ki, bu da zəruri informasiyanın kifayət qədər olmaması ilə izah edilir. XTB-rı çərçivəsində milli əmlaka belə tərif verilir: **Milli əmlak** indiki anda cəmiyyətin malik olduğu toplan-

mış maddi nemətlər məcmuyundan ibarətdir. Onun tərkibini öyrənmək üçün bir sıra təsnifat və qruplaşdırmalardan istifadə olunur: mənsubiyyətinə görə; iqtisadi təyinatına və maddi-əşya tərkibinə görə; mülkiyyət formasına və iqtisadiyyat sahələrinə görə; nəhayət, ərazi bölgələri üzrə.

Beləliklə, milli sərvət- maddi, qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinin məcmuyudur, yəni iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə hüquqi və fiziki şəxslərin «xüsusi kapitalının» tərkibində bütün aktivlərin yığımının nəticəsidir. Sektorların kapitallarının məcmuyu ölkənin «xüsusi kapitalını» və yaxud milli sərvətini təşkil edir. Deməli, respublikanın milli sərvətinin həcmi iqtisadiyyat sektorlarının «xüsusi kapitalınının» cəmi kimi müəyyən edilir. BMT-nin qəbul etdiyi son (1993-cü il) MHS-də toplanmış maddi və maliyyə aktivləri göstəricilərinin hesablanması metodologiyasına dair bir sıra izahatlar və dəqiqləşdirmələr vardır. Bütövlükdə ölkə üzrə milli sərvət respublikanın iqtisadi ərazisində təsərrüfatçılıq edən subyektlərin maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin və başqa ölkələrə olan xalis tələblərin cəmindən ibarətdir. Başqa ölkələrə tələblərin xalis dəyəri həmin ölkə rezidentlərinin mülkiyyəti olan xarici maliyyə aktivlərinin dəyəri ilə bu ölkə rezidentlərinin «qalan dünyaya» olan maliyyə öhdəliklərinin dəyəri arasındakı fərqlə müəyyən edilir. Bu zaman ancaq xarici maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin saldosu götürülür, ölkə daxilindəki sektorlar arasındakı maliyyə aktivləri və öhdəlikləri isə qarşılıqlı surətdə örtülür.

Hər bir institusion vahid və sektor üçün milli sərvətin həcmi və xüsusi kapitalın xalis dəyəri aktivlər və passivlər balansında əks olunur. Həmin balans dövrün əvvəlinə və axırına tərtib olunur.

Sxem 4.

Aktivlər və passivlər balansı

Aktivlər	Passivlər (öhdəliklər və xüsusi kapitalın xalis dəyəri)
1. Qeyri-maliyyə: İstehsal olunan İstehsal olunmayan	3. Maliyyə öhdəlikləri: Nəqd pullar Depozitlər
2. Maliyyə: Monetar qızıl və XBH (xüsusi borc hüququ)	4. Xüsusi kapitalın xalis dəyəri (sətr 4 = sətr 1 + sətr 2-sətr 3)

Dövr ərzində aktivlərin dəyərinin dəyişməsi aşağıdakı bərabərliklə ifadə olunur:

$$A_a = A_o + \Delta_{iq} + \Delta_{başqa} + M$$

Burada A_o və A_a – dövrün əvvəlinə və axırına aktivlərin dəyərini;

Δ_{iq} - iqtisadi əməliyyatlar (istehsal, alqı-satqı, əvəzsiz verilmə, əldə olunma) nəticəsində aktivlərin dəyərinin dəyişməsinə, yəni əldə olunan və çıxan aktivlərin dəyərinin fərqi;

$\Delta_{başqa}$ – qeyri-iqtisadi əməliyyatlar (faydalı qazıntı yataqlarının açılması, kortəbii hadisələr və s.) nəticəsində aktivlərin dəyərinin dəyişməsinə;

M – aktivlərin qiymətinin artması və ya azalması nəticəsində nominal dəyərinin dəyişməsinə, yəni müsbət və yaxud mənfi xoldinq mənfəətin məbləğini göstərir.

Aktivlər və passivlər balansı göstəricilərinin dövrün əvvəlinə və axırına müqayisəsi milli sərvətin iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillər nəticəsində necə dəyişdiyini müəyyən etməyə imkan verir. iqtisadi əməliyyatlar nəticəsində aktiv və passivlərin dəyərinin dəyişməsi kapitalla əməliyyatlar və maliyyə hesablarında əks olunur. Kapitala əməliyyatlar hesabı ayrı-ayrı iqtisadi vahidlərin qənaətlərinin sərmayə qoyuluşuna və mal-material qiymətliləri ehtiyatının artırılması üçün istifadəsini səciyyələndirir. Bu hesab əsaslı aktivlərin həm ayrı-ayrı

sahələr və sektorlar arasında, həm də bu ölkə ilə xarici ölkələr arasında yenidən bölüşdürülməsini əks etdirir.

Maliyyə hesabı isə maliyyə aktivlərinin əldə edilməsini və istifadəsini əks etdirir. Bu zaman maliyyə aktivlərinin əldə olunması maliyyə passivlərinin artımına bərabər olmalıdır ki, bu da iqtisadiyyat miqyasında fəaliyyətin tarazlığını səciyyələndirir.

Xüsusi kapitalın dəyərinin xüsusi səciyyəli səbəblər nəticəsində artması və yaxud azalmasını əks etdirmək üçün aktivlərin və passivlərin həcmində başqa dəyişikliklər hesabından istifadə olunur. Bu hesab aktiv və passivlərin həcminə qeyri-iqtisadi fəaliyyətin təsirini əks etdirir.

Yenidən qiymətləndirmə hesabı milli sərvətin ayrı-ayrı ünsürləri dəyərinin onların qiymətlərinin dəyişməsi, yəni inflyasiya nəticəsində nə qədər artdığını (azaldığını) müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, BMT-nin tövsiyələrini əsas tutaraq, milli sərvətə belə tərif vermək olar: **Milli sərvət – insan** əməyinin nəticəsi olan toplanmış maddi nemətlərin, torpağın və təbii resursların, habelə təkrar istehsal olunmayan qeyri-maddi və ya maliyyə aktivlərinin məcmuyundan ibarətdir.

Mənsubiyyətinə görə milli sərvət iki hissəyə ayrılır: milli əmlak və təbii resurslar.

Milli əmlak - bu insan əməyi ilə yaradılmış və toplanmış maddi nemətlər məcmuyudur. Ölkənin milli əmlakının həcmi, illik istehsalın həcmnin cəmiyyətin illik istehlakından çox olması nəticəsində (yəni maddi nemətlərin yığılı sayəsində) arta bilər. Milli əmlakın ayrı-ayrı növləri həm natural ifadədə, həm də pul ifadəsi ilə uçota alınır. Milli əmlakın ümumi həcmi isə ancaq pul ifadəsi ilə qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti 1995-ci ildə 3016 milyon manatdan 2005-ci ildə 34252 milyon man. qədər, yəni 11,3 dəfədən çox artmışdır.

Milli sərvətin ikinci hissəsi isə aşkar edilərək uçota alınmış və iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunan təbii resurslardır (torpaq, meşələr, sular, yerin təki və s.). Hazırda təbii resurs-

ların əsaslandırılmış qiymətləndirilməsi olmadığından onlar milli sərvətin ümumi həcminə daxil olmur. Onlar ancaq öz xüsusiyyətlərinə uyğun ölçü vahidləri ilə natural ifadədə uçota alınır. Səmərəli istifadə nöqtəyi-nəzərindən təbii resursları iki prinsipial fərqlənən qrupa ayırmaq olar:

1) bərpa olunmayan təbii resurslar (torpaq, faydalı qazıntılar);

2) bərpa olunan təbii resurslar (su, hava, bitki və heyvan resursları).

Resursların birinci qrupu ancaq ölkə ərazisi daxilində onların mövcud olduğu halda istifadə oluna bilər. Resursların ikinci qrupu müəyyən dərəcədə təbii bərpa olunma qabiliyyətinə malikdirlər. Lakin bu qabiliyyət insanların fəaliyyətindən asılı olmaqla çox məhduddur.

İkinci mühüm qruplaşdırma – milli əmlakın iqtisadi təyinatına və maddi –əşya tərkibinə görə təsnifatlaşdırma. Bu əlamətə görə milli əmlak: əsas fondlara, maddi dövrüyyət vəsaitlərinə və ehtiyatlarına, əhalinin ev əmlakına ayrılır. Sonuncu qrup əhalinin ev təsərrüfatlarında istehlak təyinatlı maddi nemətləri əhatə edir (mebel, məişət cihazları, mədəni-məişət təyinatlı əşyalar, nəqliyyat vasitələri və s.)

Milli əmlakın və onun ünsürlərinin iqtisadiyyat sahələri, mülkiyyət formaları və ərazi bölgələri üzrə qruplaşdırılması da böyük analitik əhəmiyyətə malikdir. Burada milli əmlak aşağıdakı qruplara ayrılır: dövlət mülkiyyəti; bələdiyyə mülkiyyəti; ictimai təşkilatların mülkiyyəti; xüsusi mülkiyyət; qarışıq mülkiyyət; xarici mülkiyyət; xaricilərlə qarışıq mülkiyyət.

Milli əmlakın və onun ünsürlərinin ərazi əlamətinə görə qruplaşdırılması onun coğrafiyasına dair təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Belə qruplaşdırma ayrı-ayrı bölgələrin (rayonların) iqtisadi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirməyə imkan verir.

5.2. MHS-də iqtisadi aktivlərin tərkibi və təsnifatı

Yeni (1993-cü il) MHS çərçivəsində milli sərvətin hesablanmasının əsasını iqtisadi aktivlər anlayışı təşkil edir.

İqtisadi aktivlər – bu fərdi və ya kollektiv mülkiyyətdə olan obyektlərdir ki, onlardan istifadə mülkiyyət sahiblərinə iqtisadi səmərə verməlidir. Hər bir iqtisadi aktiv dəyərə malikdir ki, bu da götürülən səmərənin miqdarından asılıdır. Vaxt keçdikcə aktivlərin dəyəri dəyişilir. Müxtəlif aktivlər sahibinə müxtəlif məbləğdə səmərə verir:

-binələr, maşınlar, avadanlıqlar istehsal prosesində istifadə olunduqca gəlir gətirir;

-maliyyə aktivləri və torpaqlar sahibinə faiz, dividend və rentə formasında gəlir təmin edir;

-istənilən aktiv satıldıqda sahibinə səmərə təmin edir.

İqtisadi aktivlərin yuxarıda verilən tərifindən üç anı qeyd etmək lazımdır:

1) obyekt kiminsə mülkiyyətində olmalıdır;

2) mülkiyyət sahibi obyektə malik olmaqdan və ya istifadədən iqtisadi səmərə əldə etməlidir;

3) obyektin aktivlərə aid edilməsinin zəruri şərtlərindən biri onun başqa institutsion vahidlərə satılmaq imkanının olmasıdır.

Bu meyarı təkcə insan əməyi ilə yaradılan maddi nemətlər (əsas fondlar, maddi dövrüyyə vəsaitləri və ehtiyatlar, qiymətliyərlər) təmin etmir, həm də maliyyə instrumentləri (depozitlər, səhmlər və b.) təbii mənşəli obyektlər (istehsal olunmayan): torpaq və onun təkli, becərilməyən meşələr və başqa bitki resursları, vəhşi heyvanlar təmin edir. MHS-də təbii resurslar iqtisadi aktivlərə o şərtlə daxil edilir ki, gəlir əldə etmək üçün onlara mülkiyyət hüququ real istifadə olunur. Ətraf mühüm obyektləri kiminsə mülkiyyəti olmadığından aktivlərə daxil edilmir (hava, təbii sututarlar). Faydalı qazıntı ehtiyatları öz sahibinə gəlir gətirmirsə (onların istismarı iqtisadi cəhətdən əlverişli olmadıqda) iqtisadi aktivlərə daxil edilmir. Əhalinin ev təsərrüfatlarında uzun müddət

istifadə olunan istehlak malları ehtiyatı da iqtisadi aktivlərə daxil edilmir. MHS konsepsiyasına uyğun olaraq həmin malların əldə olunmasına ev təsərrüfatlarının xərcləri son istehlak kateqoriyasına aid edilir, yığıma (qənaətlərə) isə aid edilmir. MHS-nə görə iqtisadi aktivlərin tərkibini sxematik olaraq belə təsvir etmək olar (sxem 5 və 6).

İqtisadi aktivlərin təsnifatında hər şeydən əvvəl maliyyə aktivləri və qeyri-maliyyə aktivləri ayrıca göstərilir.

Maliyyə aktivlərinin xeyli hissəsi maliyyə tələbnamələridir. Bir institusion vahid öz kapitalını digərinə təqdim etdikdə onların arasındakı müqavilə münasibətlərindən maliyyə tələbnamələri və öhdəlikləri doğur. Deməli, maliyyə aktivləri maliyyə öhdəliklərindən yararır. Bu zaman bir institusion vahid digərinə vəsait verir və borclulardan ödəniş formasında tədiyə əldə edir. Belə maliyyə öhdəliyi kreditorlar (borcverənlər) üçün maliyyə aktivini, debitorlar (borclular) üçün maliyyə passivini təşkil edir. Monetar qızıl, Beynəlxalq Valyuta Fondunun xüsusi borc hüququ verməsi, başqa ölkələrin valyutası, EKJ-da maliyyə aktivləri hesab olunur. Korporasiyaların aksiyaları, mülkiyyət hüququ verən kağızlar və başqa maliyyə sənədləri də maliyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilir. Maliyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilməyən iqtisadi aktivlər isə qeyri-maliyyə aktivləri adlanır. Bu da istehsal olunan (əsas kapital, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatı və qiymətlilər) və istehsal olunmayan (maddi və qeyri-maddi) aktivlərə ayrılır.

Əsas kapital – təkrar istehsal olunan aktivlər məcmuylə olmaqla, istehsal proseslərində dafələrlə iştirak edən, öz dəyərini məhsula keçirən və xidmət müddəti bir ildən az olmayan əşyalardır. Maddi-əşya formasına görə əsas kapital maddi və qeyri-maddi kapitala ayrılır.

Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatı - istifadə və ya satış üçün gələcək dövrə saxlanmış mal və məhsullardan, xammal və materailardan, bitməmiş istehsaldan, satış üçün əldə olunmuş hazır məhsul və mallardan və s. ibarətdir. Maddi dövriyyə vəsaitlərini əsas kapitaldan fərqləndirən başlıca

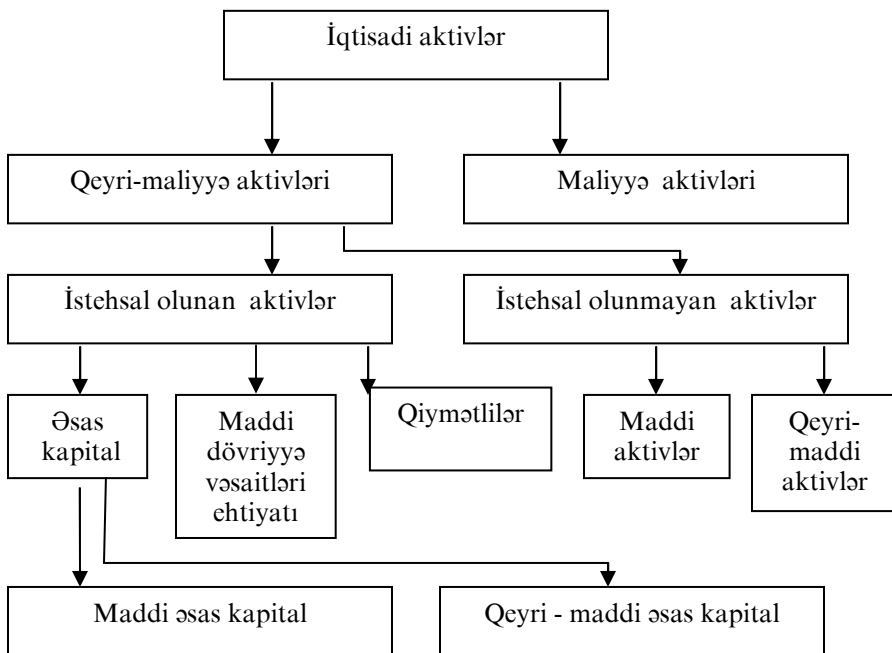
xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar bir istehsal tsiklində istehlak olunaraq öz dəyərlərini tamamilə hazırlanan məhsula keçirirlər.

Qiymətlilər - bu uzun müddət istifadə olunan qiymətli mallar olmaqla adətən istehlak üçün və yaxud istehsalda istifadə olunurlar (çox qiymətli metallar və daş-qaş, antikvar və zərgərlik məmulatları, incəsənət əsərləri, kolleksiyalar və s.)

Uzun müddət istifadə olunan istehlak malları – bu əhəlinin topladığı ev əmlakıdır. Milli sərvətin bu ünsürünü dövlət statistika orqanlarının «fəsiləsiz inventarizasiya» deyilən metodla, dolayısı yolla hesablamaq mümkündür. Bu zaman əhəlinin ev təsərrüfatları büdcələrin seçmə metodu ilə tədqiqatının və pərakəndə ticarətin mal dövriyyəsinə dair məlumata əsasən uzun müddət istifadə olunan malların əldə edilməsinə çəkilən xərclər hesablanır.

Sxem 5.

MHS-də iqtisadi aktivlərin təsnifatı

MHS metodologiyasına uyğun olaraq milli sərvətin tərkibinə daxil olan iqtisadi aktivlərin daha geniş təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar.

Sxem 6

Milli sərvətin təsnifatı

Qeyri-maliyyə aktivləri	Maliyyə aktivləri
I. İstehsal olunan aktivlər	1. Monetar qızıl və xüsusi borc hüququ
1.1. Maddi aktivlər	2. Nəqd pullar (valyuta) və depozitlər
1.1.1. Əsas kapital	3. Qiymətli kağızlar (səhmlərdən başqa)
1.1.2. Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatı	4. İstiqrazlar
1.1.3. Qiymətlilər	5. Səhmlər və səhm kapitalının başqa növləri
1.1.4. Arayış: uzun müddət istifadə olunan istehlak malları	6. Sığorta texniki ehtiyatlar
1.2. Qeyri-maddi aktivlər (əsas kapital)	7. Debitorların (borcluların) və kreditorların başqa hesabları
1.2.1. Yer in təkinin kəşfiyyatı xərcləri	8. Arayış: müstəqim xarici investisiyalar
1.2.2. EHM proqram təminatı	
1.2.3. Əyləncəli janrda olan orijinal ədəbiyyat və incəsənət əsərləri	
1.2.4. Sair qeyri-maddi aktivlər	
II. İstehsal olunmayan aktivlər	
2.1. Maddi aktivlər	
2.1.1. Torpaq	
2.1.2. Yer in təki	
2.1.3. Bəcərilməyən bioloji resurslar	
2.1.4. Su resursları	
2.1.5. Sair	
2.2. Patentlər, müəllif hüquqları. Lisenziyalar	
2.2.2. İcarə müqavilələri	
2.2.3. «Qudvill»	
2.2.4. Sair qeyri-maddi aktivlər	

BMT-nin metodologiyasına görə əsas kapital və ev əmlakı köhnəlməsini çıxmaqla bərpə dəyərilə, maddi dövriyyə vəsaitləri isə – tam bərpə dəyərilə qiymətləndirilir. İstehsal olunmayan qeyri-maliyyə aktivləri istehsal proseslərinin nəticəsi deyildir. Onlar da maddi və qeyri-maddi istehsal olunmayan qeyri-maliyyə aktivlərinə ayrılırlar. İstehsal olunmayan maddi aktivlərə torpaq və onun təkli, becərilməyən bioloji və su resursları aid edilir. MHS-nə görə təbii resurslara malik olma hüququ müəyyən edilməlidir, əks təqdirdə bu ünsür milli sərvətə daxil edilə bilməz. Təbii resursların dəyəri müəyyən edilərkən ona sahiblik hüququnun verilməsi ilə əlaqədar xərclər və onların yaxşılaşdırılmasına çəkilən məsrəflər nəzərə alınmalıdır. Təbii resursların dəyəri müəyyən edilərkən bəzi şərtliliyə yol verildiyinə görə onların uçotu natural ifadədə aparılır.

Yerin təkindəki sərvətlərə – istifadə üçün yararlı olan kəşf olunmuş faydalı qazıntı ehtiyatları daxil edilir.

Becərilməyən bioloji resurslara - təbii artımına və bərpasına institusional vahidlər tərəfindən birbaşa nəzarət edilməyən, iqtisadi məqsədlər üçün istifadə oluna bilən məhsuldar bitkilər və heyvanlar (meşələr, balıqlar, sualtı bitkilər və s.) aid edilir. Bu ünsür də milli sərvətə mülkiyyət hüququ müəyyən olunmuş həcmdə daxil edilir. MHS-nin metodologiyasına görə su resursları torpaq resurslarının tərkibində uçota alınmalıdır: su resursuna ancaq yeraltı suların ehtiyatı daxil edilir.

İstehsal olunmayan qeyri-maddi aktivlərə patentlər, müəllif hüququ, icarə müqavilələri, kontraktlar, alınmış qüdvillər (ad, mal nişanı, firma markaları) və s. istehsaldan kənardə yaradılır ki, onlar da satıla və ya başqasına verilə bilər; onlara sahiblik hüquqi yolla və ya uçot vasitəsilə müəyyən olunur.

Maliyyə avtikləri – elə aktivlərdir ki, ona qarşı başqa mülkiyyətçinin maliyyə öhdəliyi durur. Burada monetar qızıl və SDR (xüsusi borc hüququ) istisnaqlı təşkil edir.

Monetar qızıl – pul-kredit nizamlaşdırılmasını həyata keçirən orqanlara ehtiyat aktivləri kimi məxsus olan qızıldır. İnstitusional vahidlərə və fiziki şəxslərə məxsus olan bütün qalan qızillara MHS-də mal, ehtiyat və ya qiymətliyə kimi baxılır.

Xüsusi borc hüququ (SDR) – BVF-u tərəfindən buraxılan və onun üzvləri arasında onların ehtiyatlarını tamamlamaq üçün bölüşdürülən **beynəlxalq maliyyə ehtiyat aktivləridir**. SDR-ancaq ölkələrarası hesablaşmalar üçün istifadə olunan şərti pul vahididir.

Nəqd pullara - dövriyyədə olmayan monetlər çıxılmaqla bütün banknotlar, monetlər (vətən və xarici) aid edilir.

Depozitlər – institusional vahidlər tərəfindən kredit idarələrinə saxlanmaq üçün verilən və habelə fiziki şəxslərin banka qoyduqları vəsaitlərdir. Qiymətli kağızlar (səhmlərdən başqa) – əmlak hüququnu təsdiq edən sənədlər olmaqla, ancaq təqdim edənlər onlara sərəncam verə bilər.

Qiymətli kağızlara istiqrazlar, veksellər, borc təəhdüləri və s. aid edilir ki, bunlar maliyyə bazarında alınıb-satılır və sahibinə müəyyən pul gəliri əldə etmək hüququ verir.

Ssuda (borc) – müqavilənin bir iştirakçısının digərinə geri qaytarılmaq şərti ilə və faiz ödəməklə verilən puldur. Ssuda da maliyyə aktivlərinin tərkibinə daxil edilir.

Səhmlər və səhmdar kapitalın başqa növləri – sahibinə dividend almaq hüququnu təsdiq edən sənədlər və qeydlər formasında mövcuddur.

Sığorta texniki ehtiyatları - sığorta kompaniyaları və pensiya fondları üçün sığorta öhdəliklərindən ibarət olan aktivlərdir.

Debitor və kreditorların başqa hesabları – ticarət kreditləri, avanslar və zəruri maliyyə resurslarını əldə etmək üçün başqa mənbələrdən ibarət olan maliyyə aktivləridir.

Birbaşa xarici investisiyalar - onlara görə verilən öhdəliklər maliyyə aktivlərinin başqa ünsürlərinin (səhmləin, istiqrazların və s.) tərkibində uçota alınmış bildiyi üçün iqtisadiyyatın hər bölməsinə sorğu qaydasında ayrılır. Yuxarıda göstər-

diyimizdən başqa milli sərvət mülkiyyət formaları, iqtisadiyyat sahələri və bölmələri üzrə də təsnifatlaşdırılır.

5.3. Təbii resurslar statistikas

Təbii resurslar (ehtiyatlar) dedikdə ətraf mühitdə olan və insanın tələblərini ödəyə bilən torpaq, meşə, faydalı qazıntılar, bitki örtüyü, flora, fauna, su və enerji mənbələri başa düşülür. Bununla əlaqədar olaraq təbii resursların tərkibinə ölkənin torpaq fondu, meşə fondu, faydalı qazıntı ehtiyatları, su resursları, hidroenerji resursları, balıq sərvəti və s. daxil edilir.

Təbii resurslar hər şeydən əvvəl istehsal prosesinə cəlb olunanlar və cəlb olunmayanlar qrupuna ayrılır. İstehsal prosesinə cəlb olunan, mülkiyyət hüququ olan və istifadəsindən müəyyən iqtisadi səmərə əldə olunan təbii resurslar milli sərvətin tərkibinə daxil edilir. İstehsal prosesinə cəlb olunmayan təbii resurslar isə potensial sərvət hesab edilir. Təbii resurslar statistikas

ı sosial-iqtisadi statistikanın mühüm sahəsi olmaqla özünün spesifik göstəricilər sistemini işləyib hazırlayır. Bu sistem təbii resursların həcmi, tərkibini, dinamikasını və istifadəsini öyrənməyə imkan verir. Təbii resurslar öyrənilmə dərəcəsinə görə qruplaşdırılır, onların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması imkanları araşdırılır və dinamikası tədqiq edilir.

Torpaq bütün xalqın sərvəti olmaqla digər sərvətlərin də başlıca mənbəyidir. O, həm əsas istehsal vasitəsi, həm də əmək cismidir. Bu onunla izah olunur ki, əgər sənayedə, tikintidə, nəqliyyat və rabitədə torpaq məkan rolunu oynayarsa, kənd və meşə təsərrüfatında başlıca və əvəzedilməz istehsal vasitəsidir. Torpaq becərilərkən öz formasını dəyişir və başqa istehsal amilləri ilə bərabər məhsulun dəyərini və istehlak dəyərini yaranmasında bilavasitə iştirak edir. 1991-ci ildə respublikamızın suverenliyi bərpa olunduqdan sonra torpağa dair ondan artıq qanunvericilik aktları yenidən işlənilib hazırlanmışdır. Onlardan: 9 noyabr 1991-ci ildə qəbul edilən «Mülkiyyət haqqında qanunu», 9 aprel 1992-ci ildə qəbul

olunan «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» qanunu, 16 iyul 1996-cı ildə qəbul edilən «Torpaq islahatı haqqında» qanunu, 18 fevral 1995-ci ildə qəbul olunan «Aqrar islahatın əsasları haqqında» qanunu və 25 iyun 1999-cu ildə təsdiq edilən «Azərbaycan Respublikasının torpaq məəcəlləsi»ni göstərmək olar.

Torpaq sahəsi – dövlət torpaq kadastrında və torpaq üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı sənədlərində sərhədləri, ölçüləri, coğrafi mövqeyi, hüququ statusu, təyinatı əks etdirilən yer səthinin bir hissəsidir. Respublikamızda torpaq sahələri üzərində dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət formaları mövcuddur.

Müəyyən bölgənin (rayonun) daxilində dövlət mülkiyyətində saxlanılan və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar çıxılmaqla qalan torpaqlar bələdiyyə mülkiyyətinə verilir ki, onun tərkibinə: ümumi istifadədə olan torpaqlar, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan torpaqlar və nəhayət, ehtiyat fondu torpaqları daxildir.

Respublikamızın vahid torpaq fondu məqsədli təyinatına və hüquqi rejiminə uyğun olaraq yeddi kateqoriyaya ayrılır:

- 1) kənd təsərrüfatı torpaqları;
- 2) yaşayış məntəqələrinin (şəhərlərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin) torpaqları;
- 3) sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar;
- 4) xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları;
- 5) meşə fondunun torpaqları;
- 6) su fondunun torpaqları;
- 7) ehtiyat fondu torpaqları;

Kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuş torpaq sahələri kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar sayılır. Həmin sahələr içərisində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar daha məhsuldar və qiymətli hesab edilir. Kənd təsərrüfatı yerlərinə əkin sahələri, çoxillik ağac-əkmələrin altında olan torpaqlar, dincə qoyulmuş sahələr, biçənəklər, örüş və

otlaqlar aid edilir. Torpaq sahələrinə dair məlumatlar adətən hər il 1 yanvar tarixinə tərtib olunan hesabatlarda verilir.

Həmin hesabatlarda torpaqların sahəsi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, meşə təsərrüfatı müəssisələrinin, kooperativlərin, birgə (paylı) təsərrüfatların, əhalinin, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və yaşayış məntəqələrinin istifadəsində olan torpaqlarda yerləşən istifadəçilərin sayını göstərməklə öyrənilir. Bölgənin (rayonun) torpaq sahələri ilə necə təmin olunmasını qiymətləndirmək üçün həmin ərazidə məskunlaşan daimi əhalinin hər nəfərinə düşən yararlı torpaqların və əkin yerinin sahəsi hesablanır və təhlil olunur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin ən sadə göstəricisi əkin yerinin yararlı torpaqlara olan faiz nisbətidir. Həmin torpaqlardan istifadənin birbaşa göstəriciləri müvafiq məhsul göstəricilərinin yararlı torpaqların sahəsinə nisbəti ilə hesablanır. Məsələn, 100 ha yararlı torpağa düşən süd sağımı, ət istehsalı və s. Torpaqların sahəsinə dair məlumata əsasən bir sıra nisbi göstəricilər də hesablanır:

1) Təsərrüfatların torpaqla təmin olunması göstəricisi – hər nəfərə düşən torpaq sahəsi;

2) Təsərrüfatların əsas kapitalla təmin olunması göstəricisi – yararlı torpaqların hər 100 hektarına düşən əsas kapitalın dəyəri;

3) Təsərrüfatların energetika gücləri ilə təmin olunması - cəmi energetika güclərinin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların və ya əkin yerinin sahəsinə nisbəti ilə hesablanır;

4) Torpaqdan istifadənin ümumiləşdirici göstəricisi kimi yararlı torpaqların və ya əkin yerinin 100 hektarına düşən bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının ümumi buraxılışı;

5) Şümlana bilən torpaqlardan istifadə əmsalı: əkin yerinin (əkin sahələri + təmiz heriklər) şümlana bilən torpaqların sahəsinə nisbəti ilə hesablanır;

6) Əkin yerindən istifadə əmsalı: əkin sahəsinin əkin yerinə faiz nisbəti ilə hesablanır. Misal: Təsərrüfatın əkin sahəsi 200 ha, təmiz herikləri – 50 ha, xam torpaqları – 60 ha, dincə qoyulan sahələri isə 40 hektardır. Bu misalda təsərrüfatın əkin

yeri: $200+50=250$ ha. Şumlana bilən torpaqların sahəsi isə 350 ($200+50+60+40$) hektardır.

Şumlana bilən torpaqlardan istifadə əmsalı:

$$\frac{250 \times 100}{350} = 71 \text{ faizdir.}$$

Əkin yerindən istifadə əmsalı: $(200 \times 100) : 250 = 80,0\%$ olar.

Respublika ərazisinin 11,5 faizi meşələrlə örtülmüşdür. «Meşə ilə örtülü sahə» dedikdə meşə əkinləri yaradan ağac növləri ilə tutulan meşə torpaqlarının ərazisi başa düşülür. Bu torpaqların meşə ilə örtülməyən hissəsi: yanmış, kəsilmiş sahələr, boş yerlər, talalar, seyrək ağac sahələri təşkil edir.

Meşələrin vəziyyətini, qorunmasını, hərəkətini və istifadəsini səciyyələndirən statistika göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Meşə resurslarının mövcudluğu və vəziyyəti, min hektarla:

1.01 – Meşə fondu: o cümlədən, cəmi meşəlik sahə. Onlardan ağac növləri ilə örtülü sahə;

1.02 – Meşəliklə örtülən sahələrin ağac növləri üzrə bölüşdürülməsi;

1.03 – Meşə ağaclarının ehtiyatı – cəmi min m^3 /min ha;

1.04 – Meşə ilə örtülməyən sahələrin kateqoriyalar üzrə bölüşdürülməsi (min ha);

1.05- Xüsusi qorunan meşələr – cəmi, o cümlədən suqoruyucu, torpaqoruyucu və s. növ qruplarına və mühafizə funksiyalarına görə;

1.06 – Qurumaq təhlükəsi olan meşələr, o cümlədən səbəblər üzrə.

2. Meşə resurslarının hərəkəti.

3. Meşə resurslarının qorunması və mühafizəsi tədbirləri:

3.01- Zıyanvericilərlə və xəstəliklərlə aviokimyəvi mübarizə (min ha);

3.02 – Yanğın əleyhinə tədbirlər;

3.03- Hidromeşə və meliorasiya tədbirləri.

4. Meşə resurslarının bərpa:

4.01 – Hər il bərpa olunacaq meşə sahəsi;

4.02 – Faktiki bərpa olunmuş meşə sahələri.

Meşələrin mövcudluğunu, istifadəsini və qorunmasını səciyyələndirən ümumiləşdirici göstəricilər:

1. Ərazinin meşə ilə örtülmə göstəricisi. Bu göstərici meşə altında olan sahələrin regionun ümumi sahəsinə nisbəti ilə hesablanır;

2. Əhalinin hər nəfərinə düşən meşə sahəsi;

3. Əhalinin hər nəfərinə düşən meşə materialları. Bu göstərici meşəlik ərazidə köküstə olan meşə materiallarının m^3 -lə həcmi həmin ərazidə yaşayan əhalinin sayına bölməklə hesablanır.

Milli iqtisadiyyatın mühüm sahələrindən biri kimi meşə təsərrüfatı fəaliyyətinin əsas funksiyalarından biri meşə sərvtələrinin təkrar istehsalı və səmərəli istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Buraya qurumuş və ya qırılmış meşələrin bərpası, yeni meşə sahələrinin salınması, yarpaq, qobu və başqa yararsız sahələrdə torpağı eroziyadan mühafizə edən meşə zolaqlarının salınması və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikası faydalı qazıntı yataqları ilə zəngin olan bir ölkədir. Faydalı qazıntılar - bu üzvi və qeyri-üzvi mənşəli təbii mineral maddələrdir. Faydalı qazıntılar: yanacaq (neft, qaz, torf, daş kömür), metal (qara və əlvan) və qeyri-metal qazıntılarna (tikinti materialları, mineral xammal, qiymətli daş-qaşlar və s.) qruplarına ayrılır. Fiziki vəziyyətinə görə faydalı qazıntıları bərk (kömür, metal, qeyri-metal qazıntılar) və maye (neft, civə) və qazaoxşar (qaz yanacaq) qruplarına ayırmaq olar. Faydalı qazıntı ehtiyatları natural ifadədə: məsələn, tikinti materialları, yanacaq, qaz və s. m^3 -lə; neft, kömür, filizlər – tonla, qiymətli metallar kiloqramla və ya karatla (almaz) uçota alınır.

Öyrənilmə və sənaye mənimsənilməsinə hazırlıq dərəcə-sindən asılı olaraq faydalı qazıntı ehtiyatları dörd kateqoriyaya ayrılır: A – yatağın sərhədləri dəqiq müəyyən olunmuş və tam kəşf edilmiş ehtiyatlar; B – sərhədləri təxminən məlum olan kəşf olunmuş ehtiyatlar; C₁ – mürəkkəb geoloji quruluşa malik olan kəşf edilmiş ehtiyatlar, habelə zəif kəşf olunmuş

yataqlar; C₂ – geoloji quruluşu güman edilən perspektiv ehtiyatlar yatağı.

A kateqoriyalı ehtiyatlar çıxarma müəssisələrinin istismar işlərini hesablayarkən, B kateqoriyası müəssisələrin inşasını layihələşdirərkən istifadə olunur. Bundan əlavə faydalı qazıntıların bütün ehtiyatı balans və balansarxası ehtiyata ayrılır. Texnikanın mövcud səviyyəsində istifadəyə yararlı olan və ehtiyatı kifayət qədər kəşf olunmuş və öyrənilmiş ehtiyatlar balans ehtiyatı hesab olunur. Balansarxası ehtiyata isə eləsi aid edilir ki, tərkibindəki faydalı komponentin faizi çox aşağıdır, yatağın gücü azdır, hal-hazırda çıxarma və emal şəraiti mürəkkəbdir, lakin sonralar elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində mənimlənilə bilər. Dövlət Statistika Komitəsi başqa xüsusi orqanların köməyi ilə: a) hər illin əvvəlinə faydalı qazıntı ehtiyatlarının həcmi dəqiqləşdirir; b) istismar zamanı aparılan işlər nəticəsində yerin təkində olan faydalı qazıntıların hasilatı və itkilərinin həcmi hesablayır; c) mövcud, tikilən və layihələşdirilən dağ-mədən müəssisələrinin mineral xammal ehtiyatları ilə nə dərəcədə təmin olunmasını aşkar edir.

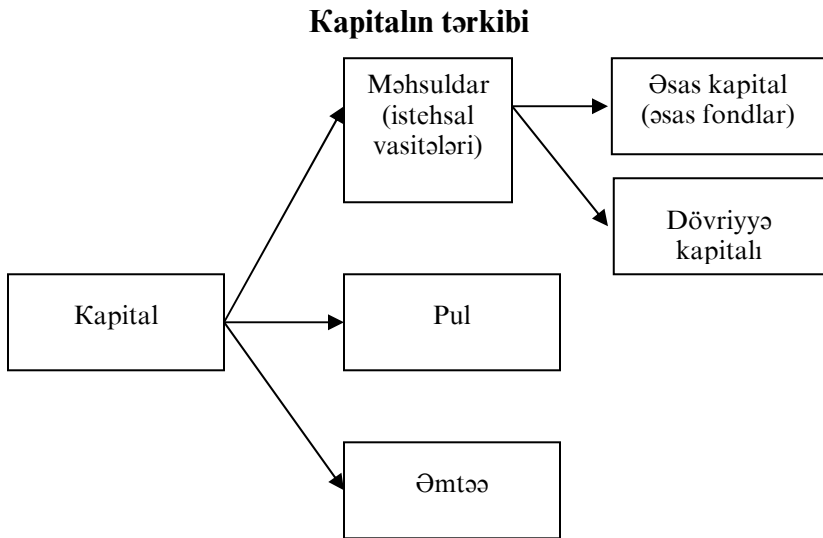
Milli sərvət statistikasının mühüm vəzifələrindən biri respublikanın su enerjisi resurslarının həcmi müəyyən etməkdir. Çayların potensial hidroenerji resursları onların mənbədən düşmə yerindəki olan məsafə ilə və axının gücü ilə müəyyən olunur. Uçota alınmış (kəşf edilmiş) hidroenerji resursları ölkə iqtisadiyyatı üçün daha çox əhəmiyyətlidir. Öyrənilmə dərəcəsinə görə hidroenerji – ehtiyatları dörd kateqoriyaya ayrılır: A- mövcud olan və tikilən hidro-enerji stansiyaların gücü; B₁-texniki layihəsi olan HES-ın gücü; B₂-layihələşdirilməsi nəzərdə tutulan HES-ın gücü; S-potensial güc.

Hidroenerji resurslarından istifadə HES-ın quraşdırılmış gücü və elektrik enerjisinin hasilatı ilə səciyələndirilir.

5.4. Əsas kapital, əsas vəsaitlər (əsas fondlar) anlayışı, onun tərkibi və təsnifatı

Sovet statistikasında «kapital» anlayışına pul vəsaitləri və maddi nemətlər ehtiyatı daxil idi. Beynəlxalq statistikada isə «kapital» anlayışına qeyri-maddi ünsürlər də (təhsil, intellektual və s.) daxil edilir. Konkret olaraq kapital istehsal vasitələrindən, pul və əmtəə formasından ibarətdir.

Sxem 7.

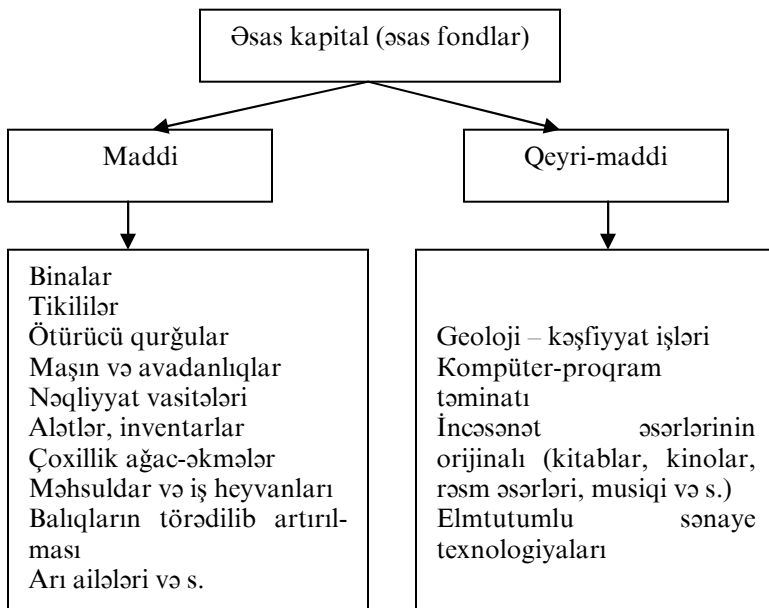

Milli sərvətin tərkibində əsas kapital daha çox yer tutur. Əsas fondu dedikdə istehsal proseslərində dəfələrlə, dəyişilməz natural-maddi formada iştirak edən və öz dəyərini yaradılan məhsula və xidmətlərə tədricən keçirən istehsal aktivlərinin məcmuyü nəzərdə tutulur. Uçot və statistika təcrübəsində əsas kapitala xidmət müddəti bir ildən az olmayan obyektlər aid edilir. Əsas kapital öz maddi-natural formasına görə maddi və qeyri-maddi əsas kapitaldan ibarətdir. Respublikamızın milli iqtisadiyyatında mövcud əsas kapitalın balans dəyəri ilə həcmi 1990-cı ilin sonunda 4,3 mlrd.man., 2005-ci ilin

sonunda isə 33,8 trilyon manat olmuş, yəni 7,9 dəfəyə qədər artmışdır.

Sxem 8

Əsas kapitalın tərkibi

Əsas kapitalın belə maddi-natural təsnifatı onun quruluşunun dəyişməsinə təhlil etməyə, aktiv və passiv hissələrini ayırmağa imkan verir. Əsas kapitalın aktiv hissəsi –mök cislərinə bilavasitə təsir göstərən istehsal aktivlərinin məcmuyudur (maşınlar, avadanlıqlar və s.)

Əsas kapitalın passiv hissəsi – istehsal proseslərinin normal getməsi üçün şərait yaradan istehsal olunmuş aktivlərin məcmuyudur (binalar, tikililər və s.). Obyektlərin aktiv və ya xud passiv əsas kapitalla aid edilməsi sahənin xüsusiyyətindən asılıdır. Məsələn, maşınqayırma sənayesində maşın və avadanlıqlar aktiv hesab olduğu halda neftçixarma sənayesində aktiv əsas kapitalla quyular (tikililər) aid edilir.

5.5. Əsas kapitalın qiymətləndirilməsi metodları

Sosial-iqtisadi statistikanın başlıca vəzifələrindən biri dəyər ifadəsində əsas kapitalın həcmi və habelə onların köhnəlməsini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə əsas kapitalın ünsürləri müxtəlif üsullarla qiymətləndirilir. Əsas kapitalın qiymətləndirilməsi təkcə onların alınması anında mövcud olan qiymətlərdən deyil, həm də onların xidmət müddətindən və müasir təkrar istehsal şəraitindəki qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq dörd cürə qiymətləndirmədən istifadə olunur: tam ilk dəyər ilə, köhnəlməsini çıxmaqla ilk dəyəri ilə, tam bərpa dəyəri ilə və nəhayət, köhnəlməsini çıxmaqla bərpa dəyəri ilə.

Əsas kapitalın tam ilk dəyəri dedikdə istismara verilərkən onların faktiki dəyəri başa düşülür. Əsas kapital yaradıldığı anda onların tikilməsinə, əldə edilməsinə, daşınma gətirilməsinə və quraşdırılmasına çəkilən bütün xərclərin cəmi ilə tam ilk dəyəri müəyyən edilir. Müəssisələrin, firmaların, birliklərin mühasibat balansında əsas kapital yenidən qiymətləndirmə keçirilən ana kimi tam ilk dəyər ilə göstərilir. Əsas kapitalın köhnəlməsini çıxmaqla ilk dəyərinə çox vaxt qalıq dəyəri deyilir ki, bunu tam ilk dəyərindən köhnəlmə məbləğini çıxmaqla hesablamaq olar. Əsas kapitalın qalıq ilk dəyəri onun real vəziyyətini əks etdirməklə obyekt köhnəldikcə, genişləndirilərkən, təkmilləşdirilərkən və yenidən qurularkən dəyişilir.

Əsas kapitalın müasir şəraitdə təzə halda istehsal edilməsinə çəkilən xərclər isə onun tam bərpa dəyərini göstərir. Elmi-texniki tərəqqinin və bir sıra başqa amillərin təsiri ilə əsas fondların tam bərpa dəyəri zaman keçdikcə dəyişilir və təcrübədə onların yenidən qiymətləndirilməsi prosesində müəyyən olunur. İki rəqəmli inflyasiyanın mövcud olduğu indiki şəraitdə əsas vəsaitlər müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməsidir. Bu isə mövcud qiymətlərin indeksləşdirilməsi və ya sənədlərlə təsdiq olunmuş bazar qiymətlərindən istifadə olunmaqla həyata keçirilə bilər.

İndeks metodu dedikdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin müəyyən etdiyi indekslərdən istifadə olunması nəzərdə tutulur. İndekslər əsas fond obyektlərinin nə vaxt əldə olunmasını nəzərə almaqla müəyyən olunur. hər obyekt üçün əldə olunma (tikilmə) ilində asılı olaraq çevrilmə əmsali tətbiq olunur. bu zaman obyektin ilk dəyəri müvafiq çevirmə əmsalına vurulmalıdır.

Misal 1. Obyektin ilk dəyəri ilin əvvəlində 1220 min manat olmuşdur. Əldə olunma vaxtını nəzərə almaqla cari (bərpa) dəyərində çevirmə əmsali 10-dur. Bu misalda obyektin cari (bərpa) dəyəri 12 milyon man. (1200 min man x 10 il) olacaqdır. Bu metod ilk dəfə 1994-cü ildə tətbiq olunmuşdur. Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi xüsusi ekspertləri cəlb etməklə keçirilə bilər. Beləliklə, əsas vəsaitlər ilk və bərpa dəyərilə qiymətləndirilir. Əsas vəsaitlərin bərpa dəyəri obyektlərin satın alınmasına daşınılıb gətirilməsinə, quraşdırılmasına və istismarına verilməsi ilə əlaqədar olan başqa xərcləri nəzərə almaqla müasir şəraitdə başa gəlmə dəyəridir.

Köhnəlməsini çıxmaqla bərpa dəyəri təkrar istehsalın müasir şəraitində obyektin faktiki aşınma dərəcəsini səciyyələndirir və əsas kapitalın müasir şəraitdə hələ məhsula keçməyən dəyərini əks etdirir. O, əsas kapitalın yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində obyektin tam bərpa dəyərindən faktiki köhnəlmə məbləğini çıxmaqla müəyyən edilir.

Tamamilə köhnəlmiş və istifadəyə yaramayan obyektlər ləğv edilərkən əldə edilən yararlı tikinti materiallarının, maşın hissələrinin, loma verilən metalın və sairənin dəyərində isə ləğv dəyəri deyilir. Əsas kapital sonrakı illərdə tam ilk (bərpa) də-yə-rilə qiymətləndirildiyinə görə müəssisə və firmaların balansında qarışıq qiymətləndirmə yaranır ki, bu da əsas kapitalın fiziki həcmnin dinamikasını düzgün müəyyən etmək üçün yaramır. Bu məqsədlə əsas kapitalın müqayisəli qiymətlərlə qiymətləndirilməsi tələb olunur. Bunun üçün cari qiymətlərlə əsas kapitalın həcmi müvafiq qiymət indekslərinə bölünməlidir.

5.6. Əsas kapitalın köhnəlməsi və amortizasiyası

Əsas kapital uzun müddət fəaliyyət göstərməklə tədricən aşınır və öz dəyərini onların köməyi ilə hasil edilən məhsulların və göstərilən xidmətlərin üzərinə hissə-hissə keçirir. Aşınmanın iki növü vardır: fiziki və mənəvi köhnəlmə.

Fiziki köhnəlmə dedikdə istifadə nəticəsində və yaxud istifadəsiz qaldıqda təbii proseslərin təsiri ilə obyektlərin maddi aşınması (qırılması, sürtülməsi, yeyilməsi, paslanması və s.) nəticəsində öz təbii xüsusiyyətlərini və dəyərini itirməsi başa düşülür.

Mənəvi köhnəlmə dedikdə isə əmək vasitələrinin və uzun müddət istifadə olunan maddi nemətlərin dəyərinin yeni, daha mükəmməl və qənaətcil əsas kapitalın yaranması ilə əlaqədar olaraq ucuzlaşması başa düşülür. Mənəvi köhnəlmənin iki forması vardır:

1) müasir dövrdə analogi avadanlığın daha az məsrəflə istehsal olunması ilə əlaqədar olaraq əsas kapitalın qiymətdən düşməsi;

2) elmi-texniki tərəqqi nəticəsində daha məhsuldar və qənaətcil avadanlıqların meydana çıxması nəticəsində.

MHS-də işlədilən mühüm anlayışlardan biri də «əsas kapitalın istehlakı»dır. Əsas kapitalın fiziki və mənəvi aşınması, həmçinin ağır xarakterli olmayan adi zədələmələr nəticəsində dəyərinin azalmasına «əsas kapitalın istehlakı» deyilir. Bu əsas kapitalın cari bərpa dəyərindən və istifadə müddətindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Amortizasiya latın sözü olub, əsas kapitalın tədricən aşınması prosesini və onun dəyərinin məhsula keçməsinə səciyyəvləndirən xüsusi kateqoriyadır. Amortizasiya əsas kapitalın köhnəlməsinin pulla ifadəsi olmaqla onun dəyərini obyektin nəzərdə tutulan xidmət müddətinə bölməklə hesablanır. O hər ay müəyyən edilmiş normaya əsasən hesablanaraq məhsulun maya dəyərinə və yaxud tədavül xərclərinə daxil edilir.

Əsas fond obyektləri üzrə amortizasiya aşağıdakı üsullardan biri ilə hesablanır:

1) xətti proporsional; 2) qalığın azaldılması üsulu ilə; 3) dəyərinin faydalı istifadə ilərinin sayına mütənasib olaraq silinməsi üsulu ilə; 4) məhsulun həcminə mütənasib olaraq dəyərinin silinməsi üsulu ilə.

Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği xətti üsulla hesablanarkən obyektin ilə (bərpa) dəyəri və səmərəli istifadə müddəti əsas götürülür. Obyektin dəyərinin ödənməsi bütün istismar müddətində bərabər hissələrlə həyata keçirilir.

Misal 2. Obyektin istismar müddəti 10 ildir. Bu halda hər il obyektin ilk dəyərinin $1/10$ hissəsi ödənilməlidir, yəni xətti amortizasiya norması – 10 faiz olar. Hər bir obyekt üzrə xətti üsulla amortizasiya norması

$$N_a = \frac{1}{T_i} \cdot 100\% \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

burada - N_a - amortizasiya normasını;
 T_i - obyektin faydalı istifadə müddətini (ayla) göstərir.

Sürətli amortizasiya norması isə $N_a = \frac{2}{T_i} \cdot 100\%$ düsturu ilə hesablanır.

Qalığın azaldılması üsulunda (ikiqat 1,5 qat normada) illik amortizasiya norması xətti üsuldakına nisbətən 2 dəfə çox olacaqdır.

Misal 3. Maşının ilk dəyəri – 120 min manatdır. Xətti üsulla amortizasiya norması 12 faizdir. Qalığın ikili norma üzrə azaldılması metodunu tətbiq etmək və 1-ci ildə amortizasiya məbləği $A_1 = \frac{120 \cdot 24\%}{100\%} = \frac{2880}{100} = 28.8$ min manat.

$$2\text{-ci ildə } A_2 = \frac{(120 - 28,8) \cdot 24\%}{100\%} = 21.9 \text{ min manat.}$$

3-cü ildə $A_3 = \frac{(120 - 28,8 - 21,9) \cdot 24\%}{100\%} = \frac{1663.2}{100} = 16.6$ min manat və s.

Bu üsul tətbiq olunarkən illik amortizasiya norması və normativ xidmət vaxtı dəyişdirilmir.

Əgər müəssisənin maliyyə-iqtisadi göstəriciləri əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində pisləşərsə, amortizasiya ayırmaları azaldılmış əmsallarla hesablanır.

Obyektin dəyərinin faydalı istifadə müddətinə görə silinməsi üsulunda amortizasiya ayırmalarının məbləği əsas fond obyektlərinin ilk dəyərinə və xidmət müddətinin axırına kimi qalan illərin sayının və obyektin ümumi xidmət müddətinin nisbətinə dair məlumata əsasən hesablanır.

Misal 4. Obyektin ilk dəyəri 120 min manat faydalı istifadə müddəti – 10 ildir.

Onda amortizasiya ayırmalarının hesablanması sıra nömrələrinin cəmi 55 (10+9+8+7+6+5+4+3+2+1) olar. Obyektin 1-ci istismar müddəti üçün vurulan 10/55 amortizasiya ayırmalarının məbləği isə 21,8 min man. (120 x 10/55) olacaqdır. Sonrakı illərdə də amortizasiya məbləği analogi qaydada hesablanır:

$$120 \times 10/55=21,8;$$

$$120 \times 9/55=19,6;$$

$$120 \times 8/55=17,5;$$

$$120 \times 7/55=15,3;$$

$$120 \times 6/55=13,1;$$

$$120 \times 5/55=10,9;$$

$$120 \times 4/55=8,7;$$

$$120 \times 3/55=6,5;$$

$$120 \times 2/55=4,4;$$

$$120 \times 1/55=2,2.$$

Həmin 10 il üzrə amortizasiya ayırmaları məbləğini toplasaq 120 min manatı alarıq.

Beləliklə, obyektin ən çox amortizasiya məbləği 1-ci ilə düşür, sonrakı illərdə amortizasiya azalır.

Obyektin dəyərinin məhsulun (işin) həcminə mütənasib olaraq silinməsi üsulunda amortizasiyanın illik məbləği hesabat dövründə məhsulun (işin) həcmiminin natural göstəricilərinə və obyektin bütün xidmət müddətində

məhsulun (işin) nəzərdə tutulan həcminə əsasən hesablanır. Həmin metoda toplanan amortizasiya istehsal olunan məhsulun həcmindən asılı olaraq ilbəil artır, obyektin qalığı dəyəri isə məhsulun həcminə mütənasib olaraq ilbəil azalır.

Əsas kapitalın təkrar isehsalı təkcə amortizasiya ayırmaları hesabına təmin edilmir. Əsas kapitalın geniş təkrar istehsalı sərmayə qoyuluşu hesabına təmin edilir. Geniş təkrar isehsal göstəricilərinə aiddir:

- əsas kapitalın işdən çıxması və təzələnməsi;
- əsas kapitalın işdən çıxması və təzələnməsi əmsalları;
- əsas kapitalın mütləq artımı;
- sərmayə qoyuluşunun həcmi və quruluşu;
- yeni əsas kapitalın işə salınması.

Sərmayə qoyuluşu dedikdə yeni obyektlərin tikintisinə, mövcud obyektlərin genişləndirilməsinə və yenidən qurulmasına, tikilən obyektlərin avadanlıqlarla təmin olunmasına çəkilən xərclərin məcmuyunu başa düşülür. Sərmayə qoyuluşu əsas kapitalın bütün ünsürlərinin sadə və geniş təkrar istehsalına çəkilən xərclərlə əlaqədardır.

Əsas kapitalın istehlakı fiziki, mənəvi aşınma, həmçinin ağır xarakterli olmayan adi zədələnmələr nəticəsində hesabat dövründə əsas fondların dəyərinin azalmasıdır və əsas fondların cari bərpa dəyərindən və istifadə dövründən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

5.7. Əsas fondlar balansı

Əsas fondlar balansı adətən il ərzində əsas fondların təkrar istehsalı proseslərini səciyyələndirir. Burada əsas fondların ilin əvvəlinə və axırına həcmi, il ərzində daxil olması və çıxması istiqamətlər üzrə göstərilir. Bu zaman $Q_1 + D = Ç + Q_2$ bərabərliyi təmin edilməlidir. Burada Q_1 və Q_2 ilin əvvəlinə və axırına əsas fondların dəyərini; D -il ərzində daxil olan, $Ç$ -il ərzində təsərrüfatdan çıxan əsas fondların dəyərini göstərir.

Əsas fondlar balansı eyni tipli əsas fondlar qruppası üzrə natural ifadədə, bütün əsas fondlar üzrə isə dəyər ifadəsilə təkrar

tib edilir. Əsas fondlar balansı tam dəyər ilə və köhnəlməsini çıxmaqla qalıq dəyər ilə tərtib edilir.

Sxem 9

Tam dəyər ilə əsas fondlar balansı

Əsas fondların qrupları	İlin əvvəlinə vardır	Daxil olmuşdur				Çıxmışdır				İlin axırına vardır
		Cəmi	O cümlədən mənbələr üzrə			Cəmi	O cümlədən istiqamətlər üzrə			
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Daxil olma mənbələri: sərmayə qoyuluşu hesabına təzə əsas fondların işə salınması; inventarizasiya, yenidən qiymətləndirmə və s. nəticəsində əsas fondların həcmnin və dəyərinin dürüsləşdirilməsidir.

Əsas fondların işdən çıxması istiqamətləri: fiziki köhnəlmə nəticəsində tamamilə amortizasiya edilmiş əsas fondların təsərrüfatdan çıxması; vaxtından tez köhnəlmiş və yaxud istifadəsi məqsədəuyğun olmayan və tamamilə amortizasiya edilməmiş əsas fondların işdən çıxması; bədbəxt hadisələr (zəlzələ, daşqın, yanğın və s.) üzündən əsas fondların işdən çıxması; inventarizasiya və yenidən qiymətləndirmə nəticəsində əsas fondların həcmnin və dəyərinin dürüsləşdirilməsi.

Qalıq dəyər ilə əsas fondlar balansında onların daxil olması və çıxması ilə yanaşı, dəyərinin azalmasına səbəb olan hesablanmış amortizasiya ayırmalarının məbləği və əsas fondların dəyərini artıran qurtarmış əsaslı təmirin dəyəri göstərilir.

Sxem 10

Köhnəlməsini çıxmaqla əsas fondlar balansı

Balans maddələri	Milli iqtisadiyyat üzrə cəmi	O cümlədən mülkiyyət formaları və sahələr üzrə
------------------	------------------------------	--

I. İlin əvvəlinə vardır. II. Əsas fondların tamamlanması: 1) işə salınma; 2) əsaslı təmir. III. Əsas fondların köhnəlməsi və işdən çıxması: 1) fiziki çıxma; 2) amortizasiya. IV. Əsas fondların itkisi. V. İlin axırına vardır. VI. İl ərzində artım. VII. Bitməmiş tikinti: 1) İlin əvvəlinə; 2) İlin axırına.		
--	--	--

Həmin balans əsasən $I+II=III+IV+V$ bərabərliyini yazmaq olar; həmin bərabərliyə əsasən ilin axırına əsas fondların qalıq dəyəri $V=I+II-III-IV$ və il ərzində artım $VI=V-I+II-III-IV$ olar.

Əsas fondlar balans göstəricilərinin sərmayə qoyuluşu balansının göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu müqayisə sərmayə qoyuluşlarının mənimsənilməsi nəticəsində yeni yaradılan əsas fondların işə salınmasının necə getdiyini aydınlaşdırmağa imkan verir. Əsas fondların işə salınması göstəriciləri bir tərəfdən yeni əsas fondlar yaratmaq üçün lazım olan sərmayə qoyuluşunu azaltmağa imkan verir, digər tərəfdən isə əsas fondların həcmində artmasını səciyyələndirir.

5.8. Əsas kapitalın vəziyyətini, hərəkətini və istifadəsini səciyyələndirən göstəricilər. Əməyin əsas kapitalla təmin olunması göstəricisi

Əsas kapitalın həcminə dair məlumat çox vaxt müəyyən tarixə, məsələn, ilin əvvəlinə və axırına verilir. Lakin müxtəlif iqtisadi göstəriciləri hesablayarkən əsas kapitalın orta illik dəyərinin hesablanması tələb olunur. Bu zaman məlumatın necə verilməsindən asılı olaraq orta kəmiyyətin müxtəlif

düsturlarından: a) ilin əvvəlinə və axırına məlumat verilsə, hesabi orta kəmiyyətin sadə düsturundan; b) bərabər fasilə ilə məlumat verilsə, xronoloji orta kəmiyyətin düsturundan; c) qeyri-bərabər fasilə ilə məlumat verilsə, hesabi orta kəmiyyətin çəkili düsturundan istifadə olunmalıdır.

Əsas kapital istifadə prosesində və yaxud təbii qüvvələrin təsirilə, texniki tərəqqinin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin nəticəsində köhnələrək öz dəyərini və istehlak xüsusiyyətlərini qismən və ya tamamilə itirir. Köhnəlmənin intensivliyi çoxlu amillərdən: istismar dərəcəsindən, hazırlanma keyfiyyətindən, xidmətin vəziyyətindən, daha mütərəqqi əsas vəsaitlərin meydana çıxmasından və s. asılıdır. Statistikada əsas kapitalın aşınma dərəcəsi köhnəlmə əmsalının köməyi ilə ölçülür, bu da köhnəlmə məbləğinin əsas fondların tam dəyərinə nisbətə hesablanır:

$$\Theta_{k\ddot{o}h} = \frac{\text{\textit{əsas kapitalın köhnəlmə məbləği}}}{\text{\textit{əsas kapitalın tam ilk (bərpa) dəyəri}}}$$

və yaxud $\Theta_{k\ddot{o}h} = I - \text{\textit{yaxarlıq}}$.

Əsas kapitalın yaxarlıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün yaxarlıq əmsalından istifadə olunur, o da əsas kapitalın qalıq dəyərini tam bərpa dəyərinə nisbəti ilə hesablanır. Həmin əmsal əsas kapitalın hələ məhsula keçməyən dəyərini əks etdirir.

$$\Theta_{yar} = \frac{\text{\textit{əsas kapitalın qalıq dəyəri}}}{\text{\textit{əsas kapitalın tam bərpa dəyəri}}}$$

və yaxud $\Theta_{yar} = I - \Theta_{k\ddot{o}h}$

köhnəlmə və yaxarlıq əmsallarını ilin əvvəli və axırı vəziyyətinə hesablamaq olar.

Əsas kapitalın hərəkəti göstəriciləri il ərzində onların daxil olması və çıxması nəticəsində həcmnin və quruluşunun dəyişməsinə səciyyələndirir. Əsas kapitalın təzələnməsi əmsalı onların təkrar istehsalı göstərici olmaqla hesabat ilinin axırına əsas kapitalın təzələnmə dərəcəsini səciyyələndirir. Bu əmsal il ərzində işə salınan təzə əsas kapitalın dəyərini ilin axırına olan tam dəyərinə bölməklə hesablanır:

$$\Theta_{təz} = \frac{\text{il ərzində işə salınan təzə əsas kapital}}{\text{ilin axırına əsas kapitalın tam dəyəri}}$$

Əsas kapitalın artımı təkcə işə salınan təzə əsas fondlar hesabına deyil, həm də əvvəllər istismarda olmuş əsas fondlar hesabına ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq əsas kapitalın daxil olma əmsalı da hesablanır:

$$\Theta_{daxil olma} = \frac{\text{hesabat ilində daxil olan əsas kapitalın dəyəri}}{\text{hesabat dövrünün axırına olan əsas kapitalın dəyəri}}$$

Əsas kapitalın təkrar istehsalının dinamikasını təhlil edərkən əsas kapitalın təzələnməsinin intensivliyi əmsalından istifadə olunur.

$$\Theta_{int} = \frac{\text{ləğv olunan əsas kapitalın dəyəri}}{\text{təzə işə salınan əsas kapitalın dəyəri}}$$

Həmin əmsal artdıqca əsas kapitalın dəyişdirilməsinin intensivliyi aşağı düşür və əksinə. Əsas kapitalın tamamilə köhnəlmə üzündən işdən çıxma dərəcəsini səciyyələndirmək üçün ləğv olunma əmsalı hesablanır:

$$\theta_{l\ddot{a}g\ddot{v}} = \frac{\text{l\ddot{a}g\ddot{v} olunan \u00e7sas kapital\ddot{u}n d\ddot{a}y\ddot{e}ri}{\text{ilin \u00e7vv\ddot{a}lin\ddot{e} \u00e7sas kapital\ddot{u}n d\ddot{a}y\ddot{e}ri}}$$

\u00c7sas kapitaldan istifad\ddot{e}ni \u00f6yr\ddot{e}n\ddot{e}rk\ddot{e}n kapital verimi (o \u00e7vv\ddot{e}ll\ddot{e}r fondvermi adlan\ddot{ı}rd\ddot{ı}) g\ddot{ö}st\ddot{e}ricisi hesablanır. H\ddot{e}min g\ddot{ö}st\ddot{e}rici istehsal n\ddot{e}tic\ddot{e}l\ddot{e}rinin (istehsal olunan m\ddot{a}hsulun h\ddot{e}cminin d\ddot{a}y\ddot{e}r ifad\ddot{e}sil\ddot{e}) \u00e7sas kapital\ddot{u}n ortaillik d\ddot{a}y\ddot{e}rin\ddot{e} nisb\ddot{e}til\ddot{e} hesablanır:

$$F_{k.v.} = \frac{Q}{\bar{\partial K}}$$

Burada Q – istehsal\ddot{u}n h\ddot{e}cmini;

$\bar{\partial K}$ - \u00e7sas kapital\ddot{u}n ortaillik d\ddot{a}y\ddot{e}rini g\ddot{ö}st\ddot{e}rir.

M\u00fcssis\ddot{e} v\ddot{e} sah\ddot{e} s\ddot{e}viyy\ddot{e}sində istehsal n\ddot{e}tic\ddot{e}si kimi \u00fcmumi m\ddot{a}hsul buraxılışının d\ddot{a}y\ddot{e}ri v\ddot{e} yaxud \u00e7lav\ddot{e} edilmiş d\ddot{a}y\ddot{e}r, makros\ddot{e}viyy\ddot{e}d\ddot{e} is\ddot{e} \u00fcmumi daxili m\ddot{a}hsul g\ddot{ö}t\u00fcr\u00fcl\ddot{e} bil\ddot{e}r. Kapital verimi – \u00e7sas kapital\ddot{u}n d\ddot{a}y\ddot{e}rinin h\ddot{e}r vahidin\ddot{e} n\ddot{e} q\ddot{e}d\ddot{e}r m\ddot{a}hsul buraxıldıđını g\ddot{ö}st\ddot{e}rir. Onun s\ddot{e}viyy\ddot{e}sində \u00e7sas kapital\ddot{u}n t\ddot{e}rkibində aktiv hiss\ddot{e}nin x\u00fcsusi \u00e7\ddot{e}kisi, \u00e7sas kapital\ddot{u}n texnoloji m\ddot{a}hsuldarlıđı, m\u00fcssis\ddot{e}d\ddot{e} \u00e7m\ddot{a}yin t\ddot{e}şkili, \u00e7sas kapital\ddot{u}n qiym\ddot{e}ti il\ddot{e} buraxılan m\ddot{a}hsulun qiym\ddot{e}tinin nisb\ddot{e}ti v\ddot{e} b. amill\ddot{e}r t\ddot{e}sir g\ddot{ö}st\ddot{e}rir. B\u00fct\ddot{ö}vl\u00fckd\ddot{e} respublika \u00fczr\ddot{e} kapital verimin\ddot{e} iqtisadiyyatın sah\ddot{e} quruluşu da ciddi t\ddot{e}sir g\ddot{ö}st\ddot{e}rir. Bu g\ddot{ö}st\ddot{e}rici m\ddot{a}hsul vahidinin istehsalına t\ddot{e}l\ddot{e}b olunan \u00e7sas kapital\ddot{u}n h\ddot{e}cmini \u00e7ks etdirir. Kapital veriminin dinamikasını \u00f6yr\ddot{e}n\ddot{e}rk\ddot{e}n m\ddot{a}hsulun h\ddot{e}cmi v\ddot{e} \u00e7sas kapital\ddot{u}n h\ddot{e}cmi m\u00fbcayis\ddot{e}li qiym\ddot{e}tl\ddot{e}rl\ddot{e} g\ddot{ö}t\u00fcr\u00fclm\ddot{e}lidir. \u00dcDM-un dinamikası indeksini \u00e7sas kapital\ddot{u}n dinamikası indeksinə b\ddot{ö}lm\ddot{e}kl\ddot{e} d\ddot{e} kapital veriminin dinamikasını \u00f6yr\ddot{e}nm\ddot{e}k olar.

F\ddot{e}rz ed\ddot{e}k ki, respublikada \u00e7sas il\ddot{e} nisb\ddot{e}ti hesabat ilində \u00dcDM istehsalı 62%, \u00e7sas kapital is\ddot{e} 116 % artmışdır. Dem\ddot{e}li, \u00dcDM-a g\ddot{ö}r\ddot{e} hesablanan kapital verimi h\ddot{e}min d\ddot{ö}vr\d\ddot{e} 25% azalmış (1,62:2,16=0,75 v\ddot{e} yaxud 75%) v\ddot{e} \u00dcDM-un kapital

tutumu 33,3% (2,16/1,62) artmışdır. Məhsul göstəriciləri (Q), kapital verimi (f_v), kapital tutumu (f_t), və əsas kapitalın orta dəyərilə ($\bar{\partial K}$).

$Q = f_v \times \bar{\partial K}$ bərabərliyi ilə əlaqədardır.

Deməli, $\bar{\partial K} = f_t \times Q$ olar.

Bütün əsas kapitalın, habelə onun ayrı-ayrı qruplarının (binaların, maşın və avadanlıqların) istifadəsi bütün əsas kapitalın kapital verimi və habelə maşın və avadanlıqların maşınverimi göstəricilərilə səciyyələndirilir. Bu göstəricilər isə məhsul buraxılışı həcmnin kapitalın müvafiq həcminə nisbət ilə hesablanır. Həmin göstəricilərin dinamikasını öyrənərkən statistika indeks metodundan istifadə edir. Ayrıca institusion vahid və yaxud sahə üzrə kapital veriminin dinamikası öyrənərkən fərdi indeksin düsturundan istifadə olunur:

$$i_f = f_i : f_o; \quad i_t = \frac{f_{mt}}{f_{mot}}$$

Burada f_o və f_t – bütün əsas kapitalın, f_{mt} və f_{mot} – maşın və avadanlıqların fondverimini göstərir. Bir qrup institusion vahidlər (sahə) və yaxud bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə kapital veriminin dinamikası icmal indeksin köməyi ilə öyrənilir:

$$J_f^{d.t.} = \frac{\bar{f}_1}{\bar{f}_{vo}} = \frac{\Sigma Q_1}{\Sigma \bar{\partial K}_1} : \frac{\Sigma Q_o}{\Sigma \bar{\partial K}_o}$$

Burada \bar{f}_{vo} və \bar{f}_{v1} əsas və hesabat dövründə kapital veriminin orta səviyyəsini göstərir. Həmin düsturu başqa formada belə yazmaq olar:

$$J_{f(\partial k)} = \frac{\sum f_{\partial k1} \cdot d_{\partial k1}}{\sum f_{\partial ko} \cdot d_{\partial ko}}$$

Burada $f_{\partial ko}$ və $f_{\partial k1}$ – hər bir institusion vahid (sahə) üzrə əsas və hesabat dövründə kapital (maşın) verimini, $d_{\partial k}$ – hər bir institusion vahidin (sahənin) əsas kapitalının xüsusi çəkisini göstərir.

Quruluş amilinin kapital veriminin dəyişməsinə təsiri isə

$$J_d = \frac{\sum f_{\partial ko} \cdot d_{\partial k1}}{\sum f_{\partial ko} \cdot d_{\partial ko}} \text{ və yaxud } J_d = J_f \cdot J_{f\partial k}$$

Burada $J_{f\partial k} = \frac{\sum f_{\partial k1} \cdot d_{\partial k1}}{\sum f_{\partial ko} \cdot d_{\partial k1}}$ sabit tərkibli kapital verimi

indeksidir.

Məhsul və xidmətlərin buraxılışının mütləq həcmnin dəyişməsinə amillərin təsiri isə $\Delta Q = \sum Q_f - \sum Q_0 = \Delta Q_f + \Delta Q_{\partial k}$ və yaxud $\Delta Q = \Delta Q_f + \Delta Q_{\partial k} + Q_d$ düsturunun köməyi ilə öyrənilə

bilər. Burada $\Delta Q_f = \Delta f_d \times \sum_{\partial k1}$ hər bir institusion vahid üzrə kapital veriminin dəyişməsinin məhsulun həcminə təsirini hesablamağa imkan verir. Quruluş amilinin məhsul buraxılışının həcmnin dəyişməsinə təsiri isə $\Delta Q_{dv} = \Delta f_d \times \sum_{\partial k}$ düsturunun; əsas kapitalın həcmnin dəyişməsinin mütləq təsiri isə $\Delta Q_{\partial k} = \Delta \partial k \times f_v$ düsturunun köməyi ilə hesablanır.

İşçilərin əsas kapitalla təminatı göstəricisi əsas kapitalın tam dəyərini işçilərin orta sayına nisbəti ilə hesablanır.

Həmin göstəricilərin hesablanması və təhlilini aşağıdakı misalla izah edək:

Misal 1. Sənaye sahəsinin əsas kapitalının hərəkətinə və istifadəsinə dair aşağıdakı məlumat vardır, milyon manatla;

1. Köhnəlməsini çıxmaqla əsas kapitalın ilin əvvəlinə bərpa dəyəri.....	5500
2. İlin əvvəlinə köhnəlmə məbləği.....	2000
3. Təzə əsas kapital işə salınmışdır.....	2100
4. İl ərzində əsas kapital silinmişdir (onların qalıq dəyəri isə 80 milyon manat olmuşdur)	600
5. İl ərzində amortizasiya hesablanmışdır.....	580
6. İllik məhsulburaxılışının Həmin məlumatla əsasən:	7838

1) İlin əvvəlinə və axırına əsas kapitalın tam bərpa dəyərini;

2) İlin axırına qalıq dəyərini;

3) Əsas kapitalın təzələnməsi və işdən çıxması əmsallarını;

4) Əsas kapitalın köhnəlmə və yararlılıq əmsallarını;

5) Əsas kapitaldan istifadə göstəricilərini hesablayaq.

Həlli:

1. İlin əvvəlinə əsas kapitalın tam dəyəri : 5500 + 2000 = 7500 milyon manat.

İlin axırına əsas kapitalın tam dəyərini isə əsas kapital balansının köməyiylə hesablayaq.

7500 + 2100 - 600 = 9000 milyon manat

2. İlin axırına əsas kapitalın qalıq dəyərini də balans vasitəsilə müəyyən edək.

5500 + 2100 - 80 - 580 = 6940 milyon manat.

3. Əsas kapitalın təzələnməsi və işdən çıxması əmsalları:

$$\theta_{\text{təz.}} = \frac{2100 \times 100}{9000} = 23.3\%$$

$$\Theta_{i\dot{s}.cix.} = \frac{600 \times 100}{7500} = 8.0\%$$

4. Əsas kapitalın köhnəlməsi və yararlılıq əmsalları ilin əvvəlinə və axırına hesablanır.

a) İlin əvvəlinə

$$\Theta_{k\ddot{o}h.} = \frac{2000 \times 100}{7500} = 26.7\%$$

$$\Theta_{yar.} = \frac{5500 \times 100}{7500} = 73.3\%$$

b) İlin axırına

$$\Theta_{k\ddot{o}h.} = \frac{(9000 - 6940) \times 100}{9000} = \frac{2060 \times 100}{9000} = 23\%$$

$$\Theta_{yar.} = \frac{56940 \times 100}{9000} = 77\%$$

5. Əsas kapitalın istifadəsi göstəriciləri (kapitalverimi və kapitaltutumu)

$$f_{ver.} = \frac{7838}{(7500 + 9000) : 2} = \frac{7838}{8250} = 0.95 \text{ manat.}$$

$$f_{tut.} = \frac{8250}{7838} = 1.0536 \text{ və yaxud } 105,3 \%$$

Deməli, ilin əvvəlinə əsas kapitalın tam dəyəri 7500, ilin axırına 9000, ilin axırına isə qalıq dəyəri 6940 milyon manat olmuşdur. Əsas kapitalın təzələnməsi göstəricisi 23,3, işdən çıxması isə 8% olmuşdur. Onların yararlılıq göstəricisi ilin əvvəlində 73,3, ilin axırında isə 77%, köhnəlmə dərəcəsi isə uyğun olaraq 26,7 və 23 % olmuşdur. Əsas kapitalın hər manatına 95 qəpiklik məhsul istehsal edilmişdir.

Cədvəl 11

Misal 2. Sahənin iki müəssisəsi üzrə aşağıdakı məlumat vardır:

Müəssisələr	Ümumi buraxılış min man.		Əsas kapitalın ortaillik dəyəri			
	əsas ildə	hesabat ilində	əsas ildə		hesabat ilində	
	q _o p	Q ₁ p	\bar{F}_o	d _o	\bar{F}_1	d ₁
N 1	42490	46475	85840	30,03	92030	27,72
N 2	58000	67200	200000	69,97	240000	72,28
Yekun	100490	113675	285840	100,00	332030	100,00

Həmin məlumatla əsasən:

1. Dəyişən tərkibli, sabit tərkibli kapitalverimi və habelə quruluş indekslərini;

2. hər bir müəssisədə kapitalveriminin artması və quruluş amili hesabına kapitalveriminin orta səviyyəsinin mütləq dəyişməsinə;

3. Məhsul və xidmətlərin ümumi mütləq artımını:

a) əsas kapitalın həcmnin artması hesabına;

b) quruluş amili hesabına;

c) hər bir müəssisədə kapitalveriminin artması hesabına müəyyən etməli.

Həlii:

1) Dəyişən tərkibli kapitalverimi indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$J_f^{d.t.} = \frac{\Sigma f_1 d_1}{\Sigma f_o d_o} = \frac{\bar{f}_1}{\bar{f}_o}$$

1 №-li müəssisə üzrə kapitalverimi:

$$f_o = \frac{q_o P}{\Phi_o} = \frac{42490}{85840} = 0.495 \text{ man}; \quad f_1 = \frac{46475}{92030} = 0.505 \text{ man.}$$

2 №-li müəssisə üzrə kapitalverimi:

$$f_o = 58000 : 200000 = 0,290 \text{ man}; \quad f_1 = 67200 : 240000 = 0,280 \text{ man.}$$

$$J_f^{d.t.} = \frac{0.505 \times 0.2772 + 0.280 \times 0.7228}{0.495 \times 0.3003 + 0.290 \times 0.6997} = \frac{0.34236}{0.35156} = 0.9738$$

və yaxud 97,38%.

Sabit tərkibli kapitalverimi indeksi isə

$$J_f^{st} = \frac{\Sigma f_1 d_1}{\Sigma f_o d_1} = \frac{0.34236}{0.495 \times 0.2772 + 0.29 \times 0.7228} = \frac{0.34236}{0.35156} = 0.9871$$

və yaxud 98,71 % olar. Quruluş indeksi

$$J_f^d = \frac{\Sigma f_o d_1}{\Sigma f_o d_o} = \frac{0.34682}{0.35156} = 0.9865 \quad \text{və yaxud } 98,65 \% \text{ olar.}$$

Deməli, müəssisə üzrə birlikdə kapitalverimi əsas ilə nisbətən hesabat ilində 2,62 % aşağı düşmüşdür, o cümlədən

ayrı-ayrı müəssisələrdə kapitalveriminin aşağı düşməsi nəticəsində 1,29%, quruluş amilinin təsiri ilə 1,35% .

2) Kapitalveriminin orta səviyyəsinin mütləq dəyişməsi:

a) hər bir müəssisədə kapitalveriminin dəyişməsi nəticəsində;

$$\sum f_1 d_1 - \sum f_0 d_1 = 0,34236 - 0,34682 = -0,00446 \text{ manat}$$

b) quruluş amilinin təsiri nəticəsində

$$\sum f_0 d_1 - \sum f_0 d_0 = 0,34682 - 0,35156 = -0,00474 \text{ manat olmuşdur.}$$

3) Ümumi buraxılışın mütləq artımı: 113675-100490=13185 milyon manat olmuşdur;

O cümlədən: a) əsas kapitalın həcmnin artması hesabına:

$$\Delta qP_{(f)} = (\sum F_1 - \sum F_0) \times f_0 = (332030 - 285840) \times 0,35156 = 46190$$

x

$$x \ 0,35156 = +16238 \text{ milyon manat.}$$

b) quruluş amilinin təsiri:

$$\Delta qP_{(d)} = (\sum f_1 d_1 - \sum f_0 d_0) \times x = \sum f_1 = (0,34682 - 0,35156) \times 332030 = -0,00474 \times 332030 = -1573 \text{ milyon manat;}$$

c) hər bir müəssisədə kapitalveriminin dəyişməsi nəticəsində

$$\Delta qP_{(f)} = (\sum f_1 d_1 - \sum f_0 d_1) \times x = \sum F_1 = (0,34236 - 0,34682) \times 332030 = -0,00446 \times 332030 = -1480 \text{ milyon manat;}$$

Yoxlama: 13185 + 16238 + (-1573) - (1480) = 13185 mln. man.;

Əməyin əsas kapitala təminatı göstəricisi əsas kapitalın tam bərpa dəyərini ən böyük növbədəki fəhlələrin sayına bölməklə hesablanır. Bu zaman bütün növbələrdə işləyən fəhlələrin sayını toplayıb, alınan nəticəni növbəlilik əmsalına bölmək lazımdır.

Əgər müəssisə bir növbəli iş rejimilə işləyirsə, fəhlələrin orta siyahı sayı götürülə bilər.

Misal 3. İki il ərzində fəhlələrin əsas kapitalla təminatı 11,4 milyon manatdan 12,2 milyon manata qədər, həmin dövrdə əmək məhsuldarlığı 9% artmışdır. Kapitalveriminin necə dəyişdiyini hesablayaq.

Həlli:

Bu məqsədlə indekslərin əlaqəsindən istifadə edək:

$$J_f = J_w : J_{l.s.} = 1.09 : \frac{12.2}{11.4} = 1.09 : 1.07 = 1.0187 \text{ və yaxud } 101,87 \%$$

Deməli, kapitalverimi öyrənilən dövrdə 1,87 % artmışdır.

Misal 4. Əsas kapitalın tərkibində iş maşın və avadanlıqlarının xüsusi çəkisi 4%, maşınveriminin səviyyəsi isə 0,885-dən 0,900-a qədər artmışdır. Kapitalveriminin necə dəyişdiyini müəyyən edək.

Həlli:

$$\frac{UDM}{F} = \frac{F_{mas.}}{F} \times \frac{UDM}{F_{mas.}};$$

$$J_f = J_{d(Fm)} \times J_{f(FI)} = 1,04 \times \frac{0,900}{0,885} = 1,04 \times 1,017 = 1,0577$$

və yaxud 105,77%.

Deməli, kapitalverimi 5,77 % artmışdır.

5.9. *İstehsal gücləri statistikasi*

Müəssisənin istehsal imkanlarını əks etdirən mühüm göstəricilərdən biri istehsal gücüdür. Bu, müəssisənin müəyyən vaxtda istehsal edə biləcəyi məhsulun maksimum həcmi əks etdirir. İstehsal gücü göstəriciləri sənayedə, tikintidə, nəqliyyatda və kənd təsərrüfatının bəzi sahələrində (örtülü tərəvəzçilikdə, quşçuluq fabriklərində) istifadə olunur. Sənayedə (yüngül və yetinti sənayesində) istehsal gücü emal edilə bilən xammalın miqdarı ilə ölçülür. Güc adətən illik hesablanır; mövsümü istehsalatda isə ən çox yüklənmə dövründə orta

gündəlik və ortanövbəlik güc hesablanır. İl ərzində istehsal gücləri dəyişir: yeni güclər işə salınır, müxtəlif səbəblərə görə güclərin bir hissəsi sıradan çıxır. Bununla əlaqədar olaraq məhsulların geniş siyahısı üzrə istehsal gücləri balansları işlənilib hazırlanır. Bu balanslarda istehsal güclərinin ilin əvvəlinə həcmi, il ərzində daxil olması və çıxması, ilin axırına həcmi, ortaillik güc və onun istifadəsi haqqında məlumatlar verilir.

Ortaillik güc aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{M} = M_1 + \Sigma M_{is} \cdot \frac{T_1}{12} - \Sigma M_c \cdot \frac{T_2}{12}$$

Burada M_1 –ilin əvvəlinə olan gücü;

M_{is} – il ərzində işə salınan gücləri;

M_c – il ərzində çıxan gücləri;

T_1 – yeni güclərin işə salınmasından ilin axırına kimi olan ayların sayı;

T_2 – güclərin təsərrüfatdan çıxması vaxtından ilin axırına kimi olan ayların sayını;

\bar{M} – ortaillik gücü göstərir.

İstehsal güclərindən istifadə əmsalı faktiki istehsal edilən məhsulun həcmi ortaillik gücə bölməklə hesablanır.

5.10. Dövriyyə kapitalı statistikasi

Maddi istehsalın dövriyyə kapitalına onun əsasını təşkil edən mal-material qiymətliləri ehtiyatı və habelə bitməmiş istehsal və bitməmiş tikinti daxildir. Dövriyyə kapitalının tərkibi milli iqtisadiyyat sahələrinin xüsusiyyəti ilə müəyyən edilir. Məsələn, sənayedə dövriyyə fondlarının tərkibinə onların aşağıdakı növləri daxil edilir: xammal, əsas materiallar və satın alınmış yarımfabrikatlar, köməkçi materiallar, bərk və duru yanacaq; tara və tara materialları; təmir üçün ehtiyat hissələri; alətlər; təsərrüfat inventarları və az qiymətli, tez

köhnələn əşyalar; bitməmiş istehsal və özünün istehsal etdiyi yarımfabrikatlar; bitməmiş qeryi-sənaye istehsalı; yardımçı kənd təsərrüfatı istehsalı ehtiyatları və bitməmiş istehsalı. Kənd təsərrüfatında bu göstəricilərlə yanaşı dövriyyə fondlarının tərkibinə toxum və əkin materialları, yemlər, cavan və kökəldilməkdə olan mal-qara da daxil olur.

Sosial-iqtisadi statistika dövriyyə fondlarının həcmi, tərkibini və istifadəsini öyrənir. Pul ifadəsində onların həcmi müəyyən ana uçota alınır və orta həcmi hesablanır. Dövriyyə fondlarının orta həcmi hesabı orta kəmiyyətin sadə düsturu və ya xronoloji orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablanır. Dövriyyə istehsal fondlarının tərkibi öyrənilərkən bir sıra qruplaşdırmalar tətbiq olunur:

1. Yaranma mənbələrinə görə qruplaşdırma: öz xüsusi vəsaitləri hesabına və cəlb olunan vəsaitlər hesabına (bank-kreditləri, kreditor borcları və sair mənbələr hesabına) yaradılan dövriyyə fondları;

2. Dövriyyə fondları ehtiyatlarının təyinatına görə qruplaşdırılması: maddi istehsaldakı istehsal ehtiyatları və tədaviül sferasında olan ehtiyatlar;

3. Növlər üzrə dövriyyə istehsal fondlarının qruplaşdırılması.

Dövriyyə istehsal fondlarının istifadəsi göstəriciləri isə aşağıdakılardır:

1. Dövriyyə əmsalı (yəni dövriyyənin sayı)- öyrənilən dövrdə dövriyyə istehsal fondlarının orta qalığının neçə dəfə dövr etdiyini səciyyələndirir;

2. Dövriyyə fondlarının təhkim olunma əmsalı – dövriyyənin (yəni satılmış məhsulun) hər manatına düşən dövriyyə fondlarının orta qalığını səciyyələndirir;

3. Bir dövriyyənin orta davamətmə müddəti (günlə).

Məhsul və xidmətlərin satışını «P» ilə (istehsalçının qiymətilə); dövriyyə fondlarının orta qalığını « \bar{O} » ilə, öyrənilən dövrün müddətini «D» ilə işarə etsək, yuxarıda verilən göstəriciləri belə hesablamaq olar:

a) dövriyyə əmsalı $\Theta_d = \frac{P}{\bar{O}}$;

b) təhkim olunma əmsalı $\Theta_t = \frac{\bar{O}}{P}$;

c) hər dövriyyənin orta müddəti $M = \frac{D}{\partial_d} = Dx\partial_t$

və yaxud $M = \frac{Dx\bar{O}}{P}$

Dövriyyənin sürətlənməsi nəticəsində azad olan vəsaitin məbləğini isə aşağıdakı güsturun köməyiylə hesablamaq olar:

$$AV = (\Theta_{t1} - \Theta_{t0}) \times P_1$$

və yaxud $AV = \frac{P_1 \times M_o}{D} - \bar{O}_1$

Cədvəl 12

Misal: Sənaye müəssisəsi üzrə iki ilin məlumatı verilir:

Göstəricilər	Əsas il, milyon manat	Hesabat ili, milyon manat	Artım əmsalı	Mütləq kənarlaşma, milyon manat
1.Məhsul və xidmətlərin satışından vəsait əldə edilmişdir	3200	3690	1,153	+490
2.Dövriyyə fondlarının ortailik dəyəri	800	820	1,025	+20

3.Dövr etmə əmsalı (Θ_d)	4	4,5	1,125	+0,5
4.Təhkimolunma əmsalı (Θ_t)	0,250	0,222	0,888	-0,028
5.Bir dövriyyənin orta davam etmə müddəti, gün (M)	90	80	0,889	-10,0

Burada dövriyyənin sayı və dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığı satışdan əldə olunan pul vəsaitinin məbləğini müəyyən edən amillər hesab edilə bilər. Dövriyyənin sayının artması nəticəsində satışdan pul mədaxili 410 milyon manat, $[(+0,5 \times 820) = +410]$, dövriyyə vəsaitlərinin həcmi artdığına görə isə 80 milyon manat (4×20) artmışdır. Hər iki amilin birgə təsiri ilə satışdan pul mədaxili 490 milyon manat artmışdır.

Dövriyyənin sürətlənməsi nəticəsində azad olan vəsaitin məbləği isə

$$AV = \frac{P_1 \times M_o}{D} - O_1 = (3690 \times 90) : 360 - 820 = 922.5 - 820 = 122.5$$

milyon manat olacaqdır.

5.11. Məhsulun material tutumu və onun dinamikasının təhlili

Əmək cisimlərindən istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün məhsulun, iş və xidmətlərin material tutumu göstəriciləri tətbiq edilir. Bu bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə ümumi daxili məhsulun material tutumu – istehsala sərf edilmiş əmək cisimlərinin dəyərini ümumi daxili məhsulun dəyərinə bölməklə hesablanır. Əmək cisimlərindən istifadənin səmərəliliyini səciyyələndirən başqa bir göstərici ümumi milli gəlirin material tutumudur. Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə məhsulun material tutumu göstəricilərini ümumi daxili məhsula görə hesablamaq olar. Material tutumunun sintetik göstəriciləri ilə yanaşı məhsul vahidinin istehsalına xammal, material, yanacaq və enerji məsrəfi də hesablanır. Buna xüsusi məsarif göstərici deyilir.

Misal: 50 ədəd məmulatın istehsalına 200 kq material sərf edilmişdir. Deməli, materialın xüsusi məsarifi:

$$m = M : q = 200 : 50 = 4 \text{ kq/ədəd olar.}$$

Hesabat dövründə faktiki xüsusi məsarifi (m_1) əsas dövrün xüsusi məsarifinə (m_0) bölməklə, xüsusi məsarif indeksini hesablayırıq:

$$i_m = m_1 : m_0$$

1) Müəyyən növ material bir neçə növ məhsulun istehsalına sərf olunduqda material tutumunun orta hesabla dəyişməsi xüsusi məsarif indeksinin aşağıdakı düsturu ilə hesablanır:

$$J_m = \frac{\sum m_1 q_1}{\sum m_0 q_1}$$

2) Müəyyən növ məhsulun istehsalına sərf edilən müxtəlif növ xammal və materialın xüsusi məsarifinin dəyişməsi isə

$$J_m = \frac{\Sigma m_1 P_o}{\Sigma m_o P_o} \text{ düsturu ilə öyrənilir;}$$

3) Müəssisədə və sahədə istehsal edilən bütün məhsullara sərf edilən müxtəlif xammal, material, yanacaq və enerjinin xüsusi məsarifinin orta hesabla dəyişməsini səciyyələndirən ümumi indeksin düsturu isə

$$J_m = \frac{\Sigma m_1 P_o q_1}{\Sigma m_o P_o q_1} \text{ kimidir.}$$

Bu indekslərdə m_o və m_l – əsas və hesabat dövrlərində məhsulun hər vahidinə materialın xüsusi məsarifini, q_l -hesabat dövründə məhsul istehsalının həcmi; P_o – xammal və yanacağın hər vahidinin sabit qiymətini göstərir.

4) Ümumi məhsulun material tutumunun orta hesabla dəyişməsini səciyyələndirən indeks, materialın ümumi məsarif indeksini məhsulun fiziki həcm indeksinə bölməklə də hesablanıla bilər:

$$J_m = \frac{J_M}{J_q} = \frac{J_{mq}}{J_q}$$

Cədvəl 13

Misal: Zavodda iki növ məhsulun istehsalına bir növ xammalın məsrəfinə dair aşağıdakı məlumat vardır

Məhsullar	İstehsal olunmuş məhsulun miqdarı, ədəd		Bütün məhsula sərf olunan xammal, kq	
	Əsas il	Hesabat ili	Əsas il	Hesabat ili
	q_0	q_1	$m_0 q_0 (M_0)$	$m_1 q_1 (M_1)$
A	2000	2100	6000	6000
B	800	850	240	250

Həmin məlumata əsasən:

- 1) Materialın xüsusi məsarifinin ümumi indeksini;
- 2) Materialın xüsusi məsarifinin dəyişməsi hesabına xammala qənaətin miqdarını hesablayaq:

Həlli:

1. Materialın xüsusi məsarifinin ümumi indeksi

$$J_m = \frac{\sum m_1 q_1}{\sum m_0 q_1} = \frac{6000 + 250}{\frac{6000}{2000} \times 2100 + \frac{240}{800} \times 850} = \frac{6250}{6555} = 0.953 \text{ və}$$

yaxud 95,3 %

Deməli, iki məhsul üzrə materialın xüsusi məsarifi əsas ilə nisbətən hesabat ilində 4,7 (100-95,3) faiz azalmışdır.

2. Xüsusi məsarifin dəyişməsi hesabına materiala qənaət isə $\sum m_1 q_1 - \sum m_0 q_1 = 6250 - 6555 = -305$ kq olar.

Sənayenin bəzi sahələrində və habelə heyvandarlıqda xüsusi məsarif göstəricisi əvəzinə sərf edilən materialın hər vahidinə düşən məhsul çıxışı göstəricisi hesablanır: $V = q : M$. Məsələn, çörək zavodunda 200 ton əla keyfiyyətli buğda unundan 278 ton çörək məmulatları bişirilmiş, bir ton undan çörək çıxışı $V = 278 : 200 = 1,39$ ton olar.

Maşınqayırmada əsas materialdan istifadənin səmərəliliyini səciyyələndirən xüsusi göstərici: - materialdan istifadə

əmsalı hesablanır. Bu göstərici hazır məmulatın və ya detalın təmiz çəkisini materialın mexaniki emalına kimi olan faktiki çəkisinə bölməklə hesablanır.

5.12. Əsas kapitala investisiyalar statistikasi

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyə nə görə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq obyektlərinə və başqa fəaliyyət növlərinə hər cürə vəsaitin, əmlakın və intellektual qiymətlilərin qoyuluşuna investisiya deyilir. Həmin qoyuluşlar iqtisadi aktivlərin, yəni sahibinə iqtisadi səmərə verən və yaxud gələcəkdə səmərə verəcək iqtisadi obyektlərin əldə olunması yolu ilə həyata keçirilir. Elmdə və təsərrüfat təcrübəsində real investisiyalar və maliyyə investisiyaları fərqləndirilir. Real investisiyalara maddi aktivlərə (torpağa, avadanlığa, zavodlara və s.) qoyulan vəsait aid edilir. Maliyyə investisiyaları isə maliyyə hüquqlarınının-səhmlərin, istiqrazların əldə edilməsinə çəkilən xərclər, başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalında payla iştirak və bank qoyuluşları (əmanət sertifikatları, depozit hesabları) aid edilir.

Maliyyə investisiyaları cari (qısa müddətli) və uzun müddətli investisiyalara ayrılır. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq bir ilə qədər olan və azad sürətdə reallaşdırılan maliyyə qoyuluşları cari investisiyalara aid edilir. Bir ildən artıq müddətə gəlir götürmək məqsədi ilə qoyulan vəsaitlər isə uzun müddətli investisiyalara aid edilir (qiymətli kağızlara qoyuluş da bura daxil edilir). Real investisiyalara hər cürə qeyri-maliyyə aktivlərinin əldə olunması üçün vəsait qoyuluşları aid edilir. Beləliklə, qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyalar istehsal və qeyri-istehsal aktivlərinə investisiyalardan ibarətdir. İstehsal aktivlərinə investisiyalara: əsas kapitala, maddi dövriyyə vəsaitlərinə və qiymətlilərə qoyuluşlar aid edilir. Qeyri-istehsal aktivlərinə investisiyalara maddi qeyri-istehsal aktivlərinin əldə edilməsi məqsədi ilə edilən qoyuluşlar daxil olunur. Məsələn, torpaqların, kəşf olunmuş faydalı qazıntı yataqlarının, becərilməyən təbii

bioloji resursların (təbii meşələrin meşə materialları tədarükü üçün) istifadəsinə vəsait qoyuluşu bura aid edilir.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq, müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin uçotu cari fəaliyyət, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə ayrıca aparılır. Cari fəaliyyət – mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin həyata keçirdiyi əsas fəaliyyətinə torpaqların, binaların və başqa daşınmaz əmlakın, avadanlıqların, qeyri-maddi və dövriyyədən kənar başqa aktivlərin əldə olunması və satılması ilə, başqa təşkilatlara uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə, istiqrazların və başqa uzun müddətli qiymətli kağızların buraxılışı ilə əlaqədar olan fəaliyyəti aid edilir.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti isə qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının, istiqrazların və qısa müddətli qiymətli kağızların buraxılışı ilə əlaqədar olan işidir.

Maliyyə investisiyaları və qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyalar iqtisadi məzmununa və miqdarca müəyyən olunması qaydasına görə fərqləndirilir. Maliyyə investisiyaları iki nöqteyi-nəzərdən fərqləndirilə bilər: 1) müəyyən dövrdə təşkilatın maliyyə hüquqlarının-səhmlərin, istiqrazların, başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalında hissənin, bank qoyuluşlarının, başqa təşkilatlara borcların verilməsinə sərf olunan vəsaitlərin məbləği kimi; 2) müəssisənin müəyyən tarixə malik olduğu və maliyyə hüquqlarından ibarət olan aktivlərin dəyəri kimi. Mühasibat sənədlərində və statistik hesabat formalarında uzun və qısamüddətli maliyyə investisiyaları ayrıca əks olunur. Investisiya proseslərini daha ətraflı və tam səciyyələndirmək üçün bu müəssisələrin başqa təsərrüfat vahidlərinə qoyduqları investisiyalarla digər təsərrüfat vahidlərinin bu müəssisəyə qoyduğu investisiyaların nisbətini necə olduğunu bilmək də çox maraqlıdır. Birincilərin toplanmış məlumatı həmin təşkilatların investisiya aktivlərini, ikincilərin toplanmış məlumatı isə müvafiq passivlərini göstərir. Əgər müəyyən dövrdə təşkilat başqa təsərrüfat vahidlərinə özünə başqalarının qoyduğu investisiyalara nisbətən daha çox investisiya qoymuşdursa, bu həmin təşkilatın investisiya fəallığının

artdığını göstərir. Əks halda passivlər artmış olur. Beləliklə, maliyyə investisiyaları həm ümumi, həm də xalis ifadədə, yəni qəbul edilmiş maliyyə öhdəliklərini nəzərə almaqla və nəzərə almadan müəyyən edilə bilər. Ümumi investisiya dedikdə, müəssisənin başqa təsərrüfat vahidlərinə qoyduğu vəsaitləri başa düşülür.

Xalis investisiyalar isə maliyyə qoyuluşlarının ümumi investisiyalarından, başqa təsərrüfat vahidlərinin bu müəssisəyə qoyduğu investisiyaları çıxmaqla müəyyən olunur. Müəssisə və təşkilatların maliyyə investisiyalarının quruluşu, onları aktivlərin növləri üzrə və investisiya istiqamətləri üzrə qruplaşdırmaqla öyrənilir. Aktivlərin növlərinə görə maliyyə investisiyaları: paya və başqa təşkilatların səhmlərinə qoyulmuş, istiqrazlara və başqa borc öhdəliklərinə, verilmiş borclara, sair maliyyə qoyuluşlarına ayrılır. Maliyyə qoyuluşları investisiyaların istiqamətlərindən asılı olaraq obyektlərin sahəsi mənsu-biyyətinə görə də qruplaşdırılır.

Qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyalar istehsal aktivlərinə (əsas kapitala, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatına, qiymətlilərə) investisiyaların və qeyri-istehsal aktivlərinə (torpağa, yerin təkinə, qeyri-maddi qeyri-istehsal aktivlərinə) investisiyaların cəmi kimi müəyyən edilir. Qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyaların tərkibində əsas kapitala investisiyalar daha çox yer tutur. Əsas kapitalın bütün növlərinə qoyulan investisiyalara aşağıdakılar aid edilir: 1) maddi əsas kapital – yaşayış binaları, başqa bina və tikililər, maşın və avadanlıqlar, becərilən (bəslənilən) aktivlər (cins, məhsuldar və iş heyvanları, məhsul verən bağlar və s.); 2) qeyri-maddi əsas kapital (geoloji-kəşfiyyat işləri, kompüter proqram təminatı, ədəbi, bədii və tamaşa əsərlərinin orijinalı).

Hər bir təsərrüfat vahidi üçün əsas kapitala investisiyalar – əsas fond obyektlərinin əldə olunmasına, daşınıb gətirilməsinə və tələb olunan yerdə quraşdırılmasına, mövcud aktivlərin yaxşılaşdırılmasına və habelə aktivlərə mülkiyyət hüququnun verilməsinə çəkilən xərclərin məcmuyunu kimi hesablanır. Mülkiyyət hüququnun verilməsi xərclərinə isə hüquqşünasla-

rın, qiymət qoyanların, məsləhətçilərin xidmətinin ödənişi, daşınmaz əmlak üzrə agentlərin və auksionların mükafatlandırılması aid edilir. Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatına investisiyaların müəyyən edilməsi xüsusilə çətindir. Bu onunla əlaqədardır ki, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatına investisiyalara elə qoyulmuşdur ki, o ehtiyatların həcmində artmasına səbəb olsun. İstehsal üçün xammal və materialların dövrü təkrar olunan satın alınması, habelə ticarət fəaliyyəti prosesində satış üçün malların satın alınması istehsalın və ya ticarətin miqyasının genişlənməsinə səbəb olmadığına görə belə satınalmalar investisiyalar hesab olunmur və cari fəaliyyətə aid edilir. Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatına investiyalar müəyyən dövrdə təsərrüfat vahidlərinin əldə etdiyi maddi dövriyyə vəsaitlərinin dəyərindən həmin dövrdə təsərrüfatdan çıxan dövriyyə vəsaitlərinin dəyərini çıxmaqla hesablanır. Dövrün axırına olan maddi dövriyyə fondlarının həcmindən dövrün əvvəlinə olan həcmi çıxmaqla da eyni nəticə əldə olunur (bu şərtlə ki, ehtiyatların hamısı eyni orta qiymətlərlə götürülsün). İnkişaf etmiş ölkələrdə investisiyaların müəyyən hissəsi qiymətli metalların, daş-qaşların, incəsənət əsərlərinin və başqa qiymətli əşyaların əldə olunmasına yönəldilir. Qeyri-maddi aktivlərə (torpağa, faydalı qazıntı yataqlarına, meşə materialları tədarükü üçün təbii meşələrə) investisiyalar həmin aktivlərin faktiki qiymətləri ilə müəyyən edilir.

Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar – ədəbi, elmi və incəsənət əsərlərinin, kompüter proqramlarının, ixtiraçılığa icazənin, sənaye nümunələrinin, mal nişanlarının, nou-haunın və başqa iqtisadi aktivlərin əldə edilməsinə çəkilən xərclərin ümumi məbləği kimi müəyyən edilir. Torpağa və yerin təkinə mülkiyyət hüququnun verilməsi xərcləri və habelə hüquqi xidmətlərlə əlaqədar olan təşkilati xərclər də qeyri-maddi aktivlərin dəyərinə daxil edilir.

Dövlət statistika orqanlarında təsərrüfat subyektlərindən alınan məlumatlar investisiyaların növləri üzrə toplanır ki, bu da investisiyalar axınının quruluşunu təhlil etməyə imkan verir.

1995-2005-ci illərdə respublika iqtisadiyyatının və sosial sferanın inkişafı üçün əsas kapitalla 22,5 milyard manat investisiya yönəldilmişdir. Onun 19,6 %-i dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrə, 80,4%-i isə qeyri-dövlət mülkiyyətində olan təşkilatlara aid olunmuşdur. Ölkədə istehsal sferasının inkişafına həmin dövrdə 19,7 milyard manata (87,5%) qədər investisiya sərf etməklə yüzlərcə yeni müəssisələr (istehsal gücləri) işə salınmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xarici investorlara yaradılmış əlverişli şərait onların ölkə iqtisadiyyatının inkişafına daha çox investisiya yönəltmələri ilə nəticələnmişdir. 1995-2005-ci illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın ümumi həcmnin 15,3 milyard manatını (67,7%-ni) xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi 1995-ci ildəki 30,1 manatdan 2005-cü ildə 697,5 manata qədər, yəni 23,2 dəfə, ümumi həcmi isə 22,2 dəfə artmışdır. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın 67,7 %-i xarici investorların vəsaitləri, 26,2 %-i təşkilatların öz vəsaitləri, 4,4%-i əhalinin və 1,7%-i dövlətin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilmişdir.

Statistika əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın maliyyə mənbələri üzrə istifadəsini, istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlər üzrə bölgü nisbətlerini də öyrənir. Məsələn, 2005-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən investisiyadan 82,6%-i müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri hesabına, 5,7 %-i əhalinin vəsaitləri, 6,4%-i bank kreditləri, 3,4% i büdcə vəsaitləri, 1,9%-i sair mənbələr hesabına istifadə olunmuşdur.

İnvestisiyaların milli iqtisadiyyat sahələri üzrə bölgüsü də öyrənilir. Məsələn, 2005-ci ildə investisiyaların 72,3 %-i sənayeyə, 0,7%-i kənd təsərrüfatına, 0,8%-i tikintiyə, 0,7%-i təhsilə, 9,3% i mənzil tikintisinə yönəldilmişdir.

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların texnoloji quruluşu da öyrənilir. Məsələn, 2005-ci ildə kapital qoyuluşunun 58,9%-i tikinti-quraşdırma işlərinə, 23,4%-i avadanlıqların,

alət və inventarların əldə olunmasına və 22,7 %-i sair əsaslı işlərə və xərclərə sərf edilmişdir.

5.13. Milli sərvət haqqında statistik informasiyanın mənbələri

Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, təsərrüfat vahidlərində milli sərvətin ünsürlərinə dair əsas məlumat mənbəyi onların illik hesabatlarıdır. Məsələn, istehsal müəssisələrinin illik hesabatlarında verilən balansda (aktivdə) əsas kapitalın ilin əvvəlinə və axırına tam bərpa dəyəri, köhnəlmə və qalıq dəyəri, material ehtiyatları və məsrəflər, pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər haqqında məlumat verilir.

İllik hesabatın «Əsas fondların mövcudluğu və hərəkəti haqqında» cədvəldə əsas fondların qrupları üzrə ilin əvvəlinə və axırına tam dəyəri, il ərzində daxil olması və çıxması və habelə onların orta illik dəyəri və qalıq dəyəri haqqında məlumat verilir. Burada əsas fondların tərkibi, hesablanan amortizasiya məbləği və əsaslı (cari) təmirə çəkilən xərclər haqqında da geniş məlumat verilir.

Əhalinin təsərrüfatında mövcud olan əsas fondlar haqqında məlumatlar isə ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə metodu ilə (2200 təsərrüfatlarda aparılır) tədqiqi materiallarında verilir. Bütövlükdə milli iqtisadiyyat və onun ayrı-ayrı sahələri üzrə milli sərvətə və onun tərkib ünsürlərinə dair mühüm məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin vaxtaşırı tərtib etdiyi statistika məcmuələrində verilir. Investisiyalar haqqında statistik informasiyanın əsas mənbəyi Statistika müşahidəsinin, müəssisə və təşkilatların mühasibat hesabatının, hərəkət etməyən əmlakla aparılan əməliyyatların dövlət qeydiyyatının məlumatlarıdır.

Müəssisə və təşkilatların mühasibat hesabatında maliyyə investisiyalarının ilin əvvəlinə və axırına toplanmış həcminə, onların növləri üzrə (səhmlər, istiqrazlar, borclar və s.) bölüşdürülməsinə, hesabat dövrü ərzində uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi vəsaitlərinin hərəkətinə, cari, in-

vestisiya və maliyyə fəaliyyəti sferasında pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi, əsas kapitalın daxil olması və işdən çıxması haqqında informasiya verilir.

Statistika müşahidəsi çərçivəsində investisiyalar haqqında məlumatlar hər rübdə, ayrı-ayrı göstəricilər üzrə isə hər ay məlumat toplanır. Statistika müşahidəsi formaları kiçik sahibkarlıq subyekti olmayan bütün təşkilatlara göndərilir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri təsadüfi seçmə metodundan istifadə etməklə qısa formada seçmə qaydasında tədqiq olunur. Seçmə məlumatı kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bütün məcmuyuna tətbiq olunur.

Müəssisələrdən əsas kapitalla investisiyalar haqqında əldə olunan məlumatlar fiziki şəxslərin və habelə qeyri-formal sferanın həyata keçirdiyi investisiyalara dair hesablaşma məlumatları ilə tamamlanır.

İnvestisiyaların iqtisadi təhlilinin başlıca vəzifəsi onların səmərəliliyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Səmərəlilik – təsərrüfat fəaliyyəti prosesində ehtiyatların məsarifinin və bunun hesabına əldə olunan nəticənin nisbətini səciyyələndirən iqtisadi kateqoriyadır.

Maliyyə investisiyalarının səmərəliliyi onların gəlirliliyi ilə müəyyən edilir. Müəyyən vaxtda qiymətli kağızların gəlirliliyi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Gəlirlilik = \frac{Dövrün axırına \text{ investorun rifahı} - Dövrün əvvəlinə \text{ investorun rifahı}}{Dövrün əvvəlinə \text{ investorun rifahı}}$$

$$= \frac{Dövrün axırına \text{ investorun rifahı}}{Dövrün əvvəlinə \text{ investorun rifahı}} - 1.$$

Həmin düsturda dövrün əvvəlinə rifah dedikdə həmin anda qiymətli kağızların satınalma qiyməti, dövrün axırına rifah dedikdə isə qiymətli kağızların bazar qiyməti ilə onlara

görə ödənilən gəlirlərin cəmi başa düşülür. Məsələn, hər hansı müəssisənin səhmləri ilin əvvəlində 66000 manata, ilin axırında isə 77800 manata satılmışdır. İl ərzində dividend ödənilmişdir – 3600 manat; bu misalda səhmlərin il ərzində gəlirliliyi:

$$\frac{(77800 + 3600 - 66000)}{66000} = 0.173 \text{ və yaxud } 17,3 \% \text{ olar.}$$

Müəyyən dövrdə qiymətli kağızların gəlirliliyi iki kəsrin cəmi kimi də müəyyən oluna bilər: onlardan biri həmin qiymətli kağızın bazar qiymətinin dəyişməsi ilə, ikincisi isə həmin kağızlar üzrə gəlirlərin ödənməsi ilə şərtlənir:

$$Gəlirlilik = \frac{\text{Dövrün axırında kağızın bazar qiyməti} - \text{Dövrün əvvəlində kağızın bazar qiyməti}}{\text{Dövrün əvvəlində qiymətli kağızın bazar qiyməti}} - \frac{\text{Kağız üzrə gəlirin ödənilməsi}}{\text{Dövrün əvvəlində qiymətli kağızın bazar qiyməti}}$$

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında iri korporasiyaların səhmləri üzrə ödənilən dividendlərin məbləğini əvvəlcədən demək asandır, nəinki bu səhmlərin gələcək bazar qiymətini müəyyən etmək. Elə buna görə də səhmlərin bazar qiymətinin dəyişməsi statistik tədqiqatın əsas obyektidir.

Fənd bazarında müxtəlif gəlirliliyə malik olan çoxlu sayda qiymətli kağızlar satılır. Həmin səhmlərin orta gəlirliliyi hesabi orta kəmiyyətin çəkili düsturu ilə hesablanır:

$$r_m = \sum_{i=1}^N r_i \cdot X_i$$

Burada r_i – i səhminin gəlirliliyi;

$X_i - i$ – səhmin nisbi bazar qiyməti – (həmin adda buraxılan bütün səhmlərin məcmuu bazar dəyərinin bazarda iştirak edən bütün səhmlərin məcmu bazar dəyərinə nisbətini) göstərir.

N – bazarda satılan bütün səhmlərin adlarının sayıdır.

Adətən r_i kimi bu və ya digər qiymətli kağızın ilin axırına olan bazar dəyərinin ilin əvvəlinə olan bazar qiymətinə nisbətindən istifadə olunur. Həmin hesablaşma prinsipi ilə müəyyən olunan göstəricilər bazar indeksləri adlanır. Qiymətli kağızların orta bazar gəlirliliyini, onların dövrün axırındakı bazar qiymətini həmin dövrün əvvəlinə olan qiyməti ilə müqayisə etməklə tapmaq olar. Mühüm bazar indeksləri səhmlərə qoyulan investisiyaların səmərəliliyi hesablanarkən həmin investisiyaların səmərəliliyinin statistika göstəriciləridir. Bu indekslər «İnternet» kompüter şəbəkəsində yerləşdirilir. Real investisiyaların səmərəliliyi hesablanarkən həmin investisiyaların nəticəsini səciyyələndirən göstəricinin seçilməsi ən mühüm anlardan biridir. Konkret investisiya layihəsi nəzərdən keçirilərkən həmin layihənin həyata keçirilməsi hesabına əldə olunacaq gəlirə dair tam məlumat olmalıdır. Bu zaman müxtəlif dövrlərə aid olan gəlirlərin və investisiyaların müqayisəliliyi problemini həll etmək zərurəti yaranır.

Müəssisədə investisiyaların səmərəliliyini aşağıdakı düsturun köməyi ilə müəyyən etmək olar:

$$S_i = \Delta \theta ED_i : Q_i$$

Burada S_i - müəssisəyə real investisiyaların i ili ərzində səmərəliliyini;

$\Delta \theta ED_i$ – müəssisədə əlavə edilmiş dəyərin artımını;

Q_i - i ilində investisiyaların həcmi göstərir.

İnvestisiya fəaliyyətinin intensivliyi müəssisənin investisiya və ya cari məqsədlərə yönəltdiyi vəsaitin müqayisəsi yolu ilə səciyyələndirilə bilər: əmtəə və xidmətlərin istehsalına çəkilən cari xərclərin 1 manatına düşən investisiyanın həcmi ilə ölçülər.

Əsas kapitala investisiyaların fiziki həcm indeksi investisiya fəallığının dəyişməsinə səciyyəlidirən mühüm makroiqtisadi göstəricilərdən biridir. Həmin indeks

$$J_q = \frac{Q_{\partial k1}}{Q_{\partial ko} \cdot J_p} \text{ düsturu ilə hesablamaq olar.}$$

Burada J_q – əsas kapitala investisiyaların fiziki həcm indeksini;

$Q_{\partial ko}$ və $Q_{\partial k1}$ – uyğun olaraq əsas dövrdə və hesabat dövründə əsas kapitala investisiyaların həcmi;

J_p – əsas kapital ünsürlərinin qiymət indeksini göstərir.

Milli sərvət, əsas kapital, dövriyyə kapitalı və investisiyalar haqqında statistik informasiyanın əsas mənbəyi statistika müşahidəsinin, müəssisə və təşkilatların mühasibat hesabatları, inzibati məlumatlardır (məsələn, daşınmaz əmlakla əməliyyatların dövlət qeydiyyatına dair məlumatlar).

Müəssisələrin illik hesabatında əsas fondların qrupları üzrə həcmi (ilin əvəlinə, axırına və ortaillik), hesablanmış amortizasiya məbləğləri, əsas fondların köhnəlməsi, maliyyə investisiyalarının həcmi, onların növləri üzrə bölgüsü (səhmlər, istiqrazlar və s.) hesabat dövründə uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi vəsaitlərinin hərəkəti, cari investisiya və maliyyə fəaliyyəti sferalarında pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi, əsas kapitalın daxil olması və çıxması haqqında informasiya vardır. 15 nəfərdən az işçisi olan təşkilatlar ancaq istisnaq təşkil edir; onlar ancaq vergi orqanlarına qısa hesabat verirlər.

Statistika müşahidəsi aşağıdakı informasiyanı əldə etməyə imkan verir:

-hesabat dövründə və həmin dövrün axırına toplanmış maliyyə investisiyalarının həcminə dair;

-qeyri-maliyyə aktivlərinin yayılmasına və əldə edilməsinə yönəldilən investisiyaların axını haqqında;

-investisiyalar üçün vəsait mənbələri haqqında.

Əsas kapitalla investisiyalar haqqında müəssisələrin məlumatı fiziki şəxslərin investisiyalarına dair hesablama məlumatı ilə tamamlanır.

VİFƏSİL

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ (MHS)

6.1. Milli hesablar sistemi –makroiqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasının, statistik təhlil və proqnozlaşdırmanın konseptual əsasıdır

Respublikamızın həyatında baş verən çoxlu müxtəlif iqtisadi hadisələri, mürəkkəb təsərrüfat əlaqələrini təhlil etmək üçün bir-birilə sıx əlaqədar göstəricilər sistemi olmalıdır. İdarəetmənin keyfiyyəti informasiyanın nə dərəcədə dürüst və operativ olmasından asılıdır. Bununla yanaşı keçmişdə statistikanın verdiyi məlumatlar heç də onun üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən həmişə müvəffəqiyyətlə gəldiyini demək olmaz. Sovet statistikasının məzmununda bir sıra nöqsanlar və çatışmazlıqlar vardı. SSRİ-də 70 il ərzində Xalq Təsərrüfatı Balansları (XTB) tərtib olunmuşdur. Onun nəzəri əsası A.Smitin və K.Marksın əmək-dəyər və maddi istehsal haqqında nəzəriyyələri təşkil edirdi. SSRİ-də XTB mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və material resurslarının mərkəzləşdirilmiş qaydada bölüşdürülməsi prinsiplərinə əsaslanan iqtisadiyyatı şərh və təhlil etmək üçün tərtib olunurdu. XTB-da xarici iqtisadi əlaqələr və xidmətlər sferasının xeyli hissəsi öz əksini tapmırdı, maliyyə və pul tədavülü haqqında normal informasiya təcrübi olaraq yox idi. Təsərrüfat rəhbərlərinin və nazirlərin istifadə etdikləri statistika hesabatları çox vaxt xalq təsərrüfatı sahələrində işlərin vəziyyətini təhrif edilmiş formada əks etdirirdi. Məsələn, uçot və hesabatlarda ümumi taxıl yığımları bunker çəkisi ilə göstərilirdi ki, bunun nəticəsində taxıl istehsalının həcmi azı 10% şişirdilirdi. Xarici ölkələrin statistikasının məlumatı ilə müqayisədə ayaqqabı istehsalının həcmi təxminən 20% artıq göstərilirdi. (Beynəlxalq statistikada rezin və polimer materiallardan hazırlanan ayaqqabılar nəzərə alınmır). SSRİ-də konserv istehsalı şərti banka hesabı

ilə uçota alınır, xaricdə isə ümumən qəbul edilmiş metrik tonla əks etdirilir.

Sovet statistikasında qəbul edilən metodika beynəlxalq statistikanın metodlarından əsasən aşağıdakı kimi fərqlənir:

a) məcmu ictimai məhsul istehsalı sxemi əsas götürülürdü ki, burada maddi istehsal sferasının məhsulu nəzərə alınır, xidmətlər sferasının əsas hissəsi isə unudulurdu;

b) bu sxem məhsulun təkrar hesaba alınmasına səbəb olurdu. Həm emaledici, həm də təkrar emal sənayesində ilkin və aralıq məhsul təkrar uçota alınır ki, bu da təsərrüfat fəaliyyətinin real nəticələrini şişirdirdi;

c) həmin sxem inkişaf etmiş göstəricilər sisteminə malik deyildi, xüsusilə maliyyə və pul mədavülü sahəsində.

Beləliklə, suverenliyi bərpa olunan və beynəlxalq birliyə daxil olan respublikamızda statistik hesabat və informasiyanı idarəetmənin artan tələbatına və beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırmaq üçün dünyada hamılıqla qəbul edilmiş sxemə, yəni milli hesablar sisteminə (MHS) keçmək zərurəti yaranmışdı.

MHS - müxtəlif məqsədlər güdən iki istiqamətdə tədqiqat işlərinin - milli gəlir statistikasının və iqtisadi siklin təhlilinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Müasir tipli milli hesablar sisteminin yaranması tarixən aşağıdakı iki məsələ ilə:

1) ölkənin iqtisadi fəaliyyət nəticələrini ölçməyə və onun iqtisadi quruluşunu səciyyələndirməyə imkan verən ümumiləşdirici göstəricilərin hesablanması;

2) iqtisadi siyasət tədbirlərinin iqtisadi proseslərə və gələcək inkişafa təsirini təhlil etmək zərurətilə əlaqədardır.

MHS-də statistikanın bütün cari tədqiqatlarından istifadə olunur və iqtisadi sikl konkret rəqəmlərlə əks olunur. Ona görə də MHS iqtisadi nəzəriyyənin inkişafı və iqtisadi siyasət proqramlarının formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

MHS iqtisadiyyatın vəziyyətini rəqəmlərlə əks etdir-məklə makroiqtisadi nəzəriyyə ilə iqtisadi həqiqət arasında əlaqə yaradır və iqtisadiyyata nəzarət etmək, onun inkişafını

proqnozlaşdırmaq və nəzəriyyənin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün mühüm vasitəyə çevrilir.

MHS ölkənin həyatında baş verən hadisələrin gedişatı və səviyyəsi haqqında ümumi anlayış verməklə dövlətin iqtisadi siyasətini düzgün qurmağa və bazarı öyrənməyə, quruluş və tarif siyasətini işləyib hazırlamağa imkan verir.

BMT-nin yeni hazırladığı MHS-i (1993-cü il) həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə makroiqtisadi statistikasının inkişafında ciddi rol oynamaqla bərabər makroiqtisadi siyasətin formalaşması məsələləri üzrə müəyyən qərarların qəbul olunmasını xeyli asanlaşdırır. MHS-i beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirməyin şərti kimi mühüm makroiqtisadi göstəricilərin beynəlxalq müqayisəsini yaxşılaşdırmağa əsas yaradır.

Hələ 300 il bundan öncə ingilis siyasi arifmetika məktəbinin nümayəndələri V.Petti və Q.Kinq dünyada ilk dəfə milli gəlirə dair hesablamalar aparmışdılar.

MHS-i iqtisadi inkişafın ümumi nəticələrini və nisbətlərini əks etdirən göstəricilər sistemi kimi XIX əsrin 40-50-ci illərində meydana çıxmışdır. Onun nəzəri əsasını Con Keyns və onun davamçıları işləyib hazırlamışlar.

İkinci dünya müharibəsindən sonra MHS-in inkişaf etdirilməsi sahəsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar dünya miqyasında müqayisəli makroiqtisadi informasiyanın təmin olunması üçün böyük iş gördülər. BMT 50-ci illərin əvvəllərində bütövlükdə iqtisadiyyat üçün məhdud sayda hesablar sisteminə dair tövsiyələri əks etdirən birinci beynəlxalq standartı dərc etdi. BMT-nin Statistika Komissiyası 1968-ci ildə MHS-in daha təkmil və geniş variantını bəyəndi. Həmin sənədin hazırlanmasında məşhur ingilis iqtisadçısı C.Keynsin şagirdi və davamçısı Riçard böyük rol oynadı.

1993-cü ildə qəbul edilən yeni MHS-nin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi proseslərin bütün cəhətlərini tamamilə əhatə edən hesablar və göstəricilər vasitəsilə məhsulların, xidmətlərin və gəlirlərin hərəkətini, təsərrüfat

subyektlərinin bütün aktivlərini və passivlərini özündə əks etdirməsidir.

Beləliklə, MHS bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi-statistik təhlil aparmağa və səmərəliliyi qiymətləndirməyə imkan verən iqtisadi modeldir. MHS-milli hesabdarlığın əsasıdır. Onun mahiyyəti təkrar istehsalın müxtəlif mərhələlərində göstəricilərin formalaşması və qarşılıqlı əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Təkrar istehsalın hər bir mərhələsinə uyğun gələn xüsusi hesab və ya hesablar qrupu vardır. Hesablar bu ölkənin rezidentləri hesab edilən institusional vahidlər (müəssisələr, təşkilatlar, ev təsərrüfatları) tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi əməliyyatları qeydə almaq üçün istifadə edilir. Bu ölkənin rezidentləri ilə qeyri-rezidentlər arasında baş verən əməliyyatlar da əks olunur.

MHS- iqtisadiyyatın makrosəviyyədə inkişafını səciyələndirən və qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemidir. İqtisadi modellər və proqnozlar onun əsasında işlənib hazırlanır, məsələn, vergiqoyma və kreditləşdirmə siyasəti, dövlət büdcəsinin kəsiri və s.

MHS-ölkədə il ərzində baş verən bütün iqtisadi hadisələrin, mühasibat və rəqəmlərlə əks olunmasından göstəricilər sistemidir. Onun mühasibat xüsusiyyəti ondan irəli gəlir ki, iqtisadi əməliyyatlar ikili yazılış qaydasında hesablar sisteminə əks olunur.

6.2. MHS-də istehsal və iqtisadi istehsal anlayışları

MHS-də istehsal dedikdə məhsul və xidmətlər istehsalı üçün vəsait sərf etməklə həyata keçirilən fəaliyyət nəzərdə tutulur.

İqtisadi istehsal dedikdə isə institusional vahidlərin nəzarəti altında məhsul və xidmət istehsalı üçün əmək, kapital, məhsul və xidmətlərin məsarifindən ibarət olan fəaliyyət nəzərdə tutulur. Həmin proses üçün həmişə məsuliyyət daşıyan

və buraxılış kimi hasil edilən mallara malik olan və sonra bu mal üçün haqq ala bilən institusional vahid olmalıdır.

İnsanların iştirak etmədiyi və yaxud nəzarət etmədiyi xalis təbii proseslər, nəticəsinin iqtisadi dəyərə malik olmasına baxmayaraq istehsal deyildir. Məsələn, beynəlxalq sular da balıq ehtiyatlarının idarə olunmadan artımı istehsal olmadığı halda, balıqların süni göllərdə törədilib artırılması istehsal hesab edilir. istehsal bir institusion vahidin başqası üçün əmtəə və xidmətləri təqdim etməsindən ibarət olduğu üçün fəaliyyətin bəzi mühüm və faydalı növləri ona daxil edilmir. İqtisadi mənasına görə adamların bəzi ilkin fəaliyyət növləri, məsələn, yuxu, yemək, içmək, bədən tərbiyəsi və s. şəxs üçün başqası tərəfindən yerinə yetirilmədiyinə görə istehsala daxil edilmir. Digər tərəfdən, yemək hazırlanması, paltarların yuyulması, uşaqlara, qocalara və xəstələrə qulluq edilməsi kimi fəaliyyət növləri başqa vahidlər tərəfindən həyata keçirildiyindən ümumiyyətlə istehsal sferasına aid edilir. Yeni MHS-in iqtisadi istehsal nəzəriyyəsinə görə ev xadimlərinin və maddəli xidmətçilərin eyni ev işini görməsi üzrə fəaliyyəti eyni hesab edilir. Lakin ev xadimlərinin gördüyü ev işlərinin haqqı ödənilmədiyinə görə iqtisadi fəaliyyət sferasına daxil edilmir. Müddətli ev qulluqçularının gördüyü eyni işlərin haqqı ödənilmədiyindən iqtisadi istehsala və sonra ümumi milli gəlirə daxil edilir. Lakin belə yanaşma ev işlərinin həcminə və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsinə dair dürüst informasiyanın əldə olunması çətinlikləri ilə izah olunur. Yeni MHS-də gizli iqtisadiyyat, yəni vergidən gizlənmək üçün xəlvəti və qeyri-qanuni həyata keçirilən istehsal da iqtisadi istehsala aid edilir. Ev sahiblərinin öz yaşayış evlərində apardıqları təmir işlərinin dəyəri də iqtisadi istehsala daxil edilir.

Aktivlərə sahib olmaq faktı iqtisadi istehsal həddinə daxil olmur. Məsələn, infilyasiya nəticəsində aktivlərin dəyərinin artmasına, insanların iştirakı olmadan bitki və heyvanların təbii artımına istehsal nəticəsi kimi baxılır.

MHS-də iqtisadi istehsal sferasına aşağıdakı fəaliyyət növləri daxil edilir:

- satış üçün, öz istehlakı və yığım üçün məhsulların istehsalı;
- satış üçün qeyri-maliyyə xidmətləri edilməsi;
- bütövlükdə cəmiyyət üçün və ayrı-ayrı ev təsərrüfatları üçün dövlət idarə orqanlarının göstərdiyi qeyri-bazar xidmətləri;
- maliyyə orqanlarının (bankların, sığorta kampaniyalarının və s.) fəaliyyəti;
- müddətli ev xidmətçilərinin haqqı ödənilən fəaliyyəti;
- ev sahiblərinin öz şəxsi istehlakı üçün göstərdikləri mənzil xidmətləri;
- gizli iqtisadiyyatın məhsulu və xidmətləri.

Təcrübədə miqdarca ölçülməsi çətin olsa da, istehsal hədudları çərçivəsində bütün iqtisadi fəaliyyət növləri uçota alınmalıdır. Müstəqil Dövlət Birliyi Statistika Komitəsinin hesablamalarına görə iqtisadiyyatın qeyri-formal bölməsinin və gizli fəaliyyətin məhsulunun həcmi ÜDM-da 27% təşkil edir.

6.3. MHS-də hesabların təsnifatı və onların qurulması prinsipləri

Milli hesablar – balans quruluşuna malik olan və qarşılıqlı əlaqədar olan cədvəllər sistemidir. Milli hesablar qurulma metoduna görə mühasibat hesabları ilə analojidir. Hər bir hesab ikitərəfli cədvəl kimi balans formasındadır. Əməliyyat bürada iki dəfə: əvvəlcə – ehtiyatlar hissəsində, sonra isə onların istifadəsi bölməsində əks olunur.

Sxem 14

Hesabların sxemi

İstifadə	Ehtiyatlar
İstifadə göstəriciləri Saldo maddəsi-ehtiyatların yekunu	Ehtiyatların göstəriciləri (maddələri)
İstifadənin yekunu	Ehtiyatların yekunu

Hər tərəfdə əməliyyatların yekunu balanslaşdırıcı maddə hesabına tarazlaşdırılır. Hesabın balanslaşdırıcı maddəsi hesabın sağ və sol tərəflərində bərabərliyi təmin etməklə ehtiyatların həcmi ilə istifadənin fərqi kimi hesablanır. Hesabların qarşılıqlı əlaqəsinə və MHS-nin təşkilinə beləcə nail olunur.

Sxem 15

MHS-də balanslaşdırıcı göstəricilər

Hesabların adı	Balanslaşdırıcı maddələr
1.İstehsal hesabı	Ümumi daxili məhsul
2.Gəlirlərin yaranması	İqtisadiyyatın ümumi mənfəəti və ümumi qarışıq gəliri (ÜM, ÜQG)
3.İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı	Ümumi milli gəlir (ilkin gəlirlərin saldosu (ÜMG)
4.Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı	Sərəncamda qalan ümumi gəlir (SÜG)
5.Gəlirlərin istifadəsi hesabı	Ümumi qənaət (yığım)

Hesabların növünü və ardıcılığını başa düşmək çətin deyildir: gəlirlər istehsal fəaliyyəti nəticəsində yaranır; onun əsas hissəsi əhalinin ev təsərrüfatları arasında bölüşdürülür və son nəticədə istehlaka və əmlak yığımı üçün istifadə olunur. Bütün bu əməliyyatlar müvafiq hesablarda qeyd olunur və beləliklə, qapalı dövriyyəni əks etdirir. Adətən təsnifat vahidi müəssisəsidir. Azərbaycan Respublikasında MHS-nə aşağıdakı hesablar daxildir: 1) əmtəə və xidmətlər hesabı; 2) istehsal hesabı; 3) gəlirlərin yaranması hesabı; 4) gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı; 5) gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı; 6) sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabı; 7) kapitala əməliyyatlar hesabı; 8) maliyyə hesabı.

Hesabların ardıcılığı təsadüfi deyil, bir hesabın son qalığı, sonrakı hesabın ilk qalığıdır. Hər bir əməliyyat hesablarda iki dəfə əks olunur: bir hesabın debetində, digər hesabın isə kreditində yazılır. Bu qapalı dövriyyənin tələblərinə uyğun gəlir. 1-5-ci hesablar cari, 6-cı hesab isə əsaslı xərclər (yığım) hesabı adlanır. Qəbul olunmuş qaydaya görə cari gəlirlərin cari xərclərdən artıq qalanı bölmənin əmlak vəziyyətinin də-

yişməsinə, yəni xüsusi kapitalın həcmnin dəyişməsinə səbəb olur. 4-cü hesabda cari transfertlər (pensiya, təqaüd, müavinət və s.), 6-cı hesabdakı əsaslı transfertlərdən, məsələn, özəlləşdirmə prosesində əmlakın verilməsi və s.) fərqləndirilir. Buna uyğun olaraq cari əməliyyatlar kapitalla əlaqədar əməliyyatlardan fərqləndirilir.

Əsas hesabların göstəriciləri 16-23-cü sxemlərdə verilmişdir.

Sxem 16

Əmtəə və xidmətlər hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Aralıq istehlak Son istehlaka xərclər Ümumi yığım Əmtəə və xidmətlərin ixracı Statistik fərq	Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı Əmtəə və xidmətlərin idxalı
Yekun	Yekun

Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı (bazar qiymətlərində) = Əsas qiymətlərdə məhsul və xidmətlərin buraxılışı + Məhsula və idxala vergilər – Məhsula və idxala subsidiyalar.

Bütün hesabların qurulmasında statistik fərq ümumi səhvi xarakterizə edir və ÜDM-un 4-5 faizindən çox olmamalıdır.

Sxem 17

İstehsal hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Aralıq istehlak (Aİ) Ümumi daxili məhsul (ÜDM)	Bazar qiymətlərində məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı (ÜB)
Yekun	Yekun

$$\text{ÜDM} = \text{ÜB} - \text{Aİ}$$

Sxem 18**Gəlirlərin yaranması hesabı**

İstifadə	Ehtiyatlar
Muzdlu işçilərin əmək ödənişi (ƏÖ) İstehsala və idxala vergilər (V) İstehsala və idxala subsidiyalar (S) İqtisadiyyatın ümumi mənfəəti (ÜM) Ümumi qarışıq gəlirlər (ÜQG)	Bazar qiymətlərində ÜDM (bütün iqtisadiyyat səviyyəsində) Ümumi əlavə dəyər (ayrıca sektor və ya sahə səviyyəsində)
Yekun	Yekun

$$\text{ÜM (ÜQG)} = \text{ÜDM} - \text{ƏÖ} - \text{V} + \text{S}$$

Sxem 19**Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı**

İstifadə	Ehtiyatlar
Mülkiyyətdən alınan gəlirin verilməsi (MGV) Ümumi milli gəlirlər (ÜMG)	İqtisadiyyatın ümumi mənfəəti (ÜM) və ümumi qarışıq gəliri (ÜQG) Muzdlu işçilərin əmək ödənişi (ƏÖ) İstehsala və idxala vergilər (V) İstehsala və idxala subsidiyalar (S) Mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlər (MƏG)
Yekun	Yekun

$$\text{ÜMG} = \text{ÜM (ÜQG)} + \text{ƏÖ} + \text{V} - \text{S} + \text{MƏG} - \text{MGV}$$

Sxem 20**Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı**

İstifadə	Ehtiyatlar
Verilmiş cari transfertlər (VCT) Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir (SQÜMG)	Ümumi milli gəlir (ÜMG) Alınmış cari transfertlər (ACT)
Yekun	Yekun

$$\text{SQÜMG} = \text{ÜMG} + \text{ACT} - \text{VCT}$$

Sxem 21**Sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabı**

İstifadə	Ehtiyatlar
Son istehlaka xərclər (Sİ)	Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir (SQÜMG)
Yekun	Yekun

$$\ddot{U}G (\ddot{u}mumi qənaət) = SQ\ddot{U}MG - S\ddot{I}$$

Sxem 22**Kapitalla əlaqədar əməliyyatlar hesabı**

İstifadə	Ehtiyatlar
Əsas kapitalın ümumi yığımları (ƏKÜY)	Ümumi qənaət (ÜQ)
Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatının dəyişməsi (MDVED)	Alınmış əsaslı transfertlər (AƏT)
Qiymətlilərin xalis əldə olunması (QXƏ)	Verilmiş əsaslı transfertlər (VƏT)
Torpaqların və istehsal olunmayan qeyri-maliyyə aktivlərinin xalis əldə olunması (TİQMAXƏO)	
Xalis kreditləşdirmə (XK)	
Xalis borc (XB) və statistik fərq	
Yekun	Yekun

«Maliyyə hesabı» təshihat vahidləri arasındakı əməliyyatları uçota alan sonuncu hesabdır. Başqa hesablardan fərqli olaraq maliyyə hesabından digər hesablara keçən balanslaşdırıcı maddə yoxdur. Bu hesabın saldosu «Əsaslı xərclər hesabı»nın balanslaşdırıcı maddəsinə bərabərdir. Maliyyə hesabında təshihat vahidləri arasında, habelə rezidentlərlə dünyanın qalan ölkələri arasındakı əlaqələrin maliyyə aktivlərinə aid əməliyyatlar uçota alınır.

Maliyyə hesabı

Ehtiyatlar	İstifadə
Xalis kreditlər Xalis borclar Maliyyə passivlərinin xalis əldə edilməsi	Maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi
Balans	Balans

Cədvəldən göründüyü kimi, maliyyə hesabının «ehtiyatlar» bölməsində xalis kreditlər, borclar və maliyyə passivlərinin əldə edilməsi (ödənilmiş öhdəliklər çıxılmaqla) göstərilir. Dəyərə görə xalis əldə edilmiş maliyyə aktivləri çıxılmaqla xalis qəbul edilmiş öhdəliklər əks işarə ilə «Əsaslı xərclər hesabı»nın kreditləşmə məbləğinə bərabərdir.

Bütün hesablar bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə tərtib olunur və milli iqtisadiyyatla başqa ölkələr arasındakı münasibətləri və habelə hesablar sisteminin müxtəlif göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir.

Daxili iqtisadiyyatın hər bir sektoru üçün ayrıca hesab açılması nəzərdə tutulur. Hazırda «Ev təsərrüfatları», «Dövlət idarə orqanları» və «qalan dünya» sektorları üzrə də hesablar tərtib olunur.

6.4. Sahələr və sektorlar üzrə istehsal hesablarının göstəriciləri

İstehsal fəaliyyətinin son nəticəsi məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışıdır. Məhsul istehsal etmək və xidmət göstərmək üçün istehsal prosesində başqa müxtəlif əmtəə və xidmətlərdən istifadə olunur ki, buna aralıq istehlak deyilir. Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı ilə aralıq istehlakın fərqinə isə ümumi əlavə edilmiş dəyər deyilir. Əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışı istehsal edilən məhsul və xidmətlərin dəyəri olmaqla aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir:

əmtələrin ümumi buraxılışından; bazar xidmətlərinin buraxılışından; qeyri-bazar xidmətlərinin buraxılışından.

Əmtələrin ümumi buraxılışına müəssisənin kənara satdığı məhsulların dəyəri, bitməmiş istehsal qalığının, yarımfabrikatların, satılmamış hazır məhsullar qalığının dəyişməsi; müəssisədə istehsal olunan və özünün istehsal ehtiyaclarına istifadə olunan məhsullar; öz tikinti məqsədlərinə istifadə olunan öz istehsalının məhsulları; öz istifadəsi üçün hazırlanan əsas fondların dəyəri; əməyin natura ilə ödənişi üçün və habelə həmin müəssisədə qeyri-istehsal ehtiyacları üçün istifadə olunan məhsullar; ev təsərrüfatlarının öz istehlakı üçün kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının buraxılışı; başqa müəssisələrə barter üsulu ilə verilən məhsullar aid edilir. Bazar xidmətlərinin ümumi buraxılışına alqı-satqı obyektinə olan və istehsal xərcləri tamamilə onların satışından əldə olunan vəsaitlə örtülən xidmətlər daxil edilir. Bazarda faktiki satılan xidmətlərlə yanaşı, bazar xidmətlərinə işçilərə natura formasında əmək ödənişinə təqdim olunan xidmətlər, öz evində yaşamanın dəyəri (xərclər üzrə) və s. də daxil edilir. Bazar xidmətlərinin ümumi buraxılışı iki qrupa ayrılır: a) öz bazar xidmətlərinin buraxılışı; b) maliyyə vasitəçiləri xidmətinin şərti hesablanan ödənişi.

Özünün bazar xidmətlərinə: topdan və pərakəndə ticarətin xidmətləri, ictimai iaşə, nəqliyyat, rabitə müəssisələrinin, anbarların və saxlama məntəqələrinin xidmətləri, avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin və məişətdə işlədilən əşyaların təmiri, icarəyə və prokata verilməsi üzrə xidmətlər, səhiyyənin, təhsilin, mədəniyyət və incəsənətin pullu xidmətləri, sığorta xidmətləri (məcburi sosial sığortadan başqa), maliyyə təşkilatlarının xidmətləri (valyuta dəyişmə, hesabların aparılması), informasiya-hesablama xidmətləri və s. aid edilir. Rentanın ayrı-ayrı növləri, məsələn, istehsal amilləri (torpaq, su və sairə) üçün nəzərdə tutulan haqq xidmətlərin ümumi buraxılışına daxil edilmir. Qeyri-maddi aktivlər (patentlər, müəllif hüquqları, lisenziyalar) üçün haqq, ev xidmətçilərinin haqqı və s. də bazar xidmətlərinin ümumi buraxılışına aid edilir.

Maliyyə vasitəçilərinin xidmətlərinin şərti hesablanan ödənişi maliyyə təşkilatlarının əmlakdan əldə etdiyi gəlirdən öz kreditorlarına faiz formasında ödədiyi məbləğləri çıxmaqla hesablanır.

Qeyri-bazar xidmətlərinə ehtiva xidmətlər aid edilir ki, onların göstərilməsinə çəkilən xərclər dövlət hesabına ödənilir. Onlara dövlət idarə orqanlarının, məhkəmələrin, prokurorluğun, partiyaların və başqa ictimai təşkilatların əhaliyə pulsuz və yaxud çox cüzi haqla göstərdikləri xidmətlər aid edilir.

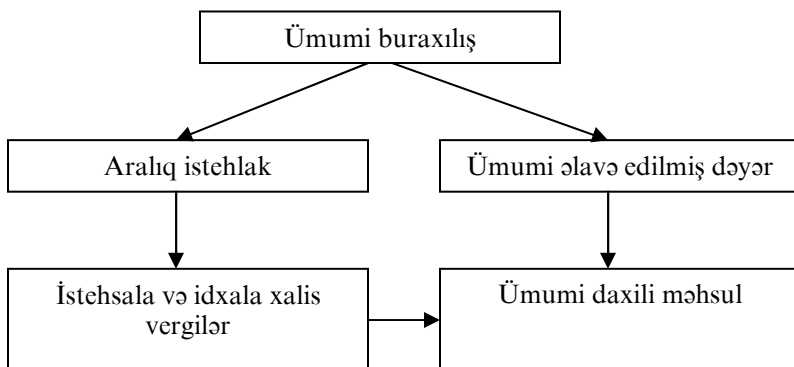
Aralıq istehlaka əmtəə və xidmətlərin cari istehsalı üçün xammalın, əsas və köməkçi materialların, yanacaqın, enerjinin və başqa maddi resursların məsarifi, təmir işlərinin dəyəri, nəqliyyat xərcləri və icarə haqqı daxil edilir. Ezamiyyətlə əlaqədar olan gediş haqqı və mehmanxana xidmətlərinin ödənilməsinə çəkilən xərclər də aralıq istehlaka aid edilir.

İstehsala və idxala xalis vergilər dedikdə istehsalla və idxalatla əlaqədar olan vergilərdən həmin məqsədlə verilən subsidiyaların fərqi başa düşülür.

Yuxarıda sadalanan göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək olar.

Sxem 24

Ümumi daxili məhsulun yaranması

6.5. İstehsal göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodları

Yeni MHS-də ümumi daxili məhsulun hesablanmasında əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı ünsürlərinin qiymətləndirilməsi metodları dəqiqləşdirilmişdir. Bu ilk növdəbə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının qiymətləndirilməsinə aiddir. Həmin göstəricilərin istehsalçının qiymətlərilə yanaşı, əsas qiymətlərlə də qiymətləndirilməsi tövsiyə olunur.

İstehsalçının qiyməti məhsula görə ödənilməsi nəzərdə tutulan vergiləri (əlavə dəyər vergisindən başqa) daxil etməklə və məhsula görə alınan subsidiyaları çıxmaqla istehsalçıların əmtəə və xidmətlərə görə nail olduğu qiyməti ifadə edir. Başqa cürə desək, istehsalçının qiyməti (franko –zavod qiyməti) = əsas qiymətlər + məhsullara qoyulan vergilər – məhsullara görə subsidiyalar. Əsas qiymətlər isə məhsula görə ödənilməsi nəzərdə tutulan vergilərin hamısı çıxılmaqla və məhsula görə subsidiyalar daxil edilməklə nail olunan qiyməti ifadə edir. Əsas qiymətə məhsula qoyulan vergilər (məsələn, neft məhsullarına qoyulan vergilər) daxil olmur, istehsala qoyulan sair vergilər isə daxil edilir. Beləliklə, əsas qiymətlər məhsula qoyulan vergiərdən başqa çəkilən bütün xərcləri özündə əks etdirir. Həmin qiymət məhsulu daşıyıb gətirən ölkənin sərhəddindəki S.İ.F. qiymətinə uyğun gəlir.

Son istehlak qiyməti=istehsalçının qiyməti+ticarətin və nəqliyyatın qiymət əlavəsi+çıxılmayan əlavə dəyər vergisi.

Məhsul və xidmətlər hesabının sağ tərəfində məhsulun istifadəsi son istehlak qiymətlərində, sol tərəfində isə məhsul buraxılışı istehsalçının qiymətlərində göstərilir. Buna görə də O-cı «məhsul və xidmətlərin toplu hesabı»nın sol tərəfində ümumi əlavə edilmiş dəyərə əlavə dəyər vergisi və idxal mallarına qoyulan vergilər əlavə olunmalıdır ki, bazar qiymətlərində ÜDM-a gəlib çıxılsın.

İstehsala subsidiyalar müəssisələrin cari istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq dövlət tərəfindən verilən və qaytarılmayan cari ödəmələrdir. İstehsala görə subsidiyalar və idxal subsidiyaları məhsula görə subsidiyalardan və istehsala görə

diər subsidiyalardan ibarətdir. Məhsula görə subsidiyalar adətən rezidentlər tərəfindən istehsal edilən, satılan və ya idxal edilən malların miqdarına və ya dəyərinə mütənasib olaraq ödənilən subsidiyalardır. Məsələn, müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun satış qiymətinin orta istehsal xərclərindən aşağı təyin edilməsi nəticəsində baş verən daimi zərərlərə görə dövlət büdcəsindən müntəzəm ödəmələr, ixracat və idxal subsidiyaları və s. bunlara aiddir. O, dövlət idarə orqanlarının ödənişləri əsasında müəyyən olunur, dövlət büdcəsinin müxtəlif bölmələrinin əsasında tərtib olunur.

MHS müəlliflərinin fikrincə məhsul buraxılışının və əlavə edilmiş dəyərin qiymətləndirilməsində əsas qiymətlərdən istifadə olunması bir sıra üstünlüklərə malikdir. Hər şeydən əvvəl əsas qiymətlər istehsalçıların hasil etdikləri məhsul və xidmətlərdən əldə etdikləri resursları təhlil etmək üçün daha çox yararlıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə və xidmətlərin əsas qiymətlərlə götürülməsi nəticəsində bütün iqtisadiyyat sahələrinin əsas qiymətlərdə ümumi əlavə edilmiş dəyəri (ÜƏD) son istehlak qiymətlərində ÜDM-na bərabər olmayacaqdır. Bu halda əsas qiymətlərdən son istehlak qiymətlərinə keçirmək tələb olunur. Qiymətin bir növündən başqa növünə keçid belə olur: əgər aralıq istehlakdan, əmək haqqından və ümumi mənfəətdən ibarət olan faktor dəyərinə istehsala xalis vergiləri əlavə etsək əsas qiyməti alarıq. Əsas qiymətin üzərinə məhsula görə xalis vergiləri əlavə etsək istehsalçının qiymətini alarıq. Son istehlak qiymətini almaq üçün istehsalçının qiymətinə ticarət-nəqliyyat əlavəsini gəlmək lazımdır. Müxtəlif növ qiymətlər yaranarkən istehsala vergilərlə məhsula görə vergiləri fərqləndirmək lazımdır. Məhsula görə vergilərin ən tipik nümunəsi əlavə dəyər vergisi və aksizlərdir. Məhsulun istehsalı mərhələsində həmin vergilər qiymətin tərkibində nəzərdə tutulmur, çünki hesablamalar əsas qiymətlərlə aparılır. Buna görə də ümumi əlavə dəyərin və ümumi daxili məhsulun həcmi əlaqələndirən bərabərlik aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\dot{U}DM = \Sigma \dot{U} \dot{\Theta} D_j + \Sigma V_j - \Sigma S_j$$

Burada $\ddot{U}DM$ - ümumi daxili məhsulu;

$\Sigma\ddot{U}\theta D_j$ -j sahəsinin ümumi əlavə edilmiş dəyərini;

ΣV_j - məhsula qoyulan vergiləri;

ΣS_j – məhsula verilən subsidiyaları göstərir.

Əgər ümumi məhsul istehsalçıların qiymətilə qiymətləndirilmişsə, $Y\theta D$ -i və $\ddot{U}DM$ -u əlaqələndirən bərabərlik belə olar:

$$\ddot{U}DM = \Sigma\ddot{U}\theta D_j + \Sigma\theta D V_j + \Sigma V_j - \Sigma S_j$$

Burada $\Sigma\ddot{U}\theta D_j$ – əlavə dəyər vergisi;

ΣV_j idxal mallarına qoyulan vergiləri;

ΣS_j – idxala verilən subsidiyaları göstərir.

MHS-də istehsal hesabı institusion vahidlər, iqtisadiyyat sahələri və bölmələri üzrə tərtib olunur. Həmin hesabların ehtiyatlar hissəsində məhsul və xidmətlərin buraxılışı (istehsalı), sağ tərəfdəki istifadə hissəsində isə aralıq istehlak və əsas kapitalın istehlakı göstərilir. İstehsal hesablarının əsas ünsürləri: məhsul və xidmətlərin buraxılışından: aralıq istehlakdan və əsas kapitalın istehlakından ibarətdir. Burada balanslaşdırıcı maddələr kimi əlavə edilmiş dəyər çıxış edir ki, o da iki variantda: əsas kapitalın istehlakını çıxmadan və çıxmaqla, yəni ümumi və xalis variantlarda hesablanır. Əgər ümumi əlavə dəyər məhsul və xidmətlərin buraxılışının dəyərindən aralıq istehlakın dəyərini çıxmaqla müəyyən edilirsə, xalis əlavə dəyər məhsul və xidmətlərin buraxılışından aralıq istehlakın dəyərini və əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla hesablanır.

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi istehsal hesabı əsas qiymətlərdə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışını, onun tərkib ünsürləri ilə, yəni aralıq istehlakla və ümumi əlavə edilmiş dəyərle qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilən cədvəllər sistemindən ibarətdir. Həmin hesabı respublikamızın misalında nəzərdən keçirək.

Cədvəldə verilən məlumatdan aydın görünür ki, hər il ehtiyatlarla onun istifadəsi bir-birinə bərabərdir, yəni balanslaşır.

İstehsal hesabları nəinki bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə, həm də iqtisadiyyat bölmələri və sahələri üzrə tərtib edilir.

Cədvəl 14

**Azərbaycan Respublikası üzrə istehsal hesabı
(cari qiymətlərlə, milyon man.)**

	İllər				
	1990	1995	2000	2004	2005
EHTİYATLAR					
Əsas qiymətlərlə məhsul və xidmətlərin ümumi büraxılışı	2,6	4191,6	8193,9	14811,0	18970,5
Cəmi	2,6	4191,6	8193,9	14811,0	18970,5
İSTİFADƏ					
Aralıq istehlak	1,3	2223,0	3767,0	6896,5	8006,3
Ümumi əlavə dəyər	1,3	1968,6	4426,9	7914,5	10964,2
Cəmi	2,6	4191,6	8193,9	14811,0	18970,5

Cədvəl 15

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat sahələri üzrə istehsal hesabı, 2005-ci ildə 2004-cü ilin qiymətlərində (milyon man.)

Sahələr	Ümumi buraxılış	Aralıq istehlak	Əlavə dəyər	Əlavə dəyərin fiziki həcmi indeksi, %-lə
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik	1641,5	648,7	992,8	107,5
Mədənçıxarma sənayesi və karxanaların işlənməsi	5051,2	836,2	4215,0	170,2
Emal sənayesi	2965,3	2143,5	821,8	116,3
Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	481,8	392,2	89,6	104,8
Balıqçılıq	22,5	7,6	14,9	107,5
Tikinti	2904,3	1821,0	1080,3	102,0
Topdan və pərakəndə ticrət, avtomobillərin,	1132,3	449,5	682,8	113,2

motosikletlərin, məişət maşınları və şəxsi əşyaların təmiri				
Mehmanxanalar və restoranlar	97,0	31,0	66,0	126,1
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	1655,9	702,9	953,0	117,3
Maliyyə vasitəçiliyi	189,3	71,7	117,6	103,1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti	363,3	107,7	255,6	103,2
Dövlət idarə etməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta	552,3	215,8	336,5	102,3
Təhsil	380,1	78,6	301,5	102,0
Səhiyyə və sosial xidmətlər	215,6	85,3	130,3	101,9
Digər kommunal, sosial və fərdi xidmətlər	294,2	173,5	120,7	101,5
Maliyyə vasitəçilərinin xidmət haqqları	-	59,1	59,1	87,4
Cəmi sahələr üzrə (əsas qiymətlərlə)	17946,6	7824,3	10122,3	127,9
Məhsula və idxala vergi (+)	-	-	693,2	107,8
Məhsullara subsidiyalar (-)	-	-	29,5	107,8
Ümumi daxili məhsul (bazar qiymətləri ilə)	-	-	10786,0	126,4

Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun həcmi 2004-cü ildəkinə nisbətən 2005-ci ildə 26,4% artmışdır. Bu artım mədənçixarma sənayesində 70,2%, emal sənayesində 16,3%, kənd təsərrüfatında isə 7,5% olmuşdur.

Milli iqtisadiyyatda yaradılan əlavə edilmiş dəyərin 40,7%-i sənayenin, 15%-i kənd təsərrüfatının, 9,5%-i tikintinin, 26,7%-i nəqliyyatın, yol təsərrüfatı və rabitənin, 8,1%-i ticarət və ictimai iaşənin payına düşür. Respublikanın ümumi daxili məhsulunda məhsullara və idxala qoyulan xalis vergilər isə 7,35% təşkil edir.

6.6. *İstehsal göstəricilərinin müqayisəli qiymətlərlə hesablanması metodları*

İnstitusion vahidlərdə məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı, aralıq istehlak və əlavə edilmiş dəyər həm cari qiymətlərlə, yəni hesabat dövründə mövcud olan qiymətlərlə, həm də müəyyən ilin müqayisəli qiymət kimi qəbul edilən orta qiymətləri ilə götürülərək hesablanıla bilər. Cari qiymətlər dedikdə əvvəldə qeyd olunduğu kimi istehsalçıların qiyməti, əsas qiymətlər və son istehlak (bazar) qiymətləri başa düşülür. Sənayedə, kənd təsərrüfatında və tikintidə müqayisəli qiymət kimi hər il özündən əvvəlki ilin qiyməti götürülür. Həmin sahələrin ümumi məhsul buraxılışı və aralıq istehlakı cari qiymətlərlə hesablanaraq institusion vahidlərin illik hesabatlarında göstərilir.

İstehsal göstəriciləri müqayisəli qiymətlərə iki üsulla keçirilə bilər:

- 1) birbaşa yenidən qiymətləndimə üsulu ilə;
- 2) indeks metodunun köməyi ilə.

Ümumi daxili məhsulun müqayisəli qiymətlərdə hesablanması bütün sahələrin əlavə edilmiş dəyərinin, məhsula və idxala vergilərin müqayisəli qiymətlərlə cəmindən müqayisəli qiymətlərdə maliyyə vasitəçilərinin xidmətinin həcmi və məhsula verilən subsidiyaları çıxmaqla həyata keçirilir.

Müqayisəli qiymətə keçməyin əsas metodu birbaşa yenidən qiymətləndirmədir. Onun mahiyyəti əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışının və aralıq istehlakın hər bir ünsürünün müqayisəli qiymətlə hesablanaraq birincidən ikincini çıxmaqla hesablanmasıdır.

Ümumi daxili məhsulun deflyatoru cari qiymətlərlə ÜDM-un müqayisəli qiymətlərlə ÜDM-a nisbətə hesablanır. Sahələr üzrə əlavə edilmiş dəyərin müqayisəli qiymətə keçirilməsi hesabat dövründə cari qiymətlərdə əlavə edilmiş dəyəri, əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışı üçün hesablanan qiymət indeksinə bölməklə həyata keçirilir.

Əlavə edilmiş dəyərin bu üsulla qiymətləndirilməsini aşağıdakı misalla nəzərdən keçirək.

Cədvəl 16

Cari qiymətlərdə əmtəə və xidmətlərin buraxılışına və aralıq istehlakın ünsürlərinə dair məlumat, milyard manatla

Sahələr qrupu	Əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışı		Ümumi buraxılışın qiymət indeksi	Aralıq istehlakının ünsürləri		
	əsas il	hesabat ili		Hesabat ilində maddi məhsullar	Hesabat ilində qeyri-maddi xidmətlər	İstehsal məqsədlərinə xərclər
A	110	130	1,643	30,96	2,21	0,75
B	260	270	1,828	67,79	11,23	2,55
C	180	200	1,436	65,33	6,90	0,37
Yekun	550	600	-	164,08	20,34	3,67

Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə ümumi əlavə edilmiş dəyəri müqayisəli qiymətlərdə müəyyən edək. Əvvəlcə orta harmonik indeksin düsturundan istifadə edərək ümumi qiymət indeksini hesablayaq:

$$J_p = \frac{\sum P_l q_l}{\sum \frac{P_l q_l}{i_p}}$$

Burada P_l – hesabat dövrünün qiymətini;
 q_l – hesabat dövründə buraxılışın həcmi;
 i_p – fərdi qiymət indeksini göstərir.

$$J_p = \frac{130 + 270 + 200}{\frac{130}{1.643} + \frac{270}{1.828} + \frac{200}{1.436}} = \frac{600}{79.12 + 147.7 + 139.2} = \frac{600}{366.1} = 1,638$$

və yaxud 163,8%.

Hesabat ilində ümumi əlavə edilmiş dəyər: cari qiymətlərdə 600-(164,08+20,34+3,67)=411,91 mlrd. man.

Müqayisəli qiymətlərdə

411,91:1,638=251,47 mlrd. man. olar.

Bəzi hallarda əlavə edilmiş dəyəri müqayisəli qiymətə keçirmək üçün ekstrapolyasiya üsulundan istifadə olunur ki, onun mahiyyəti cari qiymətlərdə əsas ilin əlavə edilmiş dəyərini əmtəə və xidmətlərin buraxılışının fiziki həcm indeksinə vurmaqla hesablanmasından ibarətdir, yəni

$$\Sigma q_1 P_o = \Sigma i_q q_o P_o$$

Cədvəl 17

Cari qiymətlərdə əmtəə və xidmətlərin buraxılışı və ararılıq istehlakın ünsürləri, milyard manatla

Sahələr qrupu	Əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışı		Ümumi buraxılışın fiziki həcm indeksi	Aralıq istehlakının ünsürləri		
	əsas il	hesabat ili		Əsas ildə maddi məhsullar	Əsas ildə qeyri-maddi xidmətlər	Əsas ildə ezamiyyə və başqa xərclər
A	120	130	1,020	44	4,3	1,8
B	270	280	1,113	104	15,3	6,3
C	190	220	1,041	88	8,4	0,9
Yekun	580	630	-	236	28	9

Ümumi əlavə edilmiş dəyəri müqayisəli qiymətlərdə hesablamaq üçün ümumi buraxılışın fiziki həcm indeksini hesabi orta indeksin düsturu ilə hesablayaq:

$$J_q = \frac{\Sigma i_q \cdot q_o P_o}{\Sigma q_o P_o} = \frac{1.02 \times 120 + 1.113 \times 270 + 1.041 \times 190}{580} = \frac{122.4 + 300.5 + 197.6}{580} = \frac{620.5}{580} = 1.070$$

Burada q_o - əsas dövrdə buraxılışın həcmini;

P_o – əsas dövrün qiymətini;

i_q - fərdi fiziki həcm indeksini göstərir.

Əsas ildə ümumi əlavə edilmiş dəyərin həcmi cari qiymətlərdə $580-(236+28+9)=307$ milyard manat olar.

Hesabat ilində ümumi əlavə edilmiş dəyərin həcmi müqayisəli qiymətlərdə $307 \times 1,070 = 328,49$ milyard manat olar.

Məlumat olduğu halda əlavə edilmiş dəyərin birbaşa yenedən qiymətləndirmə metodu ilə müqayisəli qiymətə keçirilməsi daha dəqiq nəticə verir.

Cədvəl 18

Cari qiymətlərdə ümumi buraxılış və aralıq istehlakın ünsürləri, milyard man.

Sahələr qrupu	Ümumi buraxılış		Ümumi buraxılışın qiymət indeksi	Hesabat ilində maddi məhsullar	Maddi məhsullərin qiymət indeksi	Hesabat ilində qeyri-maddi xidmətlər	Qeyri-maddi xidmətlərin qiymət indeksi	Hesabat ilində istehsal məqsədli xərclər	Xərclərin qiymət indeksi
	Əsas il	Hesabat ili							
A	100	120	1,536	55	1,236	4,4	1,353	4,34	2,70
B	185	190	1,726	64	1,321	6,8	1,116	3,30	2,60
C	216	250	1,523	93	1,221	20,0	1,926	12,20	2,43

Əvvəlcə əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışını müqayisəli qiymətə keçirək.

$$\Sigma P_o q_1 = \Sigma P_1 q_1 / J_p$$

Burada P_o – əsas dövrün qiymətini;

q_1 – hesabat dövründə buraxılışın həcmi;

J_p – sahə üzrə qiymət indeksini göstərir.

$\Sigma P_{0}q_{1}=120:1,536+190:1,726+250:1,523=352,36$
mlrd.manat.

Material xərclərini müqayisəli qiymətə keçirək:

A sahələr qrupu = $55:1,236=44,5$ milyard manat.

B sahələr qrupu = $64:1,321=48,85$ milyard manat.

C sahələr qrupu = $93:1,221=76,17$ milyard manat.

Qeyri-maddi xidmətləri müqayisəli qiymətə keçirək:

A sahələr qrupu = $4,4:1,853=2,37$ milyard manat.

B sahələr qrupu = $6,8:1,116=6,109$ milyard manat.

C sahələr qrupu = $20:1,926=10,38$ milyard manat.

İstehsal məqsədli sair xərclər müqayisəli qiymətlərdə:

A sahələr qrupu $4,34:2,7=16$ milyard manat.

B sahələr qrupu $3,30:2,6=1,27$ milyard manat.

C sahələr qrupu $12.30:2,43=5,06$ milyard manat.

Sahələrin aralıq istehlakı müqayisəli qiymətlərdə =
 $(44,5+2,37+60)+(48,45+6,09+1,27)+(76,17+10,38+5,05) =$
 $48,47+55,81+91,61=195,89$ milyard manat olacaqdır.

Deməli, sahələrin ümumi əlavə edilmiş dəyəri müqayisəli qiymətlərdə $352,36-195,89=156,47$ milyard manat təşkil edir.

6.7. MHS-də gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi, təkrar bölüşdürülməsi və istifadəsi hesabları

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi MHS-də gəlirlərin yaranmasını, bölüşdürülməsini və istifadəsini səciyyələndirən bir sıra hesbalar vardır: 1) gəlirlərin yaranması hesabı; 2) gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı; 3) gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı; 4) sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı. Gəlirlərin yaranması hesabı istehsal hesabının davamı olmaqla məhsul istehsal edən və xidmət göstərən bütün institusion vahidər tərəfindən aparılır. Həmin hesab ayrı-ayrı müəssisələr, sahələr, sektorlar və habelə bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə aparılır. Gəlirlərin yaranması hesabının

solunda ümumi əlavə edilmiş dəyərin məbləği əsas qiymətlərdə göstərilir ki, həmin məbləğ istehsal hesabının sağında balanslaşdırıcı maddə kimi göstərilir.

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi əlavə edilmiş dəyərin ümumi məbləği məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının dəyərindən aralıq istehlakın məbləğini çıxmaqla hesablanır. Xalis əlavə edilmiş dəyər göstəricisi isə ümumi əlavə edilmiş dəyərdən istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyərini çıxmaqla müəyyən olunur. Hesabın istifadə bölməsində isə əlavə edilmiş dəyər hesabına ödənilən məsrəflər göstərilir. Buraya əməyin ödənilməsi və dövlətdən alınan subsidiyaları çıxmaqla dövlətə verilən vergilər (istehsal fəaliyyətinə görə) daxildir.

Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə gəlirlərin yaranması hesabında istehsala və idxala görə hesablanan bütün vergilər və subsidiyalar əks olunur. İstehsala vergilər məhsula görə vergilərdən və istehsala görə digər vergilərdən ibarətdir. Məhsula görə vergilərə əlavə edilmiş dəyərdən vergilər, dövriyyədən vergi, satışın ümumi həcminə görə vergi, aksizlər, ixracat və idxalat vergisi, xidmətlərin, yanacaqın konkret növlərinə görə vergilər daxildir. İstehsala digər vergilərin tərkibinə isə məhsula görə vergilərdən başqa istehsalla əlaqədar olan bütün vergilər, torpaq sahibliyinə, istehsalatda istifadə olunan binalara və başqa aktivlərə görə, işçi qüvvəsinə və əmək haqqına görə hesablanan vergilər, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə və istehsalla əlaqədar olan digər fəaliyyətlərə görə hesablanan vergilər aid edilir. Respublikada gəlirlərin yaranması hesabını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 19

Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin yaranması hesabı (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

	1990	1995	2000	2004
EHTİYATLAR				
Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətdə)	1,3	1968,6	4426,9	7914,5
Cəmi	1,3	1968,6	4426,9	7914,5
İSTİFADƏ				
Əməyin ödənilməsi	0,8	482,6	1021,1	2122,3
İstehsala və idxala vergilər (+)	0,0	4,2	40,1	108,7
İstehsala və idxala subsidiyalar (-)	-	-	-	-
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	0,5	1481,8	3365,7	5683,5
Əsas fondların istehlakı	0,2	300,1	590,0	910,7
Xalis mənfəət (xalis qarışıq gəlirlər)	0,3	1181,7	2775,7	4772,8
Cəmi	1,3	1968,6	4426,9	7914,5

Gəlirlərin yaranması hesabı sahələr və yaxud sektorlar üzrə tərtib edilərkən hesabda əks olunan vergilərin tərkibi buraxılan məhsulların qiymətləndirilməsi üsulundan asılıdır: əgər məhsul əsas qiymətlərdə göstərilirsə, hesabda ancaq istehsala başqa vergilər və subsidiyalar əks olunur. Buraxılan məhsullar istehsalçıların qiymətlərilə göstərilirsə, istehsala görə bütün vergilər və subsidiyalar (əlavə edilmiş dəyərə görə vergilərdən başqa) bu hesabda öz əksini tapmalıdır. Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər) gəlirlərin yaranması hesabında tarazlaşdırıcı ünsür olmaqla onun məbləği ümumi əlavə edilmiş dəyərdən əməyin ödənilməsi məbləğini və istehsala və idxala xalis vergiləri çıxmaqla hesablanır. Qarışıq gəlirlər anlayışı sahibkarların və ev təsərrüfatlarının ailə üzvlərinin gəlirlərinə aiddir. Onların gəlirini ümumi mənfəətdən ayırmaq çətinlik yaratdığına görə ev təsərrüfatlarına məxsus olan müəssisələrin ümumi gəliri qarışıq gəlirlər adlanır.

Aktivlərə sahib olmaqdan əldə edilən gəlirlərə mülkiyyətdən alınan gəlir deyilir. Onlar gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi mərhələsində yaranır. İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi

hesabında istehsaldan əldə olunan gəlirlərlə yanaşı mülkiyyətdən gələn gəlirlər də öz əksini tapır. Həmin hesabın ehtiyatlar hissəsində ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər), əməyin ödənilməsi xərcləri, istehsala və idxala vergilər (subsidiyalar çıxılmaqla), mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər və ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsindən yaranan ümumi milli gəlirin məbləği göstərilir.

Mülkiyyətdən gəlirlər aktivlərdən istifadəyə görə onların sahiblərinin əldə etdiyi faizlərdən və dividendlərdən, habelə istehsal olunmayan maddi aktivlərdən istifadəyə görə rentadan ibarətdir. Qiymətli kağızların sahiblərinin və pul vəsaitləri sahiblərinin depozitlərdən əldə etdikləri gəlirə faiz deyilir. Səhm sahiblərinin əldə etdikləri gəlirə isə dividend deyilir.

Torpaq sahiblərinin və yaxud faydalı qazıntı yataqları olan torpaqların istifadəyə verilməsindən sahibkarların əldə etdiyi gəlirə isə renta deyilir.

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının istifadə bölməsində mülkiyyətdən ödənilmiş gəlirlərə yalnız sektorlar tərəfindən kreditrlərə, səhmdarlara torpaq, onların təqdim etdikləri mülkiyyətə görə ödənilən gəlirlər daxil edilir.

Faktor gəlirlərinin (ümumi mənfəət, əməyin ödənilməsi, istehsala və idxala vergilər subsidiyaları çıxılmaqla) məbləği və mülkiyyətdən gəlirlərin saldosu birlikdə ilkin gəlirlərin saldosunu təşkil edir ki, bu da sektorların ilkin gəlirlərinin cəminə bərabərdir. Qeyri-maliyyə müəssisələrinin və maliyyə təşkilatlarının ilkin gəlirləri mənfəətdən və ona bərabər tutulan gəlirdən və mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərin saldosundan, dövlət idarəetmə sektorunun gəliri istehsala və idxala xalis vergilərdən və mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlərin saldosundan, ev təsərrüfatlarının gəlirləri – muzzdu işçilərin əmək ödənişindən, mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlərin saldosundan, mənzil xidmətlərindən əldə olunan gəlirlərdən, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının gəlirləri isə ilkin gəlirlərin saldosundan ibarətdir.

İqtisadiyyatın bütün sektorları üzrə ilkin gəlirlərin saldosunun cəminə ümumi milli gəlir (ÜMG), sektorların ilkin gəlirlərinin xalis saldosunun cəminə isə xalis milli gəlir (XMG) deyilir.

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsini respublikamızın misalında nəzərdən keçirək.

Cədvəl 20

Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

	1990	1995	2000	2004
EHTİYATLAR				
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	0,5	1481,8	3365,7	5683,5
Əməyin ödənilməsi	0,8	474,4	978,6	2028,7
İstehsala və idxala vergilər (+)	0,3	214,2	342,5	751,7
İstehsala və idxala subsidiyalar (-)	0,1	44,8	11,2	27,3
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	0,0	60,3	205,6	549,3
Cəmi	1,5	2185,9	4881,2	8985,9
İSTİFADƏ				
Mülkiyyətdən ödənilmiş gəlirlər	0,0	55,5	418,5	1144,1
İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsindən yaranan ümumi milli gəlir	1,5	2130,4	4462,7	7841,8
Cəmi	1,5	2185,9	4881,2	8985,9

Gəlirlərin institusional vahidlər və sektorlar arasında təkrarən bölüşdürülməsi prosesləri gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabında öz əksini tapır. Həmin hesabın ehtiyatlar hissəsində ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsindən yaranan ÜMG, alınmış cari transfertlər, istifadə hissəsində isə verilmiş cari transfertlər və balanslaşdırıcı maddə kimi sərəncamda qalan ümumi gəlir göstərilir.

Transfert – bir təhsisat vahidinin başqa vahidə əmtəə, xidmət və aktivləri əvəzsiz verməsindən ibarətdir. Cari transfertlər – müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının əldə etdikləri mənfəətdən və başqa gəlirdən, əmlaka sahib olmaqdan, mallardan istifadəyə və s. görə müntəzəm olaraq ödədikləri vergilərdən ibarətdir. Onun tərkibinə: bankların gəlirlərindən vergi, sığorta fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərə görə vergi, vasitəçilik əməliyyatlarından alınan mənfəətdən vergi, fiziki

şəxslərdən gəlir vergisi, müəssisələrin və fiziki şəxslərin əmlakına görə vergi, nəqliyyat vasitələrindən vergi, torpaq vergisi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara və reklama görə vergi, əhəli-dən alınan müxtəlif ödənişlər daxildir. Cari transfertlərin ikinci ünsürü əhalinin sosial müdafiəsinə ayrımalardır.

Sosial müavinətlərə: qocalığa görə pensiyalar, əlilliyə görə pensiya və müavinətlər, müharibə əlillərinə və müharibədə həlak olanların ailələrinə verilən müavinətlər, müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə ödənişlər, hamiləliyə və uşağın doğulmasına görə verilən haqq, tələbələrə verilən tə-aüdlər və s. aid edilir.

Sərəncamda qalan gəlir göstərici sektorlar və bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə hesablanır. Sektor üzrə onu hesablamaq üçün həmin sektorun ilkin gəlirlərinin saldosuna onun cari transfertlərinin saldosunu əlavə etmək lazımdır.

Cari ransfertlərin saldosu sektorun aldığı və verdiyi cari transfertlərin fərqlə müəyyən edilir.

Bütövlükdə respublika üzrə sərəncamda qalan milli gəliri hesablamaq üçün iqtisadiyyat üzrə sərəncamda qalan gəlirin üzərinə institusional vahidlər arasındakı cari transfertlərin saldosunu əlavə etmək lazımdır. Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsini respublikamızın misalında nəzərdən keçirək.

Cədvəl 21

Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

	1990	1995	2000	2004
EHTİYATLAR				
Ümumi gəlirlərin bölüşdürülməsindən yaranan gəlir	1,5	2130,4	4462,7	7841,8
Alınmış cari transfertlər	0,4	521,0	1541,6	2527,6
Cəmi	1,9	2651,4	6004,3	10369,4
İSTİFADƏ				
Verilmiş cari transfertlər	0,4	423,2	824,3	1636,8
Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir	1,5	2228,2	5180,0	8732,6
Cəmi	1,9	2651,4	6004,3	10369,4

Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabının aparılmasında əsas məqsəd ayrı-ayrı sektorların sərəncamında olan gəlirinin son istehlaka və yığıma hansı nisbətdə istifadə olunduğunu öyrənməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələr son istehlaka vəsait sərflənmirlər. Onlar öz təsərrüfatlarının son istehlaka istifadə etdikləri əmtəə və xidmətləri (məsələn, elektrik enerjisini və ya ərzağı) satın ala bilərlər. Lakin belə mal və xidmətlər ya aralıq istehlaka sərflənilə bilər, ya da işçilərə mükafat kimi verilə bilər. Müəssisələr sosial transfertləri etmədiklərinə və almadıqlarına görə onların sərəncamda olan və düzəliş edilmiş sərəncamda qalan gəlirləri arasında fərq yaranmır. Deməli, son istehlaka məsrəflərə və faktiki son istehlaka dair məlumatla malik olmadıqlarına görə həm sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabı, həm də təshih edilmiş sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabları müəssisələr üçün şərti hesablanır.

Sərəncamda qalan gəlir gəlirlərin ikinci dəfə bölüşdürülməsi hesabından gələn qalıq maddəsi kimi hesabın «ehtiyatlar» hissəsində yazıldığı halda, son istehlaka xərclər hesabın «istifadə» hissəsində yazılır. Bu hesab əsasən ev təsərrüfatlarına xidmət edən sektorlar (dövlət, qeyri-kommersiya təşkilatları), ev təsərrüfatı və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün əlverişlidir. Bu hesab üçün qalıq maddəsi yığımdır.

Həmin hesabın göstəricilərini respublikamızın misalında nəzərdən keçirək.

Cədvəl 22

Azərbaycan Respublikasında sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı (cari qiymətlərlə, milyon manatla)

	1990	1995	2000	2003	2004
EHTİYATLAR					
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	1,5	2228,2	5180,0	7551,0	8732,6
Cəmi	1,5	2228,2	5180,0	7551,0	8732,6
İSTİFADƏ					

Son istehlak xərcləri	1,0	2072,8	3753,8	5170,9	5861,3
Ümumi yığım	0,4	155,4	1426,2	2380,1	2871,3
Cəmi	1,5	2228,2	5180,0	7551,0	8732,6

Son istehlak xərcləri ev təsərrüfatları-rezidentlərin istehlak mallarına və xidmətlərə, habelə dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının fərdi və kollektiv istehlak üçün məhsul və xidmətlərə çəkdiqləri xərclərdir. Belə qruplaşdırma son istehlakın kim tərəfindən maliyyələşdirilməsini göstərir. Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri onların gəlirləri hesabına əldə etdiqləri istehlak mallarına və xidmətlərinə faktiki məsrəflərin ölçüsü ilə müəyyənləşdirilir. Dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri onların cari xərclərinin (əsas kapitaldan istifadə də daxil olmaqla) ölçüsü ilə müəyyən edilir. Fərdi istehlak üçün əmtəə və xidmətləri səhiyyə, sosial təminat, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, büdcə təşkilatları, habelə ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları təqdim edirlər. Kollektiv xidmətlər isə hüquq-mühafizə, idarəetmə, müdafiə, elm və s. büdcə təşkilatları tərəfindən göstərilir.

Faktiki son istehlak maliyyələşmə mənbəyindən asılı olmayaraq, ev təsərrüfatları – rezidentlər tərəfindən fərdi istehlak üçün alınmış bütün əmtəə və xidmətlərin dəyərini və dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən bütövlükdə cəmiyyətə göstərilən kollektiv xidmətlərin dəyərini özündə əks etdirir. Ev təsərrüfatları üçün o, istehlak mallarının və xidmətlərin satın alınması xərclərini və natura şəklində sosial transfertlər kimi dövlət idarəetmə orqanlarından və qeyri-kommersiya təşkilatlarından ev təsərrüfatlarının pulsuz aldıkları fərdi əmtəə və xidmətlərin dəyərini özündə birləşdirir.

Dövlət idarəetmə orqanları üçün faktiki son istehlak kollektiv xidmətlərin dəyərinə bərabərdir; ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarında faktiki son istehlak yoxdur. Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə yekuna görə

faktiki son istehlak və son istehlak xərcləri göstəriciləri eynidir.

6.8. MHS-də kapital və maliyyə hesabları və onların göstəriciləri

MHS-də kapital (əsaslı xərclər) hesabının aparılmasında məqsəd rezidentlərin vasitəsilə əldə edilən və yaxud satılan qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyərini uçota almaqdan, yığım və əsaslı transfertlər nəticəsində öz kapitalının dəyişməsinə göstərməkdən ibarətdir. Əsaslı xərclər hesabı təhsisat vahidlərinin ixtiyarında olan aktiklərin dəyərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olan hesablardan ibarətdir.

Aktivlərin dəyişməsi «Əsaslı xərclər» hesabının sağ tərəfində qeydə alınır. Balanslaşdırıcı maddələr olan xalis kreditləşdirmə və yaxud borc hesabın istifadə bölməsində göstərilir. Əsas kapitalın alınması hesabın ehtiyatlar hissəsində qeydə alınır. Aktivlərin əldə edilməsi üçün ehtiyatlar isə hesabın sol tərəfində əks etdirilir. Burada gəlirlərin istifadəsi hesabından keçən balanslaşdırıcı maddə – xalis yığım və alınmış əsaslı transfertlər göstərilir. Verilmiş əsaslı transfertlər isə mənfi işarə ilə göstərilir.

Həmin hesabın göstəricilərini aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 23

Əsaslı xərclər hesabı, 2004-cü ildə (cari qiymətlərlə)

Ehtiyatlar	milyon man.	İstifadə	milyon man.
1.Ümumi yığım (qənaət)	2871,3	1.Əsas fondların ümumi yığını	4922,8
2.Alinmış əsaslı transfertlər	33,9	2.Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi	23,9
3.Verilmiş əsaslı transfertlər (-)	-38,0	3.Torpaqların və qeyri-maddi aktivlərin xalis alqısı	-
4.Xalis dəyər dəyişilməsi	2867,2	4.Xalis kreditlər (+), xalis borclar (-)	-2079,5

Müxtəlif əməliyyatlar nəticəsində əldə edilən və yaxud satılan qeyri-maddi aktivlərinin dəyəri əsaslı xərclər hesabının sağ tərəfində göstərilir. Aktivlər alınə bilər, satıla bilər və yaxud barter mübadiləsi edilə bilər. Satılmayan və yaxud alınmayan aktivlərin dəyəri qiymətləndirmə yolu ilə hesablanır. Əsaslı xərclər hesabında aktivlərin dəyişilməsinin beş kateqoriyası fərqləndirilir: 1) əsas kapitalın ümumi əlavə artımı; 2) əsas kapitalın alınması; 3) maddi ehtiyatların dəyişməsi; 4) satışını çıxmaqla maddi qiymətlərin əldə edilməsi; 5) satışını çıxmaqla istehsal olunmamış qeyri-maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi. Əsas kapitalın ümumi əlavə artımı satışını çıxmaqla yeniləriməsi əldə edilməsi dəyərlə ölçülür. Əsas kapitalın alınması da aktivlərin dəyişməsi kimi «Əsaslı xərclər» hesabının sağ tərəfində göstərilir.

Əsas kapitalın xalis əlavə artımını hesablamaq üçün onun ümumi əlavə artımından köhnəlməsini çıxmaq lazımdır. «Əsaslı xərclər» hesabının sağında yazılan qalan maddələr – maddi ehtiyatlara, qiymətlilərə və istehsal olunmayan qeyri-maddi aktivlərə aiddir. «Əsaslı xərclər» hesabının sol tərəfində göstərilən maddələr: ümumi qənaətdən, alınmış və verilmiş əsaslı transfertlərdən ibarətdir. Əsas transfertlər dedikdə aktivlər üzərindəki mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən başqasına verilməsi və yaxud aktivlərin satılması nəticəsində əldə olunan vəsaitlərin verilməsi başa düşülür.

Beləliklə, hesabın sol tərəfində göstərilən ehtiyatların məbləği qənaətin və kapitalın xalis transfertləri nəticəsində şəxsi kapitalın dəyimi kimi təsvir edilir; bu isə hər cürə aktivləri əldə etmək üçün vəsait mənbəyi hesab olunur.

«Əsaslı xərclər» hesabının sağında göstərilən xalis kreditləşdirmənin məbləği aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

1) xalis qənaətin üzərinə alınmış əsaslı transfertləri gəlib, verilən əsaslı transfertləri çıxmaqla;

2) satışını çıxmaqla qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyərinə əsas fondların aşınmasını çıxmaqla.

Xalis yığım müsbət olduqda, bu sərəncamda qalan gəlirin əmtəə və xidmətlərin istehlakına sərf olunmayan hissəsini göstərir.

Xalis qənaət mənfə qiyət aldığı halda, bu son istehlaka məsrəflərin sərəncamda qalan gəlirdən artıq qalan məbləğini göstərir. Beləliklə, «Əsaslı xərclər» hesabının balanslaşdırıcı maddəsi kreditləşdirmə və yaxud alınma üçün zəruri olan vəsaitin qalıq məbləğini göstərir.

MHS-də maliyyə aktivləri yeddi kateqoriyaya ayrılır:

- 1.Qızıl;
- 2.Nəqd pullar və depozitlər;
- 3.Səhmlərdən başqa qiymətli kağızlar;
- 4.Borclar;
- 5.Səhmlər və başqa qiymətli kağızlar;
- 6.Sığorta texniki ehtiyatları;
- 7.Alınmalı (ödənilməli) olan başqa hesablar.

Bu kateqoriyalar «maliyyə hesabı»nın hər iki tərəfində yazılır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən buraxılan sikkə qızıl və götürülmənin xüsusi hüququ icra olunmamış öhdəliyi olmayan aktivlərdir. Sikkə qızılla əməliyyatlara maliyyə orqanları tərəfindən qızılın alınması və satılması aiddir. Sikkə qızıla mülkiyyət hüququ Milli Banka və mərkəzi dövlətə məxsusdur. Bəzi hallarda başqa institusion vahidlər, məsələn, maliyyə korporasiyaları da qızıla mülkiyyət hüququna malik olurlar. Belə halda qızılın satılması maliyyə orqanları ilə razılışdarılıqdan sonra həyata keçirilə bilər. Yalnız maliyyə aktivi olan xarici valyuta ehtiyatının bir hissəsi olan qızıl sikkə qızıl kateqoriyasına aid edilə bilər.

Sikkə qızılın alınması və yaxud satılması milli maliyyə orqanlarının maliyyə hesabında aktivlərin əlavə artımı və yaxud azalması kimi yazılır.

Dövlət orqanları qızıl aldıqda, bu əməliyyat «Əsaslı xərclər» hesabında «daş-qaş çıxılmaqla əldə edilmə» başlığı altında ehtiyatların dəyişməsi kimi qeyd olunur. Sikkə qızıl xaricdən alınarsa, əməliyyat idxal kimi qeyd edilir. Sikkə qızıl

adətən sikkə, azı 995 əyarlı ərinti və yaxud tirciklər formasında olur. Onlar adətən xüsusi təşkil olunmuş bazarlarda və ya milli bank tərəfindən bağlanmış ikitərəfli müqavilələr üzrə satılır.

Mövcud nəqd pul dövriyyədə olan və ödənişləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan əskinazlardan və sikkələrdən ibarətdir. Bütün institusion vahidləri aktivlər formasında nəqd pula malik ola bilərlər, lakin onu yalnız maliyyə orqanları və dövlət buraxa bilər.

Milli banka, başqa depozit idarələrinə və institusion vahidlərinə sənədlərlə təsdiq olunan bütün tələbnamələr cari depozitlərə aid edilir. Veksellər, istiqrazlar, depozit sertifikatları, qısa müddətli kommersiya kreditləşməsi sənədləri, borc öhdəlikləri, köçürmələr, törəmə maliyyə sənədləri və sairə «səhmlərdən başqa qiymətli kağızlar» kateqoriyasına aid edilir.

Veksel – sahibinə göstərilən vaxtda müəyyən məbləği almağa şərtsiz hüquq verən qiymətli kağızdır. Xəzinə səhmləri, sərbəst dövr edən depozit sertifikatları, bank aksepti və qısa müddətli kommersiya kredit sənədləri veksellərə misal ola bilər.

İstiqrazlar – sahibinə gəlir və yaxud faiz əldə etməyə şərtsiz hüquq verən qiymətli kağızlardır. Səhmlərdən başqa qısamüddətli qiymətli kağızlara ilkin ödənilmə müddəti bir il və daha tez müəyyən edilmiş qiymətli kağızlar aid edilir. Lakin xarici ölkələrin təcrübəsində qısa müddətli qiymətli kağızlara iki ildən sonra ödənilən ödənişlər aid edilir. İlkin ödənişi bir ildən gec müəyyən edilmiş qiymətli kağızlar uzun müddətli səhmlərdən əlavə qiymətli kağızlara aid edilir.

Borclara aid edilən maliyyə aktivləri kreditorlar tərəfindən bilavasitə borc alanlara vəsait verdikdə yaranır. Onlar başqasına verilə bilməyən sənədlərlə təsdiq edilir, həm də kreditor belə əməliyyatı təsdiq edən qiymətli kağız almır.

Banklar, maliyyə kampaniyaları və başqa idarələr tərəfindən sahibkarlara, dövlətə və ev təsərrüfatlarına verilən bütün borc və aktivlər borclara aid edilir. İstehlak məqsədi üçün ssudalar, dəyəri sonradan ödəniləcək malların alınması üçün kreditlər, alış və satış üçün verilən kreditlər buraya aid edilir.

Sığorta texniki ehtiyatlar öz tərkibində həyatın sığorta olunması ehtiyatlarını, pensiya fondlarını, sığorta mükafatlarının avans ödənişlərini və sığorta iddialarının tənzim olunmuş ödənişlərini əhatə edir.

Alınmalı və ödənilməli olan sair hesablar kateqoriyasına əmtəə və xidmətlər üçün verilən kreditlər və habelə yerinə yetiriləcək işlər üçün avans aid edilir.

Maliyyə aktivləri üzrə artan yekunla hesablanan faizlər təsnifatın müxtəlif kateqoriyalarında uçota alın bilər. Səhmlərdən başqa qiymətli kağızlar üzrə artan yekunla hesablanan faizlər qiymətli kağızların dəyərinin artması kimi qeydə alınmalıdır. Depozitlər və borc üzrə artan yekunla hesablanan faizlər milli təcrübəyə uyğun olaraq qeydə alın bilər. Maliyyə hesabında maliyyə aktivlərinin xalis əldə edilməsi və maliyyə aktivlərinin növləri üzrə bütün sektorların öhdəliklərinin saldosu qeydə alınır. Maliyyə hesabında hər bir sektorun maliyyə resurslarını səfərbər etmək və maliyyə aktivləri əldə etmək məqsədilə götürdüyü maliyyə öhdəlikləri göstərilir.

6.9. Xarici iqtisadi əlaqələr qalan dünya hesabı və onun göstəriciləri

Ölkə rezidentləri ilə qeyri-rezidentlər arasındakı iqtisadi əlaqələr «Xarici iqtisadi əlaqələr hesabında» öz əksini tapır. 1995-2004-cü illərdə həmin əlaqələrin vəziyyətini aşağıdakı cədvəlin göstəricilərindən aydın görmək olar.

Cədvəl 24

**Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələr (qalan
dünya) hesabı, milyon manatla**

Göstəricilər	İllər				
	1990	1995	2000	2003	2004
Mal və xidmətlərin xarici iqtisadi əlaqələr					

hesabı					
Mal və xidmətin ixracı	-643,0	693,2	1895,3	3002,0	4161,8
Mal və xidmətin idxalı	575,2	1139,6	1810,7	4684,2	6203,0
Xarici iqtisadi əlaqələr balansı	-67,8	446,4	-84,6	1682,2	2041,2
İlkin gəlirlərin və cari transfertlərin xarici iqtisadi əlaqələr hesabı					
Xarici iqtisadi əlaqələr balansı	-67,8	446,4	-84,6	1682,2	2041,2
Qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı	-	8,2	42,4	52,6	105,7
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	-	6,7	308,3	433,3	634,7
Verilmiş cari transfertlər	-	16,4	97,9	89,4	72,8
Qalan dünyadan alınmış əmək haqqı	-	-	-170,7	-188,7	-195,8
Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	-	-11,5	-95,4	-49,9	-39,9
Alınmış cari transfertlər	-	-114,2	-644,5	-741,2	-779,9
Cari xarici balans	-67,8	352,0	-546,6	1277,7	1838,8
Alınmış kapital transfertlər	-	-	-	-14,7	-23,6
İtirilmiş kapital transfertlər	-	-	-	37,5	27,2
Mal və xidmətlər hesabı üzrə tələb və təklif arasında statistik fərq	-	0,0	95,7	142,0	236,6
Kapital hesabından xalis kredit (+) və ya xalis borc (-)	-	-352,0	450,9	-1442,5	-2079,5

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi 2004-cü ildə xarici iqtisadi əlaqələr balansı 2041,2 milyon manat olmuşdur, yəni respublika rezidentləri xaricə verdikləri mal və

xidmətlərdən daha çox idxal etmişlər. Bütövlükdə götürüldükdə isə cari xarici balans 1838,8 milyon manat olmuşdur, yəni xaricdən alınan vəsaitə nisbətən xaricilərə daha çox vəsait verilmişdir.

6.10. ÜDM-un beynəlxalq müqayisəsi

Makroiqtisadi göstəricilərin beynəlxalq müqayisəsi müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafını müqayisə etməyə imkan verən ən böyük nailiyyətdir. Adətən, müxtəlif ölkələrdə makroiqtisadi göstəricilərin və təsnifatların məzmunu, hesablanma metodları, məlumatların əldə edilməsi qaydası fərqlənirdi. Sosializm sistemi mövcud olarkən kapitalist ölkələrlə sosialist ölkələrinin makroiqtisadi göstəricilərinin müqayisə olunması çox mürəkkəb bir iş idi. Çünki həmin göstəricilər müxtəlif nəzəri və metodoloji konsepsiyalara əsasən quruldu. Respublikamız suverenlik qazandıqdan sonra uçot və statistikanın beynəlxalq standartlara keçirilməsi nəticəsində həmin müqayisələr xeyli asanlaşmışdır. ÜDM-un beynəlxalq müqayisəsi iki şərtin qəbulundan asılıdır:

1) Bütün müqayisə olunan ölkələr üçün ÜDM-un hesablama bazasının razılaşdırılması;

2) ÜDM-un ifadə olunduğu vahidlərin müqayisəli olması, yəni qiymət miqyası.

ÜDM –un iki müxtəlif ölkə üzrə müqayisəsinin sadə yolu rəsmi valyuta kurslarından istifadə etməklə əhalinin hər nəfəri hesabı ilə göstəricilərin vahid valyutaya keçirilməsidir.

Beynəlxalq müqayisələr proqramı 60-cı illərin axırında qəbul edilmişdir. Əvvəllər bu proqram əsasən tədqiqat layihəsi idi. BMP-in birinci vəzifəsi beynəlxalq müqayisələrin geniş sisteminin metodologiyasını işləyib hazırlamaqdan ibarət idi. BMP-in ikinci vəzifəsi isə real müqayisələr aparmaqla qəbul edilmiş metodologiyayı yoxlamaqdan ibarət idi. BMP-in ilk üç raundu – 1970, 1973 və 1975-ci illərdə keçirilmiş və öz xüsusiyyətinə görə təcrübə xarakter daşıyırdı. Müxtəlif sosial sistemdən olan bir neçə ölkə üzrə müqayisə aparılmışdır. 1979-cu ildə Avropa statistiklərinin konfransı öz sessiyasında ilk dəfə «Beynəlxalq müqayisələr layihəsi çərçivəsində Avropa müqayisələri proqramını» bəyəndi.

Avropa Müqayisələri Proqramında (AMP) iştirak edən ölkələr iki qrupa ayrılır: I qrup Qərbi Avropa ölkələrindən ibarətdir. Bu qrup müqayisələri Avrostat və OESR təşkil etmişdir. ABŞ, Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya da bu qrupa daxildir. Hər bir ölkə həmin qrupa daxil olan hər hansı ölkə ilə müqayisə oluna bilər.

II qrup Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqının bəzi respublikaları daxil olur. Bu müqayisədə hər bir ölkə ikitərəfli müqayisə olunmaqla bilavasitə Avstriya ilə də müqayisə edilir. Avropa statistikləri konfransı üç müqayisə aparılmışdır:

I. 1985-ci il bazasında 20 ölkəni əhatə edirdi; nəticəsi 1988-ci ildə nəşr olunmuşdur.

II. 1990-cı il bazasında 25 ölkəni əhatə edirdi və nəticəsi 1994-cü ildə dərc edilmişdir.

III. 1993-cü il bazasında 42 ölkəni əhatə edirdi və nəticələri 1995-1996-cı illərdə dərc olunmuşdur.

Avropa müqayisələri proqramının (AMP) III raunduna hazırlıq Şərqi Avropada baş verən siyasi dəyişikliklərlə və keçmiş Sovet İttifaqının dağılması ilə bir vaxta düşdü. Nəticədə 23 ölkə ikinci qrup müqayisələrə daxil edilməsini tələb etdilər. Azərbaycan Respublikası çoxcəhətli müqayisədə Türkiyə ilə müqayisə olunur (1994-cü il bazasında).

Ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilərin, çox vaxt ÜDM-un beynəlxalq müqayisəsi valyuta kurslarının köməyi ilə həyata keçirilir. Lakin valyuta kursları müxtəlif ölkələrdə istehsal olunan və ya istehlak edilən əmtəə və xidmətlərin əsaslandırılmış müqayisəsinə imkan vermir. Bu müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin səviyyəsinin nisbətindəki böyük fərqlə şərtlənir. AMP-in vəzifəsi qiymət səviyyəsində olan həmin fərqləri aradan qaldırmaqla ÜDM-un beynəlxalq müqayisəliliyini təmin etməkdir.

Aşağıdakı misal II qrup ölkələrin 1990-cı il üçün birinci halda valyuta kurslarından istifadə etməklə, ikinci halda isə bir valyutani başqa valyutaya keçirmək üçün alıcılıq qabiliyyətinin üstünlüyündən (AQU) istifadə etməklə əldə olunan müxtəlif nəticələri əks etdirir:

Cədvəl 25

	Avstriya	Macarıstan
Milli valyutada ÜDM (mln.)	1793632	1935457
Valyuta kursu (1 şilling= - forint)	1	5,5631
Əhalisi, min nəfər	7718	10365
Kursla şillingə keçirilən ÜDM (mln)	1793632	347910
Valyuta kursundan istifadə et- məklə hər nəfərə düşən ÜDM	232396	33566
İndeks	100	14,4
Alicıq qabiliyyətinin üstünlüyü (1 şilling= - forint)	1	2,12
AQÜ-dən istifadə etməklə ÜDM	1793632	912591
Hər nəfərə düşən ÜDM (AQÜ- dən istifadə etməklə)	232396	88080
AQÜ-dən istifadə etməklə hər nə- fərə düşən ÜDM indeksi	100	37,9

Hər nəfərə düşən ÜDM-u valyuta kursundan istifadə etməyə çevirdikdə Macarıstana nisbətən Avstriyada bu göstərici 7,1 dəfə çoxdur. Lakin bu təkcə əmtəə və xidmətlərin istehlakının yüksək səviyyəsini deyil, həm də qiymətlərin ümumi səviyyəsinin daha yüksək olmasını əks etdirir. Defilyator və yaxud AQÜ iki ölkənin qiymət səviyyələrini nəzərə almaqla hesablanır. AQÜ-dən istifadə etməklə hesablanan ÜDM qiymət səviyyələrinin müxtəlifliyinin təsirini aradan qaldırır və həcmərin həqiqi müqayisəliliyi təmin olunur. Yuxarıdakı məlumatlardan görünür ki, əhalinin hər nəfərinə düşən əmtəə və xidmətlərin istehlakının həcmi Macarıstana nisbətən Avstriyada ancaq 2,6 dəfə çoxdur. (100:37,9).

AMP əvvəlcə ÜDM-un müqayisəliliyinə daha çox fikir verirdi, çünki bu ümumiləşdirici göstərici daha çox iqtisadi fəallığın indikatoru kimi istifadə olunur. ÜDM həm istehsal olunan məhsulların və xidmətlərin cəmi kimi, həm də istehlak olunan məhsulların cəmi kimi hesablanırsa bilər. AMP ümumi daxili məhsula ikinci nöqtəyi-nəzərdən, yəni məsarif tərəfindən baxır. ÜDM-un beynəlxalq müqayisəliliyinin belə həllində məsarif göstəricisinin qiymət və həcm göstəricilərinə ay-

rılması problemi meydana çıxır. Bu halda: xərc göstəricisi=həcm göstəricisi x qiymət göstəricisinə.

Məsələnin iki mümkün həlli var: göstərici ya birbaşa əldə oluna bilər, yaxud da dolayı yolla, yəni əvvəlcə qiyməti hesablayıb, sonra ondan məsarif göstəricisini müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilər. AMP dolayı yanaşmanı üstün tutur, çünki qiymət göstəricilərini daha asan hesablamaq olar və həcm göstəricilərinə nisbətən daha az dəyişirlər. Deməli, AMP-ın vəzifəsi həcm göstəricisini əldə etmək üçün qiymət göstəricisini hesablamaqdan ibarətdir. Bu alıcılıq qabiliyyətinin üstünlüyünü (AQÜ) hesablamaqla edilir. AQÜ eyni həcmli əmtəə və xidmətləri satın almaq üçün nə qədər iki müxtəlif valyuta tələb olunduğunu göstərir.

AMP əmtəə və xidmətlərin bir sıra qrupları üzrə AQÜ-ni hesablayır. ÜDM xərclər üzrə aşağıdakı ümumiləşdirici göstəricilərə ayrılır:

- ev təsərrüfatlarının fərdi istehlakı;
- kollektiv ümumdövlət istehlakı;
- ümumi kapital qoyuluşu;
- əmtəə ehtiyatlarının dəyişməsi;
- ixracat və idxalat balansı.

Sonra bu ümumiləşdirici əsas göstəricilər xərc qruplarına, dərəcələrinə və nəhayət, əsas xərc başlıqlarına ayrılır. Hər bir xərc başlığı təcrübədə əmtəə və xidmətlərin yekcins qrupudur. AMP üç mərhələdə ümumi alıcılıq qabiliyyətinin üstünlüyü əmsalını hesablayır. Əvvəlcə, baza başlığı çərçivəsində seçilmiş məhsulların qiymətləri əsasında qiymət göstəriciləri hesablanır. Sonra, bu qiymət göstəriciləri hər bir baza başlığı üçün AQÜ və ya ümumi qiymət göstəricisini almaq üçün aqreqatlaşdırılır (ümumiləşdirilir). Nəhayət, müqayisə olunan ölkələrdə xərclərin quruluşu çəki kimi götürülür və ÜDM-u almaq üçün AQÜ baza başlıqları üzrə ümumiləşdirilir. Başqa sözlə AMP ümumiləşdirmənin hər bir səviyyəsi üçün AQÜ-nü təmin edir. Bu AQÜ qiymətlərinin orta səviyyəsini əks etdirir. Bu müxtəlif ölkələrdə eyni miqdarda əmtəə və xidmətləri almaq üçün müvafiq valyutaların müqayisəli miqdarını əks etdirir. Beləliklə, ümumiləşdirmənin hər bir səviyyəsində ölkələr arasında ÜDM-un həqiqi müqayisəsi təmin olunur.

İndicə aydın oldu ki, AMP-ın başlıca vəzifəsi ÜDM-un və onun məsarif ünsürlərinin beynəlxalq müqayisəsini təmin etməkdən ibarətdir. AMP qiymətlərin də beynəlxalq müqayisəsinə imkan verir.

Avstriya və Macarıstan üçün 1990-cı ili əsas il kimi qəbul etməklə AMP məlumatından götürülən müxtəlif indeksləri göstərkək.

Milli valyuta ilə (şillinglə) ifadə olunan ÜDM AQÜ-dən istifadə etməklə ümumi həcm indeksi əldə olunur:

Cədvəl 26

	Avstriya	Macarıstan
Milli valyutada ÜDM (mln.)	1793632	1935457
ÜDM üçün AQÜ (1 şilling= forint)	1	2,12
AQÜ-dən istifadə etməklə şillingə keçirilmiş ÜDM (mln.)	1793632	912951
Ümumi həcm indeksi	100	50,9

Həcmə aid olan rəqəmlər qruplar, bölgələr və yaxud hər bir ölkənin ümumi yekunda xüsusi çəkisini hesablamaq və təhlil etmək üçün istifadə ouna bilər. Əgər Avstriya və Macarıstan birlikdə ölkə qrupunu təşkil edərsə, onların ÜDM-in cəmi 2706583 mln. şilling, onların real nisbi hissələri isə uyğun olaraq 66,3 və 33,7 % olar.

Ümumi həcm indeksi və əhalinin hər nəfəri hesabı ilə həcm indeksi AMP-ın əsas nəticəsi hesab olunur.

AQÜ-nü valyuta kursuna bölməklə qiymətin nisbi səviyyəsi indeksi hesablanır. Bu, nəzərdən keçirilən müxtəlif ölkələrdə eyni həcmli əmtəə və xidmətləri satın almaq üçün nə qədər müəyyən valyuta lazım olduğunu göstərir.

Cədvəl 27

	Avstriya	Macarıstan
ÜDM üçün AQÜ (1 şilling= forint)	1	2,12
Valyuta kursu (1 şilling= forint)	1	5,5631
Qiymətin müqayisəli səviyyəsi indeksi	100	38,1

Həmin misalda Avstriya və Macarıstanda eyni həcmli ÜDM-u satın almaq üçün uyğun olaraq 100 və 38 şilling ödəmək lazımdır. AMP-ın nəticələri beynəlxalq misalda və milli institutlarda həm makro, həm də mikroiqtsadi təhlil üçün qiymətli informasiya verir. Avropa iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı (OESR) çərçivəsində onların üzvü olan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün hazırladığı illik hesabatlar AQÜ-dən iqtisadi təhlildə istifadəyə gözəl misal ola bilər. AQÜ-dən valyutaların qiymət nisbətini, rəqabətin səviyyəsini, dövlət borclarının həcmi, vergilərin uyğunluğunu və energetika siyasətini müəyyən edərəkən geniş istifadə olunur. İqtisadi və maliyyə münasibətləri üzrə Avropa İttifaqı baş direktorluğunun tərtib etdiyi iqtisadi təhlilin bir hissəsi AQÜ-nə və həcm göstəricilərinə əsaslanır. OESR, Evrostat və başqa beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən AQÜ-dən getdikcə daha çox istifadə olunması nəticəsində çoxsaylı xarici istifadəçilərin AQÜ-nə olan tələbatı da artmışdır. Həmin istifadəçilər sırasına müxtəlif dövlət agentlikləri, universitetlər, tədqiqat institutları, dövlət müəssisələri, banklar, xüsusi firmalar, qəzetlər və xüsusi şəxslər daxildir.

VII FƏSİL

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR STATİSTİKASI

7.1. ÜDM və ÜMG- milli hesablar sisteminin mərkəzi göstəriciləridir

İqtisadiyyatın bütövlükdə makro səviyyədə fəaliyyətinin nəticə göstəriciləri makroiqtisadi göstəricilər adlanır.

İqtisadi istehsal konsepsiyası çərçivəsində mərkəzi makroiqtisadi göstərici ümumi daxili məhsul (ÜDM) və ümumi milli gəlir (ÜMG) göstəricilərdir. Bu göstəricilər ölkənin rifahının və iqtisadi fəallığının ümumi indikatoru hesab olunur. Onlar iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini, nisbət-lərini, artım sürətini müəyyən etmək, dövlətin iqtisadi siya-sətinin uğurlu olub-olmadığını qiymətləndirmək, ölkələrin və bölgələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müqayisə etmək üçün geniş istifadə olunur. ÜDM və ÜMG göstəriciləri iqtisadi təhlil aparılarkən əhalinin ümumi sayı, iqtisadi fəal və məşğul olan əhalinin sayı ilə, istehsal resurslarının həcmi ilə, investisi-yaların həcmi ilə, əmək haqqı fondu ilə, müxtəlif istiqamətdə dövlət xərclərinin məbləği ilə, əhalinin real gəlirləri və xərcləri ilə və başqa göstəricilərlə müqayisə edilir.

Bu göstəricilər öz növbəsində əhalinin məşğulluğunun səviyyəsini və dinamikasını, əmək və maddi ehtiyatlardan isti-fadənin səviyyəsini, investisiya siyasətinin nəticələrini, ölkənin iqtisadi potensialını və onun istifadəsini ölçməyə, iqtisadi inkişafın əsas nəticələrini təhlil edərək qiymətləndirməyə imkan verir.

ÜDM milli hesablar sistemi əsasında müəyyən edilir, bütün rezident istehsal vahidlərinin fəaliyyətinin son nəticə-lərini xarakterizə edir. ÜMG isə ÜDM-la xarici fəaliyyətdən («Qalan dünyadan») əldə olunan xalis gəlirin cəmini səciyyə-ləndirir.

$$\text{ÜMG} = \text{ÜDM} \pm \text{GS}$$

burada GS – xaricdən əldə olunan gəlilərin saldosudur (əmtəə və xidmətlərin idxal və ixracının fərqi).

7.2. Ümumi daxili məhsulun hesablanması metodları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi MHS-nin mərkəzi göstəricisi ümumi daxili məhsuldur. ÜDM iqtisadiyyatda bir il (rüb, ay) ərzində məhsul və xidmətlərin son istehsalının ümumi həcmnin dəyəri kimi hesablanır. ÜDM qüvvədə olan (cari) və əsas ilin sabit (müqayisəli) qiymətlərində hesablanır.

Respublikamızda ÜDM göstəricisinə keçid 1988-ci ildən başlanmışdır. Həmin keçid məcmu ictimai məhsul (MİM) və milli gəlir (MG) göstəricilərinə əsasən ÜDM göstəricisinin hesablanmasından ibarətdir. MİM Sovet statistikasında əsas göstərici olmaqla maddi istehsal sferasında istehsal olunan bütün məhsulların və xidmətlərin cəmindən ibarətdir. Onun tərkibinə sərf olunan xammal, material, yanacaq və başqa maddi resurslar da daxil olur və deməli, bu göstərici təkrar hesaba almadan azad deyildir. Milli gəlir göstəricisi də maddi istehsal sferası bazasında hesablanırdı. Həmin göstəricilərin hesablanması metodologiyası köklü surətdə fərqləndiyindən təbii olaraq MİM və MG əsasında hesablanan ÜDM göstəricisi ancaq təxmini səciyyəni verə bilərdi.

ÜDM göstəricisini hesablayarkən əsas tələb il ərzində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin ancaq bir dəfə uçota alınmasından ibarətdir, yəni son məhsul uçota alınmalıdır, məhsulun dəfələrlə alınıb-satılmasından asılı olmayaraq aralıq istehlak təkrar hesablamaya səbəb olmamalıdır.

Son məhsul- istehlakçı tərəfindən son istifadə üçün alınan mal və xidmətlərdir. Aralıq məhsul – son istehlakçıya çatmamış dəfələrlə təkrar emal olunan və ya ya təkrar satılan məhsul və xidmətlərdir. Dəfələrlə təkrar hesablamayı aradan qaldırmaq üçün ÜDM son əmtəə və xidmətlərin dəyəri kimi çıxış etməlidir və hər bir emal mərhələsində yaradılan dəyər özündə əks etdirməlidir. Əlavə edilmiş dəyər anlayışı beləcə yaranmışdır.

Əlavə edilmiş dəyər – müəssisədə istehsal prosesində yaradılan dəyər olmaqla konkret məhsulun dəyərini yaranmasında müəssisənin real xidmətini əks etdirir və özündə əmək haqqını, mənfəəti və müəssisənin əsas fondlarının amortizasiyasını birləşdirir. Başqa cürə desək əlavə edilmiş dəyər (ƏED)- müəssisənin məhsul buraxılışının bazar qiymətlərilə dəyərindən cari material xərclərini çıxmaqla və hesablanan amortizasiya ayırmalarının məbləğini daxil etməklə hesablanır. Bütün sahələr və istehsalat üzrə əlavə edilmiş dəyəri və məhsula və idxala xalis vergiləri toplamaqla təkrar hesaba almadan azad olan yekun göstəricisini – ÜDM-u hesablamış olarıq.

MHS-də əlavə edilmiş dəyərin tərkibinə: amortizasiya ayırmaları, əmək haqqı, müəssisələrin və korporasiyaların mənfəəti, onların əldə etdikləri renta, ssuda kapitalı üçün faizlər və habelə biznes üçün dolaylı vergilər daxil olur.

Ümumi daxili məhsul təkrar istehsal tsiklinin mərhələlərində: istehsal, bölgü, son istifadə metodları ilə hesablanıla bilər.

Əmtəə və xidmətlərin istehsal mərhələsində ÜDM istehsal metodu ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin və yaxud sektorların bazar qiymətlərində ƏED-nin cəmi kimi (mallara və idxala xalis vergiləri daxil etməklə) hesablanır:

$$\dot{U}DM = \Sigma \dot{U}ED + MXV + IXV$$

Gəlirlərin bölüşdürülməsi mərhələsində ÜDM istehsal vahidləri – rezidentlərin ödədikləri ilkin gəlirlərin cəmi kimi hesablanır və onun tərkibinə: muzzdlu işçilərin əmək ödənişi (ƏÖ), istehsala və idxala xalis vergilər (İXV), iqtisadiyyatın ümumi mənfəəti (İÜM) və ümumi qarışıq gəlirlər (mülkiyyət-dən və sahibkralıqdan) (ÜQG) daxil olur:

$$\dot{U}DM = \dot{\theta}\dot{O} + IXV + I\dot{U}M + \dot{U}QG$$

ÜDM istifadə mərhələsində əmtəə və xidmətlərin son istehlakının (Sİ), mal və xidmətlərin, ümumi yığımının (ÜY) və xalis ixracının (ixrac-idxal) cəmi kimi hesablanır:

$$\ddot{U}DM = S\dot{I} + \ddot{U}Y + (\dot{I}X - \dot{I}D)$$

ÜDM-un hesablanması hər metodu iqtisadi təhlildə müstəqil əhəmiyyətə malikdir. ÜDM-un istehsal mərhələsində hesablanması iqtisadiyyatın sahəvi quruluşunu və inkişaf xarakterini aşkar etməyə imkan verir. Bölgü mərhələsində hesablanan ÜDM gəlirlərin tərkibini və quruluşunu əks etdirir. Son istifadə metodu ilə hesablanan ümumi daxili məhsul milli sərvətin (ümumi qənaətin) artırılmasında hər ilin əmək nəticələrinin təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

ÜDM-un və başqa göstəricilərin müxtəlif metodlarla hesablanması keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün xüsusi göstəricilərdən: istehsal olunan və istifadə edilən ÜDM-un statistik fərqi istifadə olunur. İlfinyasiyanı nəzərə almaqla nizamlaşdırılan ÜDM real ümumi daxili məhsul adlanır. Bu məqsədlə ÜDM-un defilyator indeksindən istifadə olunur:

$$Jd = \frac{\text{cari qiymətlərdə ÜDM}}{\text{əvvəlki ilin qiymətlərində ÜDM}}$$

Bazar təsərrüfatı təcrübəsində gəlirlər üzrə hesablanan ÜDM-un tərkibinə dolayı vergilər (yəni əlavə dəyər vergisi, satışdan vergilər, aksizlər, gömrük rüsumları və s.) daxil edilir, dövlət subsidiyaları isə çıxılır. Respublikada 2004-cü ildə işçilərin əmək haqqı 2122,3 milyon manat, ümumi mənfəət-5683,5, mülkiyyətdən alınmış gəlirlər -39,9, əsas fondların istehlakı -910,7, istehsala və idxala vergilər -751,7, subsidiyalar -27,3, alınmış cari transfertlərlə verilmiş cəi transfertlərin fərqi 890,8 milyon manat olmuşdur. Beləliklə, bazar qiymətlərində respublikanın ÜDM-da işçilərin əmək haqqı 24,9%,

ümumi mənfəət – 66,6%, istehsala və idxala vergilər- 8,8%, mülkiyyətdən alınmış gəlir – 0,5%, əsas fondların istehlakı – 10,6%, subsidiyalar mənfəi 0,3% təşkil edir. ÜDM-a uçota alınması çətinlik törətdiyinə görə bir sıra əməliyyatlar və xidmətlər daxil olmur, məsələn, ev təsərrüfatlarında xidmətçilərin işi, barter mübadiləsi, gizli biznesdən gəlirlər, alimlərin əməyinin nəticəsi olan kitablar, mal nümunələri və s. ÜDM-un bütün hesablanma metodlarında onun tərkibinə qeyri-istehsal sövdələşmələri, məsələn, transfert ödənişləri daxil edilmir. Onların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə böyük olmaqla ÜDM-un təkrar bölgüsü kimi meydana çıxır.

Transfert ödənişlərinə aiddir: 1) Dövlət transfert ödənişləri (sosial sığorta üzrə ödənişlər, işsizlərə verilən müavinətlər, təqaüdlər, pensiyalar, dövlət borcları üzrə faizlərin ödənişi).

2) Xüsusi transfert ödənişləri (xüsusi fondlar hesabına birdəfəlik ödənişlər, ayrı-ayrı təşkilatların və şəxslərin ödədiyi təqaüdlər və s.).

Xalis maliyyə əməliyyatları, məsələn, qiymətli kağızların alqı-satqısı da ÜDM-a daxil edilmir, çünki onlar cari istehsalı artırır.

7.3. Sənaye məhsulu statistikasi

Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin son nəticəsi onun məhsuludur ki, o da bütövlükdə pul ifadəsi ilə, ayrı-ayrı ünsürlər üzrə isə maddi-əşya formasında ölçülə bilər. Onun tərkibinə daxil olan xidmətlər isə ancaq pulla ifadə oluna bilər.

Məhsul-xammal və materialdan texnoloji üsullarla əldə olunan məmulatdır. Bunun nəticəsində ilk xammalın xüsusiyyətləri tamamilə dəyişir və məhsul tamamilə başqa istehlak dəyərinə çevrilir. Beləliklə, məhsullar (məmullatlar)- maddi formaya malik olan bu və ya digər tələbatı ödəməyə qadir olan obyektlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehlakçıların məcmuu kimi cəmiyyətə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif istehlak dəyərləri (maddi-natural formasında):

çörək, ət, süd və başqa konkret məhsullar lazımdır, onların manat ifadəsi lazım deyil. Elə azad rəqabətin konkret səbəbi də bundan ibarətdir.

Xidmət-fəaliyyətin elə növüdür ki, o məhsulun maddi əşya formasını dəyişmir. Xidmətlərə misal olaraq məhsulların daşınmasını, onlara müəyyən istehlak xüsusiyyətləri verilməsini (cilovlama, xromlama və s.) və təmirini, reklamlaşdırılmasını, satışın təşkilini və s. göstərmək olar. Bəs sənaye məhsulu nədir? Ona necə tərif vermək olar?

Sənaye məhsulu dedikdə müəssisənin sənaye-istehsal fəaliyyətinin birbaşa yararlı nəticəsi başa düşülür. Bu və ya digər məhsulun sənaye məhsuluna aid edilməsi üçün bir sıra şərtlər mövcuddur:

1) həmin məhsul müəyyən texniki şərtlərə və ya alıcıların müqavilə şərtlərinə tam cavab verməlidir;

2) bu məhsul ayın axırına kimi müəssisədə emal olunaraq lazımi sənədlərlə (qaimə, akt və s.) müəssisənin anbarına və ya alıcılara təhvil verilməlidir. Müəssisədə məhsullar maddi-əşya formasında onların istehsalı anında hər şeydən əvvəl natural (fiziki) ölçü vahidlərində (ədədlə, kq-la, litrlə, m²-lə, m³-lə və s.) uçota alınır. Uçotu asanlaşdırmaq məqsədilə müəssisədə natural ölçü vahidlərilə yanaşı, eyni istehlak xüsusiyyətinə malik olan məhsullar şərti-natural ölçü vahidlərilə də uçota alın bilər. Məsələn, mineral gübrələr fiziki çəki ilə yanaşı, 100%-i qida maddəsinə çevirməklə, sabun istehsalı şərti 40%-i sabun hesabı ilə, traktorların istehsalı şərti etalon traktor hesabı ilə, vaqonların istehsalı şərti 2 oxlu vaqon hesabı ilə uçota alınır. Bu zaman fiziki ölçüdə məhsulun həcmi müvafiq çevirmə əmsallarına vurulur və alınan nəticələr toplanır.

Məhsulların natural uçotunun ən mühüm üstünlüyü müəssisədə müqavilə öhdəliklərinə necə əməl olunduğunu, məhsul buraxılışının ahəngdarlığını və çeşidliliyini tədqiq etməyə və material balanslarını tərtib etməyə imkan verməsidir. Lakin qeyd olunanlarla yanaşı natural uçotun bir sıra çatışmamazlıqları və nöqsanları da vardır. Natural uçot ancaq

yekcins məhsulları toplamağa və yekun çıxarmağa imkan verir. Natural uçotun vasitəsilə müəssisənin istehsal etdiyi məhsulları birbaşa toplamaq və yekun göstəricisi çıxarmaq mümkün deyil. Natural uçot müəssisənin məhsulunun tərkibinə bitməmiş istehsal qalığını və sənaye mənşəli xidmətərin dəyərini daxil etmədiyindən müəssisənin fəaliyyət nəticələrini azaldır.

İstehsal olunan məhsullar və xidmətlər müxtəlif formada ola bilər: sənaye məhsulları, tikinti məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. Bu sahələrin məcmuuna real sektor deyilir, qalanları isə xidmətlər sferası adlanır. Öz növbəsində xidmətlər də sənaye xarakterli və qeyri-sənaye xarakterli xidmətlərə bölünür. İstehsal edilmiş sənaye məhsullarının tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Müəssisənin bütün sexlərində hesabat dövründə istehsal edilmiş, kənara, özünün əsaslı tikintisinə və qeyri-sənaye təsərrüfatlarına verilmək üçün nəzərdə tutulmuş hazır məmulatlar;

2. Öz istehsalı olan və hesabat dövründə kənara, özünün əsaslı tikintisinə və başqa qeyri-sənaye təsərrüfatlarına buraxılan yarımfabriktalar, köməkçi və yardımçı istehsalların məhsulları;

3. Kənar təşkilatların və yaxud müəssisənin özünün qeyri-sənaye təsərrüfatlarının sifarişləri ilə görülən sənaye xarakterli işlərin (xidmətlərin) dəyəri;

4. Köməkçi və əlaltı istehsalatların (təmir və tara sexinin məhsulları, hər cürə enerji, buxar, qaz, sıxılmış hava, alətlər, qurğular, ştamplar, qəlib qutuları, modellər və s.) kənara buraxılan məhsullarının dəyəri;

5. Sifarişçi ilə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq mərhələlər üzrə qəbul edilən və haqqı ödənilən məhsul üzrə – başa çatdırılmış və müəyyən olunmuş qaydada qəbul edilmiş mərhələnin dəyəri;

6. Kənara satılmaq üçün hazırlanan taranın (qabın) dəyəri və s.

Müəssisənin daxilində hər bir bölmənin əldə etdiyi real nəticələri kifayət qədər dəqiq müəyyən etmək üçün onların istehsal nəticələrini hazırlıq dərəcəsinə görə qiymətləndirmək tələb olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən hazır məhsulları, bitməmiş istehsalı və yarımfabrikatları fərqləndirərk tələb olunur.

Bitməmiş istehsal dedikdə müəyyən sexin daxilində emal prosesində olan məhsul başa düşülür. Məsələn, qıçqırma prosesində olan şirə, ayrılməkdə olan lif buna misal ola bilər.

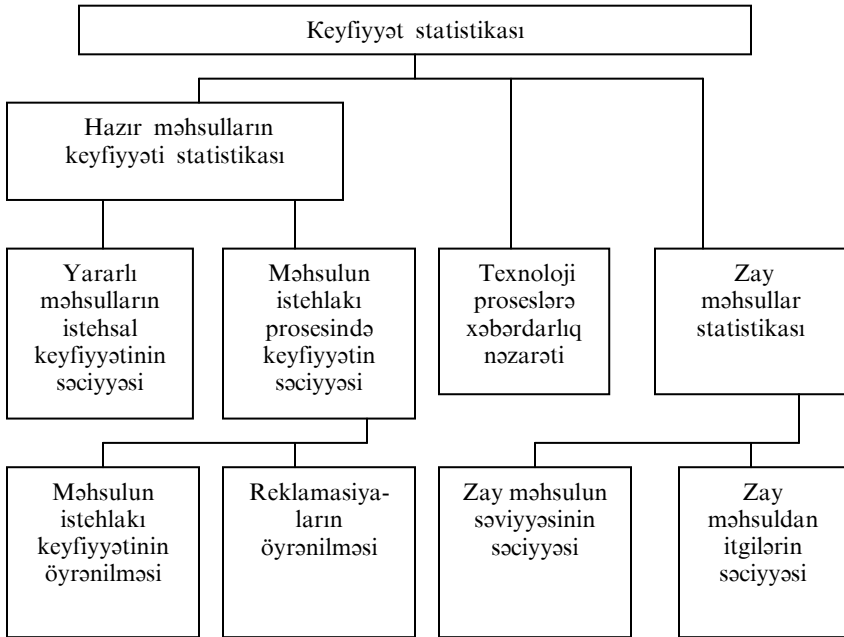
Yarımfabrikatlara müəssisənin müəyyən sexində emalı başa çatmış, lakin digər sexlərdə hələ emal olunacaq məhsullar aid edilir. Məsələn, toxuculuq fabrikində toxunmuş saya parça, metallurgiya zavodunda əridilmiş polad yarımfabrikatdır.

Hazır məmulatlara isə bu müəssisədə emalı tamamilə başa çatdırılan, qüvvədə olan keyfiyyət standartlarına və alıcılarla bağlanmış müqavilənin şərtlərinə tam uyğun gələn, texniki-nəzarət şöbəsi tərəfindən yararlı məhsul kimi qəbul edilən və müvafiq sənədlərlə (qaimə, mədaxil orderi və s.) anbara mədaxil edilən məhsullar aid edilir.

Müəssisədə işlərin keyfiyyətinin statistik öyrənilməsi texnoloji proseslərin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətinə statistik nəzarətdən, yararlı məhsulun istehsalı və istehlakı prosesində keyfiyyətin öyrənilməsindən və habelə istehsalatda zay məhsulun statistik öyrənilməsindən ibarətdir. Müəssisədə işlərin keyfiyyəti statistikasının məzmununa dair ümumi anlayışı aşağıdakı sxemdən görmək olar:

Sosial-iqtisadi statistikasının ən mühüm vəzifələrindən biri məhsulun keyfiyyətinin öyrənilməsidir. Müəssisədə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin və əhalinin tələbatının daha tam ödənilməsinin böyük ehtiyat mənbələri məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında öz əksini tapır. Çox hallarda məhsulların keyfiyyətinin yüksəldiləsi az əlavə xərclə məhsul buraxılışının artırılmasına bərabərdir.

Keyfiyyət statistikasının tərkibi

Ayrı-ayrı məhsulların keyfiyyətini onların müəyyən tələbatı ödəmək dərəcəsinə görə səciyyələndirən müxtəlif göstəricilərlə qiymətləndirmək olar. Bəzi sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində, məsələn, yüngül və yeyinti sənayesində hasil edilən yararlı məhsulların keyfiyyəti onların növü (sortu) ilə ifadə olunur. Keyfiyyətin səviyyəsi məhsulun müəyyən tələbatı ödəmək dərəcəsi ilə ölçülür və onu ancaq məhsulun istifadəsi prosesində müəyyən etmək olar. Elə buna görə də məhsulların keyfiyyətinə minimal tələblərin əks olunduğu Dövlət Standartlarında, texniki şərtlərdə və başqa sənədlərdə bir sıra fiziki-mexaniki göstəricilər əks olunur ki, bunlar da istehsalçılar tərəfindən məhsulu xarab etmədən laboratoriya analizləri, xarici baxış və sınaqlar vasitəsi ilə müəyyən edilə bilər.

Müxtəlif məhsulların istehlak xüsusiyyətləri və onların standartların tələblərinə nə dərəcədə uyğun gəlməsi müəssisə-

lərin laboratoriyasında və texniki-nəzarət şöbələrində müəyyən edilir. Məhsulların keyfiyyətinin öyrənilməsində statistika metodlarının tətbiqi aşağıdakı istiqamətlərdə öz əksini tapır:

1) məhsulun hazırlanması gedişatında zay məhsulun və aşağı keyfiyyətli məhsulların yaranmasının qarşısını almaq üçün keyfiyyətin öyrənilməsi (xəbərdarlıqedicici statistik nəzarət);

2) hazır məhsulun keyfiyyətini səciyyələndirmək, icmal göstəricilərin hesablanması, keyfiyyətin yüksəlməsindən əldə olunan iqtisadi səmərənin və onun aşağı düşməsindən itkilərin müəyyən olunması;

3) məmulatların fiziki-mexaniki və başqa parametrlərinin dəyişməsindən asılı olaraq istismar səciyyələrinin dəyişməsini proqnozlaşdırmaq.

Birinci iki istiqamət təcrübədə həyata keçirilsə, üçüncü istiqamət hələ elmi-tədqiqat və eksperimentlər mərhələsindən çıxmamışdır. İstehsal prosesində məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin statistik metodları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məhsulun hazırlanması proseslərinə seçmə müşahidəsinə əsaslanan metodlarla nəzarət milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və xüsusilə maşınqayırma, cihazqayırma və elektron sənayesi müəssisələrində geniş tətbiq edilir.

Seçmə müşahidəsini düzgün tətbiq etdikdə məmulatın keyfiyyətinin yoxlanması nəticələrinin dəqiqliyi təmin olunur, zay edilən məmulat və hissələrin meydana çıxmasına qədər istehsal proseslərinə düzəliş verilməsi imkanı yaranır. Nəticədə istehsal proseslərində baş verən zay məhsulun həcmi 30-40% və daha çox azalır.

Yararlı məhsulun keyfiyyətinin öyrənilməsi tətbiq edilən göstəricilərdən asılıdır. Yararlı məhsulun keyfiyyətini onun növü (sortu) səciyyələndirən müəssisələrdə statistikanın vəzifəsi hər növdən olan məhsulun xüsusi çəkisini müəyyən etməkdən, orta növlülük göstəricilərini hesablamaqdan, növlülük planının yerinə yetirilməsini və habelə növlülüyn dinamikasını öyrənməkdən ibarətdir. Həmcins məhsullar üzrə hər növdən olan məhsulun ümumi buraxılışındakı xüsusi çəkisini hər növün miqdarını 100-ə vurub, alınan nəticəni ümumi buraxılışa bölməklə hesablamaq olar.

Bir sıra müxtəlif məhsulların növ quruluşunu səciyyələndirmək üçün ümumi buraxılışın dəyərindən istifadə olunmalıdır. Bu zaman müəssisənin buraxılış qiymətindən istifadə oluna bilər. Müəyyən məhsul üzrə ümumiləşdirici keyfiyyət göstəricisi kimi orta növlülük göstəricisindən istifadə oluna bilər. Bu göstərici hər növün nömrəsini həmin növdən olan məhsulun miqdarına və ya xüsusi çəkisinə vurub, alınmış hissələrin cəmini ümumi buraxılışa (və ya 100 faizə) bölməklə hesablanır. Həmin göstəricinin hesablanmasını ayaqqabı istehsalına dair yanvar ayının məlumatına əsasən nəzərdən keçirək.

Cədvəl 28

2008-ci ilin yanvar ayında ayaqqabı fabrikində kişi ayaqqabısının istehsalı (cütlə)

Məhsulun növü	Plan üzrə			Həqiqi		
	miqdarı	I cütün qiyməti. man.	məbləği, man.	miqdarı	I cütün qiyməti. man.	məbləği, man.
I növ	2000	80	160000	2100	80	168000
II növ	1000	70	70000	1500	70	105000
III növ	500	55	27500	300	55	16500
Cəmi	3500	-	257500	3900	-	289500

Cədvəldə verilən məlumatla əsasən hər növün xüsusi çəkisini müəyyən etsək görərik ki, plan üzrə istehsal ediləcək ayaqqabının 57,2%-i I növ, 28,5%-i II növ və 14,3%-i III növ istehsal edilməli idisə, 53,8%-i I növ, 38,5%-i II növ və 7,7%-i III növlə istehsal edilmişdir. Deməli, istehsal edilmiş ayaqqabının tərkibində planla müqayisədə I növ məhsulun xüsusi çəkisi xeyli azalmış, II növün hissəsi isə artmışdır. Məhsulun tərkibində baş verən quruluş dəyişikliyi nəticəsində orta növlülük göstəricisi plan üzrə

$$\frac{57,2x1 + 28,5x2 + 14,3x3}{57,2 + 28,5 + 14,3} = \frac{157,1}{100,0} = 1,271$$

$$\text{həqiqi} \frac{53,8x1 + 38,5x2 + 7,7x3}{100,0} = \frac{153,9}{100,0} = 1,54 \text{ olmuşdur.}$$

Orta növlülük göstəricisinin aşağı düşməsi məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdığını əks etdirdiyinə görə plana nisbətən həqiqi istehsal edilmiş məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdığını rəqəm ifadəsində görmək olar. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi nəticəsində alınmış səmərənin (zərərin) məbləğini isə belə hesablamaq olar:

1) Plana nisbətən həqiqi məhsul buraxılışının artım sürəti:

$$3900:3500=1,1143 \text{ və ya } 111,43\%.$$

2) Növlərin planda nəzərdə tutulan nisbətinə əməl olunsaydı, istehsal edilən məhsulun həcmi:

$$257500 \times 1,1143 = 286958 \text{ min manat olardı.}$$

3) Növlülüyün artması nəticəsində əldə olunan səmərənin məbləği:

$$289500 - 286958 = 2542 \text{ min manat olar.}$$

Həmin nəticəni plan üzrə müəyyən edilmiş orta qiymətə əsasən də əldə etmək olar:

1) Məhsul vahidinin plan üzrə orta qiyməti

$$\frac{2000 \times 80000 + 1000 \times 70000 + 500 \times 55000}{3500} = 73571 \text{ man.}$$

2) Növlərin planda nəzərdə tutulan nisbəti saxlansa idi həqiqi məhsulun həcmi $73571 \times 3900 = 286958$ min manat olardı.

3) Növlülüyün yaxşılaşması hesabına əldə olunan səmərənin məbləği $289500 - 286956 = 2542$ min manat olacaqdır.

Növlülüyün dinamikasını və habelə planın yerinə yetirilməsini öyrənmək üçün orta qiymət hesablanır. Bu məqsədlə məhsulun dəyərini miqdarına bölmək lazımdır:

$$\bar{p}^c = \frac{\sum q^c p^c}{\sum q^c}$$

Burada q^c - həmin növdən olan məhsulun miqdarını;
 P^c – hər bir növdən olan məhsul vahidinin qiymətini
göstərir.

İki dövr üzrə həmin orta kəmiyyətin nisbəti ilə müəyyən
növ məhsulun növlülük indeksini hesablamaq olar:

$$i_c = \frac{\Sigma q_1^c P^c}{\Sigma q_1^c} : \frac{\Sigma q_o^c P^c}{\Sigma q_o^c} = \bar{p}_1^c : \bar{p}_o^c$$

Burada i_c – məhsulun növlülüynün dinamikası göstəri-
cisini;

q_i^c və q_o^c – hesabat və əsas dövrdə hər növdən olan məh-
sulun miqdarını;

p^c – hər iki dövr üçün eyni olan məhsulun növləri üzrə
qiymətin səviyyəsini göstərir.

Müxtəlif məhsulların növləri üzrə dinamikanı səciyyələ-
ləndirən növlülüyn icmal indeksi isə

$$J_c = \frac{\Sigma q_1^c P_1^c}{\Sigma q_1 P_o^c}$$

düsturu ilə hesablanır. Həmin indeksin surəti ilə məxrəcinin
fərqi isə növlülüyn yüksəlməsindən əldə olunan səmərənin
məbləğini və yaxud onun aşağı düşməsindən əldə edilən itgini
göstərir. İndeksin surəti hesabat dövründə həqiqi buraxılan
məhsulların dəyərini, məxrəci isə əsas dövrün orta qiymətləri
ilə faktiki buraxılan məhsulların dəyərini göstərir.

Professor A.Y.Boyarski müxtəlif məhsulların keyfiyyəti-
nin dəyişməsini icmal indeksin düsturunun köməyi ilə
hesablamağı təklif edir:

$$J_{Qk} = \frac{\sum i_{Qk} q_1 P_o}{\sum q_1 P_o}$$

Burada i_{Qk} - fərdi keyfiyyət indeksini;
 q_1 - hesabat dövründə həqiqi istehsal olunmuş məhsulun miqdarını;

P_o - məhsul vahidinin əsas dövrdəki qiymətini göstərir.

Bu indeksin əsas üstünlüyü ondadır ki, onu müxtəlif adda məhsulların keyfiyyətinin dəyişməsini səciyyələndirən müxtəlif göstəricilər əsasında hesablamaq olar. Bəzi sahələrdə məhsulun növlər üzrə bölgüsü ayrı-ayrı məhsulların keyfiyyətini səciyyələndirmək üçün etibarlılıq, xidmət müddəti, möhkəmlilik və s. göstəricilərdən istifadə olunur. Bir sıra hallarda məhsulun keyfiyyətini hər hansı bir əlamətə görə müəyyən etmək məqsədəuyğun olmadığından bir neçə parametrdən istifadə etmək lazım gəlir. Məsələn, maşın və mexanizmlərin keyfiyyəti onların etibarlılığına, məhsuldarlığına, uzunömürlüklüyünə və s. əlamətlərə görə müəyyən edilir. Etibarlılıq maşının iş orqanlarının möhkəmliliyinə hazırladığı hissələrin fərqliliyinə, təmirə nə dərəcədə yararlı olmasına və s. görə qiymətləndirilir. Etibarlılıq göstəricisi maşının, mexanizmin və ya onun hər hansı hissəsinin istismar keyfiyyətini səciyyələndirir. Onun ölçüsü kimi müəyyən istismar şəraitində müəyyən qədər iş görülməyə qədər maşının saz işləməsi ehtimalı götürülür. Həmin işin yerinə yeyilmə müddətində maşının nasazlığı bir neçə dəfə təkrar olarsa, etibarlılıq əmsalı nasazlığın orta tezliyi göstəricisi və ya onların arasındakı vaxtla səciyyələndirilir. Maşının, məmulatın uzunömürlüklüyü və ya xidmət müddəti dedikdə onun istismara verildiyi vaxtdan köhnəlib sıradan çıxana kimi keçən vaxt başa düşülür. Uzunömürlüklüyün əsas meyarı fiziki və ya mənəvi köhnəlmədir. Məmulatın uzunömürlüklüyü onun istismar müddəti, metal tutumu, istismarı xərclərinin məbləği və b. göstəricilərlə səciyyələndirilir.

Müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirərkən məhsulun keyfiyyəti ilə yanaşı, işlərin keyfiyyəti də, yəni zay məhsulun həcmi və ondan baş verən itkilərin həcmi də öyrənilməlidir. Emaledici müəssisələrdə zay məhsulların xüsusi uçotu aparılır. Zay məhsula elə məmulatlar (hissə, yarımfabrikat) aid edilir ki, həmin məhsullar standartların və texniki şərtlərin tələblərinə uyğun gəlmir və elə buna görə də öz müstəqim təyinatına istifadə oluna bilmir.

Zay məhsullar çox vaxt istehsalın və əməyin təşkilindəki nöqsanlar, fəhlələrin və ya inzibati-texniki heyətin təqsiri üzündən baş verir. Zay məhsullar müəssisəyə böyük zərər vurur, çünki onun istehsalına xeyli material və əmək sərf olunur. Müəssisələrdə zay məhsul texniki-iqtisadi əlamətlərə, səbəblərə və aşkar olunma yerinə görə fərqləndirilir. Texniki-iqtisadi əlamətlərə görə zay məhsul düzəldilə bilən və düzəldilə bilməyənə ayrılır. Düzəldilə bilən zay məhsula elə məmulatlar, hissələr və yarımfabrikatlar aid edilir ki, onlar öz birbaşa təyinatına uyğun gəlmir və əlavə emal prosesindən keçməklə yararlı hala salına bilər. Düzəldilə bilən zay məhsul əlavə emal olunana qədər bitməmiş istehsalın tərkibində uçota alınır. Müəssisənin həmin zay məhsuldan itgiləri onun əlavə emalına çəkilən xərclərin məbləği ilə ölçülür. Düzəldilə bilməyən zay məhsula elə məmulatlar (hissələr, yarımfabrikatlar) aid edilir ki, düzəldilməsi texniki cəhətdən mümkün deyildir və ya iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyildir. Düzəldilə bilməyən zay məhsulları məhsulun tərkibinə daxil etmək olmaz. Həmin zay məhsuldan itgilərə onun hazırlanması ilə əlaqədar olan bütün xərclər aid edilir. Əgər belə məhsullar sonra müəyyən məqsədə (xammal kimi, istehsal tullantısı kimi və s.) istifadə olunarsa, qiymətləndirilir və baş verən itkilərin məbləğindən çıxılır. Əgər təqsirkarlardan zay məhsul üçün müəyyən məbləğ tutularsa, o da itmələrdən çıxılmalıdır.

Aşkar olunma yerinə görə zay məhsul xarici və daxili zay məhsula ayrılır. İstehsal yerində aşkar olunan zay məhsul daxili, həmin istehsaldan kənarında (istehlakçı tərəfindən) aşkar olunan zay məhsul isə xarici zay məhsul adlanır. Aşkar olun-

ma yerinə görə zay məhsulun bölgüsü müəssisənin Texniki Nəzarət Şöbəsinin (TNŞ-in) işini qiymətləndirmək üçün lazımdır. Zay edilən məhsulların tərkibində xarici zay məhsulların xüsusi çəkisi nə qədər çox olarsa, bu müəssisədə nəzarətin bir o qədər zəif təşkil olunduğuna sübutdur.

Zay məhsulların səbəblər üzrə uçota alınması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Adətən zay məhsulun aşağıdakı səbəbləri ayrıca öyrənilir:

- 1) fəhlənin gördüyü iş məsuliyyətsiz yanaşması;
- 2) yararsız alətlərdən və ləvazimatlardan istifadə edilməsi;
- 3) saz olmayan və yaxud yaramayan avadanlıqlardan istifadə olunması;
- 4) çertyojlarda və texniki şərtlərdəki səhvlər;
- 5) texnologiyadakı səhvlər;
- 6) TNŞ-in əvvəlki əməliyyatlardakı nəzarət prosesində buraxdığı səhvlər;
- 7) materialın müəyyən olunmuş tələblərə uyğun gəlməməsi;
- 8) avadanlıqların düzgün sazlanmaması.

Zay məhsulun səbəblərinin təsnifatı hər bir istehsalın sahəsi və texnoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Sənaye müəssisələrində zay məhsulun uçotu ayrı-ayrı əməliyyatlar və məmulatlar üzrə aparılır. Həmin uçot həm natural, həm də əmək və pul ifadəsi ilə aparıla bilər. Pul ifadəsi ilə zay məhsulun düzəldilməsinə xərclər uçota alınır, zay məhsulun ümumi həcmi, zay məhsuldan baş verən itgilər və təqsirkar şəxslərdən tutulan məbləğlər hesablanır.

Statistikanın vəzifəsi zay məhsulun ümumi həcmi, onun xüsusi çəkisini, itkilərin faizini, sahələr, səbəblər və təqsirkarlar üzrə zay məhsulun dinamikasını, zay məhsulun azaldılması və ya ləğv olunması hesabına istehsalın artırılması ehtiyatlarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Ayrı-ayrı istehsal sahələrində, texnoloji əməliyyatlarda bir növ məhsul üzrə zay məhsuldan itkilər və onun həcmi natural ifadədə müəyyən edilir. Zay məhsulun xüsusi çəkisi, zay hesab edilən və yararlı

məhsulun tərkibində zay məhsulun tutduğu xüsusi çəkisi ilə səciyyələndirir. Zay məhsulun faizi isə zay məmulatın yararlı məmulata nisbəti ilə müəyyən edilir.

Dəyər göstəriciləri sistemində zay məhsulun həcmninə və ondan dəyən zərərin mütləq və nisbi göstəriciləri fərqləndirilir. Zay məhsulun pul ifadəsində həcmi qəti olaraq zay hesab olunan məhsulların hazırlanmasına çəkilən xərclərin və habelə zay məhsulun əlavə emalı xərclərinin cəmi ilə müəyyən olunur. Zay məhsuldan itgilərin mütləq həcmi isə onun mütləq məbləğindən təqsirkarlardan tutulan məbləğlər və qəti olaraq zay hesab olunan məmulların mümkün istifadəsindən (onların loma verilməsindən, tullantı kimi istifadəsindən) əldə olunan vəsait qədər az olacaqdır.

Zay məhsulun və ondan baş verən itgilərin nisbi səviyyəsi müvafiq mütləq göstəricinin həmin dövrdə istehsal olunan ümumi məhsulun maya dəyərində nisbətə hesablanır.

Misal: Maşınqayırma zavodunda rüb ərzində aşağıdakı məlumat vardır. (mln.manatla):

Ümumi məhsul istehsal maya dəyəri ilə.....	1600
Qəti zay edilən məmulların maya dəyəri.....	24
Zay məhsulun əlavə emalı xərcləri.....	8
Qəti zay məhsulun mümkün istifadə dəyəri.....	7
Malsatanlardan keyfiyyətsiz mal göndərməyə görə tutulmuşdur.....	6,4
Təqsirkar şəxslərdən zay məhsula görə tutulmuşdur.....	0,6

Həmin məlumata görə hesablayaq:

1) zay məhsulun mütləq həcmi:

$$24+8=32 \text{ mln.man.};$$

2) nisbi ifadədə zay məhsulun həcmi

$$\frac{32 \times 100}{1600} = 2\%;$$

3) zay məhsuldan itgilərin həcmi
 $32-(1+6,4+0,6)=24$ mln.man.;

4) zay məhsuldan itgilərin həcmi nisbi ifadədə
 $\frac{24 \times 100}{1600} = 1.5\%$ olar.

Müəssisədə istehsalın səmərəliliyinin müntəzəm olaraq artırılmasının ən mühüm şərtlərindən biri onun işinin ahəngdarlığıdır, yəni məhsul buraxılışı və satışının müəyyən olunmuş qrafiklərə tam uyğun olmasıdır. Müəssisənin işinin ahəngdarlığı pozularsa, bu onun istehsal və maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərəcəkdir. Ahəngdarlığın pozulması müəssisədə avadanlıqların və işçi qüvvəsinin müəyyən vaxtda boş dayanmasına, əmək haqqının israfına, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, zay məhsulun artmasına, istehsal güclərindən tam istifadə olunmamasına səbəb olur.

Məhsul buraxılışı, yüklənməsi və satışının ahəngdarlığını statistik öyrənərkən iki sual meydana çıxır: məhsulun ölçülməsi üsulu və ahəngdarlıq göstəricilərinin seçilməsi məsələsi. Müəssisələrdə çox vaxt ahəngdarlığı öyrənmək üçün məhsulun pul ifadəsində həcminə dair məlumatdan istifadə olunur. Lakin ayrı-ayrı sexlərdə və istehsal sahələrində natural, şərti-natural ölçü vahidlərindən və habelə görülən işlərin həcminə dair norma-saatlardan (məsələn, maşınqayırma sexlərində) istifadə etmək olar.

Məhsul buraxılışının ahəngdarlığını səciyyələndirmək üçün göstəricilərin seçilməsi məsələsi daha mürəkkəbdir. Ədəbiyyatlardan və bir sıra müəssisələrin iş təcrübəsindən məlumdur ki, bu məqsədlə çoxlu müxtəlif göstəricilərdən istifadə oluna bilər. Lakin bəzi göstəricilər ancaq faktiki məlumatlardan istifadə olunmasına, başqaları isə faktiki məlumatın planla müqayisəsinə əsaslanır.

Ancaq hesabat məlumatları əsasında qurulan göstəricilər ahəngdarlığı deyil, məhsul buraxılışının bərabər surətdə olub-

olmadığını səciyyələndirir. Məhsulun ahəngdar buraxılışı və ya satışı dedikdə öyrənilən dövrün hər bir hissəsində məhsulun müəyyən olunmuş plan tapşırığına dəqiq uyğun gəlməsi başa düşülür. Məhsul buraxılışının bərabərliyi isə öyrənilən dövrün bərabər hissələrində bərabər surətdə məhsul istehsalı deməkdir. Məhsul buraxılışının bərabərliyini səciyyələndirmək üçün ən sadə üsul ay ərzində istehsal olunan məhsulun ümumi həcmində hər on günlükdə buraxılan məhsulun tutduğu xüsusi çəkisinin hesablanmasıdır. Əgər müəssisə bərabər surətdə işləyirsə, hər on günlükdə aylıq məhsulun 33,3%-i qədər məhsul istehsal etməlidir. Bunu faktiki məhsul buraxılışının on günlüklər üzrə faizi ilə müqayisə etməklə məhsul istehsalının nə dərəcədə bərabər (müntəzəm) olduğunu qiymətləndirmək olar. Məhsul buraxılışının müntəzəmliyini müəyyən etmək üçün variasiya əmsalından da istifadə oluna bilər.

Məhsul buraxılışının ahəngdarlığını öyrəndikdə isə məhsul buraxılışına dair faktiki və plan məlumatları qarşılıqlı əlaqədə götürülür. Ahəngdarlıq dedikdə öyrənilən dövrün hər bir hissəsində məhsul buraxılışının plana nə dərəcədə uyğun olması başa düşülür. Müntəzəmlik dedikdə isə dövrün bərabər hissələrində eyni miqdarda məhsul buraxılışı başa düşülür.

Ahəngdarlığın pozulma dərəcəsini ölçmək üçün ahəngdarlıq əmsalından istifadə olunur. Ahəngdarlıq əmsalını hesablayarkən kəsrin surətində məhsul buraxılışı planı yerinə yetirildiyi halda, məlumat plan səviyyəsində, yerinə yetirilmədikdə isə onun faktiki həcmi götürülüb planla müqayisə edilir. Ahəngdarlıq əmsalını aşağıdakı düsturla hesblamaq olar:

$$\Theta_{ahəng} = \frac{\Sigma q \left(\frac{fakt}{plan} \right)}{\Sigma q_{plan}}$$

Burada $\Sigma q \left(\frac{fakt}{plan} \right)$ faktiki və plan məlumatlarından çeşidlilik

prisipinə əsasən seçilmiş məhsul göstəricilərinin cəmini;

Σq_{plan} - plan üzrə məhsul buraxılışının həcmi göstərir.

Müəssisənin məhsul buraxılışının ümumi həcmi üzrə planı ödəməklə hər hansı bir məhsul çeşidi üzrə planı ödəməməsi həmin məhsulu istehlak edən başqa müəssisələrin işini çətinləşdirir, həmin məhsula olan tələbatın ödənilməməsinə səbəb olur. Odur ki, planda istehsalı nəzərdə tutulan çeşidlərdən heç olmasa biri üzrə plan yerinə yetirilməzsə, müəssisə üzrə bütövlükdə məhsul buraxılışı planı yerinə yetirilməmiş sayılır. Statistika çeşidlilik üzrə planın yerinə yetirilmə dərəcəsini hesablayarkən kəsrin surətində faktiki məhsul buraxılışı plandan əlavə istehsal edilmiş hissəni nəzərə almadan götürülür. Məhsul buraxılışı üzrə plan tam və artıqlaması ilə yerinə yetirildikdə istehsalın həcmi 100%, plan kəsirlə ödənildikdə isə faktiki istehsalın həcmi götürülür, alınan nəticələr toplanaraq 100-ə vurulur və plan səviyyəsinə bölünməklə çeşidlilik üzrə planın yerinə yetirilmə səviyyəsi müəyyən edilir.

Cədvəl 29

Ayaqqabı fabrikində yanvar ayında ayaqqabı istehsalı (min cütlə)

Məhsulun çeşidləri	Məhsul istehsalı		Çeşidlilik planının yerinə yetirilməsinə hesablanır
	plan üzrə	faktiki	
Kişi ayaqqabısı	100	110	100
Qadın ayaqqabısı	120	120	120
Uşaq ayaqqabısı	80	70	70
Cəmi	300	300	290

Ayaqqabı istehsalı üzrə planın yerinə yetirilməsi faizini hesablayaq:

$$1) \text{ adi qayda ilə } \frac{(110 + 120 + 70) \times 100}{100 + 120 + 80} = 100\%;$$

$$2) \quad \begin{array}{llll} \text{çeşidliliyi} & & \text{nəzərə} & \text{almaqla} \\ \frac{(100 + 120 + 70) \times 100}{100 + 120 + 80} = \frac{290}{300} = 96.7\%; & & & \end{array}$$

Azərbaycan Respublikasının və başqa MDB ölkələri Statistika Komitələrinin dərc etdikləri sənaye məhsulu göstəriciləri mülkiyyət formasından və tabeçiliyindən asılı olmayaraq sənaye və qeyi-sənaye müəssisə və təşkilatlarının və habelə ev təsərrüfatlarının istehsal etdikləri məhsulların həcmi səciyyəlidir. Respublikamızın sənaye məhsuluna sənaye müəssisələrində hasil edilən məhsullarla yanaşı qeyri-sənaye təşkilatlarının balansında olan köməkçi sənaye istehsalının məhsulları da daxil edilir.

Sənaye məhsulunun dəyərində həm özünə məxsus olan xammal və materiallardan, həm də sifarişçilərin xammal və materiallarından hazırlanan hazır məmulatların dəyəri, özünün istehsalı olan yarımfabrikatların dəyəri (zavoddaxili dövriyyənin dəyərini çıxmaqla) və habelə kənara görülən sənaye xarakterli işlərin dəyəri daxil edilir.

Sifarişçilərin xammal və materiallarından hazırlanan məhsullar emalın dəyəri həcmində, yəni onların verdiyi xammal və materialların dəyərini çıxmaqla götürülür. Sənaye xarakterli işlərə: avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin, mexanizmlərin və başqa məhsulların təmiri və təkmilləşdirilməsi, başqa müəssisələrdə hazırlanan məmulatların tam hazır vəziyyətə gətirilməsi üzrə əməliyyatlar, sifarişçilərin avadanlıqlarının quraşdırılması, sazlanması və işə salınması işləri daxil edilir. Sənaye məhsulunun həcmi zavod üsulu ilə, yəni ümumi dövriyyədən zavoddaxili dövriyyəni çıxmaqla hesablanır.

Beləliklə, sənaye məhsulunun tərkibinə:

- satılmış məhsulların dəyəri;
- barter üsulu ilə verilən məhsulların dəyəri;
- müəssisənin öz qeyri-sənaye təşkilatlarına verilən məhsulların dəyəri;
- öz işçilərinin əmək ödənişinə verilən məhsulların dəyəri;
- humanitar yardım kimi başqa təşkilatlara verilən məhsulların dəyəri;
- satılmamış hazır məhsul ehtiyatlarının artması;

-bitməmiş istehsal qalıqlarının artması daxil edilir.

Sənaye məhsulunun dəyəri müəssisələrin buraxılış qiymətləri ilə ƏDB-siz qiymətləndirilir.

Sənaye məhsulu fiziki həcmnin dinamikasını öyrənmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Məsələn, əvvəllər sənaye müəssisələri statistika orqanlarına verdikləri hesabatda sabit qiymətlərlə məhsulun dəyərini bilavasitə müəssisənin özündə hasil edilən məhsulların miqdarını mərkəzləşdirilmiş qaydada müəssisəyə çatdırılan sabit qiymətlərə vurmaqla müəyyən edirdilər.

Məhsulların dəyərinin sabit qiymətlərlə müəyyən edilməsinin hazırda tətbiq olunan başqa bir metodu natural göstəricilər metodundan ibarətdir. Onun mahiyyəti məhsulun fiziki həcm indeksinin məhsulların istehsalının natural ifadədə həcminə dair məlumat əsaslanmasından ibarətdir. Bu metodu o sahələrdə tətbiq etmək olar ki, həmin sahələrdə məhdud çeşiddə məhsullar istehsal olunur və məhsulların keyfiyyətində dəyişikliklər cüzdür. Bu metodu tətbiq etmək üçün məhsul istehsalının ümumi həcmində ayrı-ayrı məhsulların xüsusi çəkisinə dair məlumat olmalıdır.

Misal: Fərz edək ki, A sahəsində cəmi 5 məmulat istehsal olunur və onların natural ifadədə əsas və cari dövrlərdə istehsalına dair məlumat əsasən aşağıdakı indekslər hesablanmışdır. 1-ci məmulat üzrə – 105%, 2-ci məmulat üzrə 107%, 3-cü məmulat üzrə – 92%, 4-cü məmulat üzrə -100%, 5-ci məmulat üzrə -115%. Əgər bu beş növ məmulatın hamısı eyni xüsusi çəkiyə malikdirsə, həmin sahənin orta fiziki həcm indeksi: $(105+107+92+100+115):5=104,9\%$ olar. Əgər məmulatlar müxtəlif xüsusi çəkiyə malikdirsə, məsələn, 50,20,10,5 və 15%, onda orta indeks:

$$(105 \times 50 + 107 \times 20 + 92 \times 10 + 100 \times 5 + 115 \times 15) : 100 = 107\%$$

olar. Məhsul çeşidlərinin kifayət qədər çox olduğu və məhsulun keyfiyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verən sənaye sahələrində sabit qiymətlərdə məhsulun dəyəri qiymət indekslərinin köməyi ilə cari qiymətlərdə məhsulun dəyərini defilyasiya etməklə həyata keçirilir. Həmin məqsədlər üçün qiymət

indeksəri, seçilmiş mallar metodunun köməyi ilə hesablanır. Həmin sahənin məhsulları üzrə orta indeks seçilən mallar üzrə orta qiymətləri hesablamaqla mümkündür.

Beləliklə, sənayenin ayrı-ayrı sahələrində məhsulun fiziki həcm indekslərini hesblayarkən adətən müxtəlif metodlar (natura göstəriciləri metodu, defilyator metodu, birbaşa qiymətləndirmə metodu və s.) tətbiq olunur. Sənayenin ayrı-ayrı sahələri üzrə fiziki həcm indekslərinə dair məlumat bütövlükdə sənaye məhsulu üzrə orta fiziki həcm indeksini hesablamaq üçün əsas götürülür. Bu halda sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi:

$$Jq_{1.0.} = \frac{\sum J_{i.1.0.} W_{i.0.}}{\sum W_{i.0.}} \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

Burada $Jq_{1.0.}$ - sənaye məhsulunun əsas dövrə nisbətən hesabat dövründə fiziki həcm indeksini;

$J_{i.1.0.}$ - i sahəsinin məhsulunun fiziki həcm indeksini;

$W_{i.0.}$ - əsas dövrdə sənaye məhsulunun ümumi həcmində i sahəsi məhsulunun xüsusi çəkisini göstərir.

Sənaye məhsulunun orta fiziki həcm indeksini hesablamaq üçün başqa düsturdan da istifadə oluna bilər:

$$J_q = \frac{\sum q_{i.1.} P_{i.0.}}{\sum q_{i.0.} P_{i.0.}}$$

Burada $q_{i.1.}$ - cari dövrdə i sahəsi məhsulunun miqdarını;

$q_{i.0.}$ - əsas dövrdə i sahəsi məhsulunun miqdarını;

$P_{i.0.}$ - i sahəsi məhsulunun qiymətini göstərir.

Bəzi ölkələrdə sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksini hesablayarkən əsasən əlavə edilmiş dəyər göstəricisindən istifadə olunur. ƏED-in fiziki həcm indeksini hesablamaq üçün

adətən yuxarıda verilən 1-ci indeksin düsturundan istifadə olunur, lakin çəki kimi sənayenin ümumi əlavə edilmiş dəyərində müvafiq sahələrin xüsusi çəkisindən istifadə olunur. Respublikamızda sənaye məhsulu göstəricisi ilə yanaşı yüklənmiş məhsul göstəricisindən də istifadə olunur ki, bu göstərici hesbaat dövründə pulun daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq istehlakçılara yüklənib yola salınmış məhsulların və habelə sifarişçilərin qəbul etdiyi görülmüş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin dəyərini səciyyələndirir. Yüklənmiş məhsullar göstəricisi istehsal olunmuş məhsulların həcmindən müəssisənin anbarlarında olan hazır məhsulların qalığının dəyişməsi qədər fərqlənir.

7.4. Kənd təsərrüfatı məhsulu statistikas

Kənd təsərrüfatı sahəsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarını (ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı müəssisələrini, onların balansında olan elmi-təcrübə və köməkçi təsərrüfatları, əhalinin təsərrüfatlarını) və habelə kənd təsərrüfatına xidmət edən idarə və təşkilatları (aqrrokimyəvi, baytar, meliorativ) əhatə edir. Buna uyğun olaraq kənd təsərrüfatının buraxılışı hesablanarkən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi və göstərilən kənd təsərrüfatı xarakterli xidmətlərin dəyəri nəzərə alınmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları aid edilir.

Natural ifadədə bitkiçilik məhsulu göstəricilərinə kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi yığımı və məhsuldarlığı aid edilir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün əkin sahəsindən, çoxillik ağac-əkmələrdən və biçənəklərdən faktiki toplanan məhsula ümumi yığım deyilir. Onun həcmi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mühasibat və statistika hesabatlarının məlumatına əsasən müstəqim hesablama yolu ilə müəyyən edilir. Kəndli (fermer) təsərrüfatlarında və şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda əldə olunan ümumi yığım isə ev təsərrüfatlarının seçmə yolu

ilə büdcələrinin tədqiqi materiallarına əsasən hesablama yolu ilə müəyyən edilir.

Natural ifadədə heyvandarlığın məhsulu göstəricilərinə aşağıdakılar daxil edilir:

1) kənd təsərrüfatı heyvanlarının bəslənməsindən gündəlik əldə olunan xam məhsullar (süd, yun, yumurta və s.);

2) mal-qara və quşların bölyüdülməsi məhsulları (bala əldə olunması, cavanların böyüməsi və çəki artımı);

3) arıçılıq məhsulları (bal, mum və s.);

4) balıqçılıq məhsulları;

5) baramaçılıq məhsulları.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının buraxılışına:

1) kənd təsərrüfatı istehsalçılarının buraxılışı (əhalinin təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsulların dəyəri də daxil olmaqla);

2) kənd təsərrüfatına xidmət edən aqrokimyəvi, baytar və başqa idarə və təşkilatların göstərdiyi xidmətlərin dəyəri daxil edilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları məhsulunun tərkibində cari ildə əldə olunan bitki və heyvan mənşəli xam məhsulların dəyəri uçota alınır. Xam məhsulların emalı nəticəsində əldə olunan məhsullar (un, yağ, pendir, başqa süd məhsulları) və habelə heyvanların kəsilməsindən alınan məhsullar (ət, piy və s.) kənd təsərrüfatı məhsullarına aid edilmir, sənaye məhsulu hesab olunur.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsul buraxılışı ümumi dövriyyə üsulu ilə hesablanır. Bu o deməkdir ki, özünün istehsalı olan məhsulların təsərrüfatdaxili istehlakı da buraxılışın tərkibinə daxil edilir. Məsələn, təsərrüfatda istehsal olunan və öz daxili ehtiyaclarına sərf olunan taxıl, yem bitkilərinin məhsulları, buzovlara içirilən süd və sairə də ümumi buraxılışa daxil edilir.

İl ərzində kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi buraxılışı faktiki qüvvədə olan qiymətlərdə hesablanarkən hazır kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini və habelə bitməmiş istehsal qalığının il ərzində artmasını (+), azalmasını (-) toplamaqla

müəyyən edilir. Bu zaman satılan məhsullar ortasatış qiymətləri ilə, təsərrüfatdaxili məqsədlərə sərf olunan məhsullar isə maya dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Bitkiçilik məhsullarının dəyərinə:

1) cari ildə əldə edilən kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsulunun dəyəri (kənd təsərrüfatı bitkiləri əkin materiallarının dəyərini də daxil etməklə);

2) cavan çoxillik ağac-əkmələrin basdırılması və böyüdülməsinə çəkilən xərclər;

3) il ərzində bitməmiş istehsal qalığının dəyişməsi (artması əlavə olunur, azalması isə çıxılır) aid edilir.

Kənd təsərrüfatında bitməmiş istehsal payızlıq dənli bitkilərin səpininə və dondurma şumuna çəkilən xərclərdən ibarətdir.

Heyvandarlıq məhsullarının dəyərinə:

1) il ərzində mal-qaranın böyüdülməsi məhsullarının (balanın, heyvanın çəki artımının və böyüməsinin) dəyəri;

2) heyvanların bəslənməsindən alınan xam məhsulların (südü, yunun, yumurtanın, balın, balığın) dəyəri daxil edilir.

Milli iqtisadiyyat sahələrinin beynəlxalq təsnifatına (BSST) əsasən kənd təsərrüfatına xidmət göstərən idarə və müəssisələr də kənd təsərrüfatına aid edilir, onların gördükləri işlərin dəyəri isə kənd təsərrüfatı məhsuluna daxil edilir. Müstəqil Dövlət Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu dövriyyə metodu ilə hesablanır. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə isə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun hesablanmasında «milli fermalar» metodu tətbiq edilir. Həmin metoda görə ölkənin kənd təsərrüfatına böyük bir ferma kimi baxılır və buna görə də ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi həcmi hesablanarkən ayrı-ayrı fermalar arasındakı və ferma daxilindəki məhsulun bütün axını çıxılır. Başqa sözlə desək, «milli ferma» metodu ilə kənd təsərrüfatı məhsuluna ancaq sonrakı satış üçün ticarət təşkilatlarına verilən məhsullar, emal üçün sənaye müəssisələrinə verilən məhsullar, ixracata verilən məhsullar, fermerlərin son istehlakına və hazır məhsullar ehtiyatının artmasına gedən

məhsullar və habelə bitməmiş istehsal qalıqlarının artması daxil edilir.

Bizim vətən statistikamızda kənd təsərrüfatının son məhsulunun hesablanmasına dair fikirlərə rast gəlmək olar ki, bu «milli ferma» metodu ilə oxşardır. Lakin kənd təsərrüfatının son məhsulu göstəricisi rəsmi statistikada tətbiq olunmadı. Bu göstəricidən bəzi analitik işləmələrdə və habelə kənd təsərrüfatı məhsulunun beynəlxalq müqayisələrində istifadə olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsulu göstəricisi cari və müqayisəli qiymətlərdə hesablanır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini cari qiymətlərdə hesablayarkən məhsulların müxtəlif kanallarla və müxtəlif qiymətlərlə satılması da nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatında böyük həcmdə qeyri-əmtəəlik məhsullar vardır və buna görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının cari qiymətlərdə hesablanmasının daha səmərəli metodu balans metodudur. Balans metodu əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə balanslar sisteminin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur ki, onlar da natural və dəyər ifadəsində tərtib olunmaqla məhsulların həcminə və onların istifadəsinin ən mühüm istiqamətlərinə dair məlumatları özündə əks etdirir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini müqayisəli qiymətlərdə hesablayarkən birbaşa qiymətləndirmə metodundan istifadə olunur, yəni istehsal edilən məhsulların miqdarı sabit qiymətlərə vurulur. Kənd təsərrüfatında belə metodun tətbiqi ona görə mümkündür ki, burada məhdud çeşiddə məhsullar istehsal olunur və hər növ məhsuldan istehsalın natural ifadədə həcminə dair məlumat vardır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcm indekslərini hesablamaq üçün Laspeyresin düsturundan istifadə olunur:

$$J_q^L = \frac{\sum q_1 P_o}{\sum q_o P_o} \quad \text{və yaxud} \quad J_q^L = \frac{\sum i_q q_o P_o}{\sum q_o P_o}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Avropa ölkələrinin statistikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını və sahənin iqtisadiyyatını təhlil etmək üçün iqtisadi hesablar istemi tərtib olunur. Həmin hesablarda kənd təsərrüfatında baş verən iqtisadi proseslərin ən mühüm aspektlərinə dair qarşılıqlı əlaqədar olan məlumatlar verilir. Məsələn, əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi ehtiyatı və müxtəlif məqsədlər üçün onlardan istifadəyə dair məlumatlara əsasən bir sıra analitik göstəriciləri və hər şeydən əvvəl son məhsul göstəricisini hesablamaq olar. İqtisadi hesablar həm də aralıq istehlakı və əlavə edilmiş dəyəri hesablamaq üçün tərtib olunur. Qərbi Avropa ölkələrində istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsulunun əsas göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni belə göstərmək olar:

- A – kənd təsərrüfatının son məhsulu;
- B – aralıq istehlak;
- V – bazar qiymətlərində ümumi əlavə edilmiş dəyər;
- S – subsidiyalar;
- D – istehsala vergilər;
- E – istehsal amilləri üzrə qiymətləndirilən ümumi əlavə edilmiş dəyər (V+S-D).

7.5. Sair sahələrin məhsulu statistikasi

Tikinti: Tikintiyə aşağıdakı fəaliyyət sahələri aid edilir:

- podrat və təsərrüfat üsulu ilə tikinti, quraşdırma və başqa işləri görən təşkilatlar;
- bina və tikililərin əsaslı təmirini həyata keçirən, əhalinin sifarişi ilə mənzil tikən və təmir edən təşkilatlar;
- istismar qazmasını həyata keçirən təşkilatlar;
- layihə axtarış təşkilatları;
- tikinti təsərrüfatını idarə edən təşkilatlar;
- mənzilləri, bağları və təsərrüfat binalarını sifarişlə tikən və təmir edən şəxslər.

Tikinti uzun istehsal siklinə malik olduğundan onun məhsulunun dəyəri istehsal olunduqca mərhələlər üzrə uçota alınır. Tikintinin məhsulunun dəyəri bina və tikililərin inşası üzrə işlərin dəyəri və habelə fərdi yaşayış evlərinin tikintisi üzrə işlərin dəyəri kimi hesablanır. Həmin işlərə aiddir:

- tikinti-quraşdırma işləri;
- geoloji-kəşfiyyat, qazma və layihə-axtarış işləri;
- torpaqların yaxşılaşdırılması üzrə işlər, irriqasiya və meliorasiya işləri;
- bina və tikililərin əsaslı təmiri;
- bina və tikililərin podrat üsulu ilə görülən cari təmiri;
- fərdi yaşayış evlərinin və başqa tikililərin inşası.

Tikintinin məhsulunun dəyərini hesablayarkən istehsal metodu tətbiq olunur, yəni subpodratçıların baş podratçılar üçün gördüyü işlərin dəyəri görülən işlərin dəyərinin bir hissəsi kimi götürülür.

Tikinti məhsulunun dəyəri əsaslı tikinti statistikasının məlumatlarına əsasən müəyyən edilir. Əsas məlumat mənbələrinə aiddir:

1. Obyektlərin, əsas fondların istifadəyə verilməsi və əsaslı vəsait qoyuluşunun istifadə olunması haqqında hesabat (2-tikinti, 2-əsaslı tikinti aylıq və illik);
2. Podrat işlərin yerinə yetirilməsinə dair hesabat (1-əsaslı tikinti);
3. Sosial-mədəni təyinatlı obyektlərin istifadəyə verilməsi haqqına hesabat (1-əsaslı tikinti);
4. İstehsal tikililərinin vəziyyəti haqqında hesabat (8-əsaslı tikinti);
5. Əsaslı tikinti haqqında hesabat (3-əsaslı);
6. Əsaslı tikinti üçün mühəndis axtarışları və lahiyələşdirmə təşkilatlarının fəaliyyəti haqqında hesabat (4-əsaslı tikinti).

Həmin hesabatlarda tikinti fəaliyyətini və investisiya proseslərini səciyyələndirən əsas göstəricilər: əsaslı qoyuluş; əsas fondların işə salınması; müəssisənin öz gücü ilə görülmüş podrat işlərinin həcmi verilir.

Əsaslı qoyuluş – investisiyanın ümumi həcmində əhəmiyyətli yer tutan əsas fondların yaradılmasına investisiyadır. Əsaslı tikinti statistikasında onun tərkibinə aşağıdakı iş növləri və məsrəflər daxil edilir:

-tikinti işləri, avadanlıqların quraşdırılması işləri, tikinti smetasında nəzərdə tutulan avadanlıqların, alətlərin və inventarların əldə olunması xərcləri, tikinti smetasına daxil edilməyən maşın və avadanlıqlara xərclər, müəyyən tikinti obyektlərinə aid edilən sair əsaslı işlər və layihə-axtarış, geoloji-kəşfiyyat və qazma işlərinə, mədəni-texniki işlərin görülməsinə, çoxillik ağac əkmələrin basdırılması və böyüdülməsinə çəkilən xərclər. Əsaslı tikinti statistikasında əsaslı qoyuluş anlayışı MHS-dəkindən (əsas kapitalın ümumi yığımı) fərqli başa düşülür. MHS-də əsas kapitala (əsas fondlara) istehsal prosesində dəfələrlə istifadə olunan və istənilən aktivə qoyuluşlar aid edilir. Əsaslı qoyuluşların tərkibində uçota alınan bina və tikililərin, maşın və avadanlıqların əldə olunması və çoxillik ağac-əkmələrin salınması xərcləri ilə yanaşı, əsas kapitalın ümumi yığımına: damazlıq məqsədləri və məhsul (süd, yun və s.) əldə etmək üçün mal-qaranın əldə olunması və bəslənilib böyüdülməsi xərcləri; müəyyən tikinti obyektləri ilə bilavasitə əlaqədar olmayan geoloji-kəşfiyyat işlərinə xərclər; EHM-in proqram təminatı üçün çəkilən xərclər; əyləncəli janrda əsərlərin orijinalının, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılmasına və əldə edilməsinə çəkilən xərclər daxil edilir. Podrat müqaviləsi üzrə iş görən tikinti təşkilatlarının fəaliyyətini səciyyələndirən əsas göstəricilərdən biri podrat işlərin həcmidir. Onun həcmi bütün maliyyələşdirmə mənbələri hesabına baş, müstəqim və subpodrat müqavilələri üzrə görülən tikinti-quraşdırma işlərinin, əsaslı və cari təmir üzrə və habelə sair podrat işlərinin dəyərinin cəmi kimi hesablanır.

Müəssisə və təşkilatların həyata keçirdikləri yeni tikinti məhsulunun dəyəri obyektlərin, əsas fondların işə salınması və əsaslı qoyuluşun istifadəsinə dair hesabatın məlumatına əsasən müəyyən edilir.

Həmin hesabatda faktiki dəyər üzrə müəyyən olunan və sifarişçilər tərəfindən ödənilən görülmüş əsaslı qoyuluşun həcminə dair məlumat verilir ki, ondan tikinti məhsulunun dəyərinə daxil edilməyən bəzi ünsürlər çıxılır. Onlara aşağıdakılar aid edilir: maşın və avadanlıqların dəyəri; çoxillik ağac-əkmələrin salınmasına xərclər; dərin kəşfiyyat quyularına xərclər; tikintinin əsas fondlarının ləğv olunmasından itkilər; əsas fondların dəyərini artırmayan xərclər, məsələn, tikilən müəssisələr üçün kadrların hazırlanması xərcləri. Eyni zamanda tikinti məhsulunun dəyərinə əsaslı qoyuluşa daxil edilməyən bəzi ünsürlər daxil edilir: bina və tikililərin əsaslı təmirinə xərclər; podrat üsulu ilə görülmən bina və tikililərin cari təmirinə xərclər.

Nəqliyyat və rabitə. Bu sahəyə dəmiryolu, avtomobil, boru kəməri, dəniz, hava nəqliyyatı, daxili su, şəhər elektrik nəqliyyatı, yol təsərrüfatı daxildir. Həm ümumi istifadədə olan nəqliyyatın, həm də idarədaxili nəqliyyatın işi öyrənilir.

Nəqliyyat müəssisəsinin fəaliyyətini səciyyələndirən və nəqliyyat statistikasında işlənilib hazırlanan əsas göstəricilərə yük-dövriyyəsi, sərnişin dövriyyəsi və daşımalardan əldə olunan gəlir aid edilir: Nəqliyyatın yük dövriyyəsi yüklərin daşınması üzrə işlərin həcmi əks etdirir. O ton-km-lə ölçülür və daşınan yükün tonla miqdarını daşıma məsarifinə (km-lə) vurmaqla müəyyən edilir.

Nəqliyyatın sərnişin dövriyyəsi sərnişinlərin daşınması üzrə işlərin həcmi səciyyələndirir. O sərnişinlərin sayını nəqliyyatın hər növü üzrə daşıma məsafəsinə vurmaqla hesablanır və sərnişin – km-lə ifadə olunur. Daşımalardan əldə olunan gəlir isə nəqliyyat müəssisələrinin yük və sərnişin daşınmasından, yük göndərənlərə və sərnişinlərə göstərilən əlavə xidmətlərdən, nəqliyyat vasitələrinin icarəyə verilməsindən, yükləmə-boşaltma və nəqliyyat – ekspedisiya işlərindən, iqtisadiyyat sahələrində aviasiyanın tətbiqindən və s. əldə olunan məbləğlərin cəmi ilə müəyyən olunur.

Nəqliyyatın məhsulunun dəyəri yük və sərnişin daşımalarından əldə olunan gəlirlərin iş və xidmətlərdən pul mədaxi-

linin cəmi ilə müəyyən olunur. Həmin məlumatlar nəqliyyat müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətinə dair hesabatlarında və habelə məhsul (iş, xidmət) istehsalına və satışına çəkilən xərclərə dair hesabatlarda verilir.

Yol təsərrüfatı məhsulunun dəyəri avtomobil yollarının cari təmiri, saxlanması üzrə görülən işlərin dəyəri kimi hesablanır. Bundan ötəri həmin işləri görən təşkilatların hesabatlarından və habelə həmin işlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas mənbə olan dövlət büdcəsindən kənar yol fondu vəsaitlərinin xərclənməsinə dair məlumatlardan istifadə olunur.

Rabitənin (poçt, telefon, teleqraf, televiziya xidmətinin) ümumi buraxılışı onların müxtəlif institusion vahidlərə göstərdikləri xidmətlərə görə əldə etdikləri vəsaitdən xərclədikləri istisna xərclərini çıxmaqla hesablanır.

Ticarət sahəsinə: daxili topdansatış və pərakəndə satış; xarici ticarət; mədəni-məişət təyinatlı əşyaların və təsərrüfat inventarlarının prokatı; kinofilmlərin və videofilmlərin prokatı; birjalarnın, broker, makler və diler kontoralarının, agentliklərin, ticarət evlərinin və mərkəzlərinin vasitəçilik xidmətləri daxil edilir.

Ticarət fəaliyyətini səciyyələndirən əsas göstərici mal dövriyyəsidir. Bu alıcılara satılan malların dəyərini və eyni zamanda satıcıların pul mədaxilini və malların əldə olunmasına alıcıların xərclərini əks etdirir. Topdan və pərakəndə ticarət üçün ayrıca hesablanan mal dövriyyəsinin ümumi həcmi müxtəlif satış kanalları üzrə mal dövriyyəsi ibarət olmaqla ticarət müəssisələrinin və bazarın pul mədaxilindən ibarətdir. Mal dövriyyəsinin həcmi ticarət statistikasından təəffindən müəyyən edilir. İri və orta ticarət təşkilatları mal dövriyyəsinə dair hər ay hesabat verirlər, kiçik müəssisələr üzrə isə hər rüb keçirilən seçmə müşahidələrindən istifadə olunur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının və başqa istehlak mallarının bazarlarda satışının həcmi də rüblük seçmə müşahidəsinə əsasən müəyyən edilir.

Ticarətin məhsulu onun harada və kim tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq ticarət fəaliyyətinin nəticələrini əhatə edir.

Ticarət məhsulunun dəyəri ticarət əlavəsindən asılıdır ki, bu da satılmış malların satış qiyməti ilə alış qiymətinin fərqi kimi müəyyən edilir. Ticarət əlavəsi ticarət müəssisəsinin ümumi gəlirini təşkil edir ki, bu da tədavül xərclərinin örtülməsinə və mənfəətin yaranmasına istifadə olunur.

İctimai iaşə müəssisələrinin (yeməxanaların, restoranların, çayxanaların və s.) ümumi buraxılışı (əsas qiymətlərdə) onların mal dövriyyəsinə bərabər götürülür (məhsullara subsidiyaları çıxmaqla vergiləri və əlavə dəyər vergisini daxil etmədən).

Maliyyə, kredit və sığorta –bank işini və sığorta fəaliyyətini, pensiya təminatını, qiymətli kağızlar və kredit bazarındaki maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətini əhatə edən sahədir. Həmin sahələrin buraxılışına bankların, sığorta kampaniyalarının, pensiya fondlarının, investisiya institutlarının (maliyyə brokerlərinin, investisiya kompaniyalarının və fondlarının), valyuta və fond birjalarının, qiymətli kağızlarla və valyutalarla əməliyyat aparən sair maliyyə vasitəçilərinin xidməti daxil edilir.

Bankların və başqa maliyyə-kredit idarələrinin xidmətlərinin buraxılışı:

1. Maliyyə vasitəçilərinin dolayı yolla ölçülən xidmətlərinin;

2. Başqa maliyyə xidmətləri dəyərinin cəmi kimi müəyyən edilir.

Maliyyə vasitəçiliyi xidməti maliyyə kredit təşkilatları tərəfindən bir institusion vahidlərin müvəqqəti sərbəst pül vəsaitini cəlb etməkdən və həmin vəsaitləri başqa institusion vahidlərin istifadəsinə verməkdən ibarətdir (depozitləri cəlb etməklə vekselləri, istiqrazları və başqa qiymətli kağızları buraxmaqla). Maliyyə vasitəçilərinin cəlb etdikləri vəsait üçün əldə etdikləri faizlər kreditorlara ödədikləri faizləri təmin etməli və üstəlik onlara öz cari xərclərini ödəməyə və mənfəət

götürməyə imkan verməlidir. Burada maliyyə vasitəçilərinin aldığı və verdikləri faizlərin fərqi ilə onların xidmətlərinin dəyəri müəyyən edilir.

Başqa maliyyə xidmətlərinin buraxılışı (məsələn, kassa-hesablama xidməti, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, lizinq əməliyyatları, depozit xidmətləri, məsləhətlər) göstərilən xidmətlərə görə alınan haqqın və ya komisyona yığımının məbləği ilə müəyyən edilir.

Sığorta işi – iqtisadi şəraitin qeyri-sabitliyinə qarşı təminatın verilməsinə xidmət edir. İqtisadiyyat sahəsi kimi sığortanın məhsulu müəyyən bədbəxt hadisələr baş verdikdə institusion vahidlərin əmlak marağını qorumaq üçün onlara maliyyə yardımını göstərməyə təminat verməkdən ibarətdir.

Sığortalayan sığorta haqqından ibarət olan ödənişə görə öz üzərinə öhdəlik götürür ki, müəyyən bədbəxt hadisə baş verdikdə dəyən zərəri tam və ya qismən ödəsin. Sığorta haqqı ilə sığorta ödənişi arasındakı müvəqqəti fərq, sığorta kompaniyalarına xeyli vəsait toplamağa imkan verir. Həmin kompaniyalar sığortalananlar qarşısındakı öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün daxil olan mükafatlar hesabına sığorta ehtiyatlarını yaradırlar. Deməli, sığorta kompaniyalarının sərəncamında olan sığorta ehtiyatları mahiyyətə sığortalananlara məxsus olan pul vəsaitlərinin məcmuudur.

Sığortalama xidmətinin buraxılışı – cari dövrdə əldə olunan sığorta mükafatlarının cəmindən ibarətdir.

Qeyri-dövlət pensiya fondlarının xidmətlərinin buraxılışı da analoji sxema üzrə hesablanır. Dövlət pensiya fondlarının xidmətləri qeyri-bazar buraxılışına aid edilir. Bu onların cari xərclərinin məbləği ilə ölçülür və «Dövlət idarələri» sektoruna aid edilir.

7.6. Məhsulun dinamikasının öyrənilməsi. Defilyator indeksləri haqqında anlayış

Sosial-iqtisadi statistikanın mühüm vəzifələrindən biri də bir sıra illər üzrə məhsulun dinamikasını öyrənməkdən ibarətdir.

rətdir. Müəssisələrin işini qiymətləndirmək üçün uzun müddət dəyər ifadəsində məhsulun həcm göstəricisi ümumi məhsul hesab olunurdu. Bu göstərici sənaye müəssisələrində zavod üsulu ilə, yəni ümumi dövriyyədən zavoddaxili dövriyyəni çıxmaqla, kənd təsərrüfatı müəssisələrində isə ümumi dövriyyə metodu ilə hesablanırdı. Məhsulun dinamikasını öyrənmək üçün sabit (müqayisəli) qiymətlərdən istifadə olunurdu. Əvvəllər statistika təcrübəsində müəyyən ilin qiyməti 10-15 il ərzində müqayisəli qiymət kimi tətbiq olunurdu. Lakin keçən əsrin 90-cı illərində inflyasiya proseslərinin geniş vüsət aldığı şəraitdə ümumi məhsul həm cari ilin qiymətləri ilə, həm də əvvəlki ilin qiymətləri ilə qiymətləndirməklə göstərilir. Belə olan halda uzun dövr, məsələn, 5 və ya 10 il ərzində ümumi məhsulun dinamikasını öyrənmək üçün dinamika sıralarının qovuşmasından, yəni zəncirvari qiymət indekslərindən istifadə olunur.

Misal: Müəssisədə ümumi buraxılış 2005-ci ildə əvvəlki ilin qiyməti ilə 5842,0 milyon manat, 2006-cı ildə isə həmin qiymətlərlə 6250,0 mln. manat, cari ilin qiymətlərində isə 67125 milyon manat olmuşdur. 2007-ci ildə müəssisənin ümumi buraxılışı 2006-cı ilin qiymətləri ilə 7212,4 milyon manat olmuşdur. Deməli, 2005-ci illə müqayisədə buraxılış in-

deksi $\frac{2006 - ci\ il}{2005 - ci\ il} = \frac{6250.0}{5842.0} = 1.070$ və ya 107,0% olar.

2006-cı illə müqayisədə isə ümumi buraxılış indeksi

$\frac{2007 - ci\ il}{2006 - ci\ il} = \frac{7212.4}{6712.5} = 1.074$ və ya 107,4% olmuşdur.

2005-ci ildə ümumi məhsulun dinamikasını 2006-cı illə müqayisədə səciyyələndirmək üçün həmin iki indeksin hasilini tapmaq lazımdır ki, buna müxtəlif müqayisəli qiymətləri tətbiq etməklə indeks sıralarının qovuşması deyilir:

$1,07 \times 1,074 = 1,149$ və ya 114,9%.

Deməli, 2005-ci ildəkinə nisbətən 2007-ci ildə ümumi buraxılışın həcmi 14,9% artmışdır.

Məhsulun dinamikasını öyrənərkən istehsal göstəriciləri müqayisəli qiymətə iki üsulla keçirilə bilər: 1. birbaşa yenidən qiymətləndirmə metodu ilə; 2. indeks metodunun köməyi ilə; bu metodun mahiyyəti defilyator qiymət indeksindən istifadə olunmasına əsaslanır.

Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) defilyatoru cari qiymətlərdə ÜDM-un müqayisəli qiymətlərdə ÜDM-a nisbəti ilə hesablanır. Defilyator qiymət indeksini hesablamaq üçün cari qiymətlərdə ÜDM-u ümumi qiymət indeksinə bölmək lazımdır:

$$J_{\ddot{U}DM} = \frac{\ddot{U}DM_1}{J_p} = \frac{\Sigma q_1 P_1}{\Sigma q_1 P_o}$$

Burada, $J_{\ddot{U}DM}$ – defilyator qiymət indeksini;
 $\ddot{U}DM_1$ – cari qiymətlərdə ümumi daxili məhsulu;
 J_p – ümumi qiymət indeksini göstərir.

VIII FƏSİL

ƏMTƏƏ VƏ XİDMƏTLƏR BAZARI STATİSTİKASI

8.1. Əmtəə tədavülü və xidmətlər sferası anlayışı. Əmtəə dövriyyəsinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Əmtəələr istehsaldan son istehlakçıya hərəkəti prosesində tədavül sferasından keçirlər ki, onun funksiyası malları bir coğrafi məntəqədən digərinə çatdırmaqdan, əmtəə-pul mübadiləsinə təşkil etməkdən ibarətdir. Bu zaman mallar üzərindəki mülkiyyət hüququ bir iqtisadi vahiddən digərinə keçir, tədavül sferası isə təşkilatçı satıcı ilə alıcı arasında vasitəçi rolunu oynayır. Malın satışı anı zaman və məkanca həmişə onun fiziki yerdəyişməsi ilə üst-üstə düşür. Malın alqı-satqısı onun yerləşdiyi yeri dəyişmədən bir neçə dəfə baş verə bilər.

İstehsal olunan mallar tədavül prosesində son istehlakçıya çatmamış öz sahibini bir neçə dəfə dəyişir. İstehsalçı ilə son istehlakçı arasında bir neçə vasitəçi ola bilər ki, onların rolu malların fiziki (ərazicə) və iqtisadi (bir mülkiyyətçidən digərinə) hərəkətini təşkil etməkdən ibarətdir. Ticarət vasitəçilərinə tək-cə malı sonrakı satış üçün alan firmalar və xüsusi şəxslər deyil, həm də bir-birini tapmaqda alıcıya və satıcıya kömək edən iqtisadi vahidlər (maklerlər, brokerlər və b.) aid edirlər. Mal sahibinin dəyişməsi ilə müşayiət olunan hər bir alqı-satqı aktı, malın hərəkəti prosesində bir mərhələdir və bu mərhələlərin sayı mərhələlilik adlanır. Mərhələlilik əmsalının həddindən çox olması nə istehsalçıya, nə də istehlakçıya əlverişli deyildir. Bu istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, mal ehtiyatının yığılıb qalmasına və satışın ixtisarına səbəb olar.

Əmtəə dövriyyəsinin həcmi, quruluşu və dinamikası göstəriciləri əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən mühüm

göstəricilərdən hesab olunur. onun statistik öyrənilməsi zərurəti də elə bununla izah olunur.

Əmtəə və xidmətlər bazarı statistikanın əsas vəzifələrini belə müəyyən etmək olar:

1. Əmtəə dövriyyəsinin həcmi, quruluşunu və dinamikasını müəyyən etmək;

2. Əmtəə ehtiyatlarının göstəricilər sistemini və onların hesablanması metodologiyasını işləyib hazırlamaq;

3. Əmtəə dövriyyəsinin mal ehtiyatları ilə təmin olunması, mal göndərmə və məhsul satışı göstəricilərini hesablamaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək;

4. Kənd təsərrüatı məhsulları tədarükünün həcmi və dinamikasını tədqiq etmək;

5. Yük dövriyyəsi statistikasının göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaq və təhlil etmək;

6. Rabitə sferasının əliyyətinə səciyyələndirən göstəricilər dairəsini müəyyən etmək və təhlil etmək.

Tədavül statistikasının predmeti malların istehsalçılardan istehlakçılara fiziki və iqtisadi yerdəyişməsi proseslərini kəmiyyətə səciyyələndirməkdən ibarətdir.

8.2. Əmtəə dövriyyəsinin kateqoriyaları

Əmtəə və xidmətlər bazarı statistikasının mərkəzi göstəricisi mal dövriyyəsidir. Mal dövriyyəsi dedikdə, əmtəə və xidmətlərin son istehlakçılara iqtisadi hərəkəti prosesindəki bütün mərhələlərdə mal satışının dəyər ifadəsində həcmi başa düşülür. Ona: mal kütləsinin dəyəri; satıcıların pul mədaxili; alıcıların mal əldə etməsinə xərclərinin göstəricisi kimi baxmaq olar. Həmin göstərici iqtisadiyyatın təhlilinin müxtəlif istiqamətlərində geniş tətbiq olunur. Onun köməyi ilə ticarət müəssisələrinin böyüklüyü, ticarət şəbəkəsinin quruluşu, bazarın vəziyyəti ilə inkişafı səciyyələndirilir. Satışdan pul mədaxili göstəricisi kimi mal dövriyyəsi ticarət müəssisələri fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Həyat səviyyəsi statistikasında mal dövriyyəsi əhalinin mal

əldə etməsinə pul məsrəflərinin məbləğini ölçmək və habelə fərdi istehlakın səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Nəhayət, makroiqtisadi statistikada ÜDM-u son istifadə metodu ilə hesablayarkən mal dövriyyəsi, ev təsərrüfatlarının son istehlaka xərclərini hesablamaq üçün götürülür. Əgər malların qiymətini P , miqdarını q və mal dövriyyəsinə O hərfləri ilə işarə etsək, onda $O = \sum P \cdot q$ olar.

Mal dövriyyəsinin quruluşu aşağıdakı istiqamətlər üzrə öyrənilir: 1) natural-maddi tərkibinə görə (mal qrupları üzrə); 2) satılan malların iqtisadi təyinatına görə (istehsal vasitələrinin satışı, istehlak mallarının satışı, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə). Mal dövriyyəsinin həcmi ərazi bölgələri və mülkiyyət formaları üzrə də qruplaşdırılır.

Hər bir alqı-satqı sövdasında iki tərəf iştirak edir: satıcı və alıcı. Satıcının kim olmasından asılı olaraq, istehsalçıların mal dövriyyəsi ilə ticarət vasitəçisinin mal dövriyyəsi fərqləndirilir. İstehsalçıların mal dövriyyəsi tədavül sferasına cəlb olunan mal kütləsini əks etdirir və malların satışı anlayışına uyğun gəlir.

Alıcının kim olmasından asılı olaraq mal dövriyyəsinin dörd kateqoriyası: topdansasatış, pərakəndəsətış, ümumi dövriyyə və xalis dövriyyə fərqləndirilir.

Topdandövriyyə – bu istehsalçıların malları iri partiyalarla satışından və ticarət vasitəçilərinin sonrakı satış üçün malları başqa vasitəçilərə və habelə öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kütləvi istehlakçılara (məsələn, sonrakı emal üçün xammal və materialların satışı, avadanlıqların və təsərrüfat inventarlarının idarə və təşkilatlara satışı, malların ixracat üçün satışı və s.) satışından ibarətdir.

Pərakəndə mal dövriyyəsi - bu malların bütün satış kanalları vasitəsilə: ticarət müəssisələri, ictimai iaşə müəssisələri, poçt rabitəsi müəssisələri, yanacaq doldurma stansiyaları, apteklər, bazarlar və s. vasitəsilə əhaliyə nəqd pula satışının ümumi məbləğidir. Əhaliyə kredit kartoçkaları, hesablaşma çeşkləri, əmanətçilərin hesabından köçürmə üzrə, poçt vasi-

təsilə haqqı ödənilməklə satılan mallar da pərakəndə mal dövriyyəsinə daxil edilir.

Ümumi mal dövriyyəsi - bu malların istehsalçılardan istehlakçıya çatana kimi hərəkəti zamanı bütün satışların ümumi məbləğidir. O topdan və pərakəndə satışın cəminə bərabərdir. Əgər qiymətlər sabit qalarsa, ümumi mal dövriyyəsinin həcmi satılan malların miqdarından və malların hərəkəti prosesində mərhələlərin sayından asılıdır. Ümumi mal dövriyyəsinin həcmi təkrarsatışın sayı ilə birbaşa mütənasibdir. Əgər ümumi mal dövriyyəsi eyni malın təkrar satışının məbləğini çıxsaq, **xalis mal dövriyyəsi** alarıq.

Xalis mal dövriyyəsi – bu malların sonuncu satışdır ki, onun nəticəsində mallar bölgənin və ya ticarət firmasının mal tədavülü sferasından çıxır. Ümumi mal dövriyyəsi xalis mal dövriyyəsinə bölməklə malların hərəkətinin **mərhələlilik (həlqəlilik) əmsalı** hesablanır. Bu malların istehsalçıdan istehlakçıya çatana kimi orta hesabla neçə mərhələdən keçdiyini (yəni neçə dəfə alınıb-satıldığını) göstərir.

8.3. Əmtəə dövriyyəsinin həcmi, quruluşu və dinamikasının statistik öyrənilməsi

Bazar statistikasının mərkəzi göstəricisi əmtəə dövriyyəsidir. Ondan bazar konyunkturasını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. əmtəə dövriyyəsinin həcmi tədqiq etməklə statistika pul tədavülünü nizamladımağa və əhalinin həyat səviyyəsinin necə dəyişdiyini öyrənməyə imkan yaradır.

Sosial-iqtisadi statistika əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi müəyyən etməklə ölkədə və ya ayrı-ayrı bölgələrdə ticarətin inkişaf səviyyəsini və əhalinin maddi rifahının necə dəyişdiyini izləməyə imkan verir. bu məqsədlə bir sıra nisbi göstəricidən istifadə olunur: 1) əhalinin hər nəfərinə düşən mal dövriyyəsinin həcmi- bu göstərici həm pərakəndə mal dövriyyəsi, həm də ayrı-ayrı mal və xidmətlər üzrə hesablanıla bilər:

$$D = \frac{MD}{\bar{S}}$$

burada MD - mal dövriyyəsinin həcmi;

\bar{S} - əhalinin orta sayını göstərir.

2) mal dövriyyəsinin quruluşu, mal dövriyyəsinə keyfiyyətə səciyyəvləndirən əsas göstərici olmaqla burada ümumi mal dövriyyəsində istehsal vasitələrinin, istehlak mallarının və xidmətlərin xüsusi çəkisinin hesablanması və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bazarın tarazlığının əsas göstəricisi kimi məhsul və xidmətlərin ümumi satışında əhalinin sosial qruplarının hissəsinin müəyyən olunması tələb olunur;

3) mal dövriyyəsinin ümumi həcmində mal qruplarının xüsusi çəkisi aşağıdakı düsturla hesablanıla bilər:

$$d_i = \frac{P_i q_i}{\sum_i^n P_i q_i}$$

burada $P_i q_i$ - ayrıca i malının satışının həcmi;

$\sum_i^n P_i q_i$ - ümumi mal dövriyyəsinin həcmi;

n – malların və ya mal qruplarının sayını göstərir.

4) iki mal növünün (mal qruplarının) satışının nisbəti:

$$\Theta_{a/b} = \frac{P_a q_a}{P_b q_b}$$

burada $P_A q_A$ - A malının satışının həcmi;

$P_B q_B$ - B malın satışının həcmi göstərir.

Mal dövriyyəsinin inkişafı dinamik prosesdir. Mal dövriyyəsinin dinamikası göstəriciləri nəinki bazarın vəziyyətini və inkişafını qiymətləndirməyə, həm də işgüzar

fəallığı səciyyələndirməyə imkan verir. Mal dövriyyəsi dinamikasının təhlilində indeks metodundan geniş istifadə olunur. Mal dövriyyəsi indeksi – satılmış mallar məcmusunun əsas dövrə nisbətən hesabat dövründə miqdar və qiymət amilləri hesabına necə dəyişməsinə səciyyələndirən nisbi göstəricidir:

$$J_{MD} = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$$

Mal dövriyyəsinin fiziki həcm indeksi $J_{q(MD)} = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0}$

düsturu ilə hesablanır.

Mal dövriyyəsinin dəyişməsinə qiymət amilinin təsiri isə qiymət indeksinin aqrekat düsturunun köməyi ilə hesablanır:

$$J_{P(MD)} = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

burada – P_0 və P_1 - uyğun olaraq əsas və hesabat dövründə satılan malların qiymətlərinin səciyyəsini;

q_1 – hesabat dövründə satılan malların miqdarını göstərir.

8.3. Mal dövriyyəsi sürətinin dinamikasının statistik öyrənilməsi

Mal dövriyyəsinin sürəti mal qrupları üzrə bir-birindən fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq orta dövriyyə sürətinə iki amil: ayrı-ayrı mal qrupları üzrə dövriyyə sürətinin dəyişməsi və dövriyyənin quruluşunun dəyişməsi təsir göstərir. Deməli, mal dövriyyəsinin orta sürətinin dəyişməsi təhlil edilərkən bu amillərdən hər birinin təsiri ayrıca müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə indeks metodundan geniş istifadə olunur. Bunu aşağıdakı misalla izah edək.

Cədvəl 29

Mal qrupları üzrə əmtəə dövriyyəsi, mal ehtiyatı və mal dövriyyəsinin sürəti (yarım il üzrə)

Mal qrupları	Mal dövriyyəsi (min man.)		Orta mal ehtiyatı (min man.)		Mal ehtiyatının quruluşu (%-lə)		Mal dövriyyəsinin sürəti		Dövriyyə sürəti indeksi $J^n = \frac{n_1}{n_0}$
	2004 v_0	2005 v_1	2004 c_0	2005 c_1	2004 d_0	2005 d_1	2004 n_0	2005 n_1	
A	4000	6710	800	1220	24,2	31,1	5,0	5,5	1,10
B	5400	7700	900	1100	27,3	28,1	6,0	7,0	1,17
V	6400	6400	1600	1600	48,5	40,8	4,0	4,0	1,00
Yekun	15800	20810	3300	3920	100,0	100,0	4,8	5,3	1,11

Bu məlumatdan göründüyü kimi mal dövriyyəsinin sürəti «A» qrupu üzrə 10%, «B» qrupu üzrə 17% artmış, «V» mal qrupu üzrə isə dəyişilməz qalmışdır. Mal dövriyyəsinin orta sürətini (\bar{n}) hesablayaq:

$$2004\text{-cü ildə } \bar{n} = \frac{\Sigma V}{\Sigma C_o} = \frac{15800}{3300} = 4.8 \text{ dəfə};$$

$$2005\text{-ci ildə } \frac{\Sigma V_1}{\Sigma C_1} = \frac{20810}{3920} = 5.3 \text{ dəfə}.$$

2004-cü ilə nisbətən 2005-ci ildə dövriyyənin orta sürəti indeksi

$$J \bar{n} = \frac{\bar{n}_1}{\bar{n}_o} = \frac{5.3}{4.8} = 1.104 \% \text{ olacaqdır.}$$

Beləliklə, mal dövriyyəsinin orta sürəti 2004-cü ildəkinə nisbətən 2005-ci ildə 10,4% artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə mal dövriyyəsinin və mal ehtiyatının nisbətinin necə dəyişdiyini müəyyən edək:

$$J_{\bar{v}} = \frac{\Sigma V_1}{\Sigma V_o} = \frac{20810}{15800} = 1.317 \text{ və yaxud } 131,7\%;$$

$$J_{\bar{c}} = \frac{\Sigma C_1}{\Sigma C_o} = \frac{3920}{3300} = 1.188 \text{ və yaxud } 118,8\%.$$

Deməli, tədqiq olunan dövrdə mal dövriyyəsinin ümumi həcmi 31,7%, orta mal ehtiyatı isə 18,8% artmışdır. Mal dövriyyəsi sürətinin 10,4 artması A və B qrup əmtələri üzrə dövriyyə sürətinin artması və mal ehtiyatı quruluşunun dəyişilməsi hesabına baş vermişdir. Burada mal dövriyyəsinin orta sürətinin artmasına həm mal qrupları üzrə dövriyyə sürətinin, həm də mal ehtiyatı quruluşunun dəyişilməsinin təsiri müəyyən olunmalıdır. Bu məqsədlə sabit tərkibli və quruluş amilinin təsiri indekslərinin düsturlarından istifadə oluna bilər:

$$J_n^{st} = \frac{\Sigma n_1 c_1}{\Sigma n_o c_1} = \frac{5.5 \times 1220 + 7.0 \times 1100 + 4.0 \times 1600}{5.0 \times 1220 + 6.0 \times 1100 + 4.0 \times 1600} = \frac{20900}{19100} = 1.09$$

Deməli, mal qrupları üzrə dövriyyə sürətinin artması hesabına dövriyyə sürəti orta hesabla 9,0% yüksəlmişdir. He-

sabladığımız indeksin sürətilə məxrəcinin fərqi: $\Sigma n_1 c_1 - \Sigma n_0 c_1 = 20900 - 19100 = 1710$ min manat, mal qrupları dövriyyə sürətinin dəyişməsi hesabına mal dövriyyəsinin mütləq artımının həcmi əks etdirir.

Quruluş amilinin təsiri isə indeksin

$$J_n = \frac{\Sigma n_1 c_1}{\Sigma c_1} : \frac{\Sigma n_0 c_0}{\Sigma c_0} = \frac{\Sigma n_1 c_1}{\Sigma n_0 c_0} : \frac{\Sigma c_1}{\Sigma c_0}$$

düsturunun köməyi ilə

hesablana bilər:

$$J_d = \frac{19100}{15800} : \frac{3820}{3300} = 1.209 : 1.188 = 1.0177 \quad \text{və} \quad \text{ya}$$

101,77%.

Deməli, mal ehtiyatları quruluşunun dəyişməsi hesabına mal dövriyyəsi 2004-cü illə müqayisədə 2005-ci ildə 1,77% artmışdır.

Hesabladığımız indekslərin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edək:

Mal dövriyyəsinin orta sürəti indeksi (J_n) = mal dövriyyəsinin sürəti indeksi (J_v) \times mal ehtiyatlarının quruluşu indeksi (J_d);

$J_n = (J_n \times J_d) = 1,109 \times 1,0177 = 1,1286$ və ya 112,86% olar.

8.4. Mal ehtiyatları statistikasi

Mal dövriyyəsinin fasiləsiz davam etməsinin zəruri şərti mal ehtiyatının olmasıdır. Mal ehtiyatı – satış anına kimi tədavül sferasında olan malların kütləsidir. Üç növ mal ehtiyatı fərqləndirilir:

1. Ticarətin gündəlik tələbatını ödəyən cari mal ehtiyatı;
2. İlin mövsümləri üzrə ticarəti təşkil etmək üçün yaradılan mövsümi mal ehtiyatları;

3. Bölgəyə iki mal daşıma anı arasındakı dövrdə ticarətin normal davam etməsini təmin etmək üçün çətin keçilən regionlarda yaradılan təcili mal ehtiyatları (sığorta ehtiyatı).

Ticarətdə mal ehtiyatları dövriyyə vəsaitlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Mal ehtiyatları mal dövriyyəsinin həcmindən və mallara olan tələb və təklifin nisbətindən asılıdır. Mal ehtiyatının həcmi adətən müəyyən ana, adətən hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına uçota alınır. Mal ehtiyatının orta həcmi adətən xronoloji orta kəmiyyətin düsturunun köməyi ilə hesablanır və orta hesabla hər gün tədavüldə olan malların dəyərini səciyyələndirir.

Mal dövriyyəsinin fasiləsiz davam etməsini təmin etmək üçün mal ehtiyatları müntəzəm olaraq təzələnməlidir. Mal dövriyyəsinin sürəti dedikdə, orta mal ehtiyatının satıldığı vaxt başa düşülür. Mal tədavülünün sürətini səciyyələndirmək üçün:

- a) mal ehtiyatının dövriyyəsinin sayı (n);
- b) bir dövriyyənin davam etmə müddəti (günlə) göstəriciləri hesablanır (t).

$$\text{Birinci göstərici } n = \frac{V}{C}, \text{ ikinci göstərici isə } t = \frac{D}{n}$$

düsturunun köməyi ilə hesablanır.

Burada:

V - mal dövriyyəsinin həcmi,

C - mal ehtiyatının orta həcmi;

D - dövrdəki günlərin sayını;

n - mal ehtiyatı dövriyyəsinin sayını göstərir.

Dövriyyənin mal ehtiyatları ilə təmin olunması göstəricisi isə mövcud mal ehtiyatının normal fəaliyyət üçün neçə günə kifayət etdiyini göstərir:

$$t = \frac{c}{v}$$

Burada,

\bar{t} - dövriyyənin malla təmin olunmasını;

\bar{c} - mal ehtiyatının həcmi;

\bar{v} - bir günlük mal ehtiyatının həcmi göstərir.

Misal: Ticarət müəssisəsinin mal ehtiyatı 1 aprelə 200 milyon manat, 1 maya isə 240 milyon manat olmuşdur. Aprel ayında pərakəndə dövriyyə 440 milyon manatdır. Mal dövriyyəsinin sürətini və dövriyyənin mal ehtiyatı ilə təmin olunmasını təhlil edək:

Mal ehtiyatının orta həcmi $\bar{c} = \frac{200 + 240}{2} = 220$ mln.man.

Dövriyyənin sayı $\bar{n} = \frac{v}{c} = \frac{440}{220} = 2$, yəni aprel ayında mal ehtiyatı iki dəfə təzələnmişdir. Bir dövriyyənin müddəti $\bar{t} = \frac{D}{n} = \frac{30}{2} = 15$ gün olar. Mal dövriyyəsinin malla təmin olun-

ması $\bar{t} = \frac{\bar{c}}{\bar{v}} = 240 : \frac{440}{30} = 240 : 146.7 = 16.4$ gün olar.

Deməli, mal dövriyyəsinin sürəti dəyişməz qaldığı halda mövcud mal ehtiyatı ticarətin 16,4 gün fasiləsiz işini təmin edir.

8.5. Satıcı ilə alıcı arasındakı müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinin təhlili

Mal tədavülü proseslərini öyrənərkən satıcı ilə alıcı arasındakı müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mal göndərilməsinə dair müqavilə bağlanarkən alqı-satqı münasibətinə girən tərəflərin hüquq və vəzifələri, o cümlədən malların miqdarı və çeşidi, keyfiyyət göstəriciləri, qiymətləri, ümumi dəyəri, malın verilmə şərtləri və müddətləri, ödəniş şərtləri və s. müəyyən edilir və müvafiq sənədlərdə təsbit edilir.

Mal göndərmənin faktiki nəticələrinin müqavilə şərtlərilə müqayisə olunması kontrakt üzrə öhdəliklərin nə dərəcədə

yerinə yetirilməsini qiymətləndirməyə imkan verir. Mal göndərmənin miqdarı üzrə müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi təhlil olunarkən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə oluna bilər:

1) Bir növ mal üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin fərdi indeksi;

$$i_q = \frac{q_f}{q_k}$$

2) Müqavilədə sayılan bütün mallar üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin ümumi indeksi:

$$J_{qp} = \frac{\sum q_f P_f}{\sum q_k P_k}$$

Burada, $\sum q_f P_f$ – cari qiymətlərdə mal göndərmənin faktiki həcmi;

$\sum q_d P_d$ – müqavilə (kontakt) üzrə mal satışının həcmi göstərir.

Burada mal göndərmənin faktiki həcmi müqavilədəki həcmdən kənarlaşmasına üç amil təsir göstərir: qiymət səviyyəsi, malların miqdarı və çeşidi.

Əgər müqavilədə bir neçə növ malın göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdursa və onlardan hər biri bir neçə çeşiddən ibarətdirsə, onda çeşid üzrə müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməsi

$$J_{p \text{ çeşid}} = \frac{\sum q_{if} \bar{P}_{if}}{\sum q_{ik} P_{ik}}$$

düsturunun köməyi ilə öyrənilə bilər.

Burada q_{if} – göndərilən malların ($n=1,2,3..$) faktiki çeşidləri üzrə miqdarını;

P_{ik} və P_{if} – uyğun olaraq müqavilə üzrə və faktiki göndərilən mal çeşidlərinin orta qiymətini göstərir.

Kəsrin surəti ilə məxrəcinin fərqi göndərilən bütün malların çeşid amili hesabına həcmdə baş verən fərqin mütləq ölçüsünü göstərəcəkdir.

$$\Delta_{\zeta} = \sum q_{if} P_{if} - \sum q_{ik} P_{ik}$$

Müqavilədə mal göndərmə müddəti qeyd olunduğundan mal satışının ahəngdarlığının təhlili də zəruridir. Ma gön-

dərmə müddətlərinə əməl olunmaması alıcının istehsal fəaliyyətinin pozulmasına səbəb ola bilər ki, bu da son nəticədə onun maliyyə göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də mal göndərmənin ahəngdarlığı, yəni faktiki mal göndərmənin müqavilədə öz əksini tapan mal göndərmə müddətləri ilə müqayisəsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Müqavilədə vaxt fasiləsində müxtəlif həcmdə mal göndərilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu zaman malın daxil olması vaxtı müqavilədə göstərilən şərtlərə uyğun olduğu halda satış ahəngdar hesab edilə bilər. Mal göndərmənin qeyri-bərabərliyi əmsalı orta kvadratik kənarlaşma düsturunun köməyi ilə hesablanıla bilər:

$$\Theta_{q/b} = \frac{\sum(x-100)^2 \cdot q_k}{\sum q_k}$$

Burada $X = \frac{q_f}{q_k} \cdot 100$ - hər bir vaxt fasiləsində (dekada, ay və s.) mal göndərmə indeksini göstərir.

Bu əmsal nə qədər sıfıra yaxın olarsa, deməli, mal bir o qədər ahəngdar göndərilir.

8.6. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü statistikasının əsas göstəriciləri

Əhalinin ərzaq mallarına, sənayenin isə kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatı iki yolla təmin edilə bilər: həmin məhsulların ölkə daxilində istehsalını və tədarükünü təşkil etməklə və habelə xaricdən daşıyıb gətirməklə. Şübhəsiz ki, respublikanın ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək nöqtəyi-nəzərindən kənd təsərrüfatı məhsullarının xaricdən alınması tam məqsədəuyğun hesab edilmir. Çünki xaricdən gələn məhsulların ekoloji baxımdan təhlükəsizliyininə heç bir orqan təminat verə bilmir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü dedikdə həmin məhsulların bilavasitə istehsalçılardan (kənd təsərrüfatı müəs-

sisə və təşkilatlarından və kənd əhalisindən) müxtəlif tədarük təşkilatları (həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər tərəfindən) vasitəsi ilə satın alınması nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüku statistikasında bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının satın alınması üzrə bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur: tədarük olunan məhsulların miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti öyrənilir və təhlil olunur. Tədarükün həcmi təsərrüfat kateqoriyaları və formaları üzrə, bölgələr (rayonlar) və məhsulun növləri (çeşidləri) üzrə uçota alınır. Tədarük edilən məhsulların həcmi, alıcının anbarına müvafiq sənədlərlə (qaimələr, qəbzələr) üzrə daxilolma anına uçota alınır. Bu zaman iki həcm göstəricisindən istifadə edilir: məhsulun fiziki həcmi və məqbul (hesablama) çəkisi. Məhsulun fiziki həcmi dedikdə onun keyfiyyətini nəzərə almadan, sarymaq, tərəzidə çəkmək və müxəlif üsullarla ölçməklə müəyyən olunan çəkisi nəzərdə tutulur. Lakin tədarük olunan məhsulların keyfiyyəti də müəyyən standartlara və müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməlidir. Tədarük edilən südün yağlılıq faizi 3,2 faizdən az olmamalı, sortu I və II sorta, turşuluğu və çirkliliyi müəyyən normaya uyğun gəməlidir. Məhsulun keyfiyyət göstəriciləri standartdan kənarlaşdıqda onun fiziki həcmi mütənasib olaraq azaldılır və beləliklə onun məqbul çəkisi fiziki çəkisindən xeyli aşağı hesablanır. Misal: süd zavodunda hesabat ayında müxtəlif istehsalçılardan 200 ton inək və camış südü qəbul edilmiş və laboratoriya analizi vasitəsi ilə həmin südün faktiki orta yağlılıq 3,1 % olmuşdur. Lakin qüvvədə olan standarta görə qəbul edilən südün yağlılığı 3,2%-dən az olmamalıdır. Deməli, tədarük edilən südün fiziki çəkisi 200 ton olduğu halda, məqbul çəkisi 193,75 ton ($\frac{200 \times 3.1}{3.2}$) olacaq. Bu o deməkdir ki, təhvil verilən süd üçün

tədarükçülər istehsalçılara 193,75 ton südə görə haqq hesablayacaqlar. Bununla əlaqədar olaraq tədarük edilən məhsulların keyfiyyətinin səviyyəsi də müvafiq göstəricilərlə öyrənilməli və təhlil olunmalıdır. Belə bir göstərici keyfiyyət əmsali və keyfiyyət indeksidir. Bizim misalda südün keyfiyyət əmsali

$$\Theta_k = \frac{q_m}{q_f} = \frac{193.75}{200.0} \text{ və ya } 96,88\% \text{ olacaqdır.}$$

Burada q_m - məhsulun məqbul çəkisini,

q_f - məhsulun fiziki çəkisini göstərir.

Tədarük olunan məhsulların keyfiyyətinin dinamikası isə

$$I_k = \frac{q_{m1}}{q_{f1}} : \frac{q_{m0}}{q_{f0}} \text{ və ya } I_k = \Theta_{ki} : \Theta_{ko} \text{ düsturunun köməyi ilə}$$

öyrənilə bilər. Əgər əsas dövrdə tədarük edilən südün keyfiyyət əmsalı 0,92, hesabat dövründə isə 0,96-dırsa, onda keyfiyyət indeksi $I_k = 0,96 : 0,92 = 1,0435$ və ya 104,35 % olar. Deməli, tədarük edilən südün keyfiyyəti əsa dövrə nisbətən hesabat dövründə 4,35% yüksək olmuşdur.

Tədarük edilən məhsulların keyfiyyətini çoxlu əlamətlər (göstəricilər) səciyyələndirir. Lakin statistikada bu əlamətlərdən ən çoxu 2-3-ü əsas götürülür. Bir neçə məhsul üzrə tədarükün keyfiyyətinin dinamikası isə hesabi orta indeksin düsturu ilə hesablanı bilər.

$$J_k = \frac{\sum i_k q_o P_o}{\sum q_o P_o}$$

Burada i_k – fərdi keyfiyyət indekslərini göstərir.

Tədarük statistikasında ilk öncə məhsulların miqdarı uçota alınır və onun fiziki həcmnin dinamikası öyrənilir. Bu zaman bizə məlum olan fiziki həcm indeksinin düsturlarından istifadə edilir:

$$I_q = \frac{q_1}{q_0}; \quad J_q = \frac{\sum q_1 P_o}{\sum q_0 P_o}; \quad J_q = \frac{\sum i_q q_o P_o}{\sum q_o P_o}$$

8.7. Yük dövriyyəsi statistikasının əsas göstəriciləri

Nəqliyyat ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını səciyyələndirən infrastruktur sahələrindən biridir. O, sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsi, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, trans-

milli layihələrin reallaşması, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq son illərdə sabit inkişaf etməkdədir.

XX əsrin həyata keçirilən ən böyük iqtisadi layihələrdən biri olan TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi respublikamızın iqtisadiyyatının və eləcə də nəqliyyat sektorunun inkişafında ciddi rol oynamaqdadır.

Yük dövriyyəsi dedikdə malların ərazidə bir coğrafi məntəqədən digərinə müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə daşınıb aparılması nəzərdə tutulur və aşağıdakı göstəricilərlə öyrənilir:

1) daşınılan yüklərin miqdarı, tonla (q);

2) yük dövriyyəsinin həcmi (Σql);

3) yüklərin orta daşıma məsafəsi: $\bar{l} = \frac{\Sigma ql}{\Sigma q}$

4) daşımanın orta sıxlığı: $\bar{q} = \frac{\Sigma ql}{\Sigma l}$

5) orta daşıma müddəti: $\bar{t} = \frac{\Sigma tq}{\Sigma q}$

6) orta daşıma sürəti, km/saat: $v = \frac{\Sigma lq}{\Sigma tq}$

Yük dövriyyəsinin həcmi – daşınılan yükün miqdarını (q) yüklə gedilən məsafəyə (l) vurub, alınan nəticələri cəmləməklə (Σql) hesablanır.

Daşımanın orta məsafəsi – tok km-lə yük dövriyyəsinin həcmi daşınılan yükün tonla miqdarına bölməklə hesablanır.

Daşımanın orta sıxlığı – yük dövriyyəsinin yolun uzunluğuna nisbəti ilə müəyyən edilir.

Orta daşıma vaxtı – yükün daşıma üçün qəbulu anından boşaldılma anına kimi keçən günlərin sayını əks etdirir.

Daşımanın orta sürəti – yükün orta hesabla bir gündə neçə km-ə daşındığını göstərir.

8.8. Rabitə statistikasının əsas göstəriciləri

Rabitə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan milli iqtisadiyyat sahələrindən biridir. Onun ənənəvi sahələri – poçt, telefon, teleqraf, radio, televiziya ilə yanaşı bir sıra sahələri də yaranmış və sürətlə inkişaf etməkdədir: mobil telefon, percer, trank, sürətli poçt-kuryer, internet və s.

Rabitə statistikasının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Rabitə vasitələrinin sayı;
2. Rabitə xidmətinin həcmi.

Son 10 ildə respublikada həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində rabitə sektoru sürətlə inkişaf etmiş və onun iqtisadiyyatda rolu xeyli artmışdır. ATS-lərin sayı 1995-ci ildəkinə nisbətən 2005-ci ildə 86 vahid, onların ümumi tutumu 1,8 dəfə, telefon aparatlarının sayı 67,1 %, mobil telefon abonentlərinin sayı 934 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə şəhərlərarası danışıq məntəqələrinin sayı 2 dəfə, şəhərlərarası taksofonların sayı 20%, şəhərlərası telefon danışıqlarının sayı 10,6 dəfə, İnternet qoşulmalarının sayı isə 21 dəfə artmışdır. Tədqiq olunan dövrdə radio-televiziya stansiyalarının sayı 2,5 dəfə, o cümlədən televiziya vericilərinin sayı 2,0, radio vericilərininki 2,8, radio kanallarının sayı isə 5 dəfə artmışdır.

Rabitə statistikasında bir sıra nisbi göstəricilər də, məsələn, əhalinin hər 1000 nəfərinə, hər 100 ailəyə telefon aparatlarının və mobil telefonların sayı da hesablanır. Respublikada 1995-2005-ci illərdə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən telefon aparatların sayı 53%, mobil telefonların sayı isə 268,3 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə hər 1000 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı isə 65,0%, şəhərlərdə 68%, kənd yerlərində isə 64,2% artmışdır. Rabitə xidmətlərinin ümumi həcmi 1995-ci ildəki 24,4 milyon manatdan 2005-ci ildə 461,1 milyon manata qədər, yəni 18,9 dəfə artmışdır. Rabitə xidmətləri arasında telefon rabitəsi daha sürətlə inkişaf etmişdir. Burada beynəlxalq standartlara, yüksək texnoloji göstəricilərə uyğun avtomat telefon stansiyalarının qurulması,

simsiz telefon rabitəsinin inkişafı daha sürətlidir. Müasir elektron tipli telefon stansiyaların sayı 1995-ci ildə 16, 2006-cı ilin əvvəlində isə 520 ədəd olmuşdur.

IX FƏSİL

QIYMƏT, TARİFLƏR VƏ İNFLYASIYA STATİSTİKASI

9.1. Qiymət və tariflər haqqında anlayış, onların statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymət mühüm iqtisadi kateqoriyalardan biridir. Makroiqtisadiyyat baxımından qiymətə sahəvi nisbətlər, milli gəlirin bölüşdürülməsi, vergi qoyma və kreditləşdirmə sistemi, istehsal xərclərinin formalaşması qaydası və s. təsir edir. Makroiqtisadiyyat baxımından isə qiymətə təsərrüfat subyektlərinin mənfəətli işləməsini təmin edən bir mexanizm kimi baxılır.

İqtisadi nəzəriyyəyə görə qiymət əmtəələrin hər vahidinin dəyərinin milli və ya beynəlxalq valyuta ilə ifadə olunan dəyəridir.

Qiymətin əmələ gəlməsinin əsasını məhsulun istehsalına və satışına çəkilən xərclər və müəssisənin iqtisadi sikli həyata keçirilməsi üçün əldə edəcəyi mənfəətə dair məlumat təşkil edir.

Qiymət alqı-satqı müqaviləsində məhsul vahidi üçün razılaşdırılmış pul ödənişindən ibarətdir. Qiymətlər müqavilənin başqa şərtləri ilə də: məhsulun növü, miqdarı, keyfiyyəti, mal göndərmə şərtləri, güzəştlər və s. ilə də sıx əlaqədədir.

Qiymət mürəkkəb iqtisadi kateqoriya olduğundan müəssisələrin vəziyyətini, qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etməyə imkan verən göstəricilər sistemindən istifadə etməyi tələb edir. Qiymət statistikasını qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Məhsul və xidmətlərin qiymətləri üzərində statistika müşahidəsini təşkil etmək;
2. Qiymətin müxtəlif növlərini hesablamaq və təhlil etmək üçün müvafiq təsnifat və qruplaşdırmaları işləyib hazırlamaq;
3. Bazar konyukturası göstəricilərini öyrənmək;

4. Qiymətlərin tərkibini, quruluşunu, səviyyəsini və dinamikasını tədqiq etmək;

5. Qiymətin səviyyəsinə təsir edən amilləri aşkar etmək;

6. Əhalinin həyat səviyyəsinin amili kimi və inflyasiya proseslərinin indikatoru kimi qiymətləri öyrənmək.

Qiymət statistikasının göstəricilər sisteminə onun mütləq və orta səviyyəsi, tərkibi və quruluşu, fəmalaşması amilləri, qiymət indeksləri və s. daxildir.

Qiymətin öyrənməsinin informasiya bazası: müəssisə və təşkilatların seçmə tədqiqatından və cari hesabatlarından ibarətdir.

9.2. MHS-də tətbiq edilən qiymətlər və tariflər sistemi

Statistika orqanlarının bütün hesablamalarında və analitik işlərində cari bazar qiymətlərindən və daimi (sabit) qiymətlərdən istifadə olunur. MHS-də milli hesabları tərtib edərkən bütün institusion vahidlər, sektorlar arasında həyata keçirilən iqtisadi əməliyyatlar cari bazar qiymətlərində, yəni bazar əməliyyatlarının həyata keçirildiyi anda mövcud olan qiymətlərlə uçota alınır. Cari bazar qiymətlərinin köməylə istehsal olunan, istifadə edilən və satılan məhsulların ümumi həcmi, sahələr və sektorlar üzrə iqtisadiyyatın quruluşu müəyyən olunur. Cari bazar qiymətlərinə aiddir:

1) faktor dəyəri; 2) əsas qiymətlər; 3) istehsalçının qiyməti; 4) alıcı qiyməti; 5) «fob» qiyməti; 6) «sif» qiyməti.

Sxem 31

Qiymətin tərkibi

Məhsul və xidmətlərin aralıq istehlakı	Əmək ödənişi	Ümumi mənfəət	İstehsal xalis vergilər	Məhsul xalis vergilər	Nəqliyyat - ticarət əlavəsi
Faktor dəyəri					
Əsas qiymətlər					
İstehsalçının qiyməti					
Alıcı qiymətləri					

Faktor qiyməti – istehsalçının məhsul və xidmətlərin hər vahidi üçün əldə etdiyi qiymət olmaqla aralıq istehlakın, əmək ödənişinin və ümumi mənfəətin (ümumi qarışıq gəlirlərin) cəmindən ibarətdir.

Əsas qiymətlər - istehsalçının məhsul və xidmətlərin hər vahidi üçün əldə etdiyi qiymət olmaqla faktor dəyər ilə istehsala görə ödəniləcək hər cürə vergilərin (istehsala görə subsidiyaları çıxmaqla) cəmindən ibarətdir.

İstehsalçının qiyməti - məhsul və xidmətlərin hər vahidi üçün istehsalçının əldə etdiyi qiymət olmaqla əsas qiymətlərlə məhsula görə ödəniləcək vergilərin (əlavə dəyər vergisindən və idxalat vergisindən başqa) cəmindən məhsula görə subsidiyaları çıxmaqla hesablanır.

Alıcının qiyməti – istehsalçının qiymətilə ticarət-nəqliyyat xərclərinin cəmindən ibarətdir. Bu qiymət əlavə dəyər vergisini çıxmaqla alıcı tərəfindən ödənilən qiymətdir.

MHS-də əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) əks olunması xüsusiyyətləri vardır. ƏDV- müəssisədə məşğul olan müxtəlif istehsalçıların bir sıra istehsal prosesləri mərhələlərində məhsula görə tutulan və yığılan vergidir. Məhsul son alıcıya çatana kimi əlavə dəyər vergisi müxtəlif istehsalçılar tərəfindən artan məbləğlə ödənilir. İstehsalçılardan müştərilər tərəfindən hesablanan ƏDV-in bütün məbləğini dövlətə ödəmək tələb olunmur. İstehsalçıların öz aralıq istehlakı və yaxud əsas kapitalın ümumi yığımını üçün əldə etdikləri mal və xidmətlərə görə hesablanan ƏDV-nin çıxılmasına icazə verilir. Beləliklə, bazar istehsalçısı öz xüsusi istehsalı üçün əldə etdiyi məhsullar üçün ƏDV-ni ödəməməlidir.

ƏDV- çıxılan, hesablanan və çıxılmayan əlavə dəyər vergisinə ayrılır. Çıxılan ƏDV- mal və xidmətlərin əldə olunmasına kimi ödənilməli olan ƏDV-dir, istehsalçının müştərilərinə hesabladığı və dövlətə ödənilməli olan ƏDV-dən çıxılmalı olan ƏDV-dir. Hesablanan ƏDV- istehsalçının satışına görə ödənilməli olan ƏDV olmaqla istehsalçının alıcıya təqdim etdiyi hesab-fakturada ayrıca göstərilir. Digər tərəfdən ev təsərrüfatlarının öz son istehlakı və yaxud mənzildən ibarət olan

yığımı üçün ödədiyi ƏDV-si çıxılmayıdır. Qeyri-bazar istehsalçıların (dövlət idarələrinin və yaxud qeyri-kommersiya təşkilatlarının) ödəməli olduqları ƏDV-si də çıxılmayan hesab edilə bilər.

Çıxılmayan ƏDV- alıcı tərəfindən ödənilməli olan və onun öhdəliyindən çıxılmayan ƏDV-dir, yəni büdcəyə faktiki ödənilən ƏDV-dir. Misal: firma 480 milyon manatlıq un almışdır. Ondan məhsulu istehsal olunmuş və satılmışdır – 1200 mln.manat, ƏDV-i 20% təşkil edir. Çıxılan, hesablanan və çıxılmayan ƏDV-ni hesablamalı. Həlli:

1) $480:1,20=400$ mln.man. –ƏDV-siz onun dəyəri;

2) $480-400=80$ mln.man. – un satanlara çıxılan ƏDV-in məbləği;

3) $1200:1,2-1000$ mln.man. – undan hazırlanan məhsulun ƏDV-siz dəyəri;

4) $1200-1000=200$ mln.man. – hesablanan ƏDV-in məbləği;

5) $200-80=120$ mln.man – çıxılmayan ƏDV-in məbləğini, yəni büdcəyə keçiriləcək məbləği göstərir. MHS-də ƏDV-nin qiymətdə «təmiz» üsulla əks olunması tövsiyə olunur, yəni məhsul və xidmətlərin buraxılışının qiymətləndirilməsində ancaq çıxılmayan ƏDV-i nəzər alınmalı, hesablanan və çıxılan ƏDV-i qiymətə daxil edilməməlidir.

Malların ixracı və idxalı konkret alqı-satqı qiymətlərində, yəni «fob» və «sif» qiymətlərində uçota alınır. Kontraktın (müqavilənin) şərtlərindən asılı olaraq həmin qiymətlərə nəqliyyat, sığorta, yükləmə və saxlama xərcləri daxil oluna bilər və yaxud daxil edilməz.

Gömrük statistikasına malların ixracını «fob» qiymətində (ixrac edən ölkənin limanına), malların idxalını isə «sif» qiymətində uçota alır. «fob» sözü, ingilis sözü olmaqla «salonda azaddır» deməkdir. «fob» sözü aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir:

1) İstehsalçının qiymətli mal vahidinin dəyəri;
2) İxracatçı ölkənin sərhəddini keçərkən malla əlaqədar olan bütün xidmətlərin dəyəri (daşıma, sığorta, saxlama, yükləmə və s.);
3) alınan vergi güzəştlərini çıxmaqla ödənilən ixracat

rüsumları, «sif» sözü də ingilis sözü olmaqla dəyər, sığortalama deməkdir. «Sif» qiyməti mal vahidinin dəyərini və malın sığortalanması, təyinat yerinə daşınıb gətirilməsilə əlaqədar olan bütün xidmətləri əhatə edir.

Mal «sif» şərtlərilə satılarkən satıcı malın yüklənib yola salınma limanına qədərki bütün xərcləri ödəməli, gəmini və yaxud yeri sığortalamalı, malın daşınması ilə əlaqədar olan bütün vergiləri ödəməli və onu sığortalamalıdır. «Sif» qiyməti –ixracatçının malı öz ölkəsinin sərhəddinə kimi daşayıb gətirərkən ixracat rüsumlarını və vergiləri ödəməklə mal vahidinin qiymətidir. Beləliklə, «sif» qiymətilə «fob» qiymətinin fərqi, ixracatçı ölkənin sərhəddini keçəndən və idxalatçı ölkənin sərhəddinə çatana kimi malın sığortalanması, daşınması və başqa xidmətlərin dəyərindən ibarətdir.

Məlumat mənbəyi – ölkə sərhəddini keçən mallara tərtib olunan yük-gömrük deklarasiyasıdır. İxrac və idxalın uçotu malın buraxılmasına icazə verən gömrük orqanının göstərdiyi tarixə əsasən aparılır. Malların idxalı və ixracı qiymətlərinə dair gömrük statistikasının məlumatına əsasən tədiyyə balansı və xarici iqtisadi əlaqələr hesabı tərtib olunur. Həmin statistika hesabatları respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətini və inkişafını əks etdirir. Tədiyyə balansında və xarici iqtisadi əlaqələr hesabında MHS-in tövsiyələrinə əsasən malların ixracı və idxalı vahid qiymətlərdən - «fob» qiymətlərindən istifadə olunur.

9.3. Məhsul göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodları

Statistikanın mühüm vəzifəsi MHS-in tövsiyələrinə əsasən məhsul və xidmətləri yuxarıda qeyd olunan bazar qiymətləri vasitəsilə düzgün qiymətləndirməkdən ibarətdir. Məhsulun ümumi buraxılışı istehsalçıların qiymətlərilə, ÜDM son istehlak qiymətlərilə qiymətləndirilir. Məhsul və xidmətlərin bazar buraxılışının qiymətləndirilməsinin əsas prinsipi – bazar qiymətlərindən istifadə olunmasıdır. MHS-in müxtəlif

məlumat mənbələrində göstərilən qiymət haqqında informasiyadan asılı olaraq məhsulun ümumi buraxılışını ayrı-ayrı ünsürlərinin qiymətləndirilməsi metodları nəzərdə tutulmuşdur:

1) Əgər məhsul buraxılışı hazır məmulatlara və bitməmiş istehsal qalıqlarının dəyişməsinə dair məlumata əsasən hesablanırsa, bu halda bazar buraxılışının əsas qiymətlərlə qiymətləndirilməsi tövsiyə olunur. Bu zaman hesabatda məhsul buraxılışına dair məlumat istehsalçının qiymətlərilə göstəridiyindən aşağıdakı hesablaşma aparılmalıdır: istehsalçının qiymətlərində məhsul buraxılışının dəyərindən məhsula görə vergilər çıxılır və üzərinə məhsula görə alınan subsidiyalar əlavə olunur. Bitməmiş istehsal da əsas qiymətlərlə qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə bitməmiş istehsala çəkilən xərclər çevirmə əmsalına vurulur ki, o da aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{Çevirmə əmsalı} = \frac{\text{mənfəətin məbləği}}{\text{hazır məhsulun istehsal xərcləri}}$$

Bu zaman hazır məhsullar əsas qiymətlərdə götürülür. Lakin təcrübədə bitməmiş istehsalın qiymətləndirilməsində hesabat dövrünün orta qiymətləri mərhələlər üzrə hesablanır:

a) hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına toplanmış bitməmiş istehsalın dəyəri müəyyən edilir;

b) bitməmiş istehsala xərclərin məbləği hazır məhsulların əsas qiymətlərinin səviyyəsinə çatdırılır, yəni hazır məhsulların dəyərində mənfəətin xərclərə nisbət ilə müəyyən olunan nisbətdə mənfəət bitməmiş istehsala çəkilən xərclərə əlavə olunur.

2) Məhsul buraxılışı satılmış məhsulun dəyərinə, bitməmiş istehsalın dəyərinin dəyişilməsinə və satılmamış hazır məhsul ehtiyatının həcminə dair məlumata əsasən müəyyən olunduqda buraxılışın həcmi alıcı qiymətlərilə götürülür. Əgər satışa dair məlumat yoxdursa, məhsul buraxılışı istehsalçıların qiymətlərilə götürülür. Əgər məhsul dərhal satılırsa (ehtiyata

keçməmiş), buraxılış istehsalçıların qiymətilə qiymətləndirilir. Əgər ehtiyatdan götürülmüş məhsullar satılırsa, alıcının qiyməti tətbiq olunur. Çünki belə məhsulun satış qiyməti onun istehsalı anındakı qiymətdən xeyli fərqlənə bilər (inflasiya nəticəsində).

Aralıq istehlaka gedən məhsul və xidmətlər onların istehsal prosesində istehlakı anında mövcud olan alıcı qiymətlərilə götürülməlidir. Xüsusilə yüksək inflasiya olan dövrdə aralıq istehlaka gedən məhsulların qiymətində fərq böyük olacaqdır və belə məhsullar əvvəlki əldə olunma qiymətlərilə götürülsə, bu aralıq istehlakın ciddi surətdə azalmasına və mənfəətin süni surətdə artırılmasına səbəb olar. Bu məqsədlə istehsal ehtiyatlarının saxlanması dövründə qiymətlərin orta hesabla dəyişməsinə nəzərə almaqla, mühasibat uçotunun məlumatına əsasən müəyyən olunan aralıq istehlakın həcminə aşağıdakı düsturun köməyi ilə düzəliş verilməlidir:

$$AI_1 = AI_0 \times J_p$$

Burada AI_1 - istehsal ehtiyatlarının saxlandığı müddətdə qiymətlərin orta hesabla dəyişməsinə nəzərə almaqla dəqiqləşdirilən aralıq istehlakın məbləğini;

AI_0 – müəssisənin məlumatına əsasən aralıq istehlakı;

J_p - istehsal ehtiyatlarının saxlandığı dövrdə orta həndəsi düsturla hesablanan orta qiymət indeksini göstərir.

$$J_p = \sqrt[m]{J_1 \times J_2 \times J_3 \times \dots \times J_n}$$

Burada $J_1 \times J_2 \times J_3 \times \dots \times J_n$ – hesabat ilində aralıq istehlaka sərf olunan resursların zəncirvari aylıq indekslərinin hasilidir;

m – il ərzində istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinin sayıdır.

$$m = \frac{AI}{\bar{I}e}$$

Burada \bar{U} - istehsal ehtiyatlarının orta ilik həcmidir. İstehsal ehtiyatlarının saxlanma müddəti: 360 günü dövriyyənin sayına bölməklə hesablanır: $t=360:m$. Ev təsərrüfatlarına (dövlət idarə orqanlarının, səhiyyənin, təhsilin və müdafiənin) pulsuz və yaxud aşağı qiymətlərilə verilən məhsullar onların istehsal xərclərilə qiymətləndirilir. Xərclər aşağıdakı ünsürlərin cəmi ilə müəyyən edilir: aralıq istehlak+əmək ödənişi+əsas kapitalın istehlakı+istehsal prosesində ödənilən xalis vergilər+öz xüsusi binalarından əldə olunan xalis mənfəət.

Özünün istifadəsi üçün istehsal olunan məhsullar və barter üsulu ilə mübadilə olunan məhsullar əsas qiymətlərlə qiymətləndirilir. Əməyin natura ilə ödənilməsinə verilən məhsullar da əsas qiymətlərlə götürülür. Məhsulun ümumi dəyərinin və onun quruluşunun müəyyən edilməsində cari bazar qiymətlərinin müsbət əhəmiyyətini qeyd etməklə bərabər, bu qiymətin bir sıra çatışmamazlıqlarını da göstərməliyik. Göstəricilərin cari bazar qiymətlərilə qiymətləndirilməsi istehsal olunmuş və yaxud satılmış malların və xidmətlərin fiziki həcmnin dəyişməsinə əks etdirmir. Məhsulun istehsalı və satışının fiziki həcmnin dinamikası respublikanın real iqtisadi artım sürətini, əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasını əks etdirir və istehsalın səmərəliliyi göstəricilərinin: əmək məhsuldarlığının, fondveriminin və rentabelliğin hesablanması üçün əsasdır. Bununla əlaqədar olaraq məhsul göstəricilərinin fiziki həcmnin dinamikası ancaq daimi qiymətlərlə öyrənilməlidir. Daimi qiymət kimi müqayisə üçün əsas götürülən ilin orta cari qiymətləri qəbul edilir. MHS-də daimi qiymətlərin hər beş ildən bir dəyişilməsi tövsiyə olunur.

Məhsulu cari qiymətlərdən müqayisəli qiymətə keçirərkən iki metoddan istifadə olunur:

1) birbaşa yenidən qiymətləndirmə metodundan. Bu zaman hesabat dövründə istehsal olunan məhsulların miqdarı müqayisəli qiymətlərə vurulur və alınan nəticələr toplanır;

2) cari qiymətlərdə məhsul göstəriciləri defilyator indeksin köməyi ilə müqayisəli qiymətə keçirilir. Defilyator qiymətlərin məcmu səviyyəsini, yəni il ərzində iqtisadiyyatda qiymətlərin orta səviyyəsini səciyyələndirir:

$$\Sigma P_o q_1 = \frac{\Sigma P_1 q_1}{J_p} \times \Sigma P_1 q_1 : \frac{\Sigma P_1 q_1}{\Sigma P_o q_1}$$

Burada $\Sigma P_1 q_1$ - hesabat dövründə istehlakın cari qiymətlərdə ümumi dəyərini və yaxud əmtəə və xidmətlərin nominal dəyərini;

$$J_p = \frac{\Sigma P_1 q_1}{\Sigma P_o q_1} - \text{qiymət indeksini};$$

$\Sigma P_o q_1$ - hesabat dövründə daimi qiymətlərdə istehlakın ümumi dəyərini göstərir.

9.4. Orta qiymətlərin hesablanması qaydası.

Qiymət və tariflərin quruluşu və dinamikasının öyrənilməsi

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin işləyib hazırladığı qiymət metodologiyası üzrə malların pərakəndə satış qiymətləri və istehlak qiymətləri üzərində daima müşahidə aparılır.

Pərakəndə satış və istehlak qiymətləri arasındakı fərq: a) pərakəndə satış qiymətlərinin əhaliyə satılan malların dəyərini səciyyələndirməsilə və b) istehlak qiymətlərinin isə əhaliyin əldə etdiyi malların və xidmətlərin dəyərini əks etdirməsilə izah olunur. Öz növbəsində əldə olunan malların satışın həc-

mindən fərqlənməsi: 1) malların əhali tərəfindən xaricə daşınması və xaricdən gətirilməsilə; 2) malların kooperativlər və fərdi əmək fəaliyyətilə məşğul olan şəxslər tərəfindən əldə edilməsilə; 3) malların istehsal ehtiyaclarına istifadəsilə; 4) kiçik topdansatışın həcmilə izah edilir. Müşahidənin məqsədi – əhaliyə satılan malların və xidmətlərin qiymət və tariflərini qeydə almaqdan və pərakəndə satış və istehlak qiymətləri indekslərini hesablamaqdan ibarətdir. Müşahidənin təşkili tipik seçmə metoduna əsaslanır, yəni əhalinin müntəzəm olaraq aldığı məhsul sayda mal və xidmətlər tədqiq olunur. Çoxsaylı alqı-satqı əməliyyatlarından ən çox tipik olan hallar götürülür. Müşahidə üçün seçilib götürülən ticarət və pullu xidmət obyektləri əsas götürülür və onlarda qiymətlərin və tariflərin səviyyəsi müntəzəm olaraq qeydə alınır. Baza müəssisələri üzrə qiymətlərə dair toplanan məlumatlar pərakəndə satış və istehlak qiymətləri indekslərini hesablamaq, qiymətin səviyyəsinə dair məlumat almaq və beynəlxalq müqayisələr proqramı üçün istifadə olunur. Adbaad seçilən mallar və xidmətlər yığımı istehlak səbətini təşkil edir ki, bu da müxtəlif gəlir səviyyəsinə malik olan əhali qruplarının istehlak xərclərinin faktiki quruluşunun aşkar edilməsi əsasında formalaşır. Buna görə də istehlak qiymətləri indeksi həm də həyatın dəyəri indeksi adlanır. İstehlak səbətinə mal və xidmətlərin seçilməsi sistemi onunla tamamlanır ki, müxtəlif gəlir səviyyəsi olan ailələr seçilir və onların istehlak xərclərinin quruluşunu müəyyən etmək üçün büdcələrinin uçotu aparılır.

Qiymətlərin qeydə alınması məlumatı pərakəndə satış və istehlak qiymətlərinin orta səviyyəsini və dinamikasını öyrənməyə imkan verir. Burada fərq nədə ibarətdir: pərakəndə satış qiymətləri indeksləri onların qiymətlərinin səviyyəsinə dair məlumatla və pərakəndə mal dövriyyəsinin faktiki illik quruluşuna əsasən müəyyən edilir. İstehlak qiymətləri indeksləri isə mal və xidmətlərin qiymətlərinə və müxtəlif əhali qrupları (seçilmiş ailələr üzrə) istehlakın faktiki quruluşuna dair məlumatla əsasən hesablanır.

Qiymət indekslərini hesablamaq üçün əvvəlcə hər növ mal üzrə orta müqayisəli qiymət müəyyən olunur.

Orta qiymət – eyni adlı malların qiymətlərinin səviyyəsinin ümumiləşdirici səviyyəsidir. İlk məlumatın necə verilməsindən asılı olaraq qiymətin orta səviyyəsi müxtəlif düsturlarla hesablanır:

1) Əgər müxtəlif ticarət müəssisələrində müəyyən növ əmtəənin qiymətinə dair bərabər vasilələrlə məlumat verilsə orta qiymət sadə hesabi orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablanmalıdır:

$$\bar{P} = \frac{\Sigma P}{n}$$

2) Əgər qiymətlər və satışın həcminə (və ya xüsusi çəkisinə) dair məlumat verilsə, onda hesabi orta kəmiyyətin çəkili düsturundan istifadə olunmalıdır:

$$\bar{P} = \frac{\Sigma Pq}{\Sigma q}$$

3) Əgər qiymətlərə satışdan pul mədəxilinə dair məlumat verilsə harmonik orta kəmiyyətin çəkili düsturundan istifadə edilməlidir:

$$\bar{P} = \frac{\Sigma Pq}{\Sigma \frac{Pq}{P}}$$

Burada \bar{P} - orta qiyməti;

q – satışın həcmi;

P – mal vahidinin qiymətini göstərir.

Milli iqtisadiyyatda topdansatış, pərakəndə, satınalma, smeta və başqa qiymətlər tətbiq olunur.

Qiymətlərin təhlilinin əsas istiqamətlərindən biri onun səviyyəsinin dinamikada öyrənilməsidir. Bu məqsədlə müxtəlif müəlliflərin təklif etdiyi fərdi və ümumi indekslərin düsturlarından istifadə edilir. fərdi indeks konkret növ malın qiymətinin dəyişməsinə səciyyələndirir:

$$I_p = \frac{P_1}{P_0}$$

Ümumi qiymət indeksləri isə bir qrup malın qiymətlərinin dinamikasına ümumiləşdirici səciyyə verir.

Paaşenin qiymət indeksi

$$J_p^{\Pi} = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

Laspeyresin qiymət indeksi isə $J_p^L = \frac{\sum P_1 q_0}{\sum P_0 q_0}$ düsturu ilə

hesablanır. Birincidən ticarətdə pərakəndə satış, kənd təsərrüfatında satınalma, tikintidə smeta və ÜDM-un komponentləri qiymətinin dinamikasını öyrənərkən istifadə olunur. İkinci düsturdan isə istehlak qiymətləri indekslərini (İQİ) hesablayarkən istifadə edilir.

Yuxarıda göstərilən aqreqat qiymət indekslərindən istifadə etməklə hesabi orta indekslərin düsturları hesablanabilir:

1) Paaşenin qiymət indeksinin orta harmonik düsturu

$$J_p^{\Pi} = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum \frac{1}{i_p} \cdot P_1 q_1}$$

2) Laspeyresin hesabi orta indeksi

$$J_p^L = \frac{\sum i_p P_0 q_0}{\sum P_{01} q_0}$$

İstehlak qiymətlərinin toplu indeksi

$$J_p = \Sigma J_p^i \cdot d_o^i$$

burada J_p^i – malların ayrı-ayrı qrupları üzrə istehlak qiymətləri indekslərini;

d_o^i - əsas dövrdə əhalinin istehlak xərclərinin ümumi həcmində hər bir mal qrupunun xüsusi çəkisini əks etdirir;

$$d_o^i = \frac{P_o^i q_o^i}{\Sigma P_o q}$$

Statistikada orta qiymətlərin dinamikasının da öyrənilməsi tələb olunur. Bu məqsədlə: dəyişən tərkibli, sabit tərkibli və qurluş amili indekslərindən istifadə edilir.

Dəyişən tərkibli qiymət indeksi

$$J_p^- = \frac{\Sigma P_1 q_1}{\Sigma q_1}; \frac{\Sigma P_o q_o}{\Sigma q_o} \text{ və yaxud } J_p^- = \frac{\Sigma P_1 d_1}{\Sigma P_o d_o}$$

Sabit tərkibli qiymət indeksi

$$J_p^- = \frac{\Sigma P_1 q_1}{\Sigma q_1}; \frac{\Sigma P_o q_1}{\Sigma q_1}; \text{ və yaxud } J_p^- = \frac{\Sigma P_1 d_1}{\Sigma P_o d_1}$$

Quruluş amilinin təsiri indeksi

$$J_d = \frac{\Sigma P_o q_1}{\Sigma q_1}; \frac{\Sigma P_o q_o}{\Sigma q_o}; \text{ və yaxud } J_d = \frac{\Sigma P_o d_1}{\Sigma P_o d_o}$$

Həmin indekslər qarşılıqlı əlaqədardırlar $J_p^- = J_p \cdot J_d$

Qiymət indekslərini hesablamaq üçün ənənəvi metodlarla yanaşı başqa metodlardan da istifadə olunur.

Dynto $J_p = \frac{\Sigma P_1}{\Sigma P_o}$

Karli $J_p = \frac{\Sigma i_p}{n} = \frac{\Sigma \frac{P_1}{P_o}}{n}$

Orta həndəsi düsturla $J_p = \sqrt[n]{\Pi \frac{P_1}{P_o}}$

Müxtəlif adlı mallar (xidmətlər)   n məlum indeksl rl  yanaşı aŐağıdakı indekslər də istifadə olunur:

Ecvorta –MarŐall

$$J_p = \frac{\Sigma P_i(q_o + q_1)}{\Sigma P_o(q_o + q_1)}$$

FiŐer (ideal) d stur $J_p = \sqrt{\frac{\Sigma P_1 q_1}{\Sigma P_o q_1} \cdot \frac{\Sigma P_1 q_o}{\Sigma P_o q_o}}$

Misal. AŐağıdakı məlumat vardır.

Cədvəl 30

Mal satışı və orta qiymətlər

Mallar	əsas dövr		Hesabat d�vr�	
	qiymət, man.	satışın həcmi, min	qiymət, man.	satışın həcmi, min
A, kq	80	16	44	20
B, l	32	30	40	36
V, ədəd	240	12	250	10

 mumi qiymət indekslərini hesablayaq və alınan nəticələri müqayisə edək:

Həlli.

1. Laspeyresin  mumi indeksi

$$J_p^I = \frac{\Sigma P_i q_o}{\Sigma P_o q_o} = \frac{88 \cdot 16 + 40 \cdot 30 + 250 \cdot 12}{80 \cdot 16 + 32 \cdot 30 + 240 \cdot 12} = \frac{2354}{2560} = 0.998 \quad \text{və}$$

yaxud 99,8%;

2. PaaŐenin  mumi indeksi

$$J_p^{\Pi} = \frac{\Sigma P_i q_1}{\Sigma P_o q_1} = \frac{88 \cdot 20 + 40 \cdot 36 + 250 \cdot 10}{80 \cdot 20 + 32 \cdot 36 + 240 \cdot 10} = \frac{2850}{2576} = 1.106 \quad \text{və}$$

yaxud 110,6%;

3. Ecvord – Marşallın ümumi indeksi

$$J_p = \frac{\sum P_i(q_1 + q_o)}{\sum P_o(q_1 + q_o)} = \frac{88(20+16) + 40(36+30) + 250(10+12)}{80(20+16) + 32(32(36+30) + 240(10+24))} = \frac{4654}{5136} = 1.101$$

və yaxud 110,1%;

4. Fişerin «ideal» qiymət indeksi

$$J_p = \sqrt{\frac{\sum P_i q_o \cdot \sum P_i q_1}{\sum P_o q_o \cdot \sum P_o q_1}} = \sqrt{0.998 \cdot 1.106} = \sqrt{1.1038} = 1.051 \quad \text{və} \quad \text{yaxud}$$

105.1%.

Nəticədən göründüyü kimi ayrı-ayrı düsturlarla hesablanan indekslərin mənası xeyli fərqlənir.

İstehlak qiymətləri indeksinin hesablanması əsas dövrdə istehlak xərclərinin sabit quruluşunun müəyyən olunmasına əsaslanır. Təcrübədə indeksin yuxarıdakı düsturla hesablanması çox sadədir, çünki əsas dövrdə mal və xidmətlərin əldə olunması həcminə dair daima məlumat vardır.

Hər nəfərə düşən gəlirin həcminə görə əhalinin qrupları üzrə: ərzaq səbəti üzrə, qeyri-ərzaq malları səbəti üzrə və pulu xidmətlər toplusu üzrə istehlak xidmətləri subindeksləri hesablanır. Həmin subindekslərə əsasən müxtəlif gəlir səviyyəsinə malik olan əhali qrupları (fəhlələr, qulluqçular, fermerlər, pensiyaçılar və s.) üzrə istehlak qiymətlərinin icmal indeksi hesablanır.

Yaşayış minimumunun dəyəri indeksi minimum istehlak səbəti dəyərinin necə dəyişdiyini göstərir və gəliri aşağı olan əhali üçün sabit ərzaq malları toplusunun necə bahalaşdığını əks etdirir. Yaşayış minimumunun dəyəri indeksini hesablamaq üçün istehlak səbətinin formalaşmasının normativ metoddan istifadə olunur.

Qiymət və tariflərin quruluşu dedikdə onların tərkibində hər bir ünsürün tutduğu xüsusi çəkisi (faizlə) başa düşülür. Faktor dəyərinin quruluşu öyrənilərkən onun tərkibinə aralıq istehlakın, əmək ödənişinin və mənfəətin xüsusi çəkisi hesablanır. Əsas qiymətlərin quruluşu öyrənilərkən onun tərkibində faktor dəyərinin və istehsala xalis vergilərin tutduğu xüsusi çəkisi müəyyən edilir. Son istehlak (alıcı) qiymətlərinin

quruluşunda isə qeyd olunanlarla yanaşı, məhsula xalis vergilərin və nəqliyyat-ticarət əlavələrinin xüsusi çəkisi hesablanır.

Qiymət və tariflərə dair statistik informasiyanın əsas mənbəyi müəssisələrin, firmaların, idarə və təşkilatların illik hesabatları və statistika orqanlarının apardığı xüsusi tədqiqatlarıdır (qiymətlərin və ailə büdcələrinin seçmə tədqiqatının nəticələri).

9.5. İnflyasiyanın statistik öyrənilməsi

İnflyasiya – iqtisadiyyata xas olan, təkrar istehsal proseslərinin pozulmasını səciyyələndirən mürəkkəb, çoxamilli hadisədir. İnflyasiya prosesi malların və xidmətlərin qiymətlərinin artmasında və pul tədavülünün pozulmasında özünü göstərən pulun qiymətdən düşməsidir.

İnflyasiyanın səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən biridir. İnflyasiyanın səviyyəsini xarakterizə etmək üçün iki göstəricidən istifadə olunur: istehlak qiymətləri indeksi və ÜDM-un defilyatoru. Birinci göstərici istehlak bazarında inflyasiyanın səviyyəsini qiymətləndirməyə, ikinci isə əhalinin istehsal və istehlak etdiyi bütün əmtəə və xidmətlərin məcmusu üzrə inflyasiya dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

İnflyasiyanın dinamikasının əsas göstəricisi onun faiz normasıdır:

$$N = \frac{(J_t - J_{t-1}) \cdot 100}{J_t}$$

Burada J_t və J_{t-1} – iki dövrdə qiymət indeksidir.

İnflyasiya norması tədqiq olunan dövrdə inflyasiyanın səviyyəsinin neçə faiz dəyişdiyini göstərir. Əgər inflyasiya norması ayda 9 faizə qədərdirsə – sürüşkən, 10-49 faizdirsə – qalopir, 50 faizdən çox olduqda və ginerinflyasiya adlanır. İnflyasiyanın səviyyəsi və dinamikasının başqa bir göstəricisi isə ərzaq məhsulları toplusu dəyərini əhalinin pul gəlirlərinin ümumi məbləğinə nisbətidir:

$$J_{\text{inf}} = \frac{\Sigma q_1 P_1}{G_1}$$

Burada G_1 – əhalinin pul gəlirləridir. Makrosəviyyədə ÜDM-un deflyatoru Paaşə indeksinin düsturu ilə hesablanır:

$$J_D = \frac{\Sigma P_1 q_1}{\Sigma P_o q_1}$$

İnflyasiya səviyyəsini qiymətləndirmək üçün manatın alıcılıq qabiliyyəti indeksindən də istifadə olunur:

$$J_{a.q.} = \frac{1}{J_p}$$

İnflyasiyanın inkişafında mövcud təmayüllərin öyrənilməsi müxtəlif statistika mənbələrindən informasiyanın istifadəsi ilə əlaqədardır. Belə informasiyanın hazırlanması və onun təhlili metodologiyasının işlənməsi bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir vaxtda ən aktual problemlərdən biridir. İnflyasiyanı qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün qiymət statistikasında, bank statistikasında, makroiqtisadi statistikada və statistikanın başqa sahələrində işlənilən hazırlanan göstəricilər sistemindən istifadə olunur:

- 1) Ümumi daxili məhsulun (ÜDM), xaricdə isə ümumi milli məhsulun deflyatoru indeksi;
- 2) İstehsalçıların qiymət indeksləri;
- 3) İstehlak qiymətləri indeksləri.

İnflyasiyanın ümumiləşdirici göstəricisi ilə yanaşı statistikada ayrı-ayrı iqtisadiyyat sektorlarında inflyasiyanın səviyyəsini səciyyələndirən qiymət indeksləri, xüsusilə istehsalçıların qiymət indeksləri və istehlak qiymətləri indeksləri də hesablanır. İstehsalçıların qiymət indeksi istehlak malları və istehsal təyinatlı mallar üzrə inflyasiyanı ölçür. İstehlak qiymətləri indeksi ancaq son alıcıların əldə etdiyi istehlak mallarının və xidmətlərin inflyasiyasını səciyyələndirir.

İstehlak qiymətləri indeksini müəyyən edərkən həm vətən istehsalı olan mallar, həm də idxalat malları götürülür. İstehsal səbətində idxalat mallarının hissəsi kifayət qədər çoxdur ki, bu da istehsalçıların qiymət indeksi ilə müqayisədə istehlak qiymətləri indeksinin xeyli artmasına gətirib çıxarır.

İnflyasiyanı öyrənərkən nəzərdən keçirilən qiymət indekslərinin ölçülməsi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ÜDM-un deflyatoru sistehsal olunan mal və xidmətlərin qiymət indeksidir; istehlak qiymətləri indeksi isə istehlakçı kimi ev təsərrüfatlarının aldığı əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin dinamikasını ölçür. Beləliklə, müəssisələr tərəfindən əldə olunan malların və xidmətlərin qiymətində baş verən istənilən dəyişiklik istehsal qiymətləri indeksində öz əksini tapmadığı halda, ÜDM-un deflyatoru ilə ölçüləcəkdir.

İnflyasiya daha çox pul-kredit və büdcə siyasəti ilə müəyyən edilir, elə buna görə də qiymətin dinamikası əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası ilə müqayisə olunmalıdır.

Cədvəl 31

Azərbaycan Respublikasında 1995-2004-cü illərdə əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin indeksləri (əvvəlki ilə nisbətən faizlə)

Göstəricilər	İllər						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ümumi daxili məhsul	88,2	111,1	109,9	110,6	111,2	110,2	126,4
Kapital qoyuluşu	82,0	103,0	121,0	184,2	173,8	135,4	116,6
ÜDM-un deflyatoru	645,8	112,5	102,5	103,1	106,0	106,4	102,7
Istehlak qiymətləri indeksləri	511,8	101,8	101,5	102,8	102,2	106,7	109,6
O cümlədən							
Ərzaq məhsulları	522,4	102,3	102,7	103,7	103,3	110,0	110,9
Qeyri-ərzaq məhsulları	408,0	101,9	100,2	102,3	101,0	101,5	105,4
Xidmətlər	601,3	99,5	98,8	99,8	99,7	100,8	109,7
Dövlət büdcəsinin kəsiri, ÜDM-a faiz nisbəti ilə	5,2	1,0	0,4	0,4	0,2	0,1	0,7

Cədvəldə verilən məlumatdan görüldüyü kimi respublikada həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində ümumi daxili məhsulun istehsalı 1996-cı ildən başlayaraq hər il özündən əvvəlki ilə nisbətən 6,0-26,4 faiz artmışdır. Son illərdə respubli-

kanın iqtisadiyyatna kapital qoyuluşunun daha sürətlə artması diqqəti cəlb edir.

ÜDM-un deflyatoru 1995-ci ildəki 645,8 faizdən 2005-ci ildə 102,7 faizə qədər, istehlak qiymətləri indeksləri isə həmin dövrdə 511,8 faizdən 109,6 faizə qədər azalmışdır. Əgər büdcə kəsiri ÜDM-a nisbətən 1994-cü ildə 9,4 faiz idisə, o ildən-ilə azalaraq 2005-ci ildə 0,7 faiz olmuşdur.

İqtisadiyyatın mühüm göstəricilərindən biri manatın ABŞ dollarına nisbətən rəsmi kursunun indeksidir. Respublika Milli Bankının müəyyən etdiyi rəsmi kursun dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir

Cədvəl 32

Azərbaycan manatının ABŞ dolları ilə rəsmi kursunun dinamikası

(ilin əvvəlinə)

Göstəricilər	İllər					
	1990	1995	2000	2003	2004	2005
ABŞ dollarının rəsmi kursu, man./dollar	0,6	0,884	0,895	0,982	0,983	0,946
Manatın devalvasiya dərəcəsi, əvvəlki dövrə nisbətən, (dəfə və ya faizlə)	-	35,4d	1,15d	101,7%	98,6%	99,6%

Milli valyutanın devalvasiyası inflyasiya proseslərini stimullaşdırır. Milli valyutanın qiymətdən düşməsi 1992-ci ildən başlamışdı. 1992-ci ilin əvvəlində dolların kursu 1991-ci ilin 25 dekabrındakına nisbətən 196 dəfə artmışdı. Bu proses sonrakı illərdə də davam etmiş, lakin 1997-ci ilin I yarısında milli valyuta ilə dolların kursu sürətlə aşağı düşərək 0,86 manat ətrafında olmuşdur. Bu Azərbaycan manatının məzənnəsinin ildən-ilə möhkəmləndiyini göstərir.

X FƏSİL

MALIYYƏ STATİSTİKASI

10.1. Maliyyə sistemi haqqında anlayış, onların statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Maliyyə – pul vəsaitlərinin dövriyyəsi prosesində pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsində ifadə olunan pul münasibətləri sistemidir. Maliyyə – bazar münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsi və eyni zamanda iqtisadiyyatda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsidir. Təsərrüfatçılığın bütün səviyyələrində: ilkin təsərrüfat subyektindən başlayaraq milli iqtisadiyyatın idarə olunması sisteminə kimi maliyyə ictimai istehsalın ayrılmaz ünsürüdür. Nəzərdən keçirdiyimiz sistem ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin və qismən də milli sərvətin bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi proseslərini əhatə edir.

Əgər maliyyəni makroiqtisadiyyat mövqeyindən nəzərdən keçirərkən, üzvü surətdə əlaqədar olan iki yarım sistemdən ibarət olan maliyyə sistemi haqqında danışmaq olar: ümumdövlət maliyyəsi və təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi.

Ümumdövlət maliyyəsi müxtəlif səviyyədə (respublika, bölgə və bələdiyyə) büdcələri, dövlət kredit sistemini, dövlət sığorta sistemini, pensiya fondunu, dövlətin nəzarət etdiyi büdcədən kənar və başqa fondları əhatə edir.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi isə ayrı-ayrı subyektlərin (müəsisə və təşkilatların) başqa subyektlərlə, onların dövlətlə, idarə və təşkilatlarla pul münasibətlərini əhatə edir.

Beləliklə, maliyyə dedikdə pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan münasibətlər sistemi başa düşülür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə stasitikası dedikdə əsasən dövlət büdcəsi statistikasına başa düşülür. Dövlət büdcəsi statistikasına isə dövlətin gəlirlərinin və xərclərinin uçotunu aparır, dövlətin borclarına və aktivlərinə, vergilərə

və dövlət idarə aparatının büdcələrinə dair lazımı məlumatı toplayır və işləyib hazırlayır. Maliyyə planlaşdırılmasına, büdcənin yerinə yetirilməsinə və habelə bank sisteminin işinə nəzarəti respublikanın Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Dövlət büdcəsindən müəssisəyə və əhaliyə ödənilən subsidiyaların və müavinətlərin ümumi məbləğinə dair icmal hesabat da buraya daxildir. Respublika Vergilər Nazirliyi və sığorta təşkilatları da maliyyə sistemə aid edilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə vergi sistemində aparılan islahatlar nəticəsində dövlət büdcəsi gəlirlərinin ildən-ilə artmasını və 90-cı illərin əvvəlində yüksək olan büdcə kəsininin sonrakı illərdə azalmasını təmin etmişdir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri 2005-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə artaraq 2055,2 milyon manata çatmış, xərcləri isə 2,8 dəfə artaraq 2140,7 milyon manat olmuşdur. Büdcə kəsininin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 1,0 faizdən 2005-ci ildə 0,7 faizə etmişdir. Dövlət büdcəsinin xərclərində əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı xərclərinin payı ildən-ilə artır: 1995-ci ildə 567 milyon manat, 2005-ci ildə 304,9 milyon manat, yəni 5,4 dəfə çox olmuşdur. Büdcə xərclərində onun xüsusi çəkisi 11,8 faizdən 14,4 faizə qədər artmışdır.

Dövlət büdcəsinin xərclərində investisiya qoyuluşunun payı ildən-ilə artır. Əgər belə qoyuluş 2000-ci ildə 89,4 mln. manat (bdcə xərclərinin 11,7 faizi) idisə, 2005-ci ildə 44,7 mln. manat (5,0 dəfə çox) olmuşdur, bu da büdcə xərclərinin 20,8 faizini təşkil edir.

Maliyyə – geniş mənada dövlətin milli gəlirinin yaranması, bölüşdürülməsi və təkrar bölüşürülməsi prosesində pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Maliyyə siyasəti – dövlət orqanlarının maliyyə münasibətləri sahəsində müstəqil fəaliyyət sferasıdır. Bu dövlət orqanlarının öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasına, bölüşdürülməsinə və isti-

fadəsinə yönəldilən əsaslandırılmış tədbirlər məcmuundan ibarətdir.

Maliyyə siyasətinin əsas vəzifələri:

- dövlətin bu və ya digər iqtisadi və ya sosial proqramlarının həyata keçirilməsini müvafiq maliyyə resursları ilə təmin etməkdən;

- respublikada yaranan ictimai münasibətlərin qorunub saxlanılmasından və daha da inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Maliyyə sisteminin əsas vəzifələri və habelə onların həyata keçirilməsinə nəzarət maliyyə sistemi çərçivəsində təmin edilir. Maliyyə sistemi – bu dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi, təkrar bölüşdürülməsi və istifadəsinin formaları, metodları və mənbələridir. Bu sistemin daxilində subyektlərin maliyyə münasibətlərinin xarakterindən asılı olaraq qruplaşdırılan əsas bölmələr ayrılır:

-dövlət büdcəsi – dövlətin pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş fondudur; bu milli gəlirin təkrar bölüşdürülməsinin ən mühüm alətidir;

-yerli (bölgəvi) maliyyə: buna bələdiyyələrə aid olan müəssisələrin maliyyəsi, müstəqil yerli fondlar, yerli büdcələr aid edilir.

Vahid (unitar) dövlətlərlə yerli büdcələr dövlət büdcəsinə daxil edilmir. Yerli büdcələrə ikinci dərəcəli vergilər, çox vaxt əmlak vergiləri həvalə edilir. Yerli büdcələrdə sosial ödənişlərin xüsusi çəkisi dövlət büdcəsindəkindən daha çoxdur. Yerli ödəmələr adətən kəsri olur və çatışmayan vəsaiti dövlət büdcəsindən subsidiyalar və kreditlər formasında və habelə yerli istiqrazlar buraxmaqla əldə edirlər. Büdcədən kənar (xüsusi) fondların vəsaiti: yaşa və əlilliyə görə pensiyaların; ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyaların; müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə; hamiləliyə və uşağın doğulmasına görə müavinətlərin; işsizliyə görə müavinətlərin ödənilməsinə xərclənir.

Büdcədən kənar fondların vəsaiti əmlak və şəxsi sığorta fondlarının yaradılmasına yönəldilir. Maliyyə yardımının verilməsinin aşağıdakı formaları vardır:

1) dotasiya (subsidiya) – bu özünə məxsus olan cari vəsaitləri çatışmadıqda cari xərcləri ödəmək üçün bir büdcədən başqa büdcəyə verilən pul vəsaitidir. Bu vəsaitlər büdcə nişanlanması qaydasında verilir.

2) Subvensiya–konkret məqsədli xərclər üçün bir büdcədən digərinə verilən vəsaitdir. Belə vəsaitlər öz təyinatına istifadə olunmadıqda və ya müəyyən olunmuş müddətdə tam istifadə olunmadıqda hansı büdcədən verilsə, həmin büdcəyə də qaytarılmalıdır.

Sosial-iqtisadi statistika büdcə maddələrinin quruluşunu öyrənir. Bu zaman büdcə təsnifatından istifadə olunur. Gəlirlərin və xərclərin təsnifatı ölkənin iqtisadi vəziyyəti ilə və dövlətin siyasi fəaliyyəti ilə onların əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verən qruplar yaratmaqla həyata keçirilməlidir. İlk sənədlərdə verilən büdcə təsnifatı əsasən hüquqi mülahizələrə əsaslanır. Həmin qruplaşdırmaya əsasən büdcə bölmələrə, maddələrə ayrılır ki, bu da çox vaxt təhlil üçün kifayət etmir. Adətən gəlirlər yaranma mənbələrinə görə qruplaşdırılır. Buna maliyyə-iqtisadi qruplaşdırma deyilir.

Bu zaman xərclər iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılır. Respublikanın dövlət büdcəsində funksional qruplaşdırma daha çox tətbiq edilir. bu zaman gəlirlər və xərclər dövlət idarə orqanlarının əsas vəzifələrinə və funksiyasına görə qruplaşdırılır. Bu funksiyalara: ümumi idarəetmə, milli müdafiə, incəsənət, səhiyyə, təhsil, mənzil təsərrüfatı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılması və s. aid edilir. dövlət büdcəsində idarə və nazirliklər üzrə də təsnifat verilir.

Ümumi halda maliyyə statistikasının vəzifələri müvafiq göstəricilər sisteminin, təsnifatların və bu sahədə statistika müşahidəsinin köməyi ilə maliyyə sisteminin fəaliyyətini səciyyələndirməkdən ibarətdir.

10.2. *Büdcə və büdcə sistemi*

Dövlət büdcəsinin təsnifat və göstəriciləri dövlət idarə etmə orqanlarının funksiyalarından asılıdır. Dövlət idarə orqanlarının əməliyyatları beynəlxalq təsnifatlar təcrübəsinə uyğun olaraq (pul axınlarının xarakterindən asılı olaraq) aşağıdakı kimidir: I. Daxilolmalar:

1. Geri qaytarılmayan:

- cari yığımlar və ödənişlər, habelə satışdan daxilolmalar;
- əsaslı yığımlar, yəni kapitalın satışından və yaxud kapitala əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlər. Həmin əməliyyatlara öz növbəsində:

1) real əsas kapitalın (binaların, yaşayış evlərinin, nəqliyyat vasitələrinin, maşın və başqa avadanlıqların) satışı aid edilir;

2) mal və materaillərin dövlət ehtiyatlarının satışı;

3) qeyri-maddi aktivlərin satışı;

4) dövlət mənbələrindən əsaslı transfetlər; öz növbəsində buraya qeyri-dövlət mənbələrindən dövlət orqanlarının əsaslı ehtiyaclar üçün aldığı könüllü, əvəzsiz və geri qaytarılmayan ödənişlər aid edilir; əvəzsiz ödənişlər ancaq cari ola bilər. Onlara vergilər, cərimələr, müsadirələr, lisenziyalar və cari rəsmi transfetlər aid edilir.

2. Geri qaytarılan; bura aiddir:

a) maliyyə aktivlərini də daxil etməklə likvidliyi idarə etmək məqsədi ilə cari aktivlər;

b) dövlət siyasətini həyata keçirmək üçün əldə olunan aktivlər;

c) keçmişdə verilən dövlət kreditlərini qaytarmaq hesabına ödənilən əsaslı aktivlər.

3. Öhdəliklər: a) xarici mənbələrdən; b) ölkənin maliyyə-kredit sistemindən.

II. Ödənişlər.

1. Geri qaytarılmayan:

a) əvəzli:

-dövlət idarələrinin fəhlə və qulluqçularının əmək haqqından, mal və xidmətlərin əldə edilməsindən və habelə əldə olunan faizlərdən ibarət olan cari ödənişlər;

- kapitalın əldə olunmasına xərclər;

b) əvəzsiz:

-cari transfertlərdən;

-əsaslı transfertlərdən.

Bu maddə uzun müddət istifadə olunan malların əldə edilməsinə ayrılan rəsmi transfertləri əhatə edir. Beləliklə, buraya yolların, deryaçaların, stadionların, mədəniyyət evlərinin, idman-sağlamlıq komplekslərinin və başqa binaların tikilməsinə və habelə sair əsaslı qurğuların və avadanlıqların əldə olunmasına ayrılan pul vəsaitləri aid edilir.

2. Geri qaytarılan:

a) likvidliyi idarə etmək üçün əldə olunan cari maliyyə aktivləri;

b)dövlətin ümumi kreditləşdirmə siyasətini həyata keçirmək üçün əldə olunan əsaslı maliyyə aktivləri.

3. Öhdəliklər – həm daxili, həm də xarici borcları ödəmək üçün istifadə olunan pul vəsaitləri. Rəsmi transfertlər – bu əvəzsiz, geri qaytarılmayan, qeyri-məcburi daxil olmalarıdır. Onlar müntəzəm deyil, könüllü və birdəfəlik xarakter daşıyan subversiyalar, bəxşilər olmaqla başqa dövlət orqanlarından və beynəlxalq təşkilatlardan əldə olunurlar. Dövlət idarə orqanlarının qənaətlərini, yəni gəlirlərinin xərclərindən artıq qalanını müəyyən edərəkən alınan rəsmi transfertlər müxtəlif qaydada uçota alınır.

10.3. Bütçə təsnifatı. Bütçə kəsiri və daxili borc göstəricisi

Bütçənin gəlir və xərc maddələri konkret ölkənin bütçə təsnifatına uyğun olaraq qurulur.

Bütçənin gəlirləri – bu dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının bir hissəsidir. Bütçə gəlirləri dövlət gəlirlərinə nisbətən daha dar anlayışdır; dövlət gəlirlərinə bütçə gəlirlərindən başqa haki-

miyyətin bütün səviyyələrindəki pul vəsaitləri, büdcədən kənar fondların resursları və habelə bütün dövlət sektorunun gəlirləri aid edilir.

Büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi milli gəlirdir. Əgər o maliyyə ehtiyatları üçün kifayət etmirsə dövlət milli sərvəti cəlb edir.

Milli gəlirin büdcəyə cəlb olunmasının əsas metodu xüsusi vergilər və rüsumlardır ki, bu da icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən olunur və qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən təsdiq olunur.

I. Vergi gəlirləri.

1. Müəssisə və təşkilatlardan qanunvericilik qaydasında müəyyən olunan faizlə hesablanan mənfəətdən müstəqim vergilər və kapitalın artımına görə vergi.

2. Əmək ödənişi fondunun həcmindən asılı olaraq tutulan vergilər, o cümlədən fiziki şəxslərdən gəlir vergisi.

3. Əlavə dəyər vergisi.

4. Aksizlər.

5. Lisenziya və qeydə alınma haqqı.

6. Əmtəə və xidmətlərə vergilər.

7. Əmlak vergisi.

8. Təbii resurslardan istifadəyə görə haqq.

9. Xarici ticarətə və xarici iqtisadi əməliyyatlara görə vergilər.

10. Sair vergilər, rüsumlar və yığımlar.

II. Qeyri-vergi gəlirləri.

1. Dövlət mülkiyyətindən və ya dövlət idarə subyektlərinin fəaliyyətindən gəlirlər.

2. Dövlət əmlakının satılmasından, o cümlədən özəlləşdirmədən gəlirlər.

3. Dövlət ehtiyatlarının satışından gəlirlər.

4. Torpağın və qeyri-maddi resursların satışından gəlirlər.

5. Qeyri-dövlət mənbələrindən əsaslı transfertlərin daxil olması.

6. İnzibati ödənişlər.

7. Cərimə sanksiyaları.

8. Xüsusi xidmətlərə rüsumlar.
9. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlər.
10. Vergi orqanlarının hesabına daxil olmalar.
11. Sair qeyri-vergi gəlirləri.
12. Əvəzsiz köçürmələr: qeyri-rezidentlərdən; hakimiyyətin başqa səviyyələrindən; dövlətin büdcədən kənar fondlarından; dövlət idarə və təşkilatlarından; məqsədli büdcə fondlarından.

III. Gəlirlərin yekunu (I+II).

IV. Gəlirlərdən ayırmalar:

- vergi xidmətinin inkişafının mərkəzləşdirilmiş fonduna;
- cinayətkarlıqla mübarizənin dövlət fonduna.

V. Gəlirlərin cəmi (III-IV).

Büdcə xərcləri dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan məsrəflərdən ibarətdir.

Büdcə xərclərinin təsnifatı meyarları vardır:

-geniş təkrar istehsal prosesinə təsirinə görə xərclər cari və əsaslı xərclərə ayrılır;

-onların istifadəsi istiqamətinə görə (məsələn, iqtisadiyyatın, elmin, səhiyyənin, müdafiənin maliyyələşdirilməsi xərcləri);

-idarə əlamətinə görə; bunun vasitəsi ilə ölkədə idarəetmə sisteminin islahatı ilə əlaqədar olaraq xərclərin quruluşunda baş verən dəyişikliklərə nəzarət etmək mümkündür;

-məqsədli əlamətə görə – xərclər məsrəflərin konkret növünə və istiqamətinə görə təsnifatlaşdırılır və onlardan istifadənin səmərəliliyi təhlil olunur;

Təsnifatın bu meyarlarına və beynəlxalq statistikanın tələblərinə uyğun olaraq xərclər aşağıdakı prinsiplər üzrə qruplaşdırılır:

1. Hərbi xərclər:

a) yeni strateji silahların istehsalına, müstəqim xərclər silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin təliminə və saxlanmasına, hərbi xarakterli elmi tədqiqatlara, beynəlxalq hərbi blokların saxlanmasında iştiraka çəkilən xərclər daxil edilir;

b) dolayı xərclərə: dövlət borcları üzrə ödənilən faizlərin bir hissəsi, müharibə əlillərinə və həlak olanların ailələrinə verilən pensiya və müavinətlər daxil edilir.

2. İqtisadiyyata qarışmaq; bu dövlət büdcəsinin istehsal proseslərinə və məhsuldar qüvvələrin inkişafına məqsədyönlü təsir etməsi deməkdir.

Bu qrupa: elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə xərclər;

-iqtisadi və sosial infrastrukturunun inkişafına xərclər;

-kənd təsərrüfatına və iqtisadiyyatın dövlət sektoruna köməklik;

-ayrı-ayrı sahələrdə və bölgələrdə məşğulluğun təmin olunmasına xərclər;

-ixracatın stimullaşdırılmasına xərclər.

3. Dövlət idarə aparatının saxlanması – qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının məhkəmə və prokurorluğun, polis, ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin saxlanması xərcləri;

4. Sosial məqsədlərə, yəni təhsilə, səhiyyəyə, sosial sığortaya və sosial təminata xərclənir. Onlar adətən konkret sosial proqramlar üzrə gedir.

Büdcənin məxaric hissəsinin əsas iriləşdirilmiş təsnifat maddələri aşağıdakılardır:

VI. Məsrəflər:

1. Dövlət idarəsi, yerli idarəetmə.

2. Məhkəmə hakimiyyəti.

3. Beynəlxalq fəaliyyət.

4. Milli müdafiə.

5. Hüquq-mühafizə fəaliyyəti və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması.

6. Fundamental tədqiqatlar və elmi-texniki tərəqqiyə yardım.

7. Sənaye, energetika və tikinti.

8. Kənd təsərrüfatı və balıqçılıq.

9. Ətraf təbii mühitin və təbii resursların mühafizəsi, hidrometeorologiya, xəritəçəkmə və geodeziya.

10. Nəqliyyat, yol təsərrüfatı, rabitə və informatika.

11. Bazar infrasitukturunun inkişafı.
12. Mənzil-kommunal təsərrüfatı.
13. Fövqəladə halların ləğv edilməsi və kortəbii bədbəxt hadisələrin nəticələrinin aradan qaldırılması.
14. Təhsil.
15. Mədəniyyət, incəsənət və kinomatoqrafiya.
16. Kütləvi informasiya vasitələri.
17. Səhiyyə və bədən tərbiyəsi.
18. Sosial siyasət.
19. Dövlət ehtiyat və rezervlərinin tamamlanması.
20. Başqa səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımı.
21. Beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi də daxil olmaqla silahların ləğvi.
22. İqtisadiyyatın səfərbəredici hazırlanması.
23. Sair xərclər.
24. Məqsədli büdcə fondları.

Xərclərin yekunu.

Büdcənin mədaxil və məxaric hissələrinin saldosu. Xərclər mədaxili üstələdikdə yaranan fərq büdcə kəsirini göstərir. Respublika dövlət büdcəsinin kəsiri 1995-ci ildəki 711,4 milyon manatdan 2005-ci ildə 85,5 milyon manata qədər, yəni 30,3 faiz azalmışdır. Mədaxil məxarici üstələdikdə isə buna büdcə **profisiti** deyilir. Dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-dakı hissəsi 1990-cı ildəki 32,9 faizdən 2005-ci ildə 18,0 faizə qədər azalmışdır. «Sair xərclərə» - respublika prezidentinin və hökumətin ehtiyat fondları, seçkilərin və referendumların keçirilməsi xərcləri, respublikanın ayrı-ayrı subyektlərinə və bölgələrinə maliyyə yardımı və s. xərclər daxildir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin yekunu büdcənin mədaxil və məxaric hissələrinin nisbətində ifadə olunur. Hazırda hətta inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində büdcələr kəsirlidir. Qəbul olunmuş qaydaya görə əgər büdcə kəsiri, yəni onun ÜDM-la nisbəti 3 faizdən çox deyilsə, belə büdcə normal hesab olunur. Belə halda mühüm amil kəsirin örtülməsi mənbələrinin olmasıdır. Belə mənbə çox vaxt pul vəsaitlərinin emis-

siyası hesab olunur, köməkçi mənbə isə pul vəsaitlərinin borc alınmasıdır.

Dövlət borclarına gəldikdə, burada iki məsələ maraq doğurur: 1) dövlət borclarını təsnifatlaşdırmaq üçün hansı təsnifatdan istifadə olunmalıdır? 2) borcların quruluşunu və dinamikasını nəzərə almaqla nəticəni əks etdirən göstəriciləri necə ldə etmək olar? Borcların növləri üzrə qruplaşdırılması göstərir ki, dövlət istiqrazlarının çoxsaylı olması, onların heç də hamısını borc kimi qəbul etməyə əsas vermir. Əksər hallarda borc dedikdə yazılı sənədlərlə təsdiq olunan istiqrazlar (qiymətli kağızlar) başa düşülür. Daxili borc dedikdə isə kredit bazarındaki borclar, yəni qiymətli kağızların köməyi ilə rəsmiyyətə salınan borclar, bankların sığorta kompaniyalarına verdikləri müstəqil ssudalar başa düşülür.

Hazırda Milli Bankın rəsmi nəşrlərində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmənin aşağıdakı əsas növləri təhlil olunur:

-daxili mənbələrdən hesab olunan Milli Bankın kreditləri, dövlətin qısa müddətli hədəlikləri, dövlət əmanət istiqrazlarının obliqasiyaları, banklardakı, sair kredit təşkilatlarındakı hesablarda olan vəsait qalıqlarının dəyişməsi və xəzinə öhdəlikləri;

-xarici mənbələrdən, əsasən beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, xarici dövlətlərin, xarici kommersiya banklarının kreditləri, banklardakı hesablarda büdcə vəsaitləri qalıqlarının dəyişməsi.

Dövlət büdcəsinin quruluşunu əks etdirən statistika məlumatı həm də nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Sonuncunun köməyi ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına aid olan və müxtəlif mülkiyyət forması olan institusion vahidlərdən büdcəyə daxil olan vəsaitlərin həcmi müəyyən edilir.

Respublikanın dövlət büdcəsi gəlirlərinin quruluşunda son 15 ildə başverən dəyişiklikləri aşağıdakı cədvəlin məlumatları daha aydın əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin quruluşu, faizlə

	İllər					
	1990	1995	2000	2003	2004	2005
Gəlirlər – cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən dövriyyədən vergi	37,0	-	-	-	-	-
Əlavə dəyər vergisi	-	9,6	26,7	33,6	30,0	29,2
Aksizlər	-	5,6	3,1	5,5	4,8	6,9
Mənfəətdən vergi	-	27,3	17,6	14,6	14,8	17,3
Mədən vergisi	-	2,3	7,1	4,6	6,5	2,6
Əhalidən gəlir vergisi	4,7	7,2	13,1	12,3	14,7	15,4
Əmlak vergisi	-	0,3	1,7	2,2	2,1	2,0
Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergi	-	2,8	8,9	7,6	6,7	10,0
Yerli vergi və yığımlar	0,8	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Rüsumlar və qeyri-vergi ödənişləri	-	6,5	16,5	17,2	18,4	14,0
Torpaq vergisi	-	0,3	0,9	0,9	0,9	0,7
Xərclərin ödənilməsinə yönəldilmiş vəsaitlər	2,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sair gəlirlər	54,4	37,2	4,4	1,5	1,1	1,9

Cədvəlin məlumatından göründüyü kimi dövlət büdcəsi gəlirlərinin quruluşunda əlavə dəyər vergisinin, əhalidən tutulan gəlir vergisinin xarici iqtisadi fəaliyyətdən verginin, müxtəlif rüsumların və qeyri-vergi ödənişlərinin büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkili 1990-2005-ci illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmış, sair gəlirlərin hissəsi isə ciddi azalmışdır. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin respublikanın ümumi daxili məhsulundakı xüsusi çəkisi 1990-cı ildəki 32,9 faizdən 2005-ci ildə 17,3 faizə qədər azalmışdır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində də ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldə verilən məlumatlardan görmək olar.

Respublikanın dövlət büdcəsi xərclərinin quruluşu, faizlə

	İllər					
	1990	1995	2000	2003	2004	2005
Xərclər – cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən iqtisadiyyata	46,1	12,3	13,0	19,7	19,4	20,8
Sosial-mədəni tədbirlərə	44,3	35,3	50,1	43,3	42,8	39,4
Onlardan təhsilə	23,5	17,5	23,8	19,0	19,6	17,4
Mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitələrinə	-	2,1	2,3	2,2	2,2	2,1
Səhiyyəyə	8,8	6,9	5,4	4,5	4,9	5,4
İdmana	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,2
Sosial müdaiə fonduna	11,7	8,1	13,7	12,4	11,2	10,2
Sosial təminat fonduna	-	0,4	4,5	4,9	4,5	4,1
Elmə	1,1	0,9	1,2	1,3	1,3	1,3
Hüquq mühafizə orqanlarına	-	9,5	9,7	9,8	10,4	9,6
Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanması	1,5	4,1	4,8	5,6	5,9	5,8
Sair gəlirlər	7,0	37,9	22,4	20,3	20,2	23,1

Dövlət büdcəsi xərclərində iqtisadiyyata çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 1990-cı ildəki 46,1 faizdən 2005-ci ildə 20,8 faizə, sosial-mədəni tədbirlərə xərclər 44,3 faizdən 39,4 faizə, səhiyyəyə çəkilən xərclərin hissəsi 8,8 faizdən 5,4 faizə qədər azalmışdır, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanması və sair xərclərin xüsusi çəkisi ciddi surətdə artmışdır.

Dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsinin təhlili bütövlükdə gəlir və xərclər üzrə planın yerinə yetirilməsini səciyyələndirən bir sıra nisbi kəmiyyətləri hesablaşmaqla həyata keçirilir. Sosial-statistik təhlilin köməyi ilə plandan kənarlaşmanı şərtləndirən amillərin təsir dərəcəsi ölçülür. Məsələn, vergi gəlirlərinin həcmi müəyyən edən iki amil ola bilər: vergi bazasının dəyişməsi və vergi dərəcəsinin dəyişməsi. Birinci

amilin – vergi bazasının həcmnin verginin ümumi məbləğinin mütləq artımına təsiri aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Delta V_b = (B_1 - B_0) \times C_0$$

Vergi dərəcəsinin təsirlə vergilərin həcmnin mütləq artımı isə $\Delta V_c = (C_1 - C_0) \times B_1$ düstürü ilə hesablanır.

Burada B_0 və B_1 – uyğun olaraq əsas və hesabat dövründə vergi bazasının həcmi; C_1 və C_0 – vergi dərəcəsinin səviyyəsini göstərir.

Dövlət maliyyəsi statistikasını göstəricilərinin təhlili əsasında istənilən iqtisadiyyat sektorunun və ya dövlət idarəetmə sektorunun iqtisadi fəaliyyətini səciyyələndirmək olar. Həmin göstəricilərə aiddir:

- dövlət idarəetmə sektoru xərclərinin xüsusi çəkisi; bu dövlət büdcəsinin ümumi həcmnin ÜDM-a nisbətə müəyyən edilir;

- ÜDM-da vergi gəlirlərinin xüsusi çəkisi;

- büdcə xərclərinin ümumi həmində funksional hissələrin quruluş nisbəti.

Dövlət büdcəsi reallığının və səmərəliliyinin statistik təhlili onun mədaxil və məxaric hissələrinin quruluşunun və ölkənin makroiqtisadi situasiyasını səciyyələndirən amillərlə bu mövqələrin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Burada statistikanın paralel dinamika sıraları, korelyasiya-reqressiya təhlili, çoxamilli indeks modellərinin qurulması kimi metodları istifadə olunur. Sonra büdcədən kənar fondların sosial-statistik təhlili aparılmalıdır. Büdcədən kənar fondlar ümumdövlət maliyyəsinin mühüm bölməsidir.

Onlar bəzi sosial proqramların və ictimai tələbatın maliyyələşdirilməsi üçün dövlətin cəlb etdiyi maliyyə resurslarının təkrar bölüşdürülməsi və istifadəsi formalarıdır. 1992-ci ildən etibarən respublikada aşağıdakı büdcədən kənar sosial fondlar yaradılmışdır; Pensiya Fondu, Sosial Sığorta Fondu, Əhəlinin Dövlət Məşğulluğu Fondu, Məcburi Tibbi Sığorta Fondu, Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Fondu. Respublikada yol

fondları, mineral-xammal bazasının təkrar istehsalı fondu, Maliyyə Nizamlaması Fondu və bir sıra başqa fondlar da büdcədən kənar iqtisadi fondlara aid edilir. Büdcədən kənar fondların fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakı statistika göstəricilərinin köməyi ilə təhlil oluna bilər:

- institusional vahidlərin – rezidentlərin maliyyələşdirilməsinə (subsidiyalaşdırmaya, kreditləşdirməyə) istifadə olunan vəsaitin xüsusi çəkisi;

- təbii mühafizə və ekoloji proqramların mütləq və nisbi həcmi;

- pensiya, müavinət və s. formada ödənişlərlə əhəlinin konkret təbəqəsinin sosial müdafiəsi;

- sosial infrastrukturun subsidiyalaşdırılması və maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyi;

- istiqlal və ssudaların verilməsi, o cümlədən qeyri-rezident tərəf-müqabillərə.

Müxtəlif səbəblərə görə əmək fəaliyyətində iştirak etməyən şəxslərin müdafiəsi üçün Dövlət Sosial Sığorta Fondu və Pensiya Fondu əsas büdcədən kənar fondlardır.

Dövlət sosial sığorta fondu müxtəlif mülkiyyət formasından olan müəssisə və təşkilatların və habelə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin vəsaitləri hesabına yaradılır və bu fond ciddi məqsədlidir. Fondun yaradılmasının başlıca məqsədi sosial sığorta sistemində dövlət qərantiyasını təmin etməkdən və vəsaitlərin düzgün və səmərəli istifadəsinə nəzarəti gücləndirməkdən ibarətdir.

Fondun mütləq və nisbi həcmi və habelə onun istifadəsinin səmərəliliyini səciyyələndirən statistika göstəriciləri fondun yaranma mənbələri və sığorta haqqının səviyyəsidir. Fondun yaradılmasının əsas mənbələri:

- müəssisə və təşkilatların, habelə başqa təsərrüfat subyektlərinin məcburi sığorta haqları;

- dövlət büdcəsinin vəsaiti;

- dövlət sığortası xətti ilə sanatoriya və istirahət evlərinə satılan göndərişlərdən daxil olmalar;

-fondun müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin investisiyasından gəlirlər;

-sair gəlirlər.

Müəssisə və təşkilatların sığorta haqlarının məbləği baza tarif dərəcəsinin və fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı fondunun məbləğinə hasili kimi müəyyən edilir. Konkret iqtisadi sektor üzrə baza tarif dərəcəsi əmək şəraitindən, işçilərin kontingentindən və bir sıra başqa şərtlərdən asılı olaraq icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən olunur. Sosial sığorta fondunun vəsaiti:

-pensiyaların verilməsinə;

-əhaliyə sanatoriya-kurort xidmətinin maliyyələşdirilməsinə;

-həmkarların fəaliyyətinin maddi təminatına xərclənir.

Fondun fəaliyyətini təmin etmək üçün mərkəzi aparat yaradılır ki, onların da rayon (şəhər) bölmələri vardır. Fondun yanında idarə təşkil olunur, rayonlarda isə əlaqələndirici şuralar vardır.

Pensiya fondunun fəaliyyəti təhlil olunarkən nəzərə alınmalıdır ki, pensiya, müavinət və sair sosial ödənişlərin səviyyəsini nizamladırmaq üçün xeyli ehtiyatların yaradılmasına obyektiv tələbat vardır.

Pensiya fondunun yaranma mənbələri:

-işverənlərin və işləyənlərin sığorta haqlarından;

-respublika büdcəsindən ayrılan vəsaitlərdən;

-sərbəst vəsaitlərin müvəqqəti qoyuluşundan;

-hüquqi şəxslərin könüllü haqlarından ibarətdir.

Fondun hesablaşma və cari hesablarında vəsait olmadıqda bankların və başqa kredit idarələrinin kreditlərindən istifadə edilir. Sığorta haqlarının tarifləri əmək haqqı fondundan faizlə müəyyən olunur:

-dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlar üçün – 22%;

-kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün – 20,6%;

-kəndli (fermer) təsərrüfatlarının gəlirlərindən – 5%;

-işçilərin gəlirindən – 3,0%.

Hesablama bazası hesablanan əmək haqqı, pul və natura ilə hər cürə mükafatlardır.

Pensiya fondu vəsaitinin əsas xərclənmə istqamətləri:

-dövlət əmək pensiya və kompensasiyalarının ödənilməsindən;

-əlillərə pensiya verilməsindən;

-uşaqlara, 1,5 yaşdan 6 yaşa kimi müavinət ödənilməsindən;

-qocalara və əlillərə maddi yardım göstərilməsindən;

-pensiyaçıların, əlillərin, uşaqların və əhalinin ehtiyacı olan başqa qruplarının sosial müdafiəsi üzrə respublika proqramlarının maliyyələşdirilməsində müqavilə əsasında iştirakdan;

-müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin dövlətin qiymətli kağızlarında yerləşdirməyə və habelə başqa kommərsiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən;

-fondun cari fəaliyyətinin, onun idarə orqanlarının saxlanılmasının və maddi-texniki bazasının inkişafının maliyyələşdirməsindən;

-sair müavinət və ödənişlərdən ibarətdir.

10.4. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi statistikasının əsas göstəriciləri

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi malların istehsalı və satışı, işlərin görülməsi və bazar xidmətlərinin göstərilməsi nəticəsində pul fondlarının və yığımın yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində meydana çıxan pul münasibətlərindən ibarətdir.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi statistikasının göstəriciləri hər şeydən əvvəl mənfəətin (gəlirin) həcmi, tərkibini və dinamikasını səciyyələndirir, onun bölüşdürülməsini, rentabellik səviyyəsini, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə, azad olan dövriyyə vəsaitlərinin həcmi, maliyyə vəziyyətinin sabitliyini əhatə edir.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə resursları əsasən mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesabına formalaşır. Məzmunundan, hesablama qaydasından asılı olaraq balans mənfəəti və müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət fərqləndirilir.

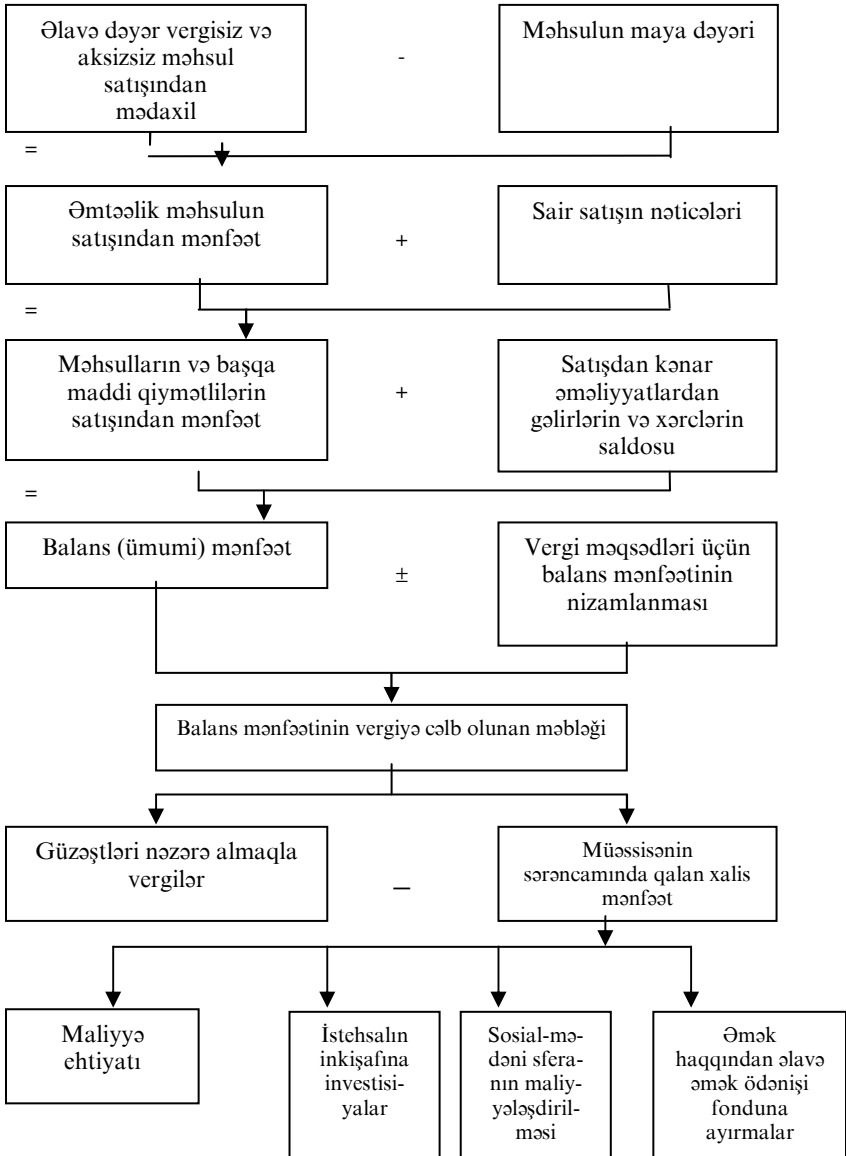
Balans mənfəəti – bu müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsidir, o da məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından, sair satışdan (əsas vəsaitlərin, başqa əmlakın) əldə olunan mənfəətin məbləğindən və satışdankənar əməliyyatlardan əldə olunan nəticələrdən ibarətdir. Satışdan kənar əməliyyatlardan əldə olunan gəlirə alınmış və verilmiş cərimələrin və başqa iqtisadi sanksiyaların saldosu; müəssisələrin hesablarında olan vəsaitlərə görə alınmış faizlər; valyuta hesabları üzrə kurs fərqi; hesabat ilində aşkar olunan keçmiş illərin mənfəət və itkiləri; bədbəxt hadisələrdən itkilər; debitor borclarının silinməsindən itkilər; əvvəllər ümitsiz borc kimi silinən borcların daxil olması; mənfəət və itkilər hesabına aid edilən sair gəlirlər, itkilər və xərclər aid edilir.

Satışdan mənfəət məhsul, iş və xidmətlərin satışından əldə edilən vəsaitlə (əlavə dəyər vergisiz və aksizlərsiz) həmin məhsulların istehalı və satışı xərclərini çıxmaqla hesablanır. Maliyyə statistikasında mənfəətin mütləq məbləği ilə yanaşı nisbi göstərici olan rentabellik göstəriciləri də geniş tətbiq edilir. Bu göstəricilər müəssisənin işinin müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini ümumiləşdirir. Onun səviyyəsi istehsalın həcmindən, məhsuldarlığın səviyyəsindən, maya dəyərinin aşağı salınmasından asılıdır. Buna görə də rentabelliyyə müəssisənin işinin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün mühüm indikator kimi baxmaq olar.

Mənfəətdən vergilərə dair mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq balans mənfəətindən müəyyən ödənişlər edilir. Balans mənfəətindən vergiləri çıxmaqla xalis mənfəət müəyyən edilir.

Mənfəətin formalaşması və istifadəsi mexanizmi aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

Müəssisənin mənfəətinin formalaşması və istifadəsi

Xalis mənfəətin hesablanması metodikasını aşağıdakı misalla izah edək.

Cədvəl 35

Müəssisənin xalis mənfəətinin hesablanması (milyon manatla)

№	Göstəricilər	Əsas il	Hesabat ili
1	Satışdan pul mədaxili	44000	41400
2	Satılmış məhsulun maya dəyəri	29000	26800
3	Satışdan ümumi mənfəət (sətr 1- sətr 2)	15000	14600
4	Əsas fəaliyyətlə əlaqədar olan xərclər	10000	8000
5	Əsas fəaliyyətdən mənfəət (sətr 3-sətr 4)	5000	6600
6	Əsas fəaliyyətlə əlaqədar olmayan xərclər	2400	2160
7	Vergilər ödənilənə qədər olan mənfəət	2600	4440
8	Vergilər	832	1420
9	Xalis mənfəət (sətr 7 – sətr 8)	1768	3020

Satışdan əldə olunan vəsaitin və ümumi mənfəətin müəyyən qədər azalmasına baxmayaraq müəssisənin xalis mənfəəti 70,8% artmışdır. Bu əsas fəaliyyətlə əlaqədar olan və olmayan xərclərin azalması ilə izah olunur.

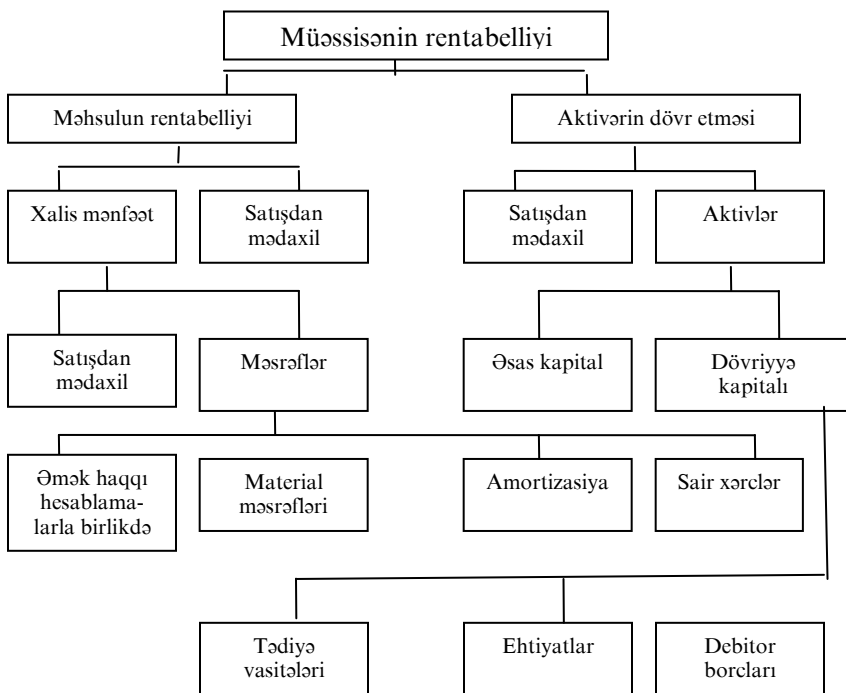
Mənfəət göstəriciləri müəssisənin fəaliyyətinin mütləq səmərəsini əks etdirir. Tətbiq olunan resursların və cari xərclərin səmərəliliyini səciyyələndirmək üçün rentabelliliyin göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

Rentabellik – təsərrüfat subyektlərinin işinin səmərəliliyini (nəticəliliyini) səciyyələndirir. Rentabellik göstəriciləri müəssisələrin aktivlərə qoyduğu vəsaitin hər manatına nə qədər mənfəət əldə etdiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Rentabelliliyin göstəricilər sistemi mövcuddur. Statistika təcrübəsində istehsalda istifadə olunan avanslaşdırılmış resursların və cari xərclərin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan göstəriciləri, müəssisənin gəlirliliyini və əmlakından istifadənin səmərəliliyini müəyyən edən göstəriciləri ayırmaq olar.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat (kommersiya) fəaliyyətinin səmərəliliyini balans (ümumi) rentabelliği əks etdirir; canlı və keçmiş əməyin cari məsarifindən istifadənin səmərəliliyini isə məhsul satışının rentabelliği səciyyələndirir. Satışın rentabelliği göstərici getdikcə daha çox tətbiq olunur. Aşağıdakı sxemdə müəssisənin rentabelliğinin yaranması modeli verilmişdir:

Sxem 33

Müəssisənin rentabelliğinin formalaşması modeli

Ümumi (balans) rentabelliği (R_l) balans mənfəətinin məbləğinin (M_B) istehsal təyinatlı kapitalın (\bar{IK}) orta dəyərinə nisbəti ilə hesablanır:

$$R_1 = \frac{M_B \times 100}{\bar{IK}}$$

Təcrübədə maliyyə təhlili üçün:

1) Məcmuu kapitalın (aktivlər məcmununun) rentabelliği

$$R_2 = \frac{XM \times 100}{A_m};$$

Burada XM – xalis mənfəəti;

A_m – aktivlər məcmuununun orta həcmi göstərir.

2) Cari aktivlərin rentabelliği

$$R_3 = \frac{XM \times 100}{\bar{CA}}$$

Burada, \bar{CA} - cari aktivlərin orta həcmi əks etdirir;

1) Satılmış məhsulun rentabelliği (R_4) hesablanır. Həmin göstəricinin müxtəlif modelləri vardır.

Canlı və keçmiş əməyin cari məsrəflərinin səmərəliliyini səciyyələndirmək üçün satılmış məhsulun rentabelliği (R_4).

$R_4 = \frac{SM \times 100}{ix}$ düsturunun köməyi ilə hesablanır. Burada

SM – məhsul satışından mənfəətin məbləğini, IX – satılmış məhsulun tam maya dəyərini göstərir. Bir manat satışa düşən mənfəətin məbləğini hesablamaq üçün satılmış məhsulun

rentabelliği $R_4 = \frac{SM}{M_s^1}$ düsturu ilə hesablanır. Burada M_s^1 –

məhsul satışından pul mədaxilini göstərir. Satışın rentabelliği

isə $R_5 = M : M_s^1$ düsturu ilə hesablanır. Təhlilin konkret

vəzifəsindən asılı olaraq əsas kapitalın rentabelliği, özünəməxsus kapitalının rentabelliği, səhmdar kapitalın rentabelliği və investisiyaların rentabelliği göstəriciləri də hesablanı bilər.

İnvestisiya təhlilində mühüm göstərici səhmdar (xüsusi) kapitalının rentabelliği hesab olunur: $SKR = XM : \overline{SK}$.

Burada SKR – səhmdar kapitalın rentabelliğini;
 XM - xalis mənfəətin məbləğini;

\overline{SK} - səhmdar kapitalının orta dəyərini göstərir.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə və maliyyə proseslərinə təsir edən amillərə dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyəsi də aid edilir. Bu göstəricinin hesablanması qaydasını biz əvvəlki mövzularda nəzərdən keçirmişdik.

Bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sabitliyi dedikdə müəssisənin əsas və dövrüyyə kapitalına, qeyri-maddi aktivlərinə qoyduğu xərcləri vaxtlı-vaxtında öz vəsaiti hesabına ödəmək qabiliyyəti olması və öz öhdəliklərini ödəməsi, yəni tədiyəqabiliyyətli olması başa düşülür. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin dəyişməsinə qiymətləndirmək üçün avtonomiya əmsali; özünə məxsus vəsaitləri və borc vəsaitlərinin nisbəti əmsali, manevretmə əmsali və likvidlik əmsali tətbiq olunur.

Avtonomiya əmsali (Θ_{av}) müəssisənin maliyyə vəziyyətinin borc mənbələrindən asılı olmamaq dərəcəsini göstərir və özünə məxsus vəsaitlərin (B_o) bütün mənbələrdən maliyyə resurslarının məbləğinə (B_u) nisbəti ilə hesablanır.

$$\Theta_{av} = \frac{B_o}{B_u}$$

Avtonomiya əmsalının artması gələcəkdə müəssisənin maliyyə çətinliklərinin azalacağını və müəssisənin maliyyə öhdəliklərini ödəmək üçün artan xüsusi ehtiyatlara malik olduğunu sübut edir. Təcrübə göstərir ki, əgər $\Theta_{av} > 0,6$ -dırsa müəssisə bütün tədiyələri öz vəsaitləri hesabına həyata keçirə bilər.

Maliyyə sabitliyi əmsalı (Θ_s) müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsinə başqa mənbələri (borc vəsaitləri) cəlb etmək imkanlarını müəyyən edərkən istifadə olunur:

$$\Theta_s = \frac{B_k}{B_o}$$

Burada B_k – kreditor borclarını və başqa cəlb edilən vəsaitləri (bank kreditlərisiz və borclarsız) göstərir.

Sabitlik əmsalının optimal qiyməti = 1. Əgər $\Theta_s > 1$ -dirsə, müəssisənin cəlb etdiyi vəsaitləri örtmək üçün öz vəsaitlərinin kifayət etmədiyini göstərir.

Manevr etmə əmsalı (Θ_m) müəssisənin öz vəsaitləri ilə manevr etmək imkanlarını əks etdirir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_m = \frac{B_o + UKB + \partial_v}{B_o}$$

Burada, UKB – uzun müddətli kreditləri və borcları; ∂_v – əsas vəsaitləri və başqa qeyri-dövriyyə aktivlərini (qeyri-maddi aktivləri, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarını, təsisçilərlə hesablaşmaları və qeyri-dövriyyə aktivlərini) göstərir.

Manevretmə əmsalının artması müəssisənin maliyyə vəziyyətində müsbət təmayüllərin olduğunu göstərir.

Müəssisənin tədiyyə qabiliyyətini proqnozlaşdırmaq üçün likvidlik əmsalı hesablanır.

$$\Theta_l = \frac{P_v}{P_h - UKB}$$

Burada, P_v – pul vəsaitlərini, hesablaşmaları və sair aktivləri;

P_h – pul hesablarını və sair passivləri göstərir.

Likvidlik əmsalının aşağı düşməsi o deməkdir ki, hətta debitorlarla hesablaşmalar vaxtında aparılsa da müəssisənin tədiyyə qabiliyyəti pisləşmişdir.

10.5. Sığorta statistikasının əsas göstəriciləri

Maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi sığorta bazarıdır. Sığortalama təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin əmlak və qeyri-əmlak mənafeyinin müdafiəsi üzrə iqtisadi münasibətlərdir. Bu məqsədlə sığorta hadisələri baş verərkən dəyn zərəri ödəmək və sığorta məbləğini vermək məqsədi ilə pul fondları yaradılır.

Sığortanın iqtisadi əsasını müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların və habelə əhalinin ödənişləri hesabına yaradılan pul fondları təşkil edir.

Sığorta işində adətən iki tərəf iştirak edir: sığorta edən – sığorta fondunu yaradan və istifadə edən xüsusi təşkilatlar və sığorta olunan – sığorta fonduna müəyyən haqq ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər. Sığorta təşkilatları öz fondlarından iki növ: əmlak, şəxsi və sosial sığortası üzrə ehtiyat (rezerv) yaradırlar.

Həmin ehtiyatlar sığorta olunanların müdafiəsini təmin etməyə xidmət edirlər. Sığortalayan və sığorta olunanlar sığorta bazarı şəraitində qarşılıqlı əlaqəyə girirlər. Sığorta bazarı - pul münasibətlərinin sosial-iqtisadi sferası olmaqla burada alqı-satqı obyektini sığorta müdafiəsidir ki, bu da ona olan tələb-təklifin nisbətindən asılıdır. Sığorta bazarının inkişafı zərərçəkənlərə pulla köməklik etməklə istehsal proseslərinin fasiləsiz olmasını təmin edir.

Sığorta bazarı - əmlak, şəxsi, sosial və məsuliyyət sığortası sahələrinə ayrılır. Sığorta – icbari və könüllü ola bilər.

Əmlak sığortası – obyektini müəssisə və təşkilatların əsas və dövrüyyə fondları, habelə əhalinin ev əmlakı olan sığorta növüdür.

Şəxsi sığorta - obyektini əhalinin həyatı, sağlamlığı və əmək qabiliyyəti ilə əlaqədar olan maraqlardır.

Məsuliyyət sığortası – obyektini sığorta edilənlərin müqavilə şərtlərini yerinə yetirməkdən və yaxud dəyən maddi zərəri ödəmək üzrə məsuliyyətdən ibarət olan sığorta növüdür.

Sosial sığorta - obyektə xəstəlik, bədbəxt hadisələr, uşağın doğulması və başqa hadisələrlə əlaqədar olaraq əhalinin əmək qabiliyyətini itirməsi hallarında maddi cəhətdən təmin etməkdən ibarətdir.

Əmlak sığortasının göstəricilərinə aiddir: sığorta sahəsi (N_{max}), sığortalanmış obyektlərin sayı (N), sığorta hallarının sayı (n_s), zərərçəkən obyektlərin sayı (Nn) sığortalanmış əmlakın sığorta məbləği (S), zərərçəkən obyektlərin sığorta məbləği (S_n), daxil olan ödənişlərin məbləği (V) və zərərin ödənilən məbləği (W).

Mütləq göstəricilərə əsasən nisbi və orta göstəricilər hesablanır.

Obyektlərin könüllü sığorta ilə əhatə olunma dərəcəsi - bağlanmış müqavilələrin sayının sığorta sahəsinə nisbəti ilə hesablanır: $d = N_i / N_{mak}$.

Zərərçəkən obyektlərin hissəsi - belə obyektlərin sayının sığortalanmış obyektlərin sayına nisbəti ilə hesablanır: $d = n_n / N$. Sığorta hallarının tezliyi hər 100 sığortalanmış obyektə neçə sığorta hallarının düşdüyünü göstərir və sığorta halları sayının sığortalanmış obyektlərin sayına nisbəti ilə hesablanır: $d = n_s / N$.

Orta göstəricilərə aiddir:

1) Sığortalanmış obyektlərin orta sığorta məbləği:

$$\bar{S} = \frac{\sum S}{N}$$

2) Zərərçəkən obyektlərin orta sığorta məbləği:

$$\bar{S}_n = \frac{S_n}{n_n}$$

3) Verilən sığorta ödənişlərinin orta həcmi:

$$\bar{W} = \frac{W}{n_n}$$

Sığorta haqqının orta həcmi:

$$\bar{V} = \frac{V}{N}$$

burada V – daxil olan sığorta haqqının orta həcmidir.

Şəxsi sığorta göstəricilərinə aiddir: yaşama və ölüm hallarının sığortalanması, sığorta ödənişlərinin həcmi və tərkibi, sığorta məbləğlərin ödənişi.

Məsuliyyət və sosial sığortalama göstəricilərinə aiddir: əhalinin sosial müdafiəsi fondunun gəlirləri və xərcləri, onların quruluşu və dinamikası, gəlirlərin yaranma mənbələri və xərclərin istiqaməti və b.

2006-cı ilin əvvəlində respublikada fəaliyyət göstərən sığortaçıların ümumi sayı 29, onlardan milli sığortaçılar 23, birgə sığortaçılar isə 6 olmuşdur. Onların məcmu kapitalı 36 milyon manat, yəni 1997-ci ildəkindən 3,85 dəfə çox olmuşdur. 2005-ci ildə sığorta haqlarının ümumi məbləği 82560 min manat, sığorta ödənişləri isə 19110 min manat təşkil etmişdir.

Bağlanılan sığorta müqavilələrinin ümumi sayı 796,3 min, o cümlədən könüllü sığortaçıların sayı 502,3, icbari sığortaların sayı isə 294,0 minə yaxın olmuşdur. Ölkənin ÜDM-da sığorta mükafatlarının payı 1997-ci ildə 0,34 %, 2005-ci ildə isə 0,70% olmaqla iki dəfədən çox artmışdır.

Misal: Vətəndaşların könüllü sığortasına dair aşağıdakı məlumat vardır:

Sığorta sahəsi ($N_{mak.}$), vahid	372400,
Bağlanmış müqavilələrin sayı (N)	168000
Sığortalanmış əmlakın dəyəri (S) min man.	354800
Sığorta haqları daxil olub (V), min man....	5520
Sığorta ödənişləri (W), min man.	3600
Zərərçəkən obyektlərin sayı (n_n)	1950
Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.	

Həlli:

1. Sığorta sahəsinin əhatə dərəcəsi:

$$d = \frac{N}{N_{mak}} = \frac{168000}{372400} = 0.45 \text{ və ya } 45\%;$$

2. Sığorta hallarının tezliyi:

$$d_c = \frac{n_n}{N} = \frac{3900}{168000} = 0.023 \text{ və ya } 2,3\%;$$

3. Orta sığorta məbləği: $\bar{S} = \frac{S}{N} = \frac{344800}{168000} = 2,052 \text{ min man.}$

4. Sığorta haqqının orta məbləği:

$$\bar{V} = \frac{V}{N} = \frac{5520}{168000} = 32,857 \text{ man.}$$

5. Sığorta ödənişlərinin orta məbləği:

$$\bar{W} = \frac{W}{n_n} = \frac{3600}{3900} = 923,077 \text{ man.}$$

6. Ödəniş əmsalı:

$$\theta_{\bar{o}} = \frac{W}{V} = \frac{3600}{5500} = 0,65 \text{ və ya } 65\%;$$

7. Sığorta məbləğinin zərərliliyi:

$$q = \frac{W}{S} = \frac{3600}{344800} = 0,0104 ;$$

8. Sığorta hadisələrinin ağırlıq əmsalı:

$$\theta_m = \frac{\bar{W}}{S} = \frac{923.077}{2052} = 0,45 \text{ və ya } 45\%;$$

9. Maliyyə sabitliyi əmsalı (0,954 ehtimalı ilə $t=2$)

$$\begin{aligned} \theta_f &= t \sqrt{\frac{1-q}{N_q}} = 2 \sqrt{\frac{1-0.0104}{168000 \cdot 0 - 0.104}} = 2 \sqrt{\frac{0.9896}{1747.2}} = 2 \sqrt{0.0005664} = \\ &= 2 \cdot 0,016828 = 0,033656 \end{aligned}$$

Həmin əmsal nə qədər aşağı olarsa, deməli təşkilatın maliyyə vəziyyəti bir o qədər möhkəmdir.

10.6. Maliyyə haqqında statistik informasiya mənbələri

Azərbaycan Respublikasında büdcə sisteminin fəaliyyətinin hüquqi əsası Milli Məclisin təsdiq etdiyi qanundur. Həmin qanun Dövlət büdcəsinin formalaşmasına və icrasına dair bütün problemləri əhatə edir. Bu qanunda büdcəyə dair statistik göstəricilərin əldə olunması üçün statistik formalar komplekti də nəzərdə tutulmuşdur: 1. Dövlət büdcəsinin kassa icrasına dair aylıq hesabat. Burada aşağıdakı məlumatlar verilir:

- dövlət büdcəsinin gəlirləri;
- dövlət büdcəsinin vəsaitləri;
- dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarına ayrılan büdcə vəsaitləri;
- qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatlarına ayrılan büdcə vəsaitləri;
- dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatlarına ayrılan büdcə vəsaitlərinin açması (rasşifrovkası);
- büdcə sferası işçilərinə və habelə dövlət müəssisə və təşkilatları işçilərinə əmək haqqı vermək üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin açması (rasşifrovkası);
- keçmiş illərin büdcə vəsaitləri;
- qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatlarına ayrılan keçmiş illərin büdcə vəsaitləri;

2. Milli Bankda, Kapitabankda və başqa kredit təşkilatlarında açılmış hesablarda büdcə gəlirlərinin uçotu üzrə vəsaitlərin qalıqına dair gündəlik hesabat.

3. Respublika dövlət büdcəsinin kassa icrasına dair balans hesabları üzrə ümumi operativ hesabat.

4. Yerli hakimiyyət orqanlarının və dövlət büdcə-dənkənar fondların hesablarındakı vəsait qalıqına dair cari ümumi hesabat.

Vergi bazasını və vergilərin məbləğini müəyyən etmək üçün informasiyanın əsas mənbəyi aşağıdakılardır:

- müəssisələrin (təşkilatların) mühasibat balansları;

- müəssisələrin (təşkilatların) mühasibat balansına əlavələr;

- fondların hərəkətinə dair arayış;

- cəlb olunmuş vəsaitlərin hərəkətinə dair arayış;

- debitor və kreditor borclarına dair arayış;

- ilin axırına maddi aktivlərin tərkibi;

- əsas fondların mövcudluğu və hərəkəti haqqında arayış;

- maliyyə qoyuluşları haqqında arayış;

- sosial göstəricilər, o cümlədən sosial ehtiyaclara ayırmalar;

- kapital qoyuluşlarının və başqa maliyyə qoyuluşlarını maliyyələşdirmək üçün vəsaitlərin hərəkəti;

- balansarxası hesablarda uçota alınan qiymətlilərin mövcud olmasına dair arayış.

Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə dair infomasiyanın əsas mənbəyi onların mühasibat və statistika hesabatlarıdır:

a) sığorta təşkilatlarının mühasibat balansı;

b) sığorta təşkilatlarının maliyyə nəticələrinə dair hesabat;

c) mühasibat balansına və maliyyə nəticələrinə dair hesabatın izahatı;

ç) sığorta təşkilatı kapitalının hərəkətinə dair hesabat;

d) sığorta təşkilatı pul vəsaitlərinin hərəkətinə dair hesabat;

e) mühasibat balansına əlavələr;

f) auditor yoxlamanın nəticələrinə görə verilən rəy.

XI FƏSİL

BANK STATİSTİKASI

11.1. Bank sektorunun statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın əsas vəzifələri

Bank sistemi ölkə iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün iqtisadi əməliyyatların maliyyələşdirilməsi bankların vəsaiti ilə həyata keçirilir. Müasir dövrdə respublika iqtisadiyyatının kreditləşdirilməsi funksiyasını Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı başda olmaqla bank sistemi həyata keçirir ki, buraya Kapitalbank, Beynəlxalq Bank, onlarla müxtəlif kommersiya bankları (Yunibank, Parabank, Azəriqazbank, Turanbank, Texnikabank, Əmrahbank, Azəritürkbank və s.) və xarici ölkələrin banklarının respublikadakı filialları həyata keçirirlər. Bu bankların hamısı iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi ilə yanaşı, respublikada pul dövriyyəsinin nizamlanması və habelə hesablaşmaların həyata keçirilməsi funksiyalarını da yerinə yetirirlər. Son 10 ildə kredit sistemində həyata keçirilən islahat nəticəsində 1995-2005-ci illərdə milli iqtisadiyyata kredit qoyuluşu 5 dəfə artmış və 2005-ci ildə 1440,9 milyon manat olmuşdur. Həmin dövrdə pul dövriyyəsinə tənzimləmək üçün emissiyanın həcmi 1995-ci ildəki 67,3 milyon manatdan 2005-ci ildə 67,9 milyon manata qədər artmışdır.

Bank sistemində əmələ gəlmiş parçalanma ilə əlaqədar olaraq bank statistikasına qarşısında da yeni vəzifələr meydana gəlmişdir. Bunun nəticəsində bankların fəaliyyəti haqqında informasiyanın əldə edilməsində də çətinliklər yaranmışdı. Bu çətinliklər təkcə mövcud statistika sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə deyil, həm də yeni tipli bankların meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq, onların statistikasının yaradılmasını tələb edirdi. Bu sahədə bank statistikasına qarşısında informasiya mənbələrinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi,

onların hesablanması və təhlili metodlarının işlənilib hazırlanması, pul dövriyyəsi, kreditləşdirmə və hesablaşmalar sahəsində vahid bank sisteminin fəaliyyətinin ümumi nəticələrinin müəyyən olunması vəzifələri durur.

Bank sistemin fəaliyyətinə rəhbərlik edən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının əsas funksiyası dövlətin pul-kredit siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Yuxarıda şərh edilənləri nəzərə alaraq sosial-iqtisadi təhlilin əsas istiqamətlərini belə müəyyən etmək olar:

1. Ölkənin pul-kredit siyasətinin strategiya və taktikasını işləyib hazırlamaq;
2. Tədiyyə siyasətinin strategiya və taktikasını işləyib hazırlamaq;
3. Bütünlükdə bank sisteminin və ayrı-ayrı kredit təşkilatlarının işinin səmərəliliyinə nəzarət etmək;
4. Valyuta siyasətinə nəzarət etmək;
5. Respublikanın tədiyyə balansını tərtib etmək.

11.2. Kredit statistikasının əsas göstəriciləri

Bankların başlıca funksiyalarından biri iqtisadi fəaliyyət sahələrinin kreditləşdirilməsindən ibarətdir. 2000-2005-ci illər ərzində kredit qoyuluşu 3,1 dəfə artmış və 2005-ci ildə iqtisadiyyata kredit şəklində 1440,9 milyon manat vəsait qoyulmuşdur. Kreditlərin uçotu onların müxtəlif xidmətlər üzrə qruplaşdırılması əsasında aparılır. Məsələn, müddətinə görə qısamüddətli (1 ilə qədər) orta müddətli və uzunmüddətli (1 ildən artıq müddətə) kreditlər fərqləndirilir. Başqa əlamətlərə görə də qruplaşdırmalar vardır. Kredit statistikasının əsas göstəricilərinə:

1. Verilmə şərtləri və imkanları ilə əlaqədar olan göstəriciləri;
 2. Faiz hesablamaları göstəriciləri;
 3. Kredit riski və müştərinin kredit qabiliyyəti göstəriciləri aid edilir.
- I qrup göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

1. Bir və ya bir qrup müştəriyə kredit riskinin maksimum səviyyəsi:

$$\Theta_m = \frac{K_1}{K} \times 100(25\%),$$

Burada,

Θ_m - maksimum risk əmsalını;

K_1 – bankın müştəriyə tələblərinin ümumi məbləğini (təminat);

K – bank kapitalının ümumi məbləğini göstərir.

2. İri kreditin maksimum məbləği: - iri kreditlərin ümumi məbləği ilə bankın xüsusi vəsaitlərinin nisbətini göstərir.

3. Bir kreditora maksimum risk səviyyəsi (maksimum 25%).

4. Bankın öz səhmdarlarını kreditləşdirmək normativi: bankın öz səhmdarlarına verdiyi kreditin həcmnin onun öz xüsusi vəsaitinin (kapitalının) məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

İkinci qrup göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

1. Sadə faiz dərəcəsi: $C_1 = C_o (1+it)$;

2. Mürəkkəb faiz dərəcəsi $C_1 = C_o (1+i)^t$;

3. Faiz məbləği: $S = C_o ti = C_1 - C_o$.

Üçüncü qrup göstəricilərə müştərinin kredit qabiliyyəti, ödəmə qabiliyyəti, bankın kredit riski göstəriciləri aiddir. Müştərinin kredit qabiliyyətini və bankın kredit riskini təhlil etmək üçün bir sıra əmsallardan istifadə olunur:

xüsusi vəsaitin ümumi həcmi

1. *Avtonomiya əmsali* = -----
müştərinin maliyyə balansının yekunu

2. Manevretmə əmsalı müştərinin öz dövriyyə kapitalının bütün kapitalına nisbəti kimi hesablanır.

3. Örtmə əmsalı – müştərinin dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin qısamüddətli borclarına nisbəti kimi hesablanır.

4. Borc əmsalı – borc məbləğinin öz xüsusi kapitalının məbləğinə nisbəti kimi hesablanır.

5. Maliyyə gərginliyi əmsalı – borc vəsaitlərinin öz xüsusi kapitalına nisbəti kimi hesablanır.

Kreditin səciyyələndirən göstəricilər sisteminə verilən kreditin məbləği, qaytarılan kreditin məbləği, borcun qalığı, kreditin orta müddəti, təminat məbləği, ödənilməyən müddət və təmin olunmayan məbləğ daxildir.

Qısamüddətli kredit milli iqtisadiyyatın sahələri, obyektlər və növlər üzrə qruplaşdırılır. Məsələn, dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasına və əsas kapitalın əldə edilməsi üçün verilən kredit; maddi qiymətlilər üçün ssudalar; istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal və hazır məhsullar üzrə ssudalar, müəssisələrarası qarşılıqlı hesabləşmələr üzrə ssuda.

Uzunmüddətli kreditlər də iqtisadiyyat sahələri və kreditləşən obyektlər üzrə göstərilir. Ümumi pul dövriyyəsində kredit öz xüsusi dövriyyəsini edir. O, ssuda hesablarının debet və kreditində öz əksini tapır. Debetlə kreditin fərqi borcun qalığını göstərir. Borcun qalığı ilə dövriyyə göstəriciləri arasında balans əlaqəsi vardır:

$$Q_1 + V_c = Q_s + Q_2; \text{ burada}$$

Q_1 və Q_2 – dövrün əvvəlinə və axırına kreditin qalığını; V_s – verilən ssudanın məbləğini; Q_c – qaytarılan ssudanın məbləğini göstərir.

Bank statistikasında kreditin qaytarılması sürətini səciyyələndirən:

a) dövriyyənin sayı $C_k = \frac{Q_s}{\bar{K}}$;

b) borcun orta müddəti (günlə) $\bar{t} = \frac{\bar{K} \times D}{Q_s}$;

c) Borcun orta qalığı isə $\bar{K} = \frac{Q_1 + Q_2}{2}$ düsturu ilə hesablanır.

Burada D-təqvim günlərinin sayıdır.

Əgər verilən ssudanın məbləğini borcun orta qalığına bölsək, kredit verilməsinin sürəti göstəricisini hesablayarıq.

11.3. Pul tədavülü statistikasının göstəricilər sistemi

ÜDM-un dövriyyəsi (hərəkəti) pulun dövriyyəsi vasitəsi ilə baş verir. Pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin edən əməliyyatlar məcmusuna pul dövriyyəsi deyilir. Pul dövriyyəsinə xarakterizə edərkən onun iki növü fərqləndirilir: nəqd pulun dövriyyəsi və nəqdsiz dövriyyə.

Birinci halda dövriyyə nəqd pulun vasitəsi ilə, ikinci halda isə nəqdsiz hesablaşmalar yolu ilə həyata keçirilir. Pul tədavülü statistikasının göstəriciləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olan üç blokda birləşdirilir:

I blok makroiqtisadi göstəricilər pul tədavülünün iqtisadiyyatın real sektoru ilə əlaqəsini xarakterizə edir.

II blok likvid aktivlərin növlərini səciyyələndirir.

III bloka pul kütləsi (pul aqreqatları) göstəriciləri daxildir.

I blokun göstəriciləri:

- 1) nominal pul kütləsi;
- 2) pul dövriyyəsi;
- 3) pul tədavülünün sürəti;
- 4) real pul kütləsi;
- 5) nominal və real pul kütləsi indeksi;
- 6) tədavülün sürəti indeksi;
- 7) pulun alıcılıq qabiliyyəti.

II blokun göstəriciləri:

- 1) dövriyyədəki nəqd pullar;
- 2) bank kassalarındakı nəqd pullar;

- 3) bank sistemindən kənardakı pullar;
- 4) nəqd olmayan pul kütləsi;
- 5) pul multiplikatoru;
- 6) pul bazası;
- 7) pul dövriyyəsidəki qiymətli kağızlar;
- 8) dünyəvi pullar.

III bloka pul aqreqləri (M_0 , M_1 və M_2) daxildir.

İqtisadiyyatda pul əmtəə və xidmətlərin tədavişünü, müxtəlif ödənişlərin həyata keçirilməsini, ssuda kapitalının hərəkətini təmin edir. İqtisadiyyatda olan pulun miqdarı ilə məhsul istehsalının həcmi arasındakı asılılıq $VM=ÜDM$ düsturu ifadə olunur.

Burada VM – pul dövriyyəsi;

$ÜDM$ - ümumi daxili məhsulu göstərir.

Pul dövriyyəsi (VM) dövr ərzində pulun daxil olması və ya silinməsi üzrə əməliyyatların məbləği kimi müəyyən edilir. Pul dövriyyəsi iqtisadiyyatın bütün sahələrinin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirir.

Pul dövriyyəsi göstəriciləri iki qrupa ayrılır:

- 1) nəqdsiz dövriyyənin göstəriciləri;
- 2) nəqd pul tədavişü göstəriciləri.

Nəqdsiz dövriyyə statistikasının göstəriciləri iqtisadiyyatda nəqd olmayan hesablaşmaların vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edir və ümumiləşdirici, mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlərlə əks olunur.

Nəqd pul tədavişü statistikasında ümumiləşdirici mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlərdən geniş istifadə olunur. Pul tədavişü statistikasının vəzifələrindən biri pul kütləsinin küpyur quruluşunu öyrənməkdir, yəni tədavişüdə olan pulun ümumi kütləsində ayrı-ayrı pul nişanlarının xüsusi çəkisini müəyyən etməkdir. Pulun küpyur quruluşunda baş verən dəyişiklikləri öyrənmək üçün orta küpyur göstəricisi hesablanır:

$$\bar{M} = \frac{\sum Mf}{\sum f}$$

burada M – küpyur qiymətini;

f - küpyurun sayını göstərir.

Tədavüldə olan pulun miqdarı ÜDM-un həcmindən, pulun dövriyyə sürətindən və qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. Pulun dövriyyə sürəti dövriyyənin sayı (V), bir dövriyyənin davam etmə müddəti (t) ilə ölçülür və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$V = \frac{\ddot{U}DM}{\bar{M}}; t = \frac{\bar{M} \cdot D}{\ddot{U}DM}$$

burada \bar{M} - dövr ərzində pulun orta qalığı kimi müəyyən olunan ümumi kütləsini;

D - dövrdəki təqvim günlərinin sayını;

t – pulun hər dövriyyəsinin davam etmə müddətini göstərir.

Həmin göstəricilər qarşılıqlı əlaqədardır:

$$V = \frac{D}{t}; t = \frac{D}{V}$$

$$VM = \ddot{U}DM; V = \frac{\ddot{U}DM}{M}$$

Bu göstəricilərin dinamikada öyrənilməsi onların qarşılıqlı əlaqəsini açmağa imkan verir:

$$\dot{I}_p = \frac{\dot{I}_m \cdot \dot{I}_v}{Y_{\ddot{U}DM}}$$

Burada \dot{I}_p – ÜDM-un defilyator indeksini;

\dot{I}_m – pul kütləsinin həcm indeksini;

\dot{I}_v – pul kütləsinin dövriyyə indeksini;

$\dot{I}_{\ddot{U}DM}$ – ÜDM-un fiziki həcm indeksini göstərir.

Dövriyyənin sayı artdıqca pul kütləsinin dövriyyə sürəti çoxalır; hər dövriyyənin müddəti (günlə) azaldıqca daha çox pul kütləsi tələb olunur. Pul kütləsinin dövriyyə sürətinin necə

dəyişdiyini müəyyən etmək üçün aşağıdakı indekslərin qarşılıqlı əlaqəsindən istifadə olunur:

$$I_V = I_{VH} \cdot I_d$$

burada I_V - pulun dövriyyə sayının indeksini;
 I_{VH} – nəqd pul kütləsinin dövriyyəsi indeksini;
 I_d – ümumi pul kütləsində nəqd pulun hissəsi indeksi.

Kommersiya banklarının iqtisadiyyatda kredit qoyuluşunu təhlil etmək və pul kütləsinin dinamikasına nəzarət etmək üçün pul multiplikatoru adlanan göstəricidən istifadə olunur:

$$\partial_{pm} = \frac{M}{H}$$

burada M - tədavüldəki pul kütləsini;
 H - pul bazasını göstərir.

Bu zaman pul kütləsi M_2 pul aqrəqatını, pul bazası isə dövriyyədə olan nəqd pulun məbləğini əks etdirir. Pul multiplikatoru isə bank rezervlərinin artması nəticəsində dövriyyədə olan pul kütləsinin çoxalmasını xarakterizə edir. Pul tədavülü kanalları izafi pul kütləsi ilə dolduqda və mal kütləsi isə dəyişməz qaldıqda, inflyasiyanın qiymətəndirilməsi problemi meydana çıxır.

Misal: Aşağıdakı şərti məlumatlar vardır.

Cədvəl 35

İlin I və II rübündə ÜDM və pul kütləsi (mln.man.)

Göstəricilər	I rüb	II rüb
Ümumi daxili məhsul	1200	1320
Pul kütləsi	240	220
Tədavüldə olan nəqd pullar	80	96

Müəyyən etməli: 1) pulun dövriyyə sürətini; 2) nəqd pulun dövriyyə sürətini; 3) ümumi pul kütləsində nəqd pulun hissəsini; 4) pulun tədavül sürətinin mütləq dəyişməsini: a) nəqd pulun dövriyyəsinin sayı hesabına; b) ümumi pul kütləsində nəqd pulun xüsusi çəkisinin dəyişməsi hesabına.

Həlli:

1) Pulun dövriyyə sürəti:

$$V_o = \frac{1200}{240} = 5; \quad V_1 = \frac{1320}{220} = 6;$$

$$t_o = \frac{90}{5} = 18 \text{ gün}; \quad t_1 = \frac{90}{6} = 15 \text{ gün.}$$

2) Nəqd pulun dövriyyə sürəti:

$$V_o = \frac{1200}{80} = 15; \quad V_1 = \frac{1320}{96} = 13.8$$

$$t_o = \frac{90}{15} = 6 \text{ gün}; \quad t_1 = \frac{90}{13.8} = 6.5 \text{ gün.}$$

3) Ümumi pul kütləsində nəqd pulun hissəsi:

$$d_{mo} = \frac{80}{240} = 0,333 \text{ və ya } 33,3 \%;$$

$$d_{m1} = \frac{96}{220} = 0,436 \text{ və ya } 43,6 \%.$$

4) Pul kütləsi sürətinin mütləq dəyişməsi:

$$\Delta V = V_1 - V_o = 6 - 5 = 1;$$

a) nəqd pulun dövriyyə sürətinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta V_{H1} = (V_{H1} - V_{HO}) \cdot d_1 = (13.8 - 15) \cdot 0,436 = -0,52$$

b) ümumi pul kütləsində nəqd pulun xüsusi çəkisinin dəyişməsi hesabına:

$$\Delta V_d = (d_1 - d_o) \cdot V_{HO1} = (0,436 - 0,333) \cdot 15 = 1,52$$

$$\Delta V = (V_1 - V_o) = \Delta V_H + \Delta V_d \Rightarrow -0,52 + 1,52 = 1,0$$

Pul kütləsinin dövriyyə sürəti I rübdəkinə nisbətən II rübdə 1,0 bənd artmışdır. Pul kütləsinin dövriyyə sürətinin artması nəqd pulun dövriyyə sürətinin 0,52 bənd azalması ilə şərtlənmişdir.

11.4. Əmanət statistikasının göstəricilər sistemi

İstənilən dövlətin bank sistemində əmanət işi xüsusi yer tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, dövlətdə olan nəqd pulun əsas hissəsi əhalinin əlindədir. Onun bir hissəsi əhalinin cari tələbatını ödəmək üçün istifadə edilir, digər hissəsi isə yığım formada saxlanır. Bu yığım müəyyən məqsədlərə istifadə olunur. Məsələn, ev əşyalarının alınmasına, tikinti işlərinə, mal-qara əldə olunmasına, istirahət və sanatoriyalara göndərişlərin əldə edilməsinə və s. xərclənilir.

Əhalinin pul yığımları dövlətdə olan nəqd pulun xeyli hissəsinin müəyyən vaxta dövlətdən yayınmasına, banklar tərəfindən dövlətyə əlavə pul buraxılmasına, bunun nəticəsində dövlətdə olan pulun kütləsinin artmasına, bu da öz növbəsində pulun alıcılıq qabiliyyətinin, dövlət sürətinin və səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Ona görə də müxtəlif vasitələrlə əhalidə olan nəqd pulları dövlətyə cəlb etmək lazım gəlir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi səhmdar-kommersiya əmanət banklarına həvalə edilmişdir. Hazırda səhmdar bankına çevrilən əmanət bankları əhalinin sərbəst pul vəsaitini müxtəlif şərtlərlə əmanətə cəlb etməklə yanaşı, istiqraz vərəqələrinin və lotereya biletlərinin buraxılması, yayılması, uduşların təşkili və ödənilməsi funksiyasını, xidmət müəssisələri ilə əhali arasında hesablaşma əməliyyatlarını, müəssisələrin kreditləşdirilməsi funksiyasını da yerinə yerirlər. Deməli, əmanət banklarının əsas funksiyası əhalinin sərbəst vəsaitlərini əmanətlər kimi dövlətyə cəlb etmək və pul dövlətinin nizamlaşdırılması işində fəal iştirak etməkdən ibarətdir.

Əmanət statistikasının əsas göstəricilərindən biri əmanətlərin sayı həcmidir. Hər iki göstərici moment (an) göstəricidir, yəni hər ayın 1-nə müəyyən edilir. Onların orta səviyyəsi ya hesabi orta kəmiyyətin və ya xronoloji orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablanıla bilər.

Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən əmanətçilərin sayı da hesablanır. Əmanət statistikasında geniş istifadə olunan göstə-

ricilərdən biri də əmanətlərin orta məbləğidir (\bar{a}). Bu göstərici müxtəlif metodlarla hesablanır.

1. Bir əmanətçiyə düşən əmanətin orta məbləbi:

$$\bar{a}_s = \frac{\sum a}{S};$$

$$\bar{a}_s = \frac{\sum \bar{a} \cdot S}{S}$$

Burada:

\bar{a} - ayrı-ayrı banklarda (rayonlarda) əmanətin orta rüblük (illik) məbləğini, S - isə əmanətçilərin orta rüblük (illik) sayını göstərir.

2. Bir banka düşən əmanətlərin orta məbləği $\bar{a}_s = \frac{\sum a}{B}$ və

ya $\bar{a}_s = \frac{\sum \bar{a}}{B}$.

3. Bir əmanətin orat məbləği $\bar{a} = \frac{\sum at}{\sum t}$

Burada:

a - hər bir əmanətin məbləği; t - əmanətin saxlanma müddəti; B - əmanət banklarının sayını göstərir.

4. Respublika üzrə adambaşına düşən əmanətlərin orta məbləği:

$$\bar{a}_s = \frac{\sum a}{S}; \text{ və ya } \bar{a}_s = \frac{\bar{a}}{S} \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

Burada:

Σa – müəyyən tarixə əmanətlərin ümumi qalığı; S – isə həmin tarixə əhalinin sayını; \bar{a} – əmanətlərin ortaillik qalığı; \bar{S} – isə əhalinin orta illik sayını göstərir.

İstifadə olunan mühüm göstəricilərdən biri də əmanətlərin banklarda orta saxlanma müddətidir (t); $\bar{t} = \frac{\Sigma ta}{\Sigma a}$

Misal: Kapitalbankın bir filialında tələb ounana qədər saxlanılan əmanətlərin hərəkəti haqqında aşağıdakı məlumat vardır:

Cədvəl 37

Əmanət bankında əmanətlərin hərəkəti

Əmanətin sıra №-si	Daxilolma tarixi	Əmanətin məbləği, milyon manat	Əmanətin sahibinə verilmə tarixi	Məbləği, milyon manat
1	1 yanvar	700	-	-
2	1 may	400	1 avqust	300

Əmanətlərin orta saxlanma müddətini hesablayaq:

Həlli:

Əmanətlərin orta saxlanma müddətini hesabi orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablayaq

$$\bar{t} = \frac{\Sigma at}{\Sigma a^1} = \frac{700 \times 360 + 400 \times 90 + 100 \times 150}{700 + 400} = \frac{303000}{1100} = 276 \text{ gün}$$

Həmin göstəricini hesablanan faizlərin məbləğinə görə də hesablaya bilərik.

$$\bar{t} = T \frac{\Sigma d_1}{\Sigma do} = 360 \times \frac{700 \times 0,02 \times 1 + 400 \times 0,02 \times \frac{3}{12} + 100 \times 0,02 \times \frac{5}{12}}{700 \times 0,02 + 400 \times 0,02} = 276 \text{ gün}$$

Burada T - dövrdəki günlərin sayını ;

Σd_1 – əmanətçilərin hesabına köçürülən faizlərin faktiki məbləğini;

Σdo – əmanətlər bütün təqvim vaxtında saxlanılırsa, hesablanan faizlərin məbləğini göstərir.

11.5. Bank əməliyyatları statistikasının əsas göstəriciləri

Bazar iqtisadiyyatına keçildiyi indiki şəraitdə müəssisə və təşkilatlar arasında və habelə onlarla maliyyə-kredit orqanları arasında çoxlu müxtəlif hesablaşma əməliyyatları həyata keçirilir. Bu əməliyyatların bir hissəsi nəqd hesablaşma qaydasında, yəni nəqd pul kütləsinin bir əldən başqa ələ keçməsi, digər hissəsi isə qeyri-nəqd hesablaşma qaydasında həyata keçirilir. Respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlarla əlaqədar olaraq müəssisə və təşkilatların əldə etdikləri sərbəstlik nəticəsində nəqd hesablaşmadır sürətlə genişlənmiş, qeyri-nəqd hesablaşmaların sayı və xüsusi çəkisi isə xeyli azalmışdır. Banklar həm nəqd, həm də qeyri-nəqd hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirir. Bankların nəqd hesablaşma əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Bankların kassalarına nəqd pulun daxil olması üzrə əməliyyatlar. Buraya müəssisə və təşkilatların təsərrüfat əməliyyatlarından və başqa fəaliyyətdən əldə etdiyi nəqd pulun, əmanətlərin, mənzil-kommunal xidmətlərinin haqqının təhvil verilməsi üzrə əməliyyatlar aiddir.

2. Bankların kassalarından nəqd pulun buraxılması üzrə əməliyyatlar. Buraya müəssisə və təşkilatlara əmək ödənişi üzrə, xırda təsərrüfat işlərinin görülməsi üzrə, pensiya, təqaüd, müavinət və s. ödənilməsi üzrə banklardan nəqd pulun dövrüyyəyə buraxılması əməliyyatları aiddir. Bu hesablaşma əməliyyatları həyata keçirilərkən mədaxil edilən və məxaric olunan məbləğlər müəssisələrin banklarda açılan hesablarında müvafiq qeydlər aparılır. Bu hesablar aşağıdakılardır:

1. Hesablaşma hesabı. Bu hesabda müəssisə və təşkilatların bankda saxlanılan pul vəsaitləri hesaba alınır.

2. Cari hesablar. Bu hesablar büdcədən maliyyələşən təşkilatlar, partiya, həmkarlar və digər ictimai təşkilatlar, fi-

ziki şəxslər üçün açılır və onların pul vəsaitlərinin hərəkətinin uçotunu aparmaq məqsədi güdür.

3. Ssuda hesabları. Bu hesablar təsərrüfat təşkilatlarına müxtəlif məqsədlər üçün verilən qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi, qaytarılması və faizlərin uçotunu aparmaq üçün açılır.

4. Büdcə hesabı. Bu hesab dövlət büdcəsinin mədaxil və məxaricinin uçotunu aparmaq üçün açılır.

5. Şəxsi hesablar. Bu hesablar ayrı-ayrı şəxslər üçün açılır və onların pul vəsaitinin hərəkətini (məsələn, əmanətlərin hərəkətini) uçota almaq üçün açılır.

Nəqd olmayan hesablaşma əməliyyatları müəssisə və təşkilatlar arasında aparıldığından burada nəqd pul iştirak etmir, ancaq müəyyən səndlər əsasında müəssisə və təşkilatların hesablaşma hesablarında qeydlər edilir. Bu hesablaşmalara aşağıdakılar aid edilir:

1. Təsərrüfat əlaqələrinə görə müəssisə və təşkilatlar arasında baş verən hesablaşmalar.

2. Müəssisə və təşkilatlarla maliyyə orqanları arasında baş verən hesablaşmalar.

3. Müəssisə və təşkilatlarla banklar arasında baş verən hesablaşmalar. Buraya banklardan kreditlər alınması və qaytarılması, faiz hesablamaları və bank xidmətləri və s. üzrə hesablaşmalar aiddir. Bütün bunlar hesablaşma sistemi adlanır və aşağıdakı hesablaşma formaları üzrə həyata keçirilir.

1. Hesablaşmaların aksept forması. Bu elə hesablaşma formasıdır ki, burada əmtəə və xidmətlərin dəyəri mal göndərəninin «ödəmə tələbnaməsi» əsasında mal alanın hesabından onun razılığı ilə silinir və mal göndərəninin hesabına köçürülür.

2. Hesablaşmaların akkreditiv forması. Bu elə hesablaşma formasıdır ki, burada mal göndərəninin hesabına vəsait, onun öz bankı tərəfindən mal alanın bankında bu məqsəd üçün saxlanmış vəsaitdən köçürülür. Akkreditiv hesablaşma sənədinin adıdır ki, bunda da ödəyici mal göndərəninin hesabına pulun köçürülməsi şərtlərini əks etdirir. Bu şərtlərə əsa-

sən bank alıcının hesabından vəsaiti silib satıcının hesabına ötürür.

3. Ödəmə tapşırığı üzrə hesablaşmalar.

4. Hesablaşmaların çek forması. Bu elə nəqdsiz hesablaşma formasıdır ki, banklar tərəfindən təsərrüfat təşkilatlarına verilən xüsusi «hesablaşma çekləri» əsasında həyata keçirilir. Bu çeklər limitləşdirilmiş və limitləşdirilməmiş çeklərə ayrılır. Limitləşdirilmiş çeklər üzrə banklar silinəcək vəsaitin məbləğinə hədd – limit qoyur və müəssisə həmin çeki bu məbləğdən artıq məbləğdə yazı bilməz. Limitləşdirilməmiş çeklərə isə məhdudiyyət qoyulmur və onlar əsasən bank kreditlərindən istifadə edən müəssisələrə verilir. Bu çeklər üzrə vəsait bankın müəssisəyə açdığı kredit hesabından silinir. Bu formadan nəqliyyat təşkilatları ilə hesablaşmalar zamanı, habelə mal və xidmətlər üzrə şəhədaxili hesablaşmalar zamanı istifadə edilir.

11.6. Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının göstəricilər sistemi

Maliyyə-pul münasibətlərinin həyata keçirilməsində qiymətli kağızların buraxılması, yayılması, dövriyyəsi və istifadəsi də böyük rol oynayır. Qiymətli kağızlar dedikdə müəyyən pul məbləğinin, payın, mənfəətin, əmtəənin və s. əldə edilməsi üzrə sahibinə hüquq verən pul və ya əmtəə sənədləri nəzərdə tutulur. Qiymətli kağızlar gələcəkdə müəyyən konkret şəraitdə gəlir əldə edilməsi hüququnun qanunla təsbit edilmiş şəhadətnaməsidir. Onların iqtisadi əhəmiyyəti sənaye, kommersiya və bank kapitalının fasiləsiz dövriyyəsinə təmin etməkdən ibarətdir. Qiymətli kağızların ən mühüm xüsusiyyəti onların sərbəst dövr etməsindən, yəni fond bazarında sərbəst alınıb-satılmaq qabiliyyətinə, həm də sərbəst ödəmə sənədi oynamaq xüsusiyyətinə malik olması və yüksək likvidliyə, yəni tez bir zamanda pula çevrilmək xüsusiyyətinə malik olmasından ibarətdir.

Qiymətli kağızların alınib-satıldığı bazara qiymətli kağızlar bazarı və ya fond bazarı deyilir. Fond bazarı ilkin və ikinci bazardan ibarətdir. İlk fond bazarında hüquqi şəxs tərəfindən qiymətli kağız emissiya edilir və ilk dəfə yerləşdirilir.

İkinci bazarda həmin qiymətli kağızlar təkrarən satılıb-alınır.

Fond bazarı birja bazarı və qeyri-birja bazarından ibarətdir. Birja bazarı qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirmək üçün təşkil edilən mütəşəkkil bazardır. Qeyri-birja bazarı isə qiymətli kağızların küçə ticarəti və digər pərakəndə alqı-satqısını əhatə edir.

Qiymətli kağızların alqı-satqısı əsasən fond bazarlarında həyata keçirilir. Birja elə təşkil edilmiş bazardır ki, orada yüksək likvidliyə malik olan əmtəə və qiymətli kağızların alqı-satqısı ən etibarlı və maliyyə cəhətdən güclü olan maliyyə vasitəçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Qiymətli kağızların ən geniş yayılmış növlərindən biri istiqrazdır. İstiqraz öz sahibinin emitentə borc verdiyini sübut edən qiymətli kağızdır. Bu kağız, sahibinə özünün nominal dəyəri qədər gəlir əldə etmək hüququ təmin edir. Bu kağızlar həm ilk, həm də ikinci fond bazarında sərbəst hərəkət edir.

Qiymətli kağızların əsas növlərindən biri də səhmlərdir. Səhm dedikdə səhmdar cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərən müəssisənin kapitalında səhm sahibləri olan hüquqi və fiziki şəxslərin pay iştirakını təsdiq edən qiymətli kağız nəzərdə tutulur. Bu qiymətli kağız öz sahibinə müəssisənin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində əldə etmək hüququ verir.

Bank əməliyyatlarında istifadə edilən ən mühüm qiymətli kağızlardan biri çeklərdir. Çeklər kitabça şəklində banklar tərəfindən onlarda hesab açmış müştərilərə verilir və müştərilər bu çeklər əsasında bankdakı hesabında olan pul vəsaiti həcmində məbləği nəqd şəkildə almaq hüququna malik olur.

Qiymətli kağızların xüsusi növlərindən biri vekseldir. Veksel elə qiymətli kağızdır ki, o öz sahibinə qeyd edilmiş tarixə müəyyən məbləği veksəl verəndən əldə etmək hüququ verir.

Əhalinin əmanətləri üzrə xüsusi qiymətli kağızlardan – sertifikatlardan istifadə olunur. Onlar əmanət və depozit sertifikatlarına yığılır. Əmanət sertifikatları elə qiymətli kağızlardır ki, onlar əmanət sahiblərinə qoyulmuş əmanət məbləğini və faiz məbləğini müəyyən olunmuş vaxtda almaq hüququ verir. Depozit sertifikatları üzrə qoyulmuş əmanət müəyyən edilmiş müddət ərzində saxlanır. Depozit sertifikatları adlı və təqdim edənə, müddətli və tələb olunanadək, səhmdar və investisiya təyinatlı ola bilər.

Birja bazarının vəziyyətini və inkişafını öyrənmək məqsədilə bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur:

-Fond indeksləri. Bu indekslər qiymətli kağızlar toplusunun kursunun dəyişməsinə səciyyəlidir. Bunlardan ən geniş yayılanı Dou-Cons indeksidir ki, bu da ABŞ-ın ən böyük kompaniyaları qrupunun səhmlərinin kursunun dəyişməsinə səciyyəlidir. Yaponiyanın Tokio birjasında analoji olaraq Nikkey indeksi hesablanır və istifadə olunur.

11.7. Bank fəaliyyəti haqqında statistik informasiyanın əsas mənbələri

Bankların fəaliyyətinə dair statistik informasiyanın əsas mənbəi onların balansıdır. Milli Bankın, Kapitalbankın, Beynəlxalq Bankın və kredit təşkilatlarının geniş balansı əsasında aşağıdakı əsas sənədlər formasıdır:

1. Milli bankın icmal balansı bəndlər üzrə:

- **aktiv:** qızıl, xarici valyuta; kassalarda olan nəqd pullar; respublika Maliyyə Nazirliyinin kreditləri; qiymətli kağızlarla əməliyyatlar; kreditlər; dövlətlərarası hesablaşmalar; sair aktivlər;

- **passivlər:** nizamnamə kapitalı; ehtiyatlar və fondlar; valyuta hesabları; tədavüldə olan nəqd pullar; kommersiya banklarının vəsaitləri; büdcələrin və müştərilərin vəsaiti; hesablaşmalardakı vəsaitlər; sair passivlər;

2. Kredit təşkilatlarının icmal balansı:

- **aktiv:** kassa və başqa vəsaitlər, manatla və valyutada; qiymətli metallar; MB-in ehtiyat hesabındakı vəsaitlər; qarşılıqlı hesablardakı vəsaitlər; təsərrüfatlara və əhaliyə verilən kreditlər; kreditlər üzrə gecikmə faizləri; kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi; qiymətli kağızlar, paylar, səhmər; bankın debitorları; binalar, qurğular və kapital xarakterli başqa qoyuluşlar; mənfəət hesabına yayındırılmış vəsaitlər; sair aktivlər;

- **passivlər:** bankın fondları, o cümlədən nizamnamə fondu; başqa bankların vəsaitləri; büdcə vəsaitləri; müəssisələrin və əhalinin cəlb olunmuş vəsaitləri; kapital qoyuluşunu maliyyələşdirmək üçün vəsaitlər; başqa banklardan alınmış kreditlər; bankın kreditorları; hesablaşmalardakı vəsaitlər; bankların mənfəəti; sair passivlər.

XII FƏSİL

XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR (XİƏ) STATİSTİKASI

12.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikasının vəzifələri

Respublikamızın suverenliyi 1991-ci ildə bərpa olunduqdan sonra, o ildən-ilə daha çox beynəlxalq təşkilatlara üzv seçilmişdir. Azərbaycan hazırda 126 xarici ölkə ilə iqtisadi, mədəni və siyasi sahədə əlaqələrə malikdir. Məsələn, respublikamız 2004-cü ildə 119 xarici dövlətlə ticarət əməliyyatları aparmış və xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 7131,3 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxal 3515,9 milyon, ixrac 3615,4 milyon dollar olmuşdur. 2003-cü illə müqayisədə 2004-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 36,7%, o cümlədən idxal 33,9%, ixrac 39,6% artımışdır.

XİƏ statistikasının əsas vəzifəsi müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar arasında baş verən hadisə və proseslərin vəziyyətini və inkişafını müntəzəm surətdə öyrənməkdən ibarətdir. XİƏ statistikasına bu sahədə baş verən hadisələrin həcmi, quruluşunu, dinamikasını və habelə coğrafiyasını öyrənməyə imkan verir. Belə informasiya idxalın və ixracın həcmi, xarici ticarətin ümumi dövriyyəsinə, qiymətlərin səviyyəsini və dinamikasını tədqiq etməyə, xarici iqtisadi fəaliyyətə dair göstəricilər sistemini qurmağa və müqayisə etməyə, respublikamızın beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını qiymətləndirməyə imkan verir. XİƏ statistikasının məlumatları müxtəlif obyektlərin layihələşdirilməsi, tikintisi və yenidən qurulmasında xarici ölkələrin texniki-iqtisadi yardımını qiymətləndirmək üçün də geniş istifadə olunur. Son illərdə respublikamızda xarici iş adamları ilə birgə (müştərək) müəssisələrin yaradılması və əsrin neft kontraktlarının bağlanması ilə əlaqədar olaraq xarici iqtisadi əlaqələr üzərində monitorinqin təşkil olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XİƏ statistikasında

xarici ölkələrlə iqtisadi inteqrasiya layihələrinin həyata keçirilməsi üzrə birgə fəaliyyətin öyrənilməsi də mühüm yer tutur. Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin statistik öyrənilməsi hər bir ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işlənilib hazırlanan və elmi cəhətdən əsaslandırılmış göstəricilər sistemi vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Dövlətimizin xarici iqtisadi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində də XIƏ statistikasının məlumatlarından geniş istifadə olunur. Beləliklə, XIƏ statistikasının obyektivi respublikamızın obyektiv iqtisadi-ticarət əlaqələri olan xarici ölkələrdir; onun predmeti isə fəaliyyətimizin bu sahəsində baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət tərəfidir.

12.2. Gömrük statistikasının əsas göstəriciləri

XIƏ-in mühüm vasitələrindən biri gömrük xidmətidir. Gömrüyün əsas vəzifəsi malların, əhalinin və kapitalın dövlət sərhədindən hər iki tərəfə keçməsinin qanuniliyini yoxlamaq və uçotunu aparmaqdır. Gömrük statistikasını xarici ticarət statistikasının ən qədim sahələrindən biri olmaqla idxal və ixrac əməliyyatlarının uçotunu aparır.

İxrac - respublikamızda istehsal edilmiş və ya başqa ölkələrdən gətirilmiş malların ölkənin iqtisadi ərazisindən kənara daşınıb aparılmasıdır. Respublikanın özündə istehsal olunaraq xaricə daşınan mallar, həmçinin xaricdən gətirilən və təkrar emal olunaraq kəmiyyət və keyfiyyətə yeni xassəyə malik olan xarici mənşəli mallar da ixraca daxil edilir.

İxracın dəyərinin qiymətləndirilməsi FOB qiymətləri ilə, yəni malı ixrac edən ölkənin franko-sərhəd qiymətləri üzrə aparılır. Bu zaman malın qiymətinə onun müəssisədə istehsal dəyəri, ölkənin quru sərhədlərinə və ya göndərmə limanına malın çatdırılması və gəmi bortuna yüklənməsi xərcləri daxil edilir.

İdxal-ölkədə işlədilmək üçün, həmçinin təkrar ixrac etmək üçün respublika sərhədlərindən kənardan mal gətirilməsidir. İdxalın dəyərinin qiymətləndirilməsi SİF qiymətləri və ya

malı idxal edən ölkənin franko-sərhəd qiymətləri üzrə aparılır, yəni malın qiymətinə onun dəyəri, ölkənin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərcləri daxil edilir.

Gömrük statistikasında əsas sənəd idxalın və ixracın qeydə alındığı gömrük bəyannaməsidir. Bu sənəddə sərhəddən keçirilən malın adı, miqdarı, dəyəri, istehsalçı ölkənin adı, onu qəbul edən ölkənin adı, taranın və nəqliyyat vasitələrinin növü və s. göstərilir. Statistika idxal üzrə ancaq xaricə istehsal olunmuş malların uçotunu aparır. İxracın uçotu isə respublikamızda istehsal olunmuş və xaricə daşınan malları əhatə edir. İxrac malları qüvvədə olan gömrük rüsumlarının hesablandığı brutto (qabla birlikdə) və netto (qabsız) çəkiddə, fiziki ölçü vahidləri ilə uçota alınır.

Ölkəmizdə gömrük işinin düzgün təşkil olunmasında 13 iyun 1997-ci ildə qəbul olunan «Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi» xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin Məcəllə 14 bölmədən, 61 fəsildən və 450 maddədən ibarətdir. 31-ci fəsil bilavasitə gömrük statistikasının və mal nomenklaturasının aparılma qaydalarına həsr olunmuşdur.

Gömrük statistikasını respublikada gömrük siyasətinin düzgün həyata keçirilməsinin və beynəlxalq əməkdaşlığın məlumat bazası rolunu oynayır. Odur ki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf edərək dərinləşdiyi indiki vaxtda XIƏ statistikasının daha da təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

12.3. Xarici ticarət statistikasının (XTS) göstəricilər sistemi

XTS xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının mühüm sahəsi olmaqla ölkələr arasındakı ticarət-iqtisadi əlaqələrin vəziyyətini və inkişafını səciyyələndirir; xarici ticarətin mal dövriyyəsinin həcmi və dinamikasını, idxal və ixracın, ticarət balansının vəziyyətini, xarici ticarətin dünyanın coğrafi rayonları, ölkələr qrupu və ayrı-ayrı dövlətlər arasında bölüşdürülməsini öyrənir. XTS-da malların ölkələr arasında daşınılıb aparılmasını və gətirilməsini səciyyələndirən bir sıra natura və dəyər göstəricilərindən istifadə olunur. XTS-in

predmetini həmin ölkə ilə xarici ölkələrin sərhədini keçən malların həcmi və növü təşkil edir. XTS-ın məlumatları nəinki ölkələr arasındakı ticarət əlaqələrinin, habelə bəzi başqa əməliyyatları da əks etdirir. Məsələn, malların əvəzsiz verilməsini (hədiyyələri, humanitar yardımlar). Beləliklə, xarici ticarət statistikasını bir tərəfdən xarici iqtisadi sövdələşmələrin heç də hamısını əhatə etmir, lakin malların qeyri-komersiya göndərmələrini (humanitar yardımları) əhatə edir. Həyata keçirilən iqtisadi siyasətdən asılı olaraq xarici ticarət statistikasının əhəmiyyəti də dəyişilmir. Məsələn, xarici ticarətə dövlətin nəzarət etdiyi ölkələrdə inzibati-nəzarət aspekti üstünlük təşkil edir. Həmin aspekt, habelə dövlətin gəlir əldə etmək marağı xarici ticarət statistikasının çox əvvəllər, hələ XVII əsrdə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Beynəlxalq müqayisələri həyata keçirmək, ticarət və gömrük müqavilələrini bağlamaq və başqa beynəlxalq sazişlər üçün xarici ticarət statistikasını mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızın müstəqillik qazandığı və beynəlxalq birliyə daxil olduğu indiki vaxtda ticarət statistikasının əhəmiyyəti daha da artmışdır. Milli məhsulun istifadəsini təhlil etmək, tədiyyə balansını hazırlamaq və sahələrarası əlaqələr cədvəllərini tərtib etmək üçün də xarici ticarət statistikasının məlumatları qiymətlidir. Onlar idxal və ixrac məhsullarının qiymət indekslərini hesablamaq nöqtəyindən də əhəmiyyətlidir. Burada «xəbərdarlıq» edici əsas indikator idxal və ixrac olunan məhsulların qiymət indeksləridir. Həmin indekslər ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların qiymətlərinə sonradan təsir göstərir.

Xarici ticarət statistikasının əsas göstəriciləri idxal, ixrac və onların fərqi ilə hesablanan ticarət saldosudur. İdxal dedikdə malların xaricdən bilavasitə və ya üçüncü ölkə vasitəsilə daxil olması başa düşülür. İxrac dedikdə isə malların respublikanın iqtisadi ərazisindən kənara (başqa ölkələrə) daşınıb ayrılması başa düşülür. Malların uçota alındığı sənədlərdə təkcə onların adı və miqdarı göstərilir, həm də göndərmə şərtləri, faktura qiyməti və idxal-ixrac əməliyyatının dəyəri qeyd edilir. İdxal və ixracın dəyəri bütün hallarda hesab-

fakturada göstərilən dəyərlə yox, idxal-ixrac əməliyyatı zamanı aşkar edilən dəyərlə qiymətləndirilir. Xaricdən mal daxil olduqda bu «franko-sərhəd» dəyəri ilə, yəni gömrük rüsumlarını daxil etməkdən FOB qiymətləri ilə götürülür. FOB qiyməti dedikdə malı göndərən ölkənin limanında qeydə alınan dəyər başa düşülür. SİF qiyməti dedikdə isə malları idxal edən ölkənin sərhədini keçərkən qeydə alınan qiymət başa düşülür. Beləliklə, idxal mallarının dəyərində ixracdan fərqli olaraq göstərilən xidmətlərin, məsələn, nəqliyyat, sığorta və başqa xidmətlərin dəyəri də daxil edilir.

SİF qiymətləri ilə hesablanan idxalı FOB qiymətlərinə keçirmək üçün onun dəyərindən müxtəlif xidmətlərə (nəqliyyat, yükləmə-boşaltma, sığorta və s.) çəkilən xərcləri çıxmaq lazımdır.

XTS-da ayrı-ayrı ölkələrin bu sahədəki fəaliyyətini səciyyələndirmək üçün müvafiq göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Həmin göstəricilər arasında idxal olunan və ixrac edilən malların maddi-əşya tərkibini və dəyərini əks etdirən mütləq və nisbi göstəricilər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XTS-da ixrac edilən malların istehsalına, tədarükünə, satışına və habelə idxal olunan malların həcminə dair natura və dəyər göstəricilərindən geniş istifadə edilir. Statistika ticarətdə tərəf-müqabil olan ölkələrin sayını, dünyanın coğrafi rayonları üzrə bölüşdürülməsini və başqa əlamətlərə görə tərkibini də öyrənir.

Xarici ticarət statistikasının öyrəndiyi əsas göstəricilərə idxalın, ixracın və habelə mal dövriyyəsinin ümumi həcmi aid edilir. Ümumi mal dövriyyəsi dedikdə müəyyən dövrdə, məsələn, rüb və ya il ərzində həyata keçirilən idxal və ixrac əməliyyatlarının cəmi başa düşülür. XTS-da qeyd olunan mütləq göstəricilərlə yanaşı bir sıra nisbi göstəricilərdən də istifadə olunur. Həmin göstəricilərə idxalın və ixracın artım sürəti, elastiklik əmsalı, idxalın, ixracın və xarici ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi daxili məhsulunda tutduğu xüsusi çəkisi (kvotası), milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatından asılılıq əmsalı, idxalın ixracı ödəmə faizi aid edilir. Həmin göstəriciləri aşağıdakı düsturların köməyi ilə hesablamaq olar:

$$\partial_{id} = \frac{IDx100}{UDM}; \quad \partial_{ix} = \frac{IXx100}{UDM}; \quad \partial_{t.d} = \frac{UTDx100}{UDM}$$

Burada, ID – idxalın; IX – ixracın; $ÜTD$ - ümumi ticarət dövriyyəsinin və $ÜDM$ – ümumi daxili məhsulun həcmi göstərir.

Milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatından asılılıq səviyyəsini səciyyələndirmək üçün asılılıq əmsalı isə aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

$$\partial_{as} = \frac{\partial_{id} + \partial_{ix}}{2}$$

Respublikamızın milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə inteqrasiyasında baş verən dəyişiklikləri və meylləri aşkar etmək üçün müxtəlif illər üzrə hesablanan əmsalları müntəzəm surətdə müqayisə etmək lazımdır.

Cədvəl 38

Azərbaycan Respublikasında 1995-2004-cü illərdə ÜDM-un və xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi (milyon ABŞ dollarında)

Göstəricilər	İllər						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
ÜDM	2415,2	5272,6	5707,7	6235,9	7276,0	8680,4	12553,5
Xarici ticarət dövriyyəsi	1304,8	2917,3	3745,3	3832,9	5216,6	7131,3	8558,4
İdxal	667,6	1172,1	1431,1	1665,5	2626,2	3516,0	4211,2
İxrac	637,2	1745,2	2314,2	2167,4	2590,4	3615,4	4347,2
İxracla idxalın fərqi (saldo)	-30,4	573,1	883,0	501,9	-35,8	99,4	136,0

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatına əsasən adlarını çəkdiyimiz göstəriciləri hesablayaq və müqayisə edək.

1) Xarici ticarət dövriyyəsi üzrə:

$$\partial_{1995} = \frac{1304,8 \times 100}{2415,2} = 54,0\%; \quad \partial_{2005} = \frac{8558,4 \times 100}{12553,5} = 68,2\%$$

2) İdxal üzrə:

$$\partial_{1995} = \frac{667,6 \times 100}{2415,2} = 27,6\%; \quad \partial_{2005} = \frac{4211,2 \times 100}{12553,5} = 33,5\%$$

3) İxrac üzrə:

$$\partial_{1995} = \frac{637,2 \times 100}{2415,2} = 26,4\%; \quad \partial_{2005} = \frac{4347,2 \times 100}{12553,5} = 34,3\%$$

Beləliklə, 38 sayılı cədvəldə verilən məlumatı diqqətlə nəzərdən keçirərkən və təhlil etsək aşağıdakı nəticələri əldə edirik:

1. Azərbaycan Respublikasında son 10 ildə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsi 1995-ci ildəkinə nisbətən 2005-ci ildə 6,5 dəfə, idxalat - 6,3 dəfə, ixracat - 6,8 dəfə artmış və nəticədə sonrakı illərdə ticarət balansını (2003-cü il istisna olmaqla) müsbət olmuşdur.

2. Respublikanın xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi daxili məhsuldakı hissəsi 1995-ci ildəki 54,0%-dən 2005-ci ildə 68,2%-ə qədər, yəni 26,3 % artmışdır; idxal üzrə bu göstərici 27,6 %-dən 37,5 %-ə qədər, yəni 21,4 %; ixracat üzrə isə 13,0% artmışdır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, xarici ticarətin inkişafını səciyyələndirən mühüm nisbi göstəricilərdən biri ixracın idxalı ödəmə dərəcəsidir. Həmin göstəricini ixracın ümumi həcmi idxalın dəyərinə bölməklə hesablamaq olar:

$$\partial_{\text{ödəmə}} = \frac{IX \times 100}{ID}$$

$$\partial_{1995} = \frac{637,2 \times 100}{667,6} = 95,4\%; \quad \partial_{2005} = \frac{4347,2 \times 100}{4211,2} = 103,2\%$$

Xarici ticarətin vəziyyətini və dinamikasını daha geniş təhlil etmək üçün elastiklik əmsalları hesablanır və müxtəlif illər üzrə müqayisə olunur. Bu məqsədlə ümumi dövriyyə, idxal və ixrac üzrə dinamika göstəricilərini ÜDM-un dinamikasına bölmək lazımdır. İndi də Azərbaycan Respublikasının misalında bu əmsalları hesablayaq:

$$\partial_{el} = \frac{\partial_{\dot{U}D} \cdot x100}{\partial_{\dot{U}DM}}; \quad \partial_{el} = \frac{\partial_{id} \cdot x100}{\partial_{\dot{U}DM}}; \quad \partial_{el} = \frac{\partial_{ix} \cdot x100}{\partial_{\dot{U}DM}};$$

$$\partial_{el}^{UDM} = \frac{7131,3 \cdot x100}{1304,8} : \frac{8521,8 \cdot x100}{2415,2} = 546,5 : 352,8 = 1,549 \quad \text{və} \quad \text{ya} \\ 154,9\%.$$

$$\partial_{el}^{id} = \frac{3515,9 \cdot x100}{667,6} : \frac{8521,8 \cdot x100}{2415,2} = 526,6 : 352,8 = 1,493 \quad \text{və} \quad \text{ya} \quad 149,3\%.$$

$$\partial_{el}^{ix} = \frac{3615,4 \cdot x100}{637,2} : \frac{8521,8 \cdot x100}{2415,2} = 567,4 : 352,8 = 1,608 \quad \text{və} \quad \text{ya} \quad 160,8\%.$$

Deməli, respublikada 1995-2004-cü illərdə xarici ticarətin ümumi dövriyyəsinə görə hesablanan elastiklik əmsalı 54,9%, idxalat üzrə 49,3%, ixracat üzrə isə 60,8% olmuşdur. Bu rəqəmlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, son on ildə respublikamızda xarici ticarətin inkişafı müsbət istiqamətli olmaqla onun səmərəliliyi ildən-ilə artmışdır.

Xarici ticarət əlaqələrinin statistik tədqiqində idxalın, ixracın və ümumi ticarət dövriyyəsinin ayrı-ayrı ölkələr, onların qrupları, bölgələr və mal qrupları üzrə bölüşdürülməsi göstəricilərindən də geniş istifadə olunur. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatından daha əyani görmək olar.

**2003-2004-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı
xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri (mln.ABŞ dolları)**

Dövlətlərin adı	2003-cü ildə		2004-cü ildə		2004-cü ilin 2003-cü ilə nisbəti, %-lə	
	idxal	ixrac	idxal	ixrac	idxal	ixrac
Uzaq xarici ölkələr üzrə cəmi	1775,5	2258,2	2315,3	3001,2	130,4	132,9
o cümlədən						
Almaniya	169,9	7,3	198,5	37,6	116,8	514,0
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	265,5	6,0	31,2	8,0	117,5	132,4
Birləşmiş Krallıq	2865,5	7,66	421,8	6,6	147,2	86,2
Birləşmiş Ştatlar	132,7	63,9	131,9	26,0	99,4	40,7
Çin	92,4	19,3	145,5	31,7	157,5	164,5
İtaliya	73,9	88,9	106,7	1614,8	144,3	120,0
Yaponiya	101,4	19,4	127,1	0,35	125,3	1,8
Türkiyə	195,1	107,0	225,0	182,6	115,3	170,6
Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzrə cəmi	851,4	332,2	1200,5	614,3	141,0	184,9
O cümlədən						
Rusiya	384,0	147,9	569,4	209,8	148,3	141,9
Ukrayna	118,8	21,3	170,4	12,3	143,4	57,8
Qazaxıstan	138,7	10,1	236,7	9,4	170,7	92,9
Türkmənistan	188,2	5,8	114,4	143,4	60,8	2461,5
Gürcüstan	10,2	11,2	14,5	18,9	141,6	169,4

Respublikamızın digər ölkələrlə xarici ticarət dövriyyəsinə dair məlumatlara əsasən həm idxalda, həm də ixracda ayrı-ayrı ölkələrin tutduğu xüsusi çəkiləri hesablanır və təhlil olunur. Məsələn, xarici ticarət əlaqələrinin 74,6 %-i, o cümlədən idxalın 34,1, ixracın 17,0 %-i MDB üzvü olan ölkələr ilə aparılmışdır. 2003-cü illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 36,7%, o cümlədən idxal 33,9%, ixrac 39,6% artmışdır. Uzaq xarici ölkələrlə də respublikamızın ticarət-iqtisadi əlaqələri sürətlə möhkəmlənmişdir. Belə ki, 2003-cü illə müqayisədə 2004-cü ildə respublikamızın Almaniya mal ixracı 5,14

dəfə, Türkiyəyə ixrac 70,6%, Çinə mal göndərilməsi 64,5%, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə mal ixracı 32,4% artmışdır. 2004-cü ildə Azərbaycanın İtaliya, Rusiya, İsrail, Türkmənistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, İran, Fransa, Ukrayna, Çin dövlətləri ilə ticarət əlaqələri digər ölkələrlə müqayisədə daha geniş olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin 24,1%-i İtaliyanın, 10,9%-i Rusiyanın, 6,0%-i Birləşmiş Krallığın, 5,7%-i Türkiyənin, 4,6%-i İsrailin, 3,6%-i Türkmənistanın, 3,5%-i Qazaxıstanın, 3,3% -i Almaniyanın, 2,9%-i Gürcüstanın, 2,8%-i İranın, 2,6%-i Fransanın, 2,6%-i Ukraynanın və 2,5%-i Çinin payına düşür.

İdxal əməliyyatlarının 16,2%-i Rusiya, 12,0%-i Birləşmiş Krallıq, 6,7%-i Qazaxıstan, 6,4%-i Türkiyə, 5,6%-i Almaniya, 4,8%-i Ukrayna, 4,3%-i Niderland, 4,1%-i Çin, ixracın isə 44,7%-i İtaliya, 9,0%-i İsrail, 5,8%-i Rusiya, 5,2%-i Gürcüstan, 5,1%-i Türkiyə, 4,2%-i İranla aparılmışdır.

Xarici ticarət statistikasının nəticələri təhlil olunarkən indeks metodundan daha geniş istifadə edilir. Həm ixrac, həm də idxal üzrə satılan malların ümumi dəyəri onların fiziki həcmnin və qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır. Satılan və ya ölkəyə daxil olan malların müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olması natural ölçülərdə ticarətin ümumi həcminə dair ümumiləşdirici anlayış əldə etməyə imkan vermir. Xarici ticarət dövriyyəsi həcmnin dəyişməsinə malların miqdarını əsas ilin qiymətlərilə qiymətləndirməklə öyrənmək mümkündür. Xarici ticarət statistikasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri fiziki həcm indekslərinin malların hər vahidinin orta dəyərinə əsasən hesablanmasıdır. Mal vahidinin orta qiyməti eyni ölçü vahidi ilə ifadə olunan mallar qrupu üzrə çəkili hesabi orta kəmiyyətin düsturu ilə hesablanır:

$$\bar{P} = \frac{\sum pq}{\sum q}$$

Mal qrupları üzrə qiymətlərin orta səviyyəsinin necə dəyişməsi tədqiq olunarkən müxtəlif dövrlər üzrə hesablanan qiymətlərin orta səviyyəsi müqayisə olunur:

$$J_p = \bar{P}_1 : \bar{P}_o = \frac{\Sigma p_1 q_1}{\Sigma q_1} : \frac{\Sigma p_o q_o}{\Sigma q_o}$$

Burada qiymətlərin orat səviyyəsinə 3 qrup amilin təsiri öyrənilərkən sabit tərkibli, dəyişən tərkibli və quruluş amilinin təsiri indekslərinin düsturlarından istifadə oluna bilər. Lakin bu nəzəri nöqtəyi-nəzərdən mümkündür. Xarici ticarət statistikasının təcrübəsində satılan malların ayrı-arı növəri və qrupları üzrə miqdar uçuotu olmadığından Laspeyresin «sabit çəkili» və Paaşenin «dəyişən çəkili» fiziki həcm və qiymət indekslərinin düsturlarından istifadə olunması tövsiyə olunur.

Laspeyresin indeksləri:

$$J_q^L = \frac{\Sigma q_1 p_o}{\Sigma q_o p_o}; \quad J_p^L = \frac{\Sigma p_1 q_o}{\Sigma p_o q_o}$$

Paaşenin indeksləri:

$$J_q^N = \frac{\Sigma q_1 p_1}{\Sigma q_o p_1}; \quad J_p^N = \frac{\Sigma p_1 q_1}{\Sigma p_o q_1}$$

Burada, q_1 - hesabat dövründə malların həcmi,

q_o – əsas dövrdə malların miqdarını;

P_1 – hesabat dövründə qiymətin səviyyəsini;

P_o – əsas dövrdə qiymətin səviyyəsini göstərir.

Lakin bu düsturlarla hesablamaların mürəkkəb və çətin olmasını nəzərə alaraq qiymətin və fiziki həcmə harmonik düsturlarından istifadə olunması tövsiyə olunur. Bu zaman malların növləri və yekcins qrupları üzrə fərdi (qrup) qiymət və fiziki həcm indekslərindən istifadə olunur. Bu halda yuxarıda verilən indekslərin düsturları aşağıdakı kimi olar:

Laspeyresin hesabi orta fiziki həcm indeksi

$$J_q^L = \frac{\Sigma i_q p_o q_o}{\Sigma p_o q_o} = \Sigma i_q \cdot dp_o q_o$$

Laspeyresin hesabi orta qiymət indeksi

$$J_p^L = \frac{\sum i_p p_o q_o}{\sum p_o q_o} = \sum i_p \cdot dp_o q_o$$

Paaşenin harmonik orta qiymət indeksi:

$$J_p^H = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum \frac{p_1 q_1}{i_p}} = \sum i_p \cdot dp_o q_o \text{ düsturlarının köməyi ilə hesab-}$$

lanır.

Həmin indekslərin hesablanmasını Azərbaycan Respublikasının Uzaq Xarici ölkələrlə və MDB dövlətlərilə tərəvəz, meyvə və bitki yağları ixracına dair 2004-cü ilin məlumatından istifadə edərək nəzərdən keçirək.

Cədvəl 40

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasında tərəvəz, meyvə və bitki yağlarının ixracı

Mal qrupları	Uzaq xarici döv- lətlər		MDB dövlətləri		1 tonun qiyməti, dol- lar	
	Miq- darı, ton	Məblə- ği, min dollar	Miqda- rı, ton	Məblə- ği, min dollar	Uzaq xarici dövlət- lərdə	MDB dövlətləri
	q_o	$q_o p_o$	q_1	$q_1 p_1$	p_o	p_1
Müxtəlif tərə- vəz	15,1	21,8	25602,1	7371,3	1443,7	287,9
Təzə meyvələr	1113,0	4257,4	96163,2	29375,9	3825,2	305,4
Bitki yağları	167,0	133,6	23139,2	30787,3	800,0	1330,5

Fərdi fiziki həcm indekslərini hesablayaq:

$$\bar{i}_{qt} = q_1 : q_o = \frac{25602,1}{15,1} = 1695,9 \text{ dəfə,}$$

$$\bar{i}_{qm} = q_1 : q_o = \frac{96163,2}{1113,0} = 86,4 \text{ dəfə,}$$

$$\bar{i}_{qy} = q_1 : q_o = \frac{23139,2}{167,0} = 138,4 \text{ dəfə.}$$

Deməli, respublikamız MDB ölkələrinə digər uzaq xarici ölkələrə nisbətən daha çox tərəvəz, təzə meyvə, bitki yağları ixrac edir. Bunun səbəbini aydınlaşdırmaq üçün fərdi qiymət indekslərini hesablayaq.

Fərdi qiymət indeksləri:

$$i_{pt} = \frac{P_1}{P_o} = \frac{287,9}{1443,7} = 0,1994 \text{ və yaxud } 19,94\%,$$

$$i_{pm} = \frac{P_1}{P_o} = \frac{305,4}{3825,2} = 0,0798 \text{ və yaxud } 7,98\%,$$

$$i_{pBY} = \frac{P_1}{P_o} = \frac{1330,5}{800,0} = 1,6631 \text{ və yaxud } 166,31\% \text{ olur.}$$

Deməli, respublikadan MDB ölkələrinə ixrac edilən tərəvəzin bir tonunun qiyməti 5 dəfə, təzə meyvələrininki isə 12,5 dəfə yüksəkdir. Lakin bu məhsullar tez xarab olan mallar qrupuna aid olduğundan, onları uzaq ölkələrə daşımaq sərfləri deyildir. Uzaq xarici ölkələrə ixrac edilən bitki yağlarının 1 tonunun qiyməti isə 66,31 % yüksəkdir. Lakin bu ölkələrə məhsulun daşımaya çəkilən xərclər nisbətən yüksəkdir və burada milli xüsusiyyətlər də az rol oynayır.

İndi də ümumi fiziki həcm və qiymət indekslərini hesablayaq:

$$J_q^L = \frac{\sum i_q q_o P_o}{\sum q_o P_o} = \frac{1695,5 \times 21,8 + 86,4 \times 4257,4 + 138,6 \times 133,6}{21,8 + 4257,4 + 133,6} =$$

$$= \frac{36961,9 + 367839,4 + 18511,6}{4412,8} = \frac{423312,9}{4412,8} = 95,93 \text{ dəfə.}$$

Deməli, MDB dövlətlərinə mal ixracı uzaq xarici dövlətlərə mal satışından 95,9 dəfə çoxdur.

Laspeyrisin hesabi orta qiymət indeksi:

$$J_p^L = \frac{\sum i_p p_o q_o}{\sum p_o q_o} = \frac{0,1994 \times 21,8 + 0,0798 \times 4257,4 + 1,6631 \times 133,6}{21,8 + 4257,4 + 133,6} =$$

$$= \frac{4,35 + 339,74 + 222,2}{4412,8} = \frac{566,3}{4412,8} = 0,1283 \quad \text{və yaxud } 12,83 \%$$

Deməli, MDB dövlətlərinə satılan tərəvəz, meyvə və bitki yağlarının orta qiyməti uzaq xarici dövlətlərə həmin məhsulların ixracına nisbətən 7,8 dəfə yüksəkdir.

İndi də Paaşenin harmonik orta qiymət indeksini hesablayaq:

$$J_p^H = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum \frac{p_1 q_1}{i_p}} = \frac{7371,3 + 29375,9 + 30787,3}{\frac{7371,3}{0,1994} + \frac{29375,9}{0,0798} + \frac{30787,3}{1,6631}} =$$

$$= \frac{67534,5}{36967,4 + 368119 + 18512,0} = \frac{67534,5}{423598,4} = 0,15943$$

və yaxud 15,943% (6,3 dəfə aşağı). Paaşenin harmonik orta qiymət indeksinin düsturu ilə hesablanan göstəricinin (0,15943) Laspeyrisin orta qiymət indeksindən 1,5 bənd (7,8-6,3) aşağı olması «fiziki çəki» amili hesabına olmuşdur.

Xarici ticarət statistikasında istifadə olunan göstəricilərdən biri «Xarici ticarət şəraiti»dir. «Xarici ticarət şəraiti» dedikdə ixrac edilən və idxal edilən malların qiymət indekslərinin nisbəti başa düşülür. Bu nisbət nə qədər vahiddən yüksək olarsa, deməli, ölkənin xarici ticarət fəaliyyəti bir o qədər səmərəlidir.

Xarici ticarət statistikasında hesablanan indekslərin qiymətinə milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi də təsir göstərir. Məlum olduğu kimi real mübadilə məzənnəsi (RMM) nominal mübadilə məzənnəsindən və malların milli manatla qiymətlərinin səviyyəsindən asılıdır. Əgər RMM va-

hiddən böyükdürsə, onda ölkədə istehsal olunan mallar analoji xarici mallara nisbətən baha satılır. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, yerli və xarici malların qiymətlərinin nisbəti əhalinin həmin mallara olan tələbatına da ciddi təsir göstərir. Deməli, RMM-i idxal və ixracın həcminə də böyük təsir göstərir. Əgər RMM-i yüksək olarsa, əhalinin milli mallara tələbatı aşağı düşəcək və əksinə, ixracat mallarına tələbat artacaq. Deməli, RMM ilə xarici ticarət saldosu arasında funksional asılılıq vardır.

12.4. Tədiyyə balansının sxemi və onun MHS-i ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Bazar iqtisadiyyatına keçən respublikamızda xarici iqtisadi əlaqələrin vəziyyətini və inkişafını tədqiq etmək üçün tədiyyə balansının tərtib olunması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hər il (ay, rüb) tərtib olunan tədiyyə balansı – ölkə rezidentləri ilə xarici ölkə rezidentləri arasındakı hər cürə iqtisadi-ticarət və başqa əlaqələrin ardıcıl surətdə əks etdirilməsindən ibarətdir.

Mal və xidmətlərin və habelə kapitalın respublikamızın iqtisadi ərazisindən kənara və habelə xaricdən ölkəmizə hərəkəti (axını) ilə əlaqədar olduğundan bütün bu proseslər tədiyyə balansında öz əksini tapır. Tədiyyə balansında malların, xidmətlərin və kapitalın idxalı və ixracı ikili yazılış qaydasında əks etdirilir: xaricdən daxilolmalar balansın debet hissəsində, qalan dünyaya axınlar isə kreditində qeyd olunur. Buna uyğun olaraq tədiyyə balansında əks etdirilən göstəricilər əsas və tarazlaşdırıcı (balanslaşdırıcı) maddələrə ayrılır. Əsas maddələrdə malların idxalı və ixracı, habelə uzun müddətli investisiyalara kapital qoyuluşu əks etdirilir. Balanslaşdırıcı maddələrdə isə valyuta ehtiyatlarının hərəkəti, alınan və verilən kreditlərin məbləği, dövlət borcları və yardımı, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və başqa maliyyə təşkilatlarının kreditləri göstərilir. Burada balansın tarazlığını təmin etmək üçün rəsmi hesablaşmaların fərqi və onların tənzimlənməsi üçün mənbələr göstərilir.

Tədiyə balansı qısa formada iki hissədən ibarətdir: 1) malların və xidmətlərin hərəkətini əks etdirən cari əməliyyatlar balansı; 2) kapitalın hərəkətini əks etdirən «Kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı». Kapitalla əlaqədar əməliyyatlar hesabında xaricdən kapitalın xalis transfertləri, alınan uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər balansın kredit hissəsində, verilən uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər isə debeində göstərilir. Tədiyə balansında tarazlığı təmin etmək üçün həm cari əməliyyatlar üzrə meydana çıxan fərq, həm də rəsmi hesablaşmaların fərqi əks etdirilir.

Tədiyə balansını tərtib edərkən aşağıdakı qayda qəbul olunmuşdur: çıxan axınlar (malların və mülkiyyət hüquqlarının verilməsi, borcların qaytarılması) «müsbət» işarə ilə, daxil olan axınlar isə (malların və xidmətlərin idxalı) «mənfi» işarə ilə göstərilir. Malların pulsuz alınmasında balanslaşdırıcı maddə-transfərlər maddəsi üzrə qeyd aparmaq zərurəti yaranır, əks halda daxil olan və çıxan axınlar arasında tarazlıq pozulur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədiyə balansında hər bir əməliyyat iki dəfə (debet və kredit üzrə) əks etdirilir. Deməli, tədiyyə balansı bütövlükdə həmişə tarazlıq vəziyyətində olmalıdır. Tədiyə balansı öz aralarında qarşılıqlı əlaqələr olan ayrı-ayrı balanslardan (hesablardan) ibarətdir. Hər bir balans həmcins olan əməliyyatları özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasının 1997-2004-cü illəri əhatə edən tədiyə balansı aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 41

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı (milyon ABŞ dollarında)

Göstəricilər	İllər		
	1997	2000	2004
Cari əməliyyatlar hesabı	-915,8	-167,8	-2589,2
Mallar və xidmətlər	-951,1	94,6	-2077,3
Xarici ticarət balansı	-566,9	319,3	161,3
Malların ixracı	808,3	1858,3	3743,0
Malların idxalı	-1375,2	-1539,0	-3581,2
Xidmətlər balansı	-384,2	-224,7	-2238,4
Sığorta daxil olmaqla nəqliyyat	-16,8	-24,7	-83,7

Turizm (səfərlər)	-24,5	-68,6	-62,8
Tikinti	-172,0	-85,7	-1363,8
Rəbitə	6,7	9,3	20,0
Maliyyə	-4,2	-	-
Dövlət	-2,1	16,0	10,4
Digər	-171,3	-71,1	-758,5
Gəlirlər	-9,5	-335,4	-700,6
Əmək ödənişləri	-19,0	-	-95,3
Qiymətli kağızlar portfelindən gəlir	-0,010	-	-
Birbaşa investisiyalardan gəlir	-7,3	-	-581,2
Digər gəlirlər	16,8	25,9	-24,1
Cari transfertlər	44,8	73,1	188,5
Beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı	-3,8	-	-5,7
Humanitar və texniki yardımlar	57,5	-	63,2
Pul baratları	-16,2	-	-
Digər	7,3	-	131,0
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı	960,1	441,9	3023,3
Neft bonusu	74,2	10,0	21,6
Mühacirlərin transfertləri	-11,4	-	-
Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması (torpaq, onun sərvətləri və s.)	1,2	-	-
İqtisadiyyata investisiya	-0,004	-	1204,8
Respublika iqtisadiyyatına birbaşa investisiyalar	1050,6	29,2	4697,5
Səhmdar kapitalı	824,7	-	-
Digər kapital	225,9	-	-
Portfel investisiyaları	1,1	-	18,1
Aktivlər	1,1	-	18,1
Passivlər	-	-	927,7
Digər investisiyalar	88,7	312,8	694,2
Aktivlər (ticarət kreditləri, kreditlər, ssudalar, nəqd pullar və depozitlər, digər aktivlər)	-102,6	-114,2	-233,4
Passivlər (ticarət kreditləri, kreditlər və ssudalar, nəqd pullar və depozitlər, digər passivlər)	191,3	426,9	927,7
Ehtiyat aktivləri	-244,2	-274,2	-384,0
Buraxılan səhvlər və hesaba alınmayanlar	-44,4	-	-50,1

Cari əməliyyatlar hesabı (balansı) daha çox maraqlıdır. Bu hesab respublikanın başqa ölkələrlə apardığı cari əməliyyatlar nəticəsində beynəlxalq investisiya mövqeyinin necə dəyişdiyini səciyyələndirir; cari əməliyyatlar hesabı üzrə müsbət saldo (fərq) xalis aktivlərin artması deməkdir. Belə saldo ixracatın idxalatı üstələməsi nəticəsində yaranır. Müsbət saldo o deməkdir ki, bu ölkə öz resurslarını başqa ölkələrin sərəncamına verir. Ümumiləşdirmə apararaq demək olar ki, cari əməliyyatlar hesabı üzrə saldo bütün iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üzrə qalığı deməkdir. Əgər bu saldo müsbətdirsə, onda qənaətlər investisiyaları üstələyir, yəni xarici aktivlərin xalis əldə olunması vardır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, 1997, 2000 və 2004-cü illərdə respublikanın tədiyyə balansında «Cari əməliyyatlar hesabı»nın saldosu mənfi olmuşdur. «Mallar və xidmətlər» bölməsi üzrə də mənfi saldo diqqəti cəlb edir. «Xarici ticarət balansı» üzrə saldo 1997-ci ildə mənfi olduğu halda, 2000 və 2004-cü ildə müsbət olmuşdur. «Xidmətlər balansı»nda da vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz: onun saldosu müntəzəm olaraq mənfi olmuşdur.

Tədiyyə balansının «Gəlirlər» bölməsində də axınlar adətən xaricdə qazanılan pulların respublikaya mədaxilindən ibarətdir. «Cari transfertlər»in saldosu müsbət olmaqla son 7 ildə 4,5 dəfə artmışdır. Son vaxtlar beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə mal dövriyyəsinə nisbətən kapitalın ixracı daha çox yayılıb. Kapitalın beynəlxalq ixracı və idxalı ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə dair fikir söyləməyə imkan verir. Digər tərəfdən bu əməliyyatlar xarici valyutalırın dəyərində də ciddi təsir göstərir. «Kapitalın və maliyyənin hərəkəti» hesabının saldosu müsbət olmaqla son illərdə 3 dəfədən çox artmışdır, xüsusilə respublika iqtisadiyyatına xarici investisiyaların axını 6 dəfədən çox olmuşdur. Tədqiq olunan dövrdə aktivlərin ölkəyə axını 2,3 dəfə, passivlərin həcmi isə 4,8 dəfə artmışdır. Bu o deməkdir ki, ölkədə olan aktivlərin 70,0%-ə qədəri borclar (cəlb olunan vəsaitlər) hesabına təmin olunmuşdur.

Tədiyyə balansında xidmətlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: 1) Nəqliyyat xidmətləri; 2) Turizm; 3) Rabitə xidmət-

ləri; 4) Tikinti; 5) Sığorta xidməti; 6) Maliyyə xidmətləri; 7) Hesablama-informasiya xidmətləri; 8) Lisenziya və patentlər; 9) Başqa işgüzar xidmətlər; 10) Şəxsi və mədəni xidmətlər; 11) Dövlət idarə orqanlarının xidmətləri.

Tədiyyə balansını tərtib etmək üçün rezidentlər konsepsiyası da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslər «rezident» hesab olunurlar. Xarici turistlər, xarici tələbələr, xaricdən ezamiyyətə gələn şəxslər və müvəqqəti yaşayanlar (2 ilə qədər) rezident hesab edilirlər.

Qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, tədiyyə balansını respublikamızın beynəlxalq iqtisadiyyata nə dərəcədə intiqrasiya etdiyini qiymətləndirməyə və tədiyyə qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verən yeganə vasitədir, makroiqtisadi modeldir. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi MHS-də təkcə ölkənin daxili iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini özündə əks etdirən «qalan dünya hesabı» vardır. Deməli, MHS ilə tədiyyə balansının göstəriciləri arasında qarşılıqlı sıx əlaqə vardır. Bu əlaqədən istifadə edərək həm Milli iqtisadiyyatın, həm də beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək, burada meydana çıxan meylləri aşkar etmək və habelə müəyyən proqnozlar hazırlamaq mümkündür. Bu əlaqəni aşağıdakı tənliklə ifadə etmək olar:

$$\dot{U}DM = C + \dot{I} + G + (\dot{I}X - \dot{I}D)$$

Burada, $\dot{U}DM$ – ümumi daxili məhsulun;

C – istehlaka qeyri-dövlət xərclərini,

\dot{I} – investisiya qoyuluşlarının həcmi;

G – istehlaka dövlət xərclərini;

$\dot{I}X$ – ixracın;

$\dot{I}D$ – idxalın həcmi göstərir.

Respublikamızın inkişafını səciyyələndirən mühüm makroiqtisadi göstəricilər: $\dot{U}DM$, $\dot{U}MM$ və XFK arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı tənliyin köməyi ilə daha aydın görmək olar:

$$\ddot{U}MM = \ddot{U}DM + \Delta XFK$$

Burada, $\ddot{U}MM$ – ümumi milli məhsulu;

XFK – xalis faktor gəlirlərini göstərir.

Sərəncamda qalan ümumi milli gəlir ($SQ\ddot{U}MK$) göstəricisi isə $SQ\ddot{U}MK = \ddot{U}MM + \Delta XCT$ bərabərliyinin köməyi ilə hesablanı bilər.

ΔXFG – xaricdən əldə olunan və xaricə verilən faktor gəlirlərinin fərqini (saldosunu);

ΔXCT – xaricdən əldə olunan və xaricə verilən cari transfertlərin saldosunu göstərir.

$SQ\ddot{U}MG$ son anda əhalinin istehlakına və yığıma istifadə olunur. Yığım – sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi hesabının tarazlaşdırıcı (balanslaşdırıcı) maddəsidir. Ölkənin ümumi milli yığımını aşağıdakı bərabərliyin köməyi ilə hesablamaq olar:

$$\ddot{U}MY = SQ\ddot{U}MG - I_{st}$$

Burada $\ddot{U}MY$ - ümumi milli yığımın həcmi göstərir. Başqa cürə belə də yazmaq olar.

$$\ddot{U}MY = SQ\ddot{U}MG - (C + G)$$

Deməli, ümumi investisiyalarla yığımın fərqi tədiyə balansının «cari əməliyyatlar hesabı»nın fərqinə bərabərdir.

$$SQ\ddot{U}MG = \ddot{U}MM + XTS$$

$C - U = (IX - ID) + \Delta XFG + \Delta XCT$, və yaxud $C - U = C\ddot{O}HF$.

Burada $C\ddot{O}HF$ – cari əməliyyatlar hesabının fərqini göstərir.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, əgər iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət bölmələrinin istehlaka çəkdiqləri xərcləri, onların sərəncamında qalan gəlirlərinin məbləğindən çox olarsa, bu halda investisiyalar yığını üstələyəcək və burada yaranan fərq tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabının

fərqinə bərabər olmalıdır. Bu əlaqəni aşağıdakı düsturla da hesablamaq olar:

$$XU = \dot{U}DM - (C + I + G)$$

Burada XU – xalis ixracı göstərir.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ölkənin daxili xərclərinin (istehlak + investisiyalar) həcmi $\dot{U}DM$ -dan az olarsa, xalis ixrac müsbət, əks halda isə mənfi qiymətə malik olacaqdır.

Ölkə sərhəddindən mal və xidmətlərin axını, yığılı maliyyələşdirmək üçün kapital axını ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bunun mənası ondan ibarətdir ki, maliyyə bazarı ilə mal və xidmətlər bazarı sıx əlaqədədir. Onda yuxarıdakı bərabərlikdən istehlaka çəkilən xərclərin ümumi məbləğini çıxsaq,

$$U - C - G = I + XU \text{ olar.}$$

Burada $U - C - G$ – ümumi milli yığılı göstərir.

Deməli, ümumi milli yığılı ($S = U - C - G$) dövlət və qeyri-dövlət yığılının cəmindən ibarətdir. Investisiya isə $I = (U - T - C) + (T - G) - XI$;

Burada $U - T - C$ - qeyri-dövlət yığılını;

$T - G$ – dövlət yığılını göstərir.

Maliyyə bazarına daxil olan və çıxan pul vəsaitləri axını bir-birinə bərabər olduğundan $S = I + XI$ və yaxud $(I - S) + XI = 0$. Bu bərabərlik kapital yığılı üçün nəzərdə tutulan vəsait axını ilə ($I - S$), mal axını (XI) arasındakı əlaqəni əks etdirir. Burada ($I - S$)- tədiyyə balansında kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabıdır. Bu hesab isə öz növbəsində ölkədaxili investisiyaların həcmi ilə yığılın həcmi arasındakı qarşılıqlı əlaqəni göstərir. Deməli, ölkə daxili investisiyaların həcmi yığılın həcmindən çox olarsa, onda burada yaranan fərq xarici maliyyə bazarından alınan vəsait hesabına ödənilməlidir. Burada, ölkəyə kapital axını (KA) ilə xalis ixrac arasında $XI = KA$ olar.

Deməli, $S+KA=I$, başqa cürə desək: investisiyaların daxili yığımdan artıq qalan hissəsi xarici borclar hesabına maliyyələşdirilən investisiyaların həcmiə əks etdirir. Beləliklə, tədiyyə balansı ölkənin makroiqtisadi siyasətinin formalaşmasında əsas məlumat bazası rolunu oynayır.

Tədiyyə balansını tərtib etmək üçün əsas məlumat mənbələri: 1) xarici ticarət statistikasından; 2) beynəlxalq tədiyyələr statistikasından; 3) kredit idarələrinin və qeyri-maliyyə təşkilatlarının pul vəsaitləri haqqında məlumatlardan və nəhayət 4) Milli Bankın daxili sənədlərindən ibarətdir.

XIII FƏSİL

İSTEHSAL VƏ TƏDAVÜL XƏRCLƏRİ STATİSTİKASI

13.1. İstehsal və tədavül xərcləri anlayışı və onların statistik öyrənilməsinin zəruriliyi

Təkrar istehsal prosesində canlı əmək, əmək cisimləri və əmək vasitələri sərf edilir. İnkişaf etmiş əmək bölgüsü şəraitində istehsal və tədavül funksiyaları çox vaxt bir-birindən ayrılır. Məhsulu hazırlayan müəssisələrin, bu məhsulu istehlakçılara çatdıran müəssisələrdən ayrılması dəyərin hissəsi kimi istehsal və tədavül xərclərinin də ayrılmasına səbəb olur.

Müəssisə və birlikərin (firmaların) istehsal xərcləri məhsul istehsalına, iş və xidmətlər edilməsinə və habelə satışa çəkdiqləri xərclərin pula ifadəsindən ibarət olan maya dəyəri formasını alır. Deməli, maya dəyəri müəyyən məhsulun istehsalına və xidmət göstərilməsinə çəkilən müxtəlif xərclərin məcmuundan ibarətdir. Tədavül xərclərinə isə məhsulun istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar olan maddi, əmək və pul məsrəflərinin cəmi daxil edilir. Buna məhsulun bazara daşınması, saxlanması, sortlara ayrılması, qaba yığılması və satış məntəqələrinin (mağazaların) saxlanması xərcləri daxil edilir.

Sosial-iqtisadi statistika məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin və habelə tədavül xərclərinin səviyyəsini, dinamikasını, quruluşunu və onlara təsir edən amilləri öyrənməklə son nəticədə istehsal və tədavül xərclərinin ixtisar edilməsi ehtiyatlarını və imkanlarını aşkar etməyə imkan verir. Sosial-iqtisadi statistika məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin hesablanması və təhlili metodologiyasını da daima təkmilləşdirməlidir.

13.2. Xərclərin təsnifatı və quruluşunun statistik öyrənilməsi

İstehsal (tədavül) xərclərinin iqtisadi məzmununa görə quruluşu xərclərin iqtisadi ünsürlər üzrə vahid təsnifatına əsasən öyrənilir. Respublika Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 16 avqust tarixli 111 sayılı qərarı ilə məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini əmələ gətirən xərclər iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı ünsürlər üzrə qruplaşdırılır:

- Material xərcləri (qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılmaqla);

- Əmək haqqı xərcləri;

- Sosial ehtiyaclara ayırmalar;

- Əsas fondların amortizasiyası (köhnəlməsi);

- Sair xərclər.

Milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində xərclərin iqtisadi ünsürlər üzrə təsnifatı dəqiqləşdirilir və bəzi əlavələr edilir. Belə təsnifat konkret xərc növlərinin məbləğini müəyyən etməyə imkan verir. Bununla yanaşı harada və nə qədər xərc çəkildiyi də müəyyən olunmalıdır. Bu məqsədlə xərclər kalkulyasiya xərc maddələri üzrə də qruplaşdırılmalıdır. Belə qruplaşdırma maya dəyərini quruluşunu təhlil etməyə və hansı xərc maddəsi hesabına maya dəyərini aşağı salınması imkanları olduğunu söyləməyə imkan verir. Məsələn, sənaye məhsulu maya dəyərini quruluşu aşağıdakı xərc maddələri üzrə öyrənilir:

-xammal və materiallar (istifadə üçün qaytarılan tullantılar çıxılır);

-satınalma məmulatlar, yarımfabrikatlar və xidmətlər;

-yanacaq və enerji (texnoloji məqsədlər üçün);

-istehsal fəhlələrinin əməyinin ödənilməsi xərcləri;

-yeni məhsul növlərinin istehsalına hazırlıqla əlaqədar xərclər;

-zay məhsuldan itkilər;

-avadanlıqların saxlanması və istismarı xərcləri;

-sex xərcləri;

- ümumzavod xərcləri;
- sair istehsal xərcləri;
- istehsalatdan kənar xərclər.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, xərclərin belə təsnifatı mövcud statistika hesabatında verilmir. Statistika Komitəsinin təsdiq etdiyi 1-İF formalı hesabatının II bölməsində istehsal xərcləri aşağıdakı xərc maddələri üzrə qruplaşdırılır:

- xammal və materiallar;
- komplektləşdirici materiallar və yarımfabrikatlar;
- yanacaq;
- enerji;
- kənar təşkilatların yerinə yetirdiyi istehsal xarakteri iş və xidmətlərin dəyərinin ödənməsi;
- digər xidmətlərin ödənməsi; (rabitə, məlumat-hesablama xidməti, mühafizə, reklama, sərnişin nəqliyyatı, bank və s.);
- siyahı və qeyri-siyahı işçi heyətinin pul və natura formasında əmək haqqı xərcləri;
- bütün növ sığortalar üzrə sosial ayırmalar;
- müəssisənin vəsaiti hesabına sosial müavinətlər;
- əsas fondların amortizasiyası;
- sığorta ödəmələri;
- kreditlər üzrə faizlər;
- məhsulun maya dəyərində daxil edilən vergilər;
- sair xərclər.

Xərclərin quruluşu dedikdə isə yekuna görə hər bir xərc maddəsinin tutduğu xüsusi çəkisi başa düşülür. Maya dəyərinin quruluşu bir sıra dövrlər üzrə müqafisəli surətdə təhlil olunmaqla onda baş verən dəyişikliklər aşkar olunur və bu da xərclərin artmasına və ya azalmasına ayrı-ayrı xərc maddələrinin necə təsir etdiyini söyləməyə imkan verir.

13.3. Milli iqtisadiyyat sahələrində məhsulun xərc göstəriciləri və onların dinamikasının statistik öyrənilməsi

Milli iqtisadiyyatın sahələrində istehsalın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq məhsulun (iş və xidmətlərin) aşağıdakı xərc

göstəricilərindən istifadə olunur: 1) ayrı-ayrı məhsulların hər vahidinin maya dəyəri; 2) müqayisəli əmtəəlik məhsulun maya dəyəri; 3) 1 man. Əmtəəlik məhsula düşən xərc göstəricisi. Sosial-iqtisadi statistika həmin göstəricilər üzrə maya dəyərinin dinamikasını və planın yerinə yetirilməsini öyrənir.

Əgər məhsul vahidinin maya dəyəri planlaşdırılırsa, müəssisənin hesabatında aşağıdakı məlumatlar verilməlidir:

1. Əsas dövrdə məhsul vahidinin maya dəyəri (C_o);
2. Hesabat dövründə məhsul vahidinin plan maya dəyəri (C_{pl});
3. Hesabat dövründə planlaşdırılan məhsulun həcmi (q_{pl});
4. Hesabat dövründə məhsul buraxılışının faktiki həcmi (q_f);
5. Hesabat dövründə məhsul vahidinin faktiki maya dəyəri (C_1).

Bu məlumatlardan və göstəricilərdən istifadə edərək maya dəyəri üzrə plan tapşırıqlarını səciyyələndirən göstəricilər sistemi qurulur:

1. Məhsul vahidi maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan tapşırığı indeksi

$$i_{n.t.} = \frac{C_{pl}}{C_o}$$

2. Planda nəzərdə tutulan maya dəyərinin aşağı salınması nəticəsində əldə ediləcək qənaətin ümumi məbləği:

$$\Delta_{pl} = (C_{pl} - C_o) \times q_{pl}$$

3. Məhsul vahidinin maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsi indeksi

$$i_{p.y.y.} = \frac{C_1}{C_{pl}}$$

4. Maya dəyərinin aşağı salınmasından plandan əlavə əldə edilən qənaətin ümumi məbləği;

$$\mathfrak{E}_{pl} = (C_I - C_{pl}) \times q_I$$

5. Məhsul vahidi maya dəyərinin əsas dövrə nisbətən aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin ümumi məbləği

$$\mathfrak{E}_I = (C_I - C_o) \times q_I$$

Həmin göstəricilər arasında müəyyən asılılıq vardır ki, bundan maya dəyərinin dinamikasını və planın yerinə yetirilməsini təhlil edərkən istifadə olunur. Məsələn, məhsul vahidinin maya dəyəri üzrə plan tapşırığı indeksini planın yerinə yetirilməsi indeksinə vurmaqla maya dəyərinin faktiki aşağı salınması indeksi hesablanır:

$$i_{pl,t} \times i_{p,y,y.} = \frac{C_{pl}}{C_o} \times \frac{C_1}{C_{pl}} = i_f$$

$$(C_{pl} - C_o) + (C_I - C_{pl}) = \Delta C_{pl} + \Delta C_{p,y,y.} = \Delta C_f$$

Bir növ məhsul istehsal edən bir neçə müəssisə üzrə maya dəyəri indekslərini hesablayarkən həm bu müəssisələrin hesabat məlumatları toplana bilər, həm də sahə metodu ilə orta maya dəyəri göstəricilərindən istifadə oluna bilər. Fərz edək ki, iki mədən üzrə neft hasilatına və onun istehsal xərclərinə dair aşağıdakı məlumat vardır. Həmin məlumat əsasən 1 ton neftin maya dəyəri əsas ilə nisbətən hesabat ilində

$$1\text{№-li mədəndə } \frac{855}{900} \times 100 - 100 = -5\% \text{ aşağı düşmüşdür.}$$

$$2\text{№-li mədəndə } \frac{540}{600} \times 100 - 100 = -10\% \text{ aşağı düşmüşdür.}$$

İki mədən üzrə neft hasilatı və onun maya dəyəri

Mədənlərin sıra sayı	Neft hasilatı, min ton		Məsrəflər, min man.		1 ton neftin maya dəyəri, min man	
	Əsas il	hesabat ili	əsas il	hesabat ili	əsas il	hesabat ili
1	600	660	540000	564300	900	855
2	1400	1840	840000	993600	600	540
Yekunu	2000	2500	1380000	1557900	690	623,16

Hər iki mədən üzrə 1 ton neftin orta maya dəyərini hesablayaq:

$$\text{Əsas ildə } \bar{C}_o = \frac{\Sigma q_o C_o}{\Sigma q_o} = \frac{1380000}{2000} = 690,0 \text{ min man/ton.}$$

$$\text{Hesabat ilində: } \bar{C}_1 = \frac{\Sigma q_1 C_1}{\Sigma q_1} = \frac{1557900}{2500} = 623,16 \text{ min man/ton.}$$

$$J_c = \frac{\bar{C}_1}{\bar{C}_o} = \frac{623,16}{690,0} = 0,9031 \text{ və ya } 90,31\%.$$

Deməli, 1 ton neftin orta maya dəyəri əsas ilə nisbətən hesabat ilində 9,69% aşağı salınmışdır. Hər iki mədən üzrə hesabat məlumatlarını toplamaqla neftin maya dəyərini necə dəyişdiyini hesablayaq:

$$J_c = \frac{\Sigma C_1 q_1}{\Sigma C_o q_1} = \frac{1557900}{900 \times 660 + 600 \times 1840} = \frac{1557900}{1698800} = 0,9175$$

və ya 91,75%. Deməli, 1 ton neftin maya dəyəri orta hesabla 8,25% aşağı salınmışdır. Həmin hesabladığımız indekslər arasındakı fərq quruluş amilinin təsiri ilə izah olunur:

$$J_{qur} = 0,9031 : 0,9175 = 0,9843 \text{ və ya } 98,43\%.$$

Deməli, quruluş amilinin təsiri nəticəsində 1 ton neftin orta maya dəyəri 1,57 % aşağı düşmüşdür.

Əvvələ göstərdiyimiş kimi statistika müqayisəli əmtəlik məhsulun maya dəyərini də öyrənməlidir. Müqayisəli məhsul dedikdə həm əsas dövrdə, həm də hesabat dövründə seriya ilə, kütləvi surətdə istehsal edilən məhsul növləri başa düşülür. Müqayisəli əmtəlik məhsulun maya dəyərini aşağı salınması üzrə planın yerinə yetirilməsinin uçuotu bütün məhsullar üzrə yekun məlumatına əsasən aparılır və təhlil edilir. Maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan tapşırığı indeksi

$$J_{pl} = \frac{\sum C_{pl} q_{pl}}{\sum C_o q_{pl}}$$

düsturu ilə hesablanır. Sürətlə məxrəcin fərqi müqayisəli əmtəlik məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasından plan üzrə əldə ediləcək qənaətin ümumi məbləğini göstərir.

Plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini qiymətləndirmək üçün maya dəyərini faktiki aşağı salınması indeksi

$$J_f = \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_o q_1}$$

düsturu ilə hesablanır və əldə edilən nəticə plan tapşırığı ilə müqayisə olunur. Faktiki məhsul buraxılışı planlaşdırılan məhsul buraxılışından fərqləndiyinə görə indekslərin faktiki mənası və qənaətin ümumi məbləği ziddiyətli görünə bilər. Buna görə də əlavə olaraq müqayisəli əmtəlik məhsulun maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsi indeksi hesablanır.

$$J_{p.y.y.} = \frac{\sum C_1 q_1}{\sum C_{pl} q_1}$$

Bu düsturun köməyi ilə məhsul buraxılışının həcmində və tərkibində baş verən dəyişikliklərin təsiri öyrənilir:

$$J_{qr.} = \frac{J_f}{J_{pl} \times J_{p.y.y.}} = \frac{\Sigma C_1 q_1}{\Sigma C_o q_1} : \left(\frac{\Sigma C_{pl} q_{pl}}{\Sigma C_o q_{pl}} : \frac{\Sigma C_1 q_1}{\Sigma C_{pl} q_1} \right)$$

Bu kəsirlərin surəti ilə məxrəcinin fərqi ilə «çəşid amilinin» faktiki qənaətin plan üzrə və plandan əlavə qənaətin məbləğindən kənarlaşmasına təsirini müəyyən etmək olar.

Misal: Sənaye müəssisənin müqayisəli əmtəlik məhsulunun maya dəyəri haqqında aşağıdakı məlumatlar vardır: planlaşdırılan müqayisəli əmtəlik məhsulun maya dəyəri ($\Sigma C_{pl} q_{pl}$) – 1880 milyon manat, əvvəlki ilin ortaillik maya dəyəri ilə müqayisəli əmtəlik məhsulun planlaşdırılan həcmi ($\Sigma C_o q_{pl}$) – 2000 milyon manat olmuşdur. Faktiki istehsal edilən əmtəlik məhsul: a) faktiki maya dəyərilə ($\Sigma C_1 q_1$) – 2120; b) plan maya dəyərilə ($\Sigma C_{pl} q_1$) – 2290; b) keçən ilin orta maya dəyərilə ($\Sigma C_o q_1$) – 2500 mln. manat olmuşdur. Maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan tapşırığı indeksi

$$J_{pl} = \frac{1880}{2000} = 0,94 \text{ və ya } 94\% \text{ olar.}$$

Maya dəyərinin aşağı salınmasından plan üzrə qənaətin məbləği: 1880-2000 = -120 mln. manat olmalıdır.

Maya dəyərinin faktiki aşağı salınması indeksi

$$J_f = \frac{2120}{2500} = 0,848 \text{ və ya } 84,8\%;$$

qənaətin məbləği isə: 2120-2500 = -380 mln. manat olar.

Deməli, müəssisədə maya dəyərinin aşağı salınması üzrə plan tapşırığı və maya dəyərinin aşağı salınmasından qənaət üzrə plan tapşırığı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir.

Müqayisəli əmtəəlik məhsulun maya dəyəri üzrə planın yerinə yetirilməsi indeksi

$$J_{p.y.y.} = \frac{2120}{2290} - 0,926 \text{ və ya } 92,6\% \text{ qənaət isə}$$

2120-2290=-170 mln.manat olar. Bütün hesablanan göstəricilər arasında uyğunsuzluq vardır ki, bu da «çəşid amilinin» təsiri ilə izah edilir: (-380)+(120)+(170)= - 90 mln.manat, nisbi ifadə isə $\frac{0,848}{0,94 \times 0,926} = 0,974$ və yaxud 97,4%.

Müqayisəli məhsul planlaşdırılan və faktiki buraxılan məhsulun bütün çəşidlərini əhatə etmir. Bu nöqsanı 1 man. əmtəəlik məhsula düşən xərc göstəricisi vasitəsilə aradan qaldırmaq olar. 1 man.əmtəəlik məhsula düşən xərcin planlaşdırılması müqayisəli olmayan məhsulu da daxil etməklə bütün əmtəəlik məhsulun maya dəyərinin dinamikasını və planın yerinə yetirilməsini öyrənməyə imkan verir. Bir manat əmtəəlik məhsula düşən xərcin səviyyəsi bütün əmtəəlik məhsulun maya dəyərini istehlakçının qiymətilə dəyərinə bölməklə hesablanır:

$$\bar{S} = \frac{\Sigma Cq}{\Sigma Pq}$$

Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, sənaye müəssisələrinin rüblü k və illik hesabatından əmtəəlik məhsulun maya dəyəri göstəriciləri çıxarılmışdır. Odur ki, yuxarıda göstərilən təhlili aparmaq üçün müəssisənin analitik məlumatlarından istifadə ouna bilər ki, bu da məlumatın əldə olunması üçün əlavə iş görülməsini tələb edir.

Kənd təsərrüfatı məhsulu maya dəyəri statistikanın əsas göstəricisi natural ifadə hər bir növ məhsulun vahidinin maya dəyəridir. Maya dəyərinin səviyyəsi hər bir müəssisə və kənd

təsərrüfat kateqoriyası üzrə və kənd təsərrüfatı üzrə orta hesabla müəyyən edilir.

Başqa sahələrdən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında məhsul vahidinin maya dəyəri ildə bir dəfə, ancaq ilin axırında hesablanır. İl ərzində isə xərclərin səviyyəsinə nəzarət etmək üçün görünənlə ayrı-ayrı işlərin hər vahidinin maya dəyəri hesablanır. Ayrı-ayrı bitkilərin hər hektarına və bir baş mal-qaraya çəkilən xərc də müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xərcləri bitki və mal-qara növləri üzrə, ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə uçota alınır. Kənd təsərrüfatında bütün sahələr üçün ümumi olan xərclərlə yanaşı, səciyyəvi xərc maddələri ayrıca göstərilir: toxum, gübrə, yem, zəhərli maddələr və biodərmanlar, mal-qara üçün döşənəcək. Xərclərin ünsürlər üzrə uçotu (əmək, yem, toxum, gübrə və s.) natura və dəyər istifadəsilə aparılır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas yollarından biri məhsulların, iş və xidmətlərin maya dəyərinin aşağı salınmasıdır.

Kənd təsərrüfatında məhsul vahidi maya dəyərinin səviyyəsini (C), 1 hektara və ya bir baş mal-qaraya düşən xərcin (Z), 1 hektarın və ya 1 baş malın məhsuldarlığını (U) nisbəti kimi hesablamaq olar. Bu göstəricilərin hər ikisi intensivləşdirmə nəticələrini əks etdirir. Buna uyğun olaraq maya dəyəri indeksi 1 hektara və ya 1 baş mala düşən xərc indeksinə və məhsuldarlıq indeksinə aparmaq olar:

$$J_s = \frac{C_1}{C_o} = \frac{Z_1}{U_1} : \frac{Z_o}{U_o} = \frac{Z_1}{Z_o} : \frac{U_1}{U_o}$$

Həmin indekslərin hesablanması aşağıdakı misalla izah edək:

**Təsərrüfatda taxılın məhsuldarlığı,
1 hektara çəkilən xərc və maya dəyəri**

Göstəricilər	Əsas dövr	Hesabat dövrü	İndeks
1 sent. taxılın maya dəyəri (C). man.	6980	6060	0,868
1 ha taxıl sahəsinə düşən xərc, man. (Z)	100600	127900	1,271
1 hek. məhsuldarlığı, (sent) U	14,4	21,1	1,465

$$J_s = \frac{6060}{6080} = \frac{127900}{100600} : \frac{21,1}{14,4} = 1,271 : 1,465 = 0,868$$

və yaxud 86,8 %.

Deməli, 1 sent. taxılın maya dəyəri 13,2 % aşağı salınmışdır; burada məhsuldarlıq 46,5%, 1 ha taxıl sahəsinə düşən xərc isə 27,1 % artmışdır. Məhsuldarlıq xərcə nisbətən daha sürətlə artdığına görə 1 sent. taxılın maya dəyəri aşağı düşmüşdür.

Tikinti məhsulu maya dəyəri statistikasını bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər inşaat məhsulunun fərdi xarakter daşması və uzunmüddətli istehsal prosesi olması ilə izah edilir. Sənayedən fərqli olaraq inşaatda məhsulun seriya ilə kütləvi surətdə istehsal ediləsi imkanı yoxdur. Eyni adlı və təyinatlı obyektlər ölçüsünə, gücünə, istifadə olun materialın növünə və s. görə fərqlənirlər.

Tikintinin maya dəyəri statistikasında öyrənilən əsas obyekt həm qurtarmış, həm də bitməmiş tikinti istehsalı üzrə görülmüş tikinti-quraşdırma işlərinin ümumi həcmidir. Tikinti məhsulunun maya dəyəri də sənaye məhsulu maya dəyəri indekslərinin düsturundan istifadə etməklə təhlil olunur.

Tədavül xərclərini statistik öyrənərkən iki əsas göstərici hesablanır: onun mütləq məbləği və nisbi səviyyəsi, yəni xərclərin məbləğinin mal dövriyyəsinə faizlə nisbəti.

Tədavül xərcləri statistikasında indeks metodundan geniş istifadə olunur. Tədavül xərclərinin mütləq məbləğinin və nisbi səviyyəsinin indeksləri hesabat göstəricilərinin əsas dövrün göstəricisinə nisbəti kimi hesablanır. Tədavül xərclərinin nisbi səviyyəsinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin məbləği aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

$$\Theta = \frac{\Delta U_t \times Q_1}{100}$$

Burada ΔU_t – tədavül xərclərinin nisbi səviyyəsinin azalmasıdır ki, bu da hesabat və əsas dövrlərdəki iki səviyyənin fərqlə tapılır.

Q_1 - hesabat dövründə mal dövriyyəsinin həcmidir.

Maya dəyərini səviyyəsinə təsir edən amillər təhlil olunarkən həm əsas, həm də hesabat dövründə xərc ünsürləri üzrə onun quruluşu müqayisə olunmalıdır. Belə müqayisəni eyni məhsul istehsal edən müəssisələr üzrə aparmaq daha çox məqsəduyğundur.

Respublikanın Bakı şəhərində yerləşən iki zavodunda istehsal xərclərinin quruluşunu nəzərdən keçirək:

Cədvəl 44

Səttarxan adına Maşınqayırma və «Azərticarəttexnika» zavodlarında istehsal xərclərinin quruluşu, yekuna görə faizlə

Xərc ünsürləri	Səttarxan adına zavod	«Azərticarəttexnika» zavodu
Xammal və materiallar	44,30	11,36
Komplektləşdirici materiallar və yarımfabrikatlar	12,50	-
Yanacaq və enerji	15,10	13,40
Kənar təşkilatların istehsal xarakterli iş və xidmətləri	-	1,60
Digər xidmətlərin ödənilməsi	0,83	5,69
Əmək haqqı xərcləri	16,50	38,89
Bütün növ sığortalar üzrə sosial ayırmalar	7,80	14,32
Müəssisənin vəsaiti hesabına sosial müavinətlər	0,79	-
Əsas fondların amortizasiyası	1,48	-
Məhsulun maya dəyərinə daxil edilən vergilər	0,70	14,60
Xərclərin yekunu	100,00	100,00

Cədvəldə verilən məlumatdan göründüyü kimi müqayisə olunan iki zavodda istehsal xərclərinin quruluşu ciddi surətdə fərqlənir. Bu həmin zavodların iş şəraiti ilə əlaqədardır. Maya dəyərində təsir edən amilləri təhlil edərkən məhsul vahidinin maya dəyərində görə təsərrüfatları qruplaşdırmaq olar.

13.4. İstehsal və tədavül xərcləri statistikasının informasiya mənbələri

Bütün müəssisə və təşkilatlar, səhmdar cəmiyyəti, şirkətlər, assosiasiyalar və birliklər statistika orqanlarına və iqtisadiyyatın müvafiq sahəsində dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən orqna istehsal və tədavül xərclərinə dair hesabat verirlər. Müəssisə və birliklərin 1-İF «Müəssisənin (təşkilatın) istehsal fəaliyyəti haqqında» rüblük və illik hesabatın II bölməsində istehsal xərclərinin iqtisadi ünsürləri üzrə məlumat verilir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu hesabatda xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə təsnifatı verilmir. Əsas növ məhsulların hər vahidinin maya dəyərində dair məlumatın hesabatda daxil edilməsi də məqsədəuyğun və faydalı olardı. «Maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəriciləri haqqında hesabat»da (forma 1- maliyyə) məhsulun (işin və xidmətlərin) satışından pul mədaxili, satılmış məhsulun istehsal xərcləri, satışın nəticələri, satışdankənar gəlir və xərclər və balans mənfəəti haqqında məlumat verilir. Həmin hesabatda əsas istehsal vəsaitlərinin və maddi dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyərində dair məlumat da verilir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin illik hesabatlarında istehsal xərclərinə, satılmış məhsulların tam maya dəyərində və mənfəətə dair daha ətraflı məlumat verilir. 9 – ASK və 13-ASK sayılı bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalına və maya dəyərində dair məlumatlar bitki və mal-qara növləri, məhsul növləri üzrə göstərilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına dair 7-ASK formalı cədvəldə satılmış məhsulların miqdarı, tam maya dəyəri, satışdan əldə edilən vəsait və maliyyə

nəticələri (mənfəət, zərər) haqqında geniş məlumat verilir. 8-ASK sayılı «Əsas istehsalata xərclər» formasında əsas istehsalata, o cümlədən bitkiçilikdə və heyvanarlıqda məhsul istehsalına xərclərin məbləği iqtisadi ünsürlər üzrə göstərilir. Burada ictimai sığortaya və sosial təminata ayırmaları da daxil etməklə əməyin ödənişi xərcləri, kənar təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsi xərcləri, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, sığorta ödəmələri və sair xərclər göstərilir.

Həmin hesabatın II bölməsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışına çəkilən xərclərə dair daha müfəssəl məlumat verilir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin illik hesabatında verilən məlumata əsasən əsas məhsulların hər vahidinin maya dəyərinin dinamikasını, rentabelliyn səviyyəsini və dinamikasını hesablamaq və təhlil etmək olar.

Kənd əhalisinin təsərrüfatlarında istehsal olunan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsal xərclərinə dair məlumatlar ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatının materiallarında və habelə ildə bir dəfə təqdim olunan 6 sayılı (kəndli) təsərrüfatlarının fəaliyyətinə dair hesabat formasında verilir.

XIV FƏSİL

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ STATİSTİKASI

14.1. Əhalinin həyat səviyyəsinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını əks etdirən məsələlərdən biri əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsidir. Sosial problemlər hamını: mərkəzi və yerli hakimiyyəti, ictimai təşkilatları və siyasi partiyaları, həmkarlar təşkilatını, elmi ictimaiyyəti və nəhayət, əhalinin özünü daima düşündürür. Bu anlaşılındır, axı əhalinin müxtəlif təbəqələrinin rifahının yüksəldilməsi, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli prioritetlərindən biridir. Sosial proqramların mühüm tərkib hissəsi sosial-iqtisadi indikatorlardır. Onlar dövlət idarə orqanlarının həyata keçirdikləri iqtisadi və sosial siyasətin səmərəliliyini qiymətləndirməyə və qarşıya qoyulan məqsədlərə nə dərəcədə nail olunduğunu aşkar etməyə imkan verir.

«Həyat səviyyəsi» anlayışı mürəkkəb olmaqla əhalinin öz maddi və mədəni tələbatını ödəməsi imkanlarını səciyyələndirir. Bura əhalinin həyatının müxtəlif sosial aspekti: əmək və məişət şəraiti, əhalinin gəlirləri və xərclərinin səviyyəsi və quruluşu, asudə vaxtın istifadə formaları, səhiyyənin, incəsənətin, mədəniyyətin və s. inkişaf səviyyəsi daxildir. Cəmiyyət həyatının bu sosial cəhətlərinin müxtəlif sosial-iqtisadi indikatorların köməyi ilə miqdar səciyyəsi əhalinin həyat səviyyəsi və sosial inkişafı statistikasının öyrənmə predmetidir.

Dünya əhalisinin rifahının müxtəlif cəhətlərini əks etdirən statistika göstəricilərinin işlənilib hazırlanması sahəsində böyük təcrübə toplanmışdır. Burada biz əhalinin həyat səviyyəsini öyrənmək üçün hazırda istifadə olunan əsas sosial-iqtisadi indikatorları nəzərdən keçirəcəyik:

- 1) əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial inkişafının ümumi (intiqrəl) indikatorları;
- 2) əhalinin şəxsi gəlirlərini səciyyələndirən göstəricilər;
- 3) əhalinin xərcləri və istehlakı göstəriciləri;
- 4) həyat səviyyəsinə görə əhalinin diferensiyası göstəriciləri.

Əhalinin həyat şəraitini səciyyələndirmək üçün dörd səviyyə fərqləndirilir:

1) bolluq (adamların hərtərəfli inkişafını təmin edən nemətlərdən istifadə);

2) normal səviyyə (adamların fiziki və intellektual qüvvəsinin bərpasını təmin edən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalar üzrə nemətlərin səmərəli istehlakı);

3) kasıblıq (işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün iş qabiliyyətinin saxlanması səviyyəsində nemətlərin istehlakı);

4) dilənçilik (adamların yaşamaq qabiliyyətini saxlamağa imkan verən nemətlərin və xidmətlərin minimal istehlakı).

Həyat səviyyəsi statistikasının əsas vəzifəsi əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinin hesablanması və təhlili metodologiyasını və habelə həyat səviyyəsinə təsir edən amillərin öyrənilməsi metodlarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

14.2. Əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən əsas sosial-iqtisadi göstəricilər

Əhalinin həyat səviyyəsinin inteqral indikatorlarına (yəni ümumiləşdirici göstəricilərinə) onun gəlirləri və xərclərinin makroiqtisadi göstəriciləri, demografik-iqtisadi fəallıq göstəriciləri aid edilir.

Sovetlər dövründə uzun müddət əhalinin həyat səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisi kimi xalq təsərrüfatı balansları çərçivəsində əhalinin **son və real gəlirləri göstəricisindən** istifadə olunmuşdur. Xalq təsərrüfatı balansları konsepsiyasına uyğun olaraq əhalinin real gəlirləri onların əldə etdiyi maddi nemətlərin bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi prosesində daxil olan və istehlak və yığım üçün istifadə olunan his-

səsidir. Əhalinin real gəlirinin hesablanması onların son gəlirlərinin müəyyən edilməsini tələb edir. Bu məqsədlə əhalinin pul və natura formasında əldə etdiyi hər cür gəlirləri (əmək haqqı, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gəlirlər, pensiya, yardım, təqaüd, maliyyə sistemindən sair daxilolmalar, xidmətədiçi idarə və təşkilatlarda istehlak etdiyi maddi nemətlərin dəyəri) toplanır və alınan nəticədən əhalinin ödədiyi vergilər, üzvlük haqqları və başqa icbari ödənişləri, qeyri-istehsal xarakterli xidmətlərin ödənilməsinə çəkdiyi xərclər və habelə pul yığımları çıxılır. Belə hesablamaların yekununda əhalinin son gəlirlərinin məbləği müəyyən olunur və həmin məbləğ əmtəə və xidmətlərin qiymət indeksinə bölünməklə real gəlirlər müəyyən edilir.

Respublikada uçot və statistikanın beynəlxalq standartlarına keçilməsi ilə əhalinin həyat səviyyəsinin milli hesablar sistemi çərçivəsində hesablanan yeni makroiqtisadi indikatorları işə salınır. Həmin göstəricilərə: ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəliri, düzəliş verilmiş sərəncamda qalan gəliri, real sərəncamda qalan gəliri, əhalinin faktiki son istehlakı aiddir. Əhalinin həyat səviyyəsinin makroiqtisadi indikatorları məcmuuna istehlak qiymətləri indeksi də aid edilir, çünki o istehlak sferasındakı infilyasiyanın əsas göstəricisidir. **Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəliri** dedikdə onların əmtəə və xidmətləri son istehlakı və ya yığımları (qənaətlərini) müəyyənləşdirmək üçün istifadə edə biləcəkləri cari gəlirlərinin məbləği başa düşülür. Həmin məbləğə istehsal fəaliyyətindən, mülkiyyətdən və təkrar bölgü əməliyyatlarından (cari transfertlər) əldə etdikləri cari gəlirlər daxil edilir. Ev təsərrüfatları sektorunun sərəncamında qalan gəlirini hesablamaq üçün hər şeydən əvvəl onların istehsalatda bilavasitə iştirakı ilə əlaqədar olan əmək ödənişini və ümumi qarışıq gəlirlərini toplamaq lazımdır. İstehsaldan əldə olunan ilkin gəlirlərin məbləğinə mülkiyyətdən alınan və verilən gəlirlərin fərqini əlavə etməklə ev təsərrüfatları sektorunun ilkin gəlirlərinin saldosu müəyyən edilir. İlkin gəlirlərin saldosu ilə cari transfertlərin saldosunu toplamaqla ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan

gəliri hesablanır. Həmin indikatorun təyinatı – əhalinin sərəncamına iqtisadi resurslardan nə qədərinin daxil olduğunu və onların öz tələbatını ödəmək üçün istifadə edə biləcəyini göstərməkdən ibarətdir.

Ev təsərrüfatlarının düzəliş verilmiş sərəncamda qalan gəliri, sərəncamda qalan gəlirən natural formada əldə olunan sosial transfertlərin məbləği qədər çoxdur. Sonuncuya qeyri-kommersiya təşkilatlarının və dövlət idarələrinin ev təsərrüfatlarına ünvanlı pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə verdikləri malların və fərdi qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəri aid edilir. Natural formada sosial transfertlərə: təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, sosial təminat, mənzil-kommunal təsərrüfatı, nəqliyyat vasitəsi, onların təmiri və texniki xidməti, ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklərin əldə edilməsi üzrə xidmətin dəyəri, əhalinin bəzi qrupuna pulsuz verilən tibbi dərmanların dəyəri aid edilir. **Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan real gəliri** cari dövrün sərəncamda qalan gəlirlərinə istehlak qiymətləri indeksinə əsasən düzəliş verməklə müəyyən olunur. Bu ev təsərrüfatlarının əsas dövrün qiymətləri ilə əldə edə biləcəyi mal və xidmətlərin maksimum dəyərini əks etdirir. **Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı** onların fərdi istehlakı üçün cari gəlirləri hesabına və ya dövlət idarələrindən və qeyri-kommersiya təşkilatlarından pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə faktiki əldə etdikləri mal və xidmətlərin dəyərindən ibarətdir.

İstehlak qiymətləri indekslərinin əsas təyinatı əhalinin qeyri-istehlak istifadəsi üçün əldə etdikləri mal və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin zaman etibarını ilə necə dəyişdiyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu zaman istehlak qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin necə dəyişdiyini qiymətləndirmək üçün istehlak səbəti deyilən mal və xidmətlərin sabit toplusunun dəyəri müqayisə olunur. Beləliklə, istehlak qiymətləri indeksi pərakəndə qiymətlərin dəyişməsinin təsiri ilə mal və xidmətlər toplusu dəyərinin zaman etibarını ilə necə dəyişdiyini göstərir. İstehlak səbəti əhalinin tez-tez istehlak etdiyi mal və xidmətlərin reprezentativ toplusudur. İstehlak qiymət-

ləri indeksi Laspeyresin düsturu ilə (yəni hesabi orta indeksin düsturu ilə) hesablanır:

$$J_p = \frac{\sum P_1 q_o}{\sum P_o q_o} = \frac{\sum i_p \cdot x P_o q_o}{\sum P_o q_o}$$

Burada, P_o və P_1 – əsas və hesabat dövründə mal və xidmətlərin orta qiymətini;

q_o – istehlak səbətinə daxil olan mal və xidmətlərin əsas dövrdəki miqdarını;

$P_o q_o$ – əsas dövrdə əhalinin istehlak xərclərinin tərkibində istifadə etdiyi malların dəyəri və ya hissəsidir.

İstehlak qiymətləri indeksinin çəkirlərini ($P_o q_o$) müəyyən etmək üçün əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsinə ailələrin xərclərinə dair ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqi statistikasının məlumatlarından istifadə olunur, istehlak səbətinin ayrı-ayrı bölmələri üzrə isə pərakəndə mal dövriyyəsinin quruluşuna, ayrı-ayrı malların istehsalının həcminə və ekspert qiymətlərinə dair məlumatlara istinad edilir.

Qiymətlərin dəyişməsinə dair məlumat isə istehlak toplusuna daxil olunan konkret məhsul və xidmət növləri üzrə istehlak bazarında olan faktiki qiymət və tarifləri qeydə almaqla əldə edilir. Burada ərzaq malları, qeyri-ərzaq malları və pullu xidmətlər üzrə qiymət və tariflər əks etdirilir. Mal qruplarının siyahısı mərkəzləşdirilmiş qaydada işlənilib hazırlanır, yerlərdə isə qiymətləri tədqiq olunacaq mal nümunələrinin adları müəyyən edilir. İstehlak qiymətləri indeksləri inflyasiyanın səviyyəsini səciyyələndirmək üçün qurulur. İstehlak qiymətləri indeksləri cari dövrdəki bir sıra dəyər göstəricilərini əsas dövrün qiymətlərinə keçirmək, minimal sosial təminatları nəzərdən keçirmək, əməyin ödənilməsi sahəsindəki məsələləri həll etmək, valyuta kurslarını təhlil etmək və b. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsinin hərtərəfli öyrənilməsi ölkədə demoqrafik situasiyanı təhlil etmədən mümkün deyildir. O

bir sıra amillərin təsirinə məruz qalır: ekologiyanın vəziyyəti, səhiyyənin inkişaf səviyyəsi, gəlirlərin səviyyəsi, xərclərin quruluşu, qidanın keyfiyyəti və quruluşu və s. Demografiyanın təsiri öyrənilərkən daimi əhalinin sayı və dinamikası, doğum və ölümün, uşaq ölümünün ümumi əmsallığından, əhalinin gözlənilən ömür müddətindən, onların miqrasiyası göstəricilərindən istifadə olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsinin ümumi indikatorlarını onların iqtisadi fəallığı göstəriciləri tamamlayır. Cari dövrdə əhalinin sərəncamına daxil olan iqtisadi resursların həcmi, onların formalaşma mənbələr üzrə tərkibi, əhalinin müxtəlif qruplarının öz tələbatını ödəməsi imkanı xeyli dərəcədə əmək bazarındakı vəziyyətdən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq əhalinin məşğulluğunun dərəcəsi, işsizliyin səviyyəsi, işə düzəltmə imkanlarını da tədqiq olunmalıdır. Əhalinin iqtisadi aktivliyi göstəricilərinə: iqtisadi fəal əhalinin sayı və tərkibi, məşğul olan əhalinin sayı və tərkibi, əhalinin ümumi sayında onların tutduğu hissə, işsizlərin sayı və tərkibi, işsizliyin səviyyəsi aid edilir. Əhalinin «həyat səviyyəsi» anlayışını daha geniş aspektdə nəzərdən keçirərkən, onda işçilərin əmək şəraiti göstəriciləri, iş gününün, iş həftəsinin və habelə məzuniyyətlərin davam etmə müddəti, istehsal zədələnmələrinin və ixtisas xəstələnmələrinin səviyyəsi də istifadə olunmalıdır.

14.3. Əhalinin pul gəlirləri göstəriciləri

Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında son illərdə baş verən dəyişikliklər, müxtəlif mülkiyyət formalarının meydana çıxması, əhalinin şəxsi gəlirlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi, təkrar bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq xüsusi sahibkarlığın və iqtisadiyyatın qeyri-formal bölməsinin rolu xeyli artmışdır. Sonuncu ev təsərrüfatlarının bir hissəsi olmaqla qeyri-korporativ müəssisələr kimi meydana çıxırlar. Həmin müəssisələr adətən müəyyən olunmuş qaydada rəsmiyyətə salınmır, istehsal iştirakçıları

arasında qeyri-formal münasibətlərə əsaslanır və tamamilə və ya qismət ev təsərrüfatlarının şəxsi istehlakı üçün məhsul istehsal edir və xidmət göstərirlər. Respublikamızın kənd təsərrüfatında (məsələn, xırda kəndli təsərrüfatlarında, əhəlinin şəxsi yardımçı təsərrüfatlarından), tikintidə, ticarətdə, xidmətlər sferasında (hüquqi xidmətlər, repititorluq üzrə xidmətlər və s.) qeyri-formal istehsal geniş yayılmışdır. Bütün bunlar əhəlinin pul gəlirlərinin quruluşunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olmaya bilməzdi. Əgər keçən əsrin 80-ci illərinin axırında gəlirlərin əsas mənbəyi əmək haqqı idisə, hazırda mülkiyyətlən və fərdi sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə gəlir anlayışı subyekt tərəfindən müəyyən dövrdə əldə olunan pul vəsaitinin, maddi nemətlərin və xidmətlərin miqdarı ilə səciyyələnir. MHS-də gəlir göstəricilərinin hesablanması əsasını ingilis iqtisadçısı C.Xiksonun verdiyi tərif təşkil edir. Həmin tərifə görə gəlir müəyyən dövrdə təsərrüfat subyektinin kapitalının azalmaması şərti ilə öz istehlakına sərf edə biləcəyi maksimum məbləğdən ibarətdir.

Hazırda əhəlinin şəxsi gəlirlərinin göstəricilər sisteminə, onların qurulması metodologiyasına, məlumat mənbələrinə, müşahidənin növünə, formasına və üsullarına görə bir-birindən fərqlənən iki tədqiqat yanaşması mövcuddur. Birinci yanaşmanın əsasını əhəlinin pul gəlirləri və xərcləri, ikincininki isə ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatı təşkil edir. Əhəlinin pul gəlirləri və xərcləri çərçivəsində birinci yanaşmaya müvafiq olaraq hər şeydən əvvəl bütün əhəlinin pul gəlirlərinin ümumi məbləği, sonra isə buna əsasən hər nəfərə düşən gəlir müəyyən edilir. Həmin balansın gəlirlər hissəsinin məlumatına əsasən əhəlinin pul gəlirlərinin yaranma mənbələrinə görə quruluşunu və dinamikasını təhlil etmək imkanı yaranır. O, əhəlinin sərəncamına pul formasında daxil olan milli gəlirin həcmi müəyyən etməyə imkan verir.

Azərbaycan əhalisinin pul gəlirləri

Göstəricilər	1995-ci ildə		2000-ci ildə		2005-ci ildə	
	milyon man.	faizlə	milyon man.	faizlə	milyon man.	faizlə
Pul gəlirlərinin cəmi	1340,6	100,0	3511,4	100,0	7792,3	100,0
O cümlədən:						
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	845,9	63,1	2239,3	63,8	3854,5	49,5
Əmək haqqı	302,6	22,6	612,5	17,4	1724,8	22,1
Əmək haqqından başqa digər gəlirlər	11,1	0,8	42,7	1,2	110,6	1,4
Sosial transfertlər	112,2	8,4	265,9	7,6	472,6	6,1
Mülkiyyətdən gələn gəlir	2,7	0,2	1,4	0,0	6,9	0,1
Xarici valyutanın dəyişdirilməsindən əldə olunan gəlirlər	46,0	3,4	170,5	4,8	1116,4	14,3
Köçürmələr və akkreditivlər	-	-	-	-	-	-
Sair gəlirlər	20,1	1,5	187,5	5,2	506,5	6,5

Balansı tərtib etmək üçün informasiya mənbəi statistik müşahidə vahidi olan iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin statistika və maliyyə hesabatları, habelə xüsusi təşkil edilmiş tədqiqatlar, vergi xidmətlərinin məlumatı və ekspert qiymətləridir. Cədvəldə verilən göstəricilərdən görüldüyü kimi balansın gəlirlər hissəsində əhalinin aşağıdakı pul gəlirləri əks etdirilir:

1) mövcud qaydaya görə əmək haqqı fonduna aid edilən müxtəlif əlavə ödənişləri də daxil etməklə muzzdlu işçilərə pulla və natural formada hesablanan əmək haqqı;

2) müəssisə və təşkilatların fəhlə və qulluqçularının əmək ödənişindən başqa müəssisədən əldə etdikləri gəlirlər (sosial

xarakterli ödənişlər, ezamiyyə xərcləri, müəllif haqları və s. ödənişlər);

3) dividendlər;

4) müəssisə və təşkilatlara kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olmalar;

5) maliyyə ssistemindən ödənilən pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər və başqa daxil olmalar;

6) xarici valyutaların satışından əhalinin gəlirləri;

7) başqa daxilolmalar.

Balansın son maddəsi həm də sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirin bir hissəsini özündə əks etdirir. Burada ev təsərrüfatlarına məxsus olan və korporasiyalara daxil edilməyən müəssisələrin gəliri nəzərdə tutulur (fiziki şəxslərin əhaliyə göstərdiyi pullu xidmətlərdən əldə olunan gəlir, əhalinin müəssisə və təşkilatlara satdığı kənd təsərrüfatı məhsullarına görə aldığı vəsait və s.).

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi son səkkiz ildə respublika əhalisinin məcmuu pul gəlirlərinin tərkibində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Onun tərkibində sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərin, əmək haqqının və sosial transferlərin xüsusi çəkisi nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmış, xarici valyutanın dəyişdirilməsindən və sair mənbələrdən əldə olunan gəlirlərin hissəsi isə 7,2 faizdən 20,4 faizə qədər artmışdır. Hər nəfərə düşən gəlir əhalinin cari dövrdəki pul gəlirlərinin ümumi məbləğini mövcud əhalinin orta illik sayına bölməklə hesablanır. Əhalinin məcmuu pul gəlirinin ümumi məbləğinə əsasən sərəncamda qalan pul gəliri hesablanır. Bu məqsədlə məcmuu gəlirdən bütün məcburi ödənişlər və haqlar (vergi və yığımlar, sığorta ödənişi, ictimai təşkilatlara üzvlük haqqı, ssudaların qaytarılması, lotereya biletlərinin əldə edilməsinə xərclər, kreditlə alınan mallar üçün faizlər, pensiya fonduna məcburi sığorta haqları) çıxılmalıdır.

Real pul gəlirləri və sərəncamda qalan real pul gəlirləri indeksi, əhalinin nominal pul gəlirləri indeksini istehlak qiymətləri indeksinə bölməklə hesablanır:

$$J_{r.g.} = J_{n.g.} : J_p$$

Burada $J_{r.g.}$ – real gəlirlər indeksini;

$J_{n.g.}$ – nominal gəlirlər indeksini;

J_p – istehlak qiymətləri indeksini göstərir.

Milli iqtisadiyyat sahələrində işçilərin orta aylıq nominal əmək haqqı onların aylıq əmək haqqı fondunu orta aylıq siyahı sayına bölməklə hesablanır. Təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləği isə pensiyanın aylıq ümumi məbləğini pensiyaların orta aylıq sayına nisəti ilə hesablanır.

Cədvəl 46

Azərbaycan əhalisinin şəxsi gəlirlərinin dinamikası

Göstəricilər	İllər			
	1995	2000	2004	2005
1. Adambaşına düşən gəlir	177,2	442,9	749,4	942,0
2. İşçilərin orta aylıq əmək haqqı	12,5	44,3	99,4	123,6
3. Təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləği	3,5	13,0	23,8	24,0
4. Adambaşına düşən sərəncamda qalan gəlir	288	641	1046	1071
5. Ev təsərrüfatının adambaşına aylıq pul gəlirləri	12,0	30,3	41,5	50,4

Cədvəldə verilən məlumatdan görüldüyü kimi son illərdə respublikada iqtisadiyyatın sosial yönümdə inkişaf etdirilməsi nəticəsində hər nəfərə düşən ortaaylıq gəlir 1995-ci ildəkinə nisbətən 2005-ci ildə 5,3 dəfə, 2000-ci ildəkindən isə 2,1 dəfə çox olmuşdur. İşçilərin oraaylıq əmək haqqı isə həmin dövrdə uyğun olaraq 9,9 və 2,8 dəfə, pensiyaların ortaaylıq məbləği 6,9 və 1,8 dəfə, hər nəfərə düşən sərəncamda qalan gəlir 3,7 və 1,7 dəfə, ev təsərrüfatlarının adambaşına

aylıq pul gəlirləri uyğun olaraq 4,2 və 1,66 dəfə artmışdır. Əhalinin həyat səviyyəsini səciyələndirən indikator kimi əhalinin sərəncamında qalan real pul gəlirlərinin də müntəzəm olaraq artması faktı da diqqəti cəlb edir.

Əhalinin şəxsi gəlirlərinin tədqiqinə ikinci yanaşmanın əsasını ev təsərrüfatları büdcələrinin müayinəsi təşkil edir. Belə tədqiqat əhalinin müxtəlif təbəqələri və qrupları üzrə gəlirlərin, istehlakın, yığımın və qənaətin həcminə dair məlumat əldə etməyə imkan verir. Əhalinin ev təsərrüfatı büdcəsinin tədqiqi onların həyat səviyyəsi üzərində dövlət statistika müşahidələrinin metodlarından biridir. Hazırda respublikada 220 ailənin büdcəsi müntəzəm olaraq tədqiq edilir. Ev təsərrüfatlarının büdcələrinin tədqiqi xüsusi təşkil olunmuş seçmə müşahidəsidir. Müşahidə vahidi ev təsərrüfatlarıdır. Tədqiqat seçmə məcmuuna daxil olan ev təsərrüfatları üzvlərinin bilavasitə sorğusu yolu ilə keçirilir. Bu zaman ay ərzində ev təsərrüfatlarında gəlirlərin və xərclərin aparılan yardımçı qeydlərindən istifadə olunur. Həmin tədqiqatın materiallarına əsasən ev təsərrüfatlarının ümumi və pul gəlirlərinin həcmi və tərkibi müəyyən edilir, onların ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə (yaşayış yerindən, ailənin tərkibindən, ailə üzvlərinin məşğulluğundan asılı olaraq) gəlirlərin səviyyəsi və quruluşundakı fərqlər aşkar olunur. Ümumi gəlirə ailənin pul gəlirləri və müxtəlif mənbələrdən daxil olan istehlak olunan qida məhsullarının dəyəri aid edilir.

Həyat səviyyəsini öyrənərkən təkcə əhalinin pul gəlirlərinin həcmi qiymətləndirmək kifayət deyil, həm də əmtəə və xidmətləri əldə etməsi üçün bu resurslardan istifadə üzrə əhalinin bu potensial imkanlardan istifadə dərəcəsi miqdarca ölçülməlidir. Bu məqsədlə bütün əhalinin və ya onun ayrı-ayrı qruplarının pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyəti göstəriciləri hesablanır. Pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinin səviyyəsi ya müəyyən növ malın miqdarı ilə, ya da hər nəfərə düşən pul gəlirlərinin məbləğinə əldə oluna bilən sabit mal yığımının miqdarı ilə ölçülə bilər.

$$AQ = D : P$$

Burada, AQ – əhalinin hər nəfərinə düşən pul gəlirinin alıcılıq qabiliyyətini;

D – əhalinin hər nəfərinə düşən pul gəlirinin məbləğini;

P – malın orta qiymətini və ya müəyyən mal qrupunun dəyərini göstərir.

Beləliklə, əhalinin pul göstəricilərinin alıcılıq qabiliyyəti təkcə gəlirlərin həcmindən deyil, həm də əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsindən asılıdır. Əhalinin istehlak etdiyi malların və xidmətlərin toplu qiymət indeksi (əvvəlki ilə nisbətən 1995-ci ildə 511,8% idisə, 2005-ci ildə 109,6% olmuşdur.

14.4. Əhalinin xərcləri və istehlakı göstəriciləri

Əhalinin istehlakı təkcə MHS çərçivəsində hesablanan makroiqtisadi göstəricilərlə (məsələn, ev təsərrüfatlarının son istehlakına xərclər, natural formada sosial transfertlər, ev təsərrüfatlarının fatkiki son istehlakı) deyil, həm də mal və xidmətlərin növləri üzrə şəxsi istehlak göstəriciləri ilə səciyyələndirilir. Statistika gəlirlərin səviyyəsindən, qiymətlərdən, ev təsərrüfatlarının tərkibindən və başqa əlamətlərdən asılı olaraq əhalinin konkret növ mal və xidmətləri istehlakını öyrənir.

Şəxsi istehlak statistikasının məlumatları təkcə əhalinin maddi rifahını səciyyələndirmək üçün tələb olunmur. Bunlar istehlak qiymətləri indekslərinin çəkələrini müəyyən etmək, istehlak mallarına və xidmətlərə tələbatı və başqa makroiqtisadi göstəriciləri təhlil etmək üçün istifadə olunur.

Əhalinin şəxsi istehlakının təhlili iki istiqamətdə aparılır:

1) əhalinin pul gəlirlərinin istifadə istiqamətlərini tədqiq etmək; ev təsərrüfatlarının pul xərclərinin həcmi və quruluşunu, özünün istehlak xərclərinin tərkibini öyrənmək;

2) ev təsərrüfatlarının fatkiki istehlakını öyrənmək.

Ev təsərrüfatlarının mal və xidmətlərin alınmasına xərclərinə və faktiki istehlaka dair məlumatın əsas mənbəyi seçmə

büdcə tədqiqatı, ticarət statistikası və əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansıdır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin sosial indikatorlarının bir hissəsi kimi əhalinin xərcləri və istehlakı göstəricilərinə: əhalinin pul xərclərinin həcmi və tərkibi, ev təsərrüfatlarının faktiki istehlak xərclərinin səviyyəsi və quruluşu, əsas növ qida məhsullarının hər nəfərə düşən istehlakı; yaşayış minimumunun (minimal istehlak büdcəsinin) həcmi, quruluşu və dinamikası aid edilir. Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı əhalinin pul gəlirlərinin həcmi və tərkibini təhlil etməyə imkan verir. Balansın məsarif hissəsində əhalinin müxtəlif idarə və təşkilatlara, fiziki şəxslərə pul ödənişi ilə əlaqədar olan bütün xərcləri əks etdirilir. Bu zaman əhalinin pul xərcləri aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırılır:

- mal alınmasına və xidmətlərin ödənməsinə;
- məcburi ödənişlər və könüllü haqlar;
- əmanətlərdə və qiymətli kağızlarda olan qənaətlərin artımı;

- daşınmaz əmlakın alınmasına;
- xarici valyutaların əldə olunmasına əhalinin xərcləri;
- köçürmələr üzrə göndərilən pullar.

Əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin fərqi onlarda olan nəqd pulun artımını və ya azalmasını səciyyələndirir.

MHS-də son istehlaka xərclər və faktiki son istehlaka xərclər fərqləndirilir. Ev təsərrüfatlarının son istehlakına xərclərə:

- istehlak mallarının satın alınmasına xərclər;
- istehlak xidmətlərinin ödənməsi xərcləri;
- ev təsərrüfatlarının özünün son istehlakı üçün istehsal etdiyi məhsulların natural formada daxil olması;
- ev təsərrüfatlarının əmək ödənişi kimi aldıkları natural formada məhsulların istehlakı;
- öz evində yaşamaq üzrə xidmətlər daxil edilir.

Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı isə həm sərəncamda qalan gəlir hesabına, həm də dövlət idarə orqanlarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarının əhaliyə təqdim etdikləri

natural formada sosial transfertlər hesabına təmin edilən son istehlakın real miqdarıdır.

Aşağıdakı cədvəldə respublika əhalisinin pul xərclərinin həcmi və quruluşunu səciyyələndirən məlumatlar verilmişdir.

Cədvəl 47

Azərbaycan əhalisinin pul xərcləri

Göstəricilər	1995-ci ildə		2000-ci ildə		2005-ci ildə	
	mln.man	%-lə	mln.man	%-lə	mln.man	%-lə
Pul xərcləri-cəmi	1275,8	100,0	3469,4	100,0	7643,0	100,0
O cümlədən						
Mal və xidmətlərə çəkilən xərclər	1154,7	90,5	2584,6	74,5	5374,3	70,4
Məcburi ödənişlər və könüllü üzvlük haqqı	33,9	2,6	123,5	3,6	393,0	5,1
Əmanət qoyuluşlarının artımı və qiymətli kağızların alınması	13,6	1,1	28,8	0,8	179,3	2,3
Xarici valyuta alqısına xərclər	73,6	5,8	731,9	21,1	1696,4	22,2
Köçürmələr və akkreditivlər	-	-	0,6	-	-	-
Gəlirlərin xərc-lərdən artımı	64,8	x	42,0	x	149,3	x
Balans	1340,6		3511,4		7792,3	

Cədvəldə verilən məlumatdan göründüyü kimi, son 10 ildə əhalinin xərclərinin tərkibində mal alınmasına və xidmətlərə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 90,5 faizdən 70,4 faizə qədər azalmış, xarici valyutanın alınmasına çəkilən xərclərin hissəsi isə 5,8 faizdən 28,2 faizə qədər artmışdır.

Əhalinin mal və xidmətlərə çəkdiyi xərcləri mütləq ifadədə 4219,6 milyon manat və ya 4,65 dəfə artmışdır. Həmin xərc maddəsində təkcə şəxsi istehlak xərcləri deyil, həm də investisiya xarakterli xərclər uçota alınır. Onlara aiddir: daşınmaz əmlakın alınması xərcləri, yemlərin, toxumun, mal-qaranın satın alınması xərcləri və s.

Əhalinin istehlak xərclərinə ev təsərrüfatlarının cari istifadəsi üçün bilavasitə əldə edilən istehlak mallarına sərf etdiyi xərclər aid edilir. Əhalinin faktiki istehlak xərclərinin səviyyəsini, dinamikasını və quruluşunu daha ətraflı öyrənmək üçün ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatının məlumatlarından istifadə edilir. Ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin tərkibində:

- evdə qidalanmaq üçün məhsulların alınması xərcləri;
- evdən kənar yerlərdə qidalanma xərcləri;
- qeyri-ərzaq mallarının satın alınması xərcləri;
- spirtli içkilərin satın alınması xərcləri;
- xidmətlərin (mənzil, məişət-kommunal, tibbi, mədəniyyət və incəsənət, təhsil və s. xidmətlər) ödənilməsi xərcləri ayrılır.

Əhalinin qidalanması xərcləri onların büdcələrində təxminən 50% təşkil etməklə tədricən artır ki, bu da həyat səviyyəsinin ən mühüm göstəricisi hesab edilir.

Ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqatının materialları əsas növ məhsulların hər nəfərə düşən istehlakının səviyyəsini hesablamaq üçün əsas götürülür. Həmin göstəricilər ev təsərrüfatlarının müxtəlif kateqoriyaları və tipləri üzrə istehlak olunan qida məhsullarının ümumi miqdarını istehlakçıların sayına nisbəti ilə hesablanır. Uşağın, pensiyaçının, iri yaşlı kişi və qadının qida məhsulları istehlakının tərkibi və səviyyəsi xeyli fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq ev təsərrüfatlarının ölçüsü üzvlərin sayı ilə deyil, şərti istehlakçıların (istehlak vahidlərinin) sayı ilə ifadə olunur. Bu məqsədlə çevirmə əmsalları şkalasından istifadə olunur və şərti istehlak vahidi kimi 18-59 yaşda kişi qəbul edilir. Hər nəfərə düşən qida məhsulları istehlakının miqdarı istehlak edilən məhsulun həcmi şərti istehlakçıların sayına bölməklə hesablanır. Azərbaycan Respublikasında əhalinin istehlakının səviyyəsi və dinamikası aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Qida məhsulları istehlakı (il ərzində adambaşına, kq-la)

Qida məhsullarının adı	İllər						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ət və ət məhsulları	15	22	21	28	29	29	29
Süd və süd məhsulları	138	154	178	252	271	278	247,8
Yumurta, ədədlə	76	112	117	122	123	124	126
Şəkər	12	17	29	27	31	31	30,8
Bitki yağları	2,1	3,1	5,8	8,5	8,3	8,3	8,3
Balıq və balıq məhsulları	1,3	2,7	4,5	6,2	6,6	6,6	8,6
Kartof	23	47	57	65	73	81	91
Tərəvəz və bostan məhsulları	69	129	148	160	170	171	175
Meyvə və giləmeyvə	62	60	63	63	61	47	61
Taxıl məhsulları (un hesabı ilə çörək və makaron məmulatları, yarma və paxlahları daxil etməklə)	141	158	160	166	171	182	182

Cədvəldə verilən məlumatdan görüldüyü kimi respublika əhalisinin qida rasionu son illərdə kəmiyyət və keyfiyyətcə xeyli artmış və zənginləşmişdir. Müqayisə olunan dövrdə ət və ət məhsulları istehlakının səviyyəsi iki dəfəyə qədər, süd və süd məhsulları istehlakı 2,0 dəfə, yumurta- 63,1 %, şəkər – 2,5 dəfə, bitki yağları – 4 dəfə, balıq və balıq məhsulları – 5,2 dəfə, kartof – 3,1 dəfə, tərəvəz və bostan məhsulları – 2,5 dəfə, taxıl məhsulları istehlakı – 24,1 % artmışdır. Daha qidalı məhsulların payının üstün artımı əhalinin qida payının keyfiyyətcə xeyli yaxşılaşdığını göstərir.

Təvsiyə olunan səmərəli istehlak normasına nail olunma səviyyəsini səciyyələndirmək üçün istehlakın ödənmə əmsalı hesablanır: $\Theta_{\ddot{a}d} = \dot{I}_f \cdot \dot{I}_n$. Burada (\dot{I}_f və \dot{I}_n – hər nəfərə düşən istehlakın uyğun olaraq faktiki və norma üzrə həcmi) göstərir. Əhalinin uzun müddət istifadə olunan mədəni-məişət və təsərrüfat əşyaları ilə təmin olunmasını səciyyələndirən gös-

tərici hər 1000 nəfərə və ya 100 ailəyə görə hesablanır. İstehlakın dinamikasının əsas göstərici istehlak olunmuş məhsulların miqdarının fərdi indeksidir. O, ayrı-ayrı məhsullar üzrə hesabət dövründə istehlakın natural ifadədə hər nəfərə düşən həcmnin əsas dövrdəki həcminə nisbətə hesablanır:

$$i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

Bir neçə növ məhsul üzrə istehlakın ümumi indeksi fiziki həcm indeksinin aqreqat düsturu ilə hesablanır:

$$j_q = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0}$$

Əhalinin xidmətlər istehlakının dinamikası da həmin qaydada öyrənilir. Bununla yanaşı, maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakının ümumi həcm indeksi də hesablanır:

$$j_q = \frac{\sum q_1 P_0 + \sum d_1 P_0}{\sum q_0 P_0 + \sum d_0 P_0}$$

Burada $d_1 P_0$ və $d_0 P_0$ – hesabət və əsas dövrdə istehlak olunmuş xidmətlərin növləri üzrə müqayisəli qiymətlərdə dəyəridir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən istehlakın səviyyəsi indeksi hesablanır:

$$j_{q/s} = \frac{\sum q_1 P_0}{\bar{S}_1} : \frac{\sum q_0 P_0}{\bar{S}_0}$$

Burada \bar{S} - əhalinin ortaillik sayını göstərir.

İstehlak qiymətləri indeksləri hesablanarkən pərakəndə şəbəkədə seçilib öyrənilən mallar üzrə (çəki kimi götürülən bütün istehlak səbəti üzrə) hesablanır.

İstehlak səbəti - əhali tərəfindən istehlak olunan ərzaq məhsullarının, malların və xidmətlərin yığımı və onun dəyə-

ridir. Normativ və faktiki istehlak səbəti fərqləndirilir. Normativ istehlak səbəti (minimum və səmərəli) əhalinin müxtəlif cins-yaş qruplarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış tələbatı əsasında formalaşır.

Faktiki istehlak səbəti – bütün əhalinin və onun ayrı-ayrı qruplarının istehlakının faktiki quruluşunu əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında istehlak səbəti şərti ailənin minimum tələbatını nəzərə almaqla müxtəlif elmi idarələr tərəfindən müəyyən olunur. İstehlak qiymətləri indeksi çəkili hesabi orta indeksin düsturu ilə hesablanır:

$$j_p = \frac{\sum i_p \cdot P_o q_i}{\sum P_o q_i}$$

Burada i_p – pərakəndə satışın fərdi qiymət indekslərini;
 P_o – əsas dövrün qiymətlərini;
 q_i – istehlak səbətinə daxil olan malların və xidmətlərin miqdarını göstərir.

Əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə dövlət sosial proqramları işlənib hazırlanarkən **yaşayış minimumunun** həcminin, quruluşunun və dinamikasının müəyyən olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaşayış minimumu dedikdə müəyyən normativlərdən istifadə etməklə ən mühüm nemət və xidmətlərin minimal səviyyədə istehlakını təmin etmək üçün kifayət edən gəlirin məbləği başa düşülür. Yaşayış minimumu əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qrupları (əmək qabiliyyətli əhali, pensiyaçılar, 0-6 yaşda və 7-15 yaşda olan uşaqlar) üzrə hesablanır:

$$A=B+C+D+E$$

Burada A – yaşayış minimumunun məbləğini;
 B – minimal ərzaq «səbətinin dəyərini»
 $(B=\sum q_i P_i$ burada q_i - i ərzaq məhsulunun istehlak normasını; P_i - i məhsulun orta qiymətini göstərir).

C – qeyri-ərzaq malları istehlakının dəyərini;
 D – pullu xidmətlərə xərclərin məbləğini;
 E – vergiyə və məcburi ödənişlərə xərcləri göstərir.

14.5. Əhalinin həyat səviyyəsinə görə diferensiasiyası göstəriciləri

Səmərəli sosial siyasət yürütmək, dövlətin qəbul etdiyi qərarların təsirini proqnozlaşdırmaq üçün əhalinin müxtəlif qruplarının maddi vəziyyətinə dair tam və dürüst məlumat olmalıdır. Cəmiyyətin həyat səviyyəsinə görə diferensiasiyası iqtisadi, sosial-demoqrafik və coğrafi amillər kompleksinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Əhalinin sosial qeyri-bərabərliyinin qiymətləndirilməsi statistikanın əsas vəzifələrindən biridir.

Son illərdə bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin təbəqələşməsinin artması həmin istiqamətdə statistika işlərinin aktuallığını ciddi surətdə artırmışdır.

Maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakında əhalinin qeyri-bərabərliyi xeyli dərəcədə onların əldə etdikləri gəlirlərin qeyri-bərabərliyi ilə şərtlənir. Bununla əlaqədar olaraq əhalinin iqtisadi diferensiasiyasının ölçülməsinin əsasını ayrı-ayrı qruplar arasında gəlirlərin bölgüsünün qeyri-bərabərliyi tutur. Əhalinin həyat səviyyəsinə görə diferensiasiyasını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1) hər nəfərə düşən pul gəlirlərinin səviyyəsinə görə əhalinin bölgüsü;

2) əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyası;

3) əhalinin müxtəlif qrupları arasında pul gəlirlərinin bölgüsü;

4) gəlirlərin təmərküzləşməsi əmsali;

5) kasıblıq həddindən aşağı gəliri olan əhalinin sayı; kasıblıq əmsali.

Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasını onların gəlirlərinin səviyyəsindəki fərqləri də öyrənməklə məşğuldur. Bu məqsədlə

yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin hissəsi göstəricisindən istifadə olunur.

Yoxsulluq əmsalı yaşayış minimumundan aşağı gəliri olan əhalinin sayının ölkə əhalisinin ümumi sayına nisbəti ilə hesablanır.

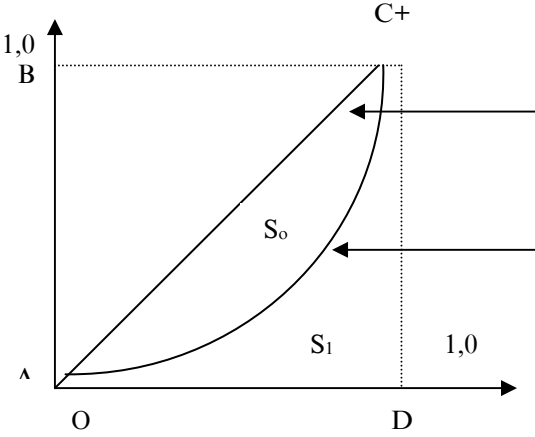
Son məlumata görə Azərbaycan Respublikasında əhalinin yoxsulluq əmsalı 30 %-ə yaxındır.

Gəlirlərin ümumi məbləğinin əhalinin müxtəlif qrupları arasında hansı nisbətdə bölüşdürülməsinin öyrənilməsi də böyük maraq doğurur. Bu məsələnin belə qoyuluşu əhalinin müxtəlif qrupları arasında gəlirlərin təmərküzləşmə dərəcəsini təhlil etməyə və onların qeyri-bərabər bölüşdürülməsini miqdarca qiymətləndirməyə imkan verir. Təhlil aləti Lorens əyrisidir və onun əsasında hesablanan gəlirlərin təmərküzləşməsi indeksi (Cini əmsalı) və fondlar əmsalıdır.

Lorens əyrisi əhalinin sayının və onların əldə etdiyi ümumi gəlirin məbləğinin nə dərəcədə uyğun gəldiyini əks etdirir. Onu qurmaq üçün əhali sayca bərabər olan və hər nəfərə düşən gəlirin səviyyəsinə görə fərqlənən qruplara ayrılır. Qruplar adambaşına düşən gəlirin məbləğinə görə yaradılır. Hər qrup üzrə tezlik, yəni əhalinin ümumi sayından və gəlirlərin ümumi məbləğində hissə, onun əsasında isə toplanmış tezliklər müəyyən edilir. Düzbucaqlı koordinat sistemində absis oxu üzərində əhalinin sayına görə qrupların toplanmış tezliklər yazılır, ordinat oxu üzərində isə artan yekunla gəlirlərin hissəsi qeyd olunur. Gəlirlər bərabər surətdə bölüşdürülərsə, ən aşağı gəlirlə əhalinin ondabiri gəlirlərin ümumi məbləğinin 10%-nə malik olacaq; əhalinin beşdəbiri isə gəlirlərin 20%-ə malik olar.

Aşağıdakı şəkildə gəlirlərin bərabər surətdə bölgüsü koordinatın A başlanğıcı ilə C nöqtəsini birləşdirən düz xətt ilə göstərilir.

Ümumi gəlir
(toplanmış
tezliklər)

Gəlirlərin
bərabər bölüş-
dürülməsi xətti

Gəlirlərin fak-
tiki bölüşdü-
rülməsi xətti

Əhalinin sayı
(toplanmış
tezliklər)

Lorens ayrısı.

Gəlirlərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik nə qədər çox olarsa, gəlirlərin faktiki bölüşdürülməsi xətti bərabər bölüşdürmə xəttindən bir o qədər fərqlənəcəkdir. Gəlirlərin bölüşdürülməsində bərabərsizliklər nə qədər güclü olarsa, S_0 fiqurunun sahəsi bir o qədər böyük olacaqdır. S_0 fiqurunun sahəsi ilə ACD üçbucağının sahəsini müqayisə etməklə (sonuncu S_0+S_1 -in sahələrinin cəminə bərabərdir), gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülmə dərəcəsinin miqdar ölçüsünü əldə edirik. Buna **gəlirlərin təmərküzləşmə indeksi** və yaxud Cini əmsalı deyilir. Göstəricinin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, cəmiyyətdə gəlirlərin bölüşdürülməsinin qeyri-bərabərliyi də bir o qədər çox olacaqdır. Bu əmsalların hesablanmasını aşağıdakı misalla izah edək. Əvvəlcə Lorensin sosial bərabərsizlik əmsalını hesablayaq:

$$J = \frac{\Sigma(x-y)}{2} = \frac{(0.40-0.15)+(0.25-0.20)+(0.62-0.15)+(0.10-0.20)+(0.05-0.30)}{2} = 0.35$$

Cədvəl 49

Hər nəfərə düşən gəlirin və ev əmlakının hissəsinə görə əhalinin bölgüsü

Hər nəfərə düşən gəlirin məbləği, min man	Əhalinin ümumi sayında hissə (x)	Ev əmlakındakı hissə (y)	X · Y	x.km.
50-ə kimi	0,40	0,15	0,06	0,06
50-70	0,25	0,20	0,05	0,08
70-90	0,20	0,15	0,03	0,10
90-110	0,10	0,20	0,02	0,07
110 və daha çox	0,05	0,30	0,015	0,05

Gəlirlərin səviyyəsində tam bərabərlik olduqda bu göstərici sıfır, tam qeyri-bərabərlik halında isə vahidə bərabər olacaqdır. Cəminin sosial bərabərsizlik əmsalı isə

$$D = 1 - 2 \frac{\Sigma x \cdot \text{kum.} y. + \Sigma x \cdot y}{\Sigma x \cdot y} \text{ düsturunun köməyi ilə hesablanır}$$

$$D = 1 - 2 (0,40 \times 0,15 + 0,25 \times 0,35 + 0,20 \times 0,50 + \dots)$$

$$+ (0,40 \times 0,15 + 0,25 \times 0,2 \times 0,20 \times 0,15 +) =$$

$$= 1 - 2 \times 0,36 + 0,175 = 1 - 0,72 \times 0,175 = 1 - 0,545 = 0,455$$

Bu göstərici nə qədər vahidə yaxın olarsa, deməli, sosial bərabərsizliyin səviyyəsi bir o qədər yüksəkdir.

Fondlar əmsalı (∂_f) əhalinin iki qrupu üzrə: ən yüksək gəlirlə 10% əhalinin və ən aşağı gəlirlə 10% əhalinin orta gəlirlərinin nisbətini əks etdirir:

$$\partial_f = \frac{L_{10}}{L_1}$$

Burada L_{10} və L_1 – uyğun olaraq ən varlı əhalinin gəlirlərinin cəmini və ən az təminatlı 10% əhalinin cəmi gəlirlərini göstərir.

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif cəhətlərini az-çox əks etdirən bilən kompleks göstəricinin yaradılması cəhdləri olmuşdur. BMT-nin inkişaf proqramı mütəxəssislərinin işləyib hazırladığı insanın inkişaf indeksini (insan potensialının inkişaf indeksini) belə cəhdlərin uğurlusu hesab etmək olar. İnsanların müxtəlif tələbatının ödənilməsi üçün mövcud imkanların ölçülməsi vasitəsi kimi bu göstəricidən cəmiyyətin sosial tərəqqisini səciyyələndirmək üçün istifadə oluna bilər. Bu indeks insanın inkişafını səciyyələndirən üç əsas komponentini: ömür müddətini, təhsil səviyyəsini və adambaşına düşən ÜDM-un səviyyəsini əhatə edən ümumiləşdirici göstəricidir. O, həm əhalinin maddi rifahını, həm də həyatın keyfiyyətini əks etdirir və həyat səviyyəsinin ən aydın indikatorlarının hesabı ortası kimi hesablanır:

$$J_{ins.pot} = \frac{1}{3} \cdot \sum x_i$$

Burada J_{x_i} – uşaq doğularkən qarşıdakı ömrünün gözlənilən uzunluğu indeksini;

J_{x_2} – əhalinin təhsil səviyyəsi indeksini (ibtidai, orta və ali təhsili olan əhalinin xüsusi çəkisi indeksini);

J_{x_3} – hər nəfərə düşən real ÜDM indeksini göstərir.

BMT-nin inkişaf metodologiyasına uyğun olaraq qeyd edilən ümumi indeksləri hesablayarkən faktiki göstəricilərlə müqayisə aparmaq üçün standart kimi qəbul olunmuş minimum və maksimum qiymətlərdən istifadə olunur:

$$J_x = \frac{X_i \text{nin faktiki qiyməti} - X_i \text{-nin minimum qiyməti}}{X_i \text{nin maksimum qiyməti} - X_i \text{-nin minimum qiyməti}}$$

Doğularkən insanın gözlənilən ömür müddəti indeksi üçün maksimum yaş həddi 85 il, minimum yaş isə 25 il, təhsil səviyyəsi indeksi isə 0-la 100% arasında, hər nəfərə düşən real

ÜDM indeksi isə 100 dollarla 40 min dollar fasiləsi qəbul olunur. Deməli, bu ümumiləşdirici göstəricinin mahiyyətindən görünür ki, əhalinin orta ömür müddətinin 85 ilə çatdırılması, hamının təhsilli olmasının mümkünlüyü və əhalinin layiqli gəlir səviyyəsi ilə təmin edilməsi inkişafın son məqsədi hesab olunur.

Beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif ölkələr üzrə insan potensialının inkişafı səviyyəsini müqayisəli qiymətləndirərkən insan potensialının inkişafı indekslərindən geniş istifadə edirlər. Qəbul edilən bölgüyə görə həmin indeksin qiyməti 0,8 və ondan çox olarsa, o ölkə insan potensialı yüksək inkişafa nail olan ölkə, 0,5-0,799 həddində olarsa orta inkişaf etmiş ölkə, 0,5-dən aşağı olarsa inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkə hesab edilir.

Hesablamalara görə Azərbaycanda yeni doğulan uşaqların ömür müddəti indeksi 0,78, əhalinin təhsil səviyyəsi indeksi 0,72, hər nəfərə düşən real ÜDM indeksi 0,01-ə bərabərdir. Deməli, respublikada insan potensialının inkişaf indeksi

$$J_{p.i.} = \frac{0.78 + 0.72 + 0.01}{3} = 0.505 \text{ və ya } 50,5 \% \text{-dir.}$$

Beləliklə, ümumiləşdirmə aparsaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, respublikada əhalinin həyat səviyyəsini (yəni ölkəmizdəki sosial tərəqqini) qiymətləndirmək üçün təklif olunan göstərici bir sıra cəhətləri ilə mühüm əhəmiyyətə və üstünlüyə malikdir. İnteqral göstərici kimi bunun vasitəsi ilə insan resurslarının inkişafında nəinki bütövlükdə respublikada nail olunan səviyyəni qiymətləndirmək olar, hətta ayı-ayrı bölgələr üzrə bu göstəricini hesablamaq mümkündür ki, bu da bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafı layihələrinə lazımi düzəlişlər və əlavələr etməyə imkan verəcəkdir.

14.6. Əhalinin həyat səviyyəsi haqqında statistik informasiyanın əsas mənbələri

Əhalinin həyat səviyyəsinə dair statistik informasiyanın əsas mənbələri aşağıdakılardır:

1. Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı;
2. Milli hesablar sistemi;
3. Əhali statistikasını;
4. Sosial statistika;
5. Əmtəə və xidmətlər bazarı statistikasını;
6. Qiymət statistikasını;
7. Ev təsərrüfatlarının büdcələri statistikasını.

Əhalinin həyat səviyyəsinə dair məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin hər il dərc etdiyi bülletenlərdə, məcmuələrdə və başqa analitik tədqiqatların materiallarında daha ətraflı verilir.

Sosial-iqtisadi statistikanın həmin sahələri nəzərdən keçirilərkən məlumat mənbələri kifayət qədər şərh olunduğundan burada onların adını çəkməklə kifayətlənməyi qərara aldıq.

XV FƏSİL

SOSIAL SFERANIN STATİSTİKASI

Əhalinin həyat səviyyəsinin kompleks tədqiqi təkcə onların gəlirlərinin, xərclərinin və maddi nemətlər və xidmətlər istehlakının səciyyələndirilməsi ilə bitmir. Həyat səviyyəsini daha ətraflı öyrənmək üçün əhalinin mənzil və mehmanxana ilə təmin olunması, kommunal, məişət, nəqliyyat, rabitə xidmətinin vəziyyəti, əhalinin istirahət və turizmle əhatə olunması, səhhətinin vəziyyəti və tibbi yardımla təmin olunması, təhsil səviyyəsi, mədəniyyətin, incəsənətin və idmanın inkişaf səviyyəsi də tədqiq olunmalıdır. Cinayətkarlıq problemlərinin statistik öyrənilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir.

15.1. Əhalinin mənzil şəraiti və mənzil-kommunal xidməti statistikasının göstəriciləri

Statistika əhalinin mənzil şəraitini öyrənmək üçün mənzil fondunun həcmi müəyyən edir. Mənzil fondu dedikdə yaşayış evləri və başqa yaşayış binaları başa düşülür. Mənzil fondu mənsubiyyətinə görə üç qrupa ayrılır: 1) dövlət mənzil fondu; 2) mənzil-tikinti kooperativlərinə məxsus olan mənzil fondu; 3) xüsusi mülkiyyətdə olan mənzil fondu. Mənzil fondunun m²-lə böyüklüyü əhalinin sayına bölməklə onun mənzillə təmin edilməsi dərəcəsi öyrənilir. Mənzil fondu faydalı sahədən və yaşayış sahəsindən ibarətdir. Faydalı sahə yaşayış otaqlarının və əlavə otaqların (mətbəx, dəhliz, vanna otağı) cəmi sahəsindən ibarətdir.

Əhalinin mənzillə təmin olunması səviyyəsini müəyyən etmək üçün statistika məskən salmanın sıxlığı və mənzillərin təcrid olunma dərəcəsinə hesablayır. Məskən salmanın sıxlığı hər nəfərə düşən mənzil sahəsi ilə ölçülür. Mənzillərin təcrid olunması dərəcəsi – ayrıca mənzili olan ailələrin sayını ailələ-

rin ümumi sayına bölməklə hesablanır. Mənzillərin abadlığı komunal xidmətinin aşağıdakı növlərilə səciyyələndirilir: elektrik işığı, su xətti, kanalizasiya, mərkəzi istiliklə və qaynar su ilə təmin olunma. 5 və daha çox mərətbəli binalar üçün onlarda liftin və zibil xəttinin olub-olmaması da göstərilir.

15.2. Əhaliyə məişət xidməti statistikasının göstəriciləri

Əhaliyə məişət xidməti onların maddi tələbatının daha tam ödənilməsinə şərait yaradır. Statistika məişət xidməti müəssisələrinin növləri üzrə sayını uçota alır. Məişət xidmətinin bütün növləri iki sahə qrupuna ayrılır: sənaye xarakterli iş və xidmətlər və qeyri-sənaye xarakterli iş və xidmətlər I qrupa ayaqqabı və paltarların fərdi tikişi və təmiri üzrə, metal məmulatların təmiri üzrə, mebelin, trikotajın təmiri emalatxanaları daxildir. II qrupa hamam və camaşırxanalar, fotoqraflar, mənzil təmiri, kirayə məntəqələri daxil edilir. Məişət xidməti sahəsinin bütün işinin yekunu kimi pulu xidmətlərin ümumi həcmindən və məişət müəssisələrinin pul mədaxilinin ümumi məbləğindən istifadə olunur.

Əhalinin hər nəfərinə düşən məişət xidmətinin həcmi və hər 10 min əhaliyə düşən məişət xidməti müəssisələrinin sayı da geniş istifadə olunur. Məişət xidməti göstəriciləri şəhər və kənd yerləri üzrə ayrıca hesablanır.

15.3. Əhaliyə nəqliyyat və rabitə xidmətinin əsas göstəriciləri

Əhaliyə nəqliyyat xidməti statistikasında bir sıra kateqoriyalardan istifadə olunur: sənişin dövriyyəsi, əhalinin hərəkət etmə əmsali, sənişinin orta hərəkət sürəti.

Sənişin dövriyyəsi – hesabat dövründə əldə edilmiş biletlər üzrə daşınan bütün sənişinlərin cəmiyyəti məsafəni əks etdirir. Bu göstərici daşınan sənişinlərin sayını daşıma məsarifinə vurmaqla hesablanır. Əhalinin hərəkət etmə əmsali

– rayonun və ya ölkənin hər bir sakininə düşən müəyyən növ nəqliyyatla gedişin sayıdır. Sərnişin dövriyyəsinə daşınılmış sərnişinlərin sayına bölməklə daşımanın orta məsafəsi müəyyən edilir. Sərnişinlərin orta hərəkət sürəti isə vaxt vahidi ərzində sərnişinin getdiyi yolun uzunluğu ilə ölçülür.

Rabitə müəssisələri əhaliyə telefon, poçt göndərmələri, radioverilişləri, televiziya vasitəsilə xidmət göstərir. Statistika xidmətin hər növü üzrə və ümumi həcmi uçota alır (poçt göndərmələrinin növləri üzrə sayı, çəkisi, telefon və radioveriliş nöqtələrinin ortaillik sayı, televiziya kanallarının sayı və verilişlərin müddəti).

Rabitə xidmətinin ümumi həcmi rabitə müəssisələrinin müxtəlif xidmətlərdən əldə etdiyi pul mədaxilinin ümumi məbləğilə ölçülür. Əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən poçt göndərmələrinin sayı da hesablanır.

15.4. Səhiyyə xidməti və idman statistikasının əsas göstəriciləri

Səhiyyə – əhalinin sağlamlığını qorumaq, xəstəliklərin qarşısını almaq, sağlam əmək və məişət şəraiti təmin etmək, ölümün sayını azaltmaq və əhalinin ömür müddətini uzatmaq sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi geniş tədbirlər sistemindən ibarətdir. Həmin tədbirlər müalicə – profilaktika və sanitariya profili səhiyyə təşkilatlarının fəaliyyətilə həyata keçirilir.

Səhiyyə orqanları əhaliyə müalicə və profilaktika xidməti göstərir. Əhalinin xəstələnməsi və ölümünün sayının azaldılması üzrə işlər görür, ətraf mühit, mənzillərə və kommunal qurğularına, ərzaq və sənaye müəssisələrinə sanitariya nəzarətini həyata keçirir, aptek işini genişləndirir və sanitariya məharifi üzrə işlər görürlər.

Sanitariya-kurort idarələrinə – sanatoriyalar, sanatoriya-profilaktoriyalar, müalicə pansionatları, kurort poliklinikaları və müxtəlif müalicəxanalar aid edilir. Statistika idmanın, bədən tərbiyəsi və turizmin inkişafını da öyrənməlidir. Bu işdə

istirahət evləri, pansionatlar, turist bazaları, səyahət və turist agentlikləri və büroları böyük rol oynayırlar. Bədən tərbiyəsi və istirahət idarələrinin növləri üzrə sayı və onlarda çalışan işçilərin sayı da öyrənilir.

Səhiyyə statistikasını əhalinin səhhətinin vəziyyətini onun ümumi xəstələnməsini uçota almaq və əldə edilən məlumatları təhlil etməklə öyrənir. Bu əhalinin müalicə idarələrinə müraciətinə əsasən öyrənilir. Əgər əhalinin xəstələnməsi statistikasını tibbi yardım üçün xəstələrin müraciətinə əsasən qurularsa, müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməklə xəstələnmə statistikasını ayrıca aparılır. Xəstələnmə halı uçota alınarkən həkimə müraciət etmə hallarının hamısı qeydə alınır. Əgər eyni xəstəliklə həkimə təkrarən bir neçə dəfə müraciət edilərsə, sonrakı müraciətlər nəzərə alınmır. Qrip, angina və s. üzrə həkimə təkrar müraciət olunma hallarının hamısı qeydə alınır. Müalicə olunmuş və yenidən başvermiş xəstəliklərə ilk xəstələnmə kimi baxılır. Xəstəliklərin uçotu və təhlili xəstələrə verilən statistika talonuna və qəti diaqnoza əsaslanır. Statistika müalicəxanalara müraciətin ümumi sayını və habelə xəstəliklər üzrə sayını uçota alır: 1) yolxucu xəstəliklər; 2) mühüm yoluxucu olmayan xəstəliklər; 3) müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməklə xəstələnmə; 4) tədqiqat yolu ilə aşkar edilmiş xəstəliklər; 5) profilaktik tibbi müayinələr. Xəstələnmənin ümumi səviyyəsi əhali qrupları üzrə xəstələnmə hallarının sayını həmin qrup əhalinin ümumi sayına nisbətən hesablanır. Xəstələnmənin quruluşu isə ayrı-ayrı xəstəliklərin sayının xəstələnmələrin ümumi sayına nisbətən hesablanır. Əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən xəstələnmə göstəricisi isə bir sıra qüsurlara malikdir: hesablama bütün əhali üzrə birgə aparılır, bəzi xəstəliklərə ancaq uşaqlar tutulurlar. Xəstələnmə səviyyəsi əhalinin yaş qrupları üzrə hesablaşma daha yaxşı olar. Səhiyyə statistikasında xəstələnmələr bir sıra demografik əlamətlər üzrə qruplaşdırılırlar (cinsə, yaşa, ixtisasa, milliyyətə və s. görə).

Müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməklə xəstələnməyə dair məlumata əsasən bir sıra nisbi göstəricilər hesablanır:

1) Hər 100 işçiyə düşən əmək qabiliyyətini itirmə hallarının sayı; 2) hər 100 işçiyə düşən əmək qabiliyyətini itirmə günlərinin sayı; 3) xəstələnmənin orta müddəti. Müalicə-profilaktika tibbi idarələri şəbəkəsinin uçotuna da böyük əhəmiyyət verilir. Müalicə idarələrinin təsnifatına uyğun olaraq bütün səhiyyə təşkilatları dörd qrupa ayrılır: müalicə-profilaktika; sanatoriya - profilaktika; tibbi-məhkəmə ekspertizası; apteklər.

I qrupa - poliklinikası olan xəstəxanalar, dispanserlər, kənd ambulatoriyaları, səhiyyə məntəqələri, uşaq və anaların mühafizəsi idarələri və sanatoriya-kurort təşkilatları daxil edilir.

II qrupa - epidemiya əleyhinə mübarizə aparan sanitar idarələri və sanitariya maarifi təşkilatları daxildir.

III qrupa - tibbi-məhkəmə ekspertizaları büroları daxildir.

IV qrupa – apteklər, aptek köşkləri və anbarları daxildir. Xəstəxanaların tipinə, onlarda olan çarpayıların sayına və il ərzində daxil olan xəstələrin sayına görə bölüşdürülməsi göstəriciləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xəstəxanaların işi öyrənilərkən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir: çarpayı fondundan istifadə, çarpayıların dövrüvəsi və xəstəxanalarda ölümün sayı.

Çarpayı fondundan istifadə il ərzində çarpayıların faktiki tutulma günlərinin ümumi sayı ilə səciyyələndirilir. Bu göstərici xəstəxanalarda olma çarpayı-günlərinin ümumi sayını çarpayıların ortaillik sayına nisbətən hesablanır. Xəstəxanalarda ölüm göstəricisini hesablamaq üçün hesabat dövründə ölənlərin sayını bütün xəstələrin sayına bölmək lazımdır.

Əhalinin səhiyyə idarələri ilə təmin olunması göstəricilərinə: orta hesabla hər 10 min nəfərə düşən həkimlərin və xəstəxana çarpayılarının sayı aid edilir. Bu göstəricilər 2006-cı ilin əvvəlində uyğun olaraq 36,8 və 68,9 min olmuşdur.

Əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi işində bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyətə

malikdir. Statistika idmançı kollektivlərinin və cəmiyyətlərinin sayını, idmançıların sayını, idman ustalarının sayını, dərəcəli idmançılar hazırlanmasını və habelə idman qurğularının, idman komplekslərinin (stadionların, idman zallarının, üzgüçülük hovuzlarının, futbol meydançalarının və s.) sayını və tutumunu uçota almaqla bədən tərbiyəsi və idmanın vəziyyətini və inkişafını öyrənir. İdman işçilərinin sayına və təhsil səviyyəsinə dair məlumatlar da toplanır. İdmançı mütəxəssislər hazırlayan müxtəlif məktəblərin sayı və habelə hazırlanan mütəxəssislərin sayı da uçota alınır.

15.5. Təhsil statistikasının göstəricilər sistemi

Maarif dedikdə əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu isə ölkədə ümumtəhsil, texniki-peşə, xüsusi orta və ali təhsil məktəbləri şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Məktəbəqədər uşaq tərbiyə idarələri (körpələr evi, uşaq bağçaları) və kadr hazırlayan və ixtisasartıran müxtəlif institutlar, fakültələr və kurslar da maarif sisteminə aid edilir.

Maarif statistikasının əsas göstəricilərinə: növlər üzrə tədris müəssisələrinin sayı, onlarda oxuyanların sayı, tələbə qəbulu, mütəxəssis buraxılışı və məktəbdən yayınma göstəriciləri aid edilir. Ümumtəhsil məktəbləri statistikasına ibtidai, doqquzillik və orta məktəblərin bütün tipini əhatə edir. Məktəbyaşlı uşaqların sayının hər il uçota alınması məlumatına əsasən aşağıdakı göstəricilər hesablanır: 1) müəyyən rayonda yaşayan uşaqların yaş qrupları üzrə məktəb təlimi ilə əhatə olunma göstəriciləri; bu məktəbdə oxuyan uşaqların sayının müvafiq yaşda olan uşaqların sayına nisbətən hesablanır; 2) məktəb şəbəkəsinin inkişafı göstəriciləri: şagird yerlərinin sayı və onların şagirdlərlə dolması dərəcəsi, məktəblərdə dəst siniflərin mövcud olması göstəricisi. Siniflərin dolması əmsali hər sinifdə fətriki oxuyanların sayını norma üzrə şagirdlərin sayına bölməklə hesablanır.

Məktəbdənkənar və məktəbəqədər idarələrin şəbəkəsi də öyrənilir. Uşaq bağçaları və körpələr evi şəbəkəsi haqqında məlumat toplanır və təhlil olunur. Uşaq müəssisələrindəki uşaqların sayı və uşaqların məktəbəqədər uşaq idarələri ilə əhatə olunma əmsalı da hesablanır. Gənclər sarayları və evləri, uşaq idman məktəbləri, gənc təbiətçilər stansiyaları və sairə məktəbdənkənar uşaq idarələrinə aid edilirlər. Kadr hazırlığı statistikasını ali və orta ixtisas məktəblərinin sayı, tələbələrin sayı, tərkibi, hərəkəti, müəllimlərin sayı və tərkibi göstəricilərini işləyib hazırlayır. Ali və orta ixtisas məktəbləri tələbələrinin tərkibi öyrənilərkən onların yaşına, cinsinə, milliyətinə və ixtisasına görə qruplaşdırılmasından istifadə olunur. Tələbələrin tərkibində qadınların tutduğu xüsusi çəkisinə də fikir verilir.

Respublikada ali və orta ixtisas təhsilinin inkişafını səciyyələndirən nisbi göstərici əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən tələbələrin sayı və mütəxəssis buraxılışıdır.

Əhalinin savadlılıq və təhsil səviyyəsi göstəriciləri də hesablanır. Əhalinin savadlılıq səviyyəsi savadlı əhalinin sayını 100-ə vurub, 9-49 yaşlı əhalinin sayına bölməklə hesablanır. Müəyyən dildə yazıb-oxuya bilən və yaxud heç olmasa oxuya bilən şəxs savadlı hesab edilir.

10 yaşda və daha böyük yaşda olan əhalinin hər min nəfərinə düşən təhsilli şəxslərin sayı da hesablanır.

İxtisaslı fəhlələrin hazırlanması ilə texniki-peşə, texniki məktəblər, fabrik-zavod məktəbləri məşğul olurlar. Texniki-peşə məktəbləri statistikasını məktəblərin tipi, peşələr, ixtisaslar üzrə sayına dair məlumatı işləyib hazırlayır, şagirdlərin tərkibi isə cinsinə, yaşına və təhsili qurtardıqdan sonra verilən dərəcəyə görə qruplaşdırmaqla öyrənilir.

Maarif və kadr hazırlığı statistikasını təhsil məktəblərinin müəllimlərlə təmin olunması göstəricilərini də hesablayır: onların sayı, hərəkəti, ixtisas və peşələr üzrə tərkibi öyrənilir. Ali məktəb müəllimlərinin tərkibi elmi rütbələr (professor, dosent, assistent) və elmi dərəcələr (elmlər doktoru və namizədi) üzrə öyrənilir.

Təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün müvəffəqiyyət göstəriciləri hesablanır. Məsələn, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yuxarı sinfə keçmə əmsalları hesablanır. Dərs ilinin axırında şagirdlərin ümumi sayında ikinci il həmin sinifdə oturanların xüsusi çəkisi hesablanır.

15.6. Mədəniyyət və incəsənət və turizmin inkişafının statistik öyrənilməsi

Mədəniyyət sözün geniş mənasında tarixən insan cəmiyyətinin yaratdığı və inkişaf etdirdiyi maddi və mənəvi qiymətlilərin məcmuudur. Maddi və mənəvi mədəniyyət fərqləndirilir. Maddi mədəniyyətə məhsuldar qüvvələrin vəziyyəti və adamların əmək vərdişləri, mənəvi mədəniyyətə isə elmin, maarifin, incəsənətin və ictimai təfəkkürün vəziyyəti daxildir.

Mədəniyyət idarələrinə: kitabxanalar, muzeylər, sərgilər, klublar, məktəbdənkənar tərbiyə ocaqları; mədəniyyət və istirahət xiyabanları, nəbatat bağları, zooparklar, radio və televiziya verilişləri redaksiyaları və kitab palataları aid edilir.

İncəsənət idarələrinə tamaşa müəssisələri – teatrlar, kino-teatrlar, filarmoniyalar, sirkələr, konsert kollektivləri, operalar və s. aid edilir. Mədəniyyət statistikasını mədəniyyət və incəsənət idarələrinin sayını və iş göstəricilərini öyrənir. Klublar tipinə görə, onlarda kitabxanaların olub-olmamasına görə, kinoqurğuların, radioqurğuların, dərnekələrin sayına görə, tamaşa salondakı yerlərin sayına görə qruplaşdırılırlar. Klubların fəaliyyətini səciyyələndirən göstəricilərdən biri onların təşkil etdiyi tədbirlərə, məsələn, mühazirələrə, axşamlara, konsertlərə və s. gələn dinləyicilərin sayıdır. Teatrların işini səciyyələndirən göstəricilərlə: onların sayı, tutumu, tamaşaların sayı, o cümlədən yeni qoyulan tamaşaların sayı, repertuarların sayı, tamaşaya qoyulan əsərlərin adı və sayı aiddir.

Hər kino qurğusuna düşən əhalinin sayı və ya əhalinin 10 min nəfərinə düşən kinoqurğularının sayı, kino-teatrlarda olan yerlərin sayı və əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən kinoya gələnlərin sayı hesablanır. Kitab, broşür, qəzet, jurnal bura-

xılışının sayı, onların tirajı, o cümlədən milli dildə buraxılışın və tirajların sayı da uçota alınır.

Əhalinin istirahətinin ən geniş yayılmış formalarından biri turizmdir ki, o analoji xidmət növlərinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq turizmin üç əsas növü fərqləndirilir:

- sakinlərin öz ölkəsində səyahəti (daxili);
- xaricilərin ölkə daxilində səyahəti;
- sakinlərin başqa ölkələrə səyahəti.

Turizmin bu növlərinə uyğun olaraq aşağıdakı kateqoriyaları fərqləndirilir: ölkə hüdudlarında turizm; milli turizm və beynəlxalq turizm.

Turizmi statistik öyrənərkən müşahidə predmeti hər şeydən əvvəl daxili turizmdir (sakinlərin öz ölkəsində səyahətidir). Məlumat mənbəi – turizm və ekskursiyalarla məşğul olan təşkilatların illik hesabatları və xüsusi təşkil olunan bircəfəlik seçmə müşahidələridir. Bu mənbələrdə turizm təşkilatlarının maddi bazasının vəziyyətinə, şəbəkənin faktiki istifadəsinə, göstərilən xidmətlərin növlərinə və habelə maliyyə fəaliyyətinə dair məlumatlar əks olunur. bu sahələrdə çarpayılış fondundakı yerlərin sayına, onların istifadəsinə, turistlərin yataq otaqlarının, onlardakı yerlərin sayına, yaşayış yerlərinin avadanlığına, istirahət və tamaşaların növünə və s. dair göstəricilər verilir. Turist təşkilatları fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri çarpayılış – günün dəyəri, gəlirlər və onların mənbələri, xərclər və onların tərkibi və s. haqqında da məlumatlar hesabatda da öz əksini tapır. Həmin göstəricilərin təhlili tədqiq olunan obyektin turist resurslarını, onların istifadəsini, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin səviyyəsini, işin səmərəliliyini, xidmətlərin əhalinin tələbatına nə dərəcədə uyğun olmasını xarakterizə etməyə imkan verir.

15.7. Hüquq və məhkəmə statistikasının əsas göstəriciləri

Ən ciddi sosial problemlərdən biri cinayətkarlıqdır. Azərbaycanda sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyətin kəskin dəyişməsi, habelə ictimai şüurun yeni şəraitdə həyata hazır olmaması ölkədə kriminal şəraitin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı.

Cinayətkarlıq – sosial hadisədir. Bu hadisəni səciyyələndirmək üçün daxili işlər, ədliyyə və prokurorluq orqanlarının topladığı məlumatlardan istifadə olunur. Həmin məlumatları şərti olaraq üç hissəyə bölmək olar: qeydə alınmış cinayətlərin sayı, cinayətkarların sayı və sosial-kriminal tərkibi, cinayətkarlıqdan dəyən zərərin məbləği haqqında. Mühakimələrə dair statistika məlumatına mühakimə olunanların sayı, onların sosial-kriminal tərkibi və cəzanın həddi də daxildir və ədliyyə orqanlarının hesabatlarında əks olunur.

Məhkəmə statistikasının məlumatları cinayətkarlığın və mühakiməçilərin qanunauyğunluqlarının və meyllərini aşkar etməyə, cəza tədbirlərinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə kömək edir.

Mühakimə olunanların statistik kartoçkası ilk uçot sənədidir və o dörd bölmədən ibarətdir: 1) məhkumlara dair məlumatlar; 2) cinayətlər haqqında məlumat; 3) məhkəmənin hökmünə dair məlumat; 4) kasasiya qaydasında işlərə baxılması.

Haqqında məhkəmənin hökm çıxardığı şəxslər mühakimə olunanların sayına daxil edilir. Mühakimə olunanların sosial-kriminal tərkibi aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə edilir: yaşı, cinsi, məşğuliyyəti, təhsili, əvvəlki məhkumluq və cinayətin baş vermə şəraiti (sərxoşluqla, narkotik həyəcan, qruplarla və s.).

Məhkum olunanlar məşğuliyyətinə görə: fəhlələrə, qulluqçulara, kəndlilərə, xüsusi müəssisələrin işçiləri, şagirdlərə, işləməyən və ya təhsil almayanlara, o cümlədən işsizlərə və məhkumlara ayrılır. Hesabatda təkrar cinayət törədən şəxslərin sayı ayrıca göstərilir. Belə məlumatı ancaq ədliyyə

orqanlarının təqdim etdiyi hesabatlarda verilir. Əvvəllər şüurlu surətdə törədilən və üzərindən götürülməmiş məhkumluğu olan şəxslər retdivist adlanır. Təhlükəli və xüsusi təhlükəli retdivistlərin sayının və ya xüsusi çəkisinin artması retdivist cinayətçılığın artmasından xəbər verir. Statistik hesabatlarda bir, iki, üç və daha çox məhkumluğu olan retdivistlər ayrıca göstərilir.

15.8. Siyasi və ictimai həyat statistikasının əsas göstəriciləri

Cəmiyyətin siyasi sistemi statistikasını dövlət hakimiyyətinin strukturunu, dövlət və ictimai təşkilatlar, sosial qruplar arasındakı münasibətləri, hakimiyyət məsələsi və siyasətin yaradılması və həyata keçirilməsində dövlət ilə ayrı-ayrı vətəndaşlar arasındakı münasibətləri cəmiyyət göstəricilərində əks etdirən sosial-iqtisadi statistikanın bir bölməsidir.

Siyasi və ictimai həyat statistikasının predmeti dövlət və onun idarələrində, siyasi partiyalarda, ictimai təşkilatlarda və birliklərdə, əmək kollektivlərində və bütövlükdə cəmiyyətin siyasi sistemində baş verən hadisələrin cəmiyyət tərəfidir.

Statistik məlumatlar cəmiyyətin və dövlətin inkişaf qanunauyğunluqlarını tam və hərtərəfli açmağa, yeni meydana gələn hadisələri anlamağa və onların xarakteristikasını verməyə imkan yaradır. Statistik məlumatlar həm keçmiş, həm də dövlət orqanlarının müasir praktiki ehtiyclarını dərk etməyə, siyasi kursu təshih (korrektirovka) etməyə, iqtisadi və sosial siyasətin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlamağa, siyasi sistemin inkişafının ən mühüm yollarını müəyyən etməyə xidmət edir.

Ölkədə gedən ictimai-siyasi rooseslər və Respublikamızın beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sisteminə keçməsi siyasi və ictimai həyat statistikasını göstəricilərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması zərurətini qarşıya qoymuşdur.

Siyasi və ictimai həyat statistikasına aşağıdakı 4 bölməni əhatə edir: 1) seçki sistemi və dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçkilər statistikasına; 2) dövlət idarəetmə və yerli özünüidarə statistikasına; 3) siyasi və kütləvi ictimai təşkilatlar statistikasına; 4) vətəndaşların siyasi və şəxsi hüquqlarının həyata keçirilməsi statistikasına.

I qrupa aşağıdakı statistik göstəricilər aid edilir:

- irəli sürülmüş namizədlərin sayı (cəmi, o cümlədən, cinsi, yaşı, partiya mənsubiyyəti, təhsili və s.); qeydə alınmış namizədlərin sayı (cəmi, o cümlədən seçki dairələri üzrə, şəhərlər üzrə və i.a.);

- səsvermədə iştirak edən seçicilərin sayı (cəmi, o cümlədən seçki dairələri və məntəqələri üzrə, şəhərlər üzrə; seçki günü müəyyən saata və bütövlükdə);

- etibarsız hesab edilən bülletenlərin sayı; təkrar seçki təyin edilən seçki dairələrinin sayı;

- müvafiq hakimiyyət orqanlarına seçilənlərin sayı və tərkibi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə seçicilərin tərkibi daha geniş təhlil olunur. Bu məqsədlə bülletəndə səs verənlərin cinsi və yaşı haqqında məlumatlar (18-25; 25-35; 35-45; 45-60 və çox) verilir. Bu, səsverməyə gələnlərin strukturunu, müxtəlif kateqoriyadan olan seçicilərin son seçimini müəyyən etməyə və bunu ilkin sorğuların nəticələri ilə müqayisə etməyə imkan verir.

II qrup göstəricilər dövlət idarəetmə və yerli özünüidarə orqanlarının strukturu və fəaliyyətini əhatə edir. Burada nazirlik və idarələrin sayı, orada işləyənlərin sayı və tərkibi, bələdiyyələrin sayı, bələdiyyələrin deputatlarının sayı və müxtəlif əlamətlər üzrə tərkibi və s. göstəricilər hesablanmalıdır.

III qrupa aşağıdakı statistik göstəricilər aid edilir: siyasi partiyaların sayı; hər bir partiyada üzvlərin sayı, cinsi, yaşı, təhsili və regionlar üzrə onların bölgüsü;

- partiyaların gəlirləri (cəmi, o cümlədən üzvlük haqqından, nəşriyyat və sair fəaliyyətdən);

- partiyaların xərcləri (cəmi, o cümlədən partiya aparatının saxlanmasına, sosial-mədəni tədbirlərə, ilk təşkilatların xərcləri, xeyriyyəçilik fəaliyyətinə xərclər və s.);

- partiyaların buraxdığı qəzet və jurnalların sayı, onların tirajı; il ərzində keçirilən nümayişlərin sayı və s.

Kütləvi ictimai təşkilatları və onların fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün təxminən bu cür sxem üzrə qurulmuş göstəricilərdən istifadə etmək olar.

IV qrupa aşağıdakı göstəricilər aid edilir: mitinq, nümayiş keçirmək haqqında icra hakimiyyəti orqanlarına olunan müraciətlərin sayı; icazə verilmiş mitinq və nümayişlərin sayı; icazə verilmədən keçirilən mitinq, nümayişlərin sayı; ictimai qayda-qanunu pozmaqda günahlandırılıb saxlanan mitinq və nümayiş iştirakçılarının sayı; tətillərin sayı (cəmi, o cümlədən iqtisadiyyat sektorları və sahələri üzrə, tələblərin xarakteri üzrə (iqtisadi, siyasi, qarışıq); tətillə iştirakçılarının sayı-cəmi, o cümlədən orta hesabla bir tətildə (orta hesabla bir müəssisəyə düşən), tətillə iştirakçılarının regionlar, iqtisadiyyat sektorları və sahələri, habelə tələblərin xarakteri üzrə bölgüsü; tətildə iştirak edən işçilərin işləmədiyi vaxtın miqdarı-cəmi, orta hesabla bir müəssisəyə və bir tətillə iştirakçısına düşən;

- daimi yaşamaq üçün xarici ölkələrə getmək haqqında xahişlə müraciət edən ölkə vətəndaşlarının sayı və tərkibi; xahişi yerinə yetirilənlərin sayı; daimi yaşamaq üçün ölkəmizə gəlmək haqqında müraciət edən digər ölkə vətəndaşlarının sayı, o cümlədən bizim ölkənin keçmiş vətəndaşları;

- yazışmaların (məktubların), telefon danışqlarının, teleqram göndərmələrinin gizliliyinin (sirrinin) pozulması üzrə qeydə alınmış cinayətlərin sayı; vətəndaşların toxunulmazlığının pozulması qeydə alınmış hadisələrin sayı;

- fəaliyyətdə olan dini birliklərin sayı; fəaliyyətdə olan dini təhsil müəssisələrinin sayı (cəmi, o cümlədən kateqoriyalar üzrə, onlarda təhsil alanların sayı);

- vətəndaşların hüquq və qanunu mənafeələrini müdafiə etmək üçün məhkəməyə təqdim olunmuş iddiaların sayı;

- vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkətləri haqqında vətəndaşların məhkəməyə müraciətlərinin sayı;
- qeyri-dövlət radiostansiyalarının sayı; qeyri-dövlət telekanallarının sayı;
- qeyri-dövlət, habelə heç bir partiyaya aidiyyatı olmayan qəzet və jurnalların sayı.

Vətəndaşların ictimai-siyasi fəallığının siyasi və vətəndaş hüquqlarının həyata keçirilməsinin meyllərini müəyyən etmək üçün bütün bu göstəriciləri dinamikada öyrənmək və təhlil etmək lazımdır. Sadalanan göstəricilər siyasi və ictimai həyat sahəsində əsas informasiyanı verir. Lakin ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərin və demokratiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq göstəricilər sistemi də daima inkişaf etməli və təkmilləşməlidir.

Dövlətin beynəlxalq aləmdə tutduğu mövqeyini xarakterizə edərkən onun iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə yanaşı orada yaşayan əhalinin mənəvi vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır. İqtisadi və siyasi quruluşda baş verən dəyişikliklər əhalinin mənəvi vəziyyətinin də dəyişməsinə təsir göstərir.

Əxlaq, yaxud mənəviyyat (latın sözü *moralis* – əxlaq) ictimai şüurun əsas formalarından biri olub, adamların bir-birinə və cəmiyyətə münasibətini əhatə edən prinsip və normaların məcmusunu ifadə edir.

Əhalinin mənəvi vəziyyətinin öyrənilməsi cəmiyyətin etik-əxlaqi inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir. Ona görə də bu prosesin hərtərəfli öyrənilməsi statistika qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bunun üçün statistika:

- əhalinin mənəvi vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini işləyib hazırlamalı və onların hesablanması metodologiyasını daima təkmilləşdirməli;

- əhalinin mənəvi vəziyyətinin səviyyəsinə sosial-iqtisadi və digər amillərin təsirini müəyyən etməli və onların cəmiyyət xarakteristikasını verməlidir.

Məlum olduğu kimi sosial statistikanın göstəriciləri sistemində əsas yerlərdən birini mənəviyyat statistikasının gös-

təriciləri tutur. Mənəviyyat statistikasının göstəriciləri sistemi cəmiyyətin etik-əxlaqi həyatı ilə sıx surətdə əlaqədar olub, onların dəyişmə istiqamətlərini xarakterizə edir. Mənəviyyat statistikasının göstəriciləri sistemi əsasən üç qrupda birləşdirilir.

Birinci qrup göstəricilərə adamların qəhrəmanlığı, yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım göstəriciləri daxildir.

İkinci qrupa - cəmiyyətdə baş verən sosial anomaliya hallarını xarakterizə edən göstəricilər daxildir.

Üçüncü qrup göstəricilərə isə – qanunpozma, cinayət və məhkəmə statistikasının göstəriciləri aid edilir.

Bu göstəricilərin daxilolma mənbələri müxtəlif olduğuna baxmayaraq məzmun etibarı ilə eynidir. Yəni, bunlar əhalinin mənəvi vəziyyətinin səviyəsini xarakterizə edir. Bununla əlaqədar olaraq onların hesablanması metodikası ümumi şərtlər əsasında aparılır.

Mənəviyyat statistikasının göstəricilərinin hesablanması metodikasını nəzərdən keçirərkən və onun nəticələrini təhlil edərkən bir sıra cəhətlər (məsələn, əhalinin sosial tərkibi və milli xüsusiyyətləri, habelə cins, yaş tərkibi, dini dünyagörüşü və s.) nəzərə alınmalıdır.

Qəhrəmanlıq göstəriciləri hər bir dövlətin vətəndaşlarının yüksək vətənpərvərlik ideyalarının təəcəssümü kimi xarakterizə olunur.

Yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım göstəriciləri dedikdə hazırda fəaliyyət göstərən xeyriyyə assosiasiya fondlarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Sosial anomaliya göstəriciləri mənəviyyat statistikasının göstəriciləri sistemində əsas yerlərdən birini tutur. **Sosial anomaliya** dedikdə cəmiyyətin inkişafı prosesində adamların ümumi əxlaqi prinsiplərində əmələ gələn kənarlaşmalar və hüquq pozuntuları nəzərdə tutulur. Kənarlaşmalar və hüquq pozuntuları dedikdə isə adamların əxlaq prinsiplərinə ciddi zərbə vuran sərxoşluq, xuliqanlıq, narkomanlıq, müftəxorluq, tüfeylilik, əmək intizamının pozulması və s. kimi əlamətlər nəzərdə tutulur.

Sərxoşluq adamların iş qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, əmək intizamının pozulmasına, istehsalda zay məhsulun əmələ gəlməsinə, istehsal qəzalarının baş verməsinə, habelə ailədə münasibətlərin pozulmasına səbəb olur.

Sosial anomaliya göstəricilərindən biri də «ağ ölüm» adı ilə tanınan narkomaniyadır. Başqa anomaliya göstəricilərindən biri də xuliqanlıqdır. Xuliqanlıq yalnız küçə, məhəllə və evlərdə deyil, həm də istehsalatda, ictimai yerlərdə, dövlət idarələrində də baş verir. İctimai nizam-intizamın kobud surətdə pozulması, cəmiyyətə qarşı hər bir hörmətsiz hərəkətə yol verilməsi xuliqanlıq hesab edilir.

Mənəviyyat statistikasını öz göstəriciləri vasitəsilə istehlak edilən spirtli içki məmulatlarının həcmi, quruluşu və dinamikasını, çoxlu spirtli içki qəbul edənlərin sayını, habelə alkoqolizm və sərxoşluq nəticəsində dəyən sosial-iqtisadi ziyanın həcmi də müəyyən edir.

Mənəviyyat statistikasının göstəriciləri sistemində qanunpozma, cinayət və məhkəmə statistikasının göstəriciləri əsas yerlərdən birini tutur.

Qanunpozma və cinayət hadisələrinin dinamikasını xarakterizə etmək üçün onların əvvəlki dövrlərə nisbətən necə dəyişməsinə müəyyən etmək lazımdır. Bundan ötrü baş verən cinayətlərin ümumi sayını, ümumi cinayətlər içərisində azad olunmuş, icbari əməyə cəlb olunanların sayını və onların xüsusi çəkisini müəyyən etmək olar. Alınan nəticələri təhlil etməklə cinayətkarlığın səviyyəsini və ona qarşı aparılan mübarizənin, onun aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlərin görülməsi və bu tədbirlərin səmərəliliyini müəyyən etmək olur.

İctimai rəy-ictimai şüurun müzakirə, mülahizə, tövsiyə, tələb formasında əks olunan və sosial həyatın hadisə və problemlərinin həllinə yönəldən təzahür formasıdır.

İctimai rəyin öyrənilməsində başlıca məsələ ayrı-ayrı sosial qrupların və bütövlükdə xalqın həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən aktual problemlərin aşkar edilməsidir. İctimai rəy iri miqyaslı sosial və ya təsərrüfat, habelə idarəçilik problemlərinin həllinin birbaşa əsası ola bilər.

İctimai rəyin formalaşması prosesində ictimai rəy daşıyıcılarının obyektivliyinin və qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması başlıca məsələlərdən biri olmalıdır. Belə ki, ayrı-ayrı sosial qrupların, əmək kollektivlərinin və s. sosial marağı nəticədə cəmiyyətin ümumi sosial marağına gətirib çıxarır. Lakin bu heç də ictimai rəyi yaradan ayrı-ayrı fərdlərin və sosial qrupların fikir müxtəlifliyini inkar etmir.

Filmlər, fotoşəkillər, televiziya verilişləri, vətəndaşların məktubu və s. bu kimi sənədlərin öyrənilməsi də ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu sənədlərin öyrənilməsi əmək kollektivlərinin, sosial qrupların və ayrı-ayrı vətəndaşların ictimai rəyinin formalaşması və dəqiqləşdirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da sosial problemlərin həllində daha dolğun nəticələr əldə etməyə imkan verir. Kollektiv rəy toplantıların, iclasların müvafiq qərarlarında öz əksini tapır və əməyin təşkili, məişət şəraiti, sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsində yaranan problemlərin həllinə yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial problemlərin həllində sosial statistikanın sosiologiya və ictimai rəyi tədqiq edən digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdəti zəruridir. Bu, ictimai rəy göstəricilərinin statistik öyrənilməsinə bilavasitə şərait yaradır. İctimai rəy göstəriciləri statistika göstəriciləri sisteminin tərkib hissəsidir.

İctimai rəyin statistika göstəriciləri sistemi ictimai həyatda baş verən hadisə və faktlar haqqında əhalinin fikirlərinin kəmiyyət tərəflərini xarakterizə edir. İctimai rəy statistikasının göstəricilər sistemi sabit deyil. Belə ki, bu göstəricilər xüsusi təşkil olunmuş statistika müşahidələri zamanı, habelə aktual siyasi, iqtisadi və sosial problemlər haqqında əhalinin mülahizə və fikirləri əsasında formalaşır və ona görə də dəyişkəndir.

İctimai rəyin statistikasının göstəriciləri əhali kütləsinin, əmək kollektivlərinin rəylərinin ümumiləşdirmiş xarakteristikasını konkret məkan və zaman daxilində əks etdirir. Bu proses müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir: respublika miq-

yasında, region üzrə, əhalinin sosial qrupları üzrə, əmək kollektivləri üzrə, maraq və peşə üzrə.

İctimai rəy statistikasının göstəricilər sistemi keçirilmiş sosial-siyasi tədbirlərə əhalinin münasibəti və ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri haqqında onların fikirlərini xarakterizə edən aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- siyasi və sosial fəallıq;
- əməyə münasibət və əmək fəallığı;
- məişət və məişət xidməti;
- səhiyyənin və idmanın təşkili, əhalinin sağlamlığı;
- xalq təhsili və elmi müəssisələrin əhaliyə göstərdiyi xidmət;
- mədəni-maarif müəssisələrinin işi və xidmətin keyfiyyəti;
- elmə, incəsənətə, kinoya, televiziya, idmana münasibət;
- ailə və şəxsi münasibətlər və s.

İctimai rəy statistikasının göstəricilərində ölkə üzrə, ayrı-ayrı bölgələr və rayonlar üzrə (bütövlükdə və o cümlədən əhalinin sosial qrupları üzrə) müzakirələrdə iştirak edən adamların, əmək kollektivlərinin, ictimai təşkilatların sayı, habelə dərc olunmuş sənədə verilən təkliflərin, edilən dəyişikliklərin və əlavələrin miqdarı öz əksini tapır.

Ümumxalq səviyyədə müayinələrə bütün xalq üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən problemlər üzrə dövlət tərəfindən keçirilən və əhalinin fikrini əks etdirən müayinələr aid edilir.

Regional səviyyədə əhalinin müəyyən region üzrə müayinəsini nəzərdə tutur. Bu müayinələrə həmin regionun sosial, iqtisadi və həyatı əhəmiyyəti olan digər problemləri aid edilə bilər.

Sosial qrup səviyyəsində müayinəyə siyasi, iqtisadi və sosial problemlərə pensiyaçıların, gənclərin, qadınların və s. münasibətini əks etdirən müayinələr aid edilir.

Əmək kollektivləri səviyyəsində müayinədə müəssisə, idarə və təşkilatlarda əməyin təşkili, istirahət, iş münasibət və s. məsələlər üzrə keçirilən müayinələr aid edilir. Bu cür

müayinələr hər hansı bir regionun əmək kollektivlərində və yaxud da iqtisadiyyatın müəyyən sahəsi üzrə də keçirilə bilər.

Maraq və peşə səviyyəsində müayinə maraq dairələri əlaqəli olan şəxslər arasında keçirilir. Belə müayinələr peşə əlaməti üzrə də keçirilə bilər.

İctimai rəy göstəricilərinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin göstəriciləri cari dövlət statistika hesabatlarının məlumatları üzrə deyil, xüsusi təşkil olunmuş sorğu, habelə sənədlərin təhlili əsasında əldə edirlər.

İctimai rəy haqqında məlumatların əsas mənbəyini əhalinin seçmə qaydada sorğusu təşkil edir və bu da öz növbəsində aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- müşahidənin (sorğunun) təşkili planının tərtibi;
- müşahidə planının işlənilib hazırlanması;
- müşahidə nəticəsində alınmış məlumatların işlənməsi üsullarının müəyyən olunması;
- müşahidənin keçirilməsi;
- müşahidə materiallarının işlənməsi;
- məlumatların təhlili.

Müşahidənin hazırlıq prosesində aşağıdakı məsələlərə daha çox fikir verilməlidir: müşahidənin məqsəd və vəzifələrinin formalaşması, müşahidə vahidi və müşahidə obyektinin müəyyən olunması; müayinə anketinin tərtib olunması; ilkin yoxlama müayinəsinin keçirilməsi; müayinə keçirən kadrların hazırlanması; müayinə materiallarının işlənməsi proqramının hazırlanması.

Müşahidənin məqəd və vəzifələrinin seçilməsi öyrənilən sosial problemin nə dərəcədə aktual olub-olmamasından çox asılıdır.

Statistik müayinə zamanı müşahidə obyektini kimi sosial qruplar, ayrı-ayrı regionların əhalisi, əmək kollektivləri və s. götürülə bilər. Müşahidə vahidi kimi isə şəxsiyyət və onun ictimai həyat hadisələri haqqındakı fikirləri götürülür.

Dövlət orqanları ictimai rəyin vəziyyəti, quruluşu və dinamikası haqqındakı statistik məlumatları sosial-iqtisadi məsələlərin həllində nəzərə alırlar. Bütün bunlar xalqın razılığına

səbəb olan real layihə və qərarlar işləyib hazırlamağa imkan yaradır.

15.9. Sosial sfera haqqında statistik informasiya mənbələri

Sosial sfera haqqında statistik informasiyanın əsas mənbələri aşağıdakılardır: 1) sosial sferadakı idarə, müəssisə və təşkilatların cari hesabatları; 2) həmin vahidlərin illik hesabatları; 3) müxtəlif sosioloji mərkəzlərin və elmi-tədqiqat institutlarının keçirdikləri sosioloji sorğular; 4) Dövlət Statistika Komitəsinin müvafiq bölmələrinin apardığı seçmə statistika müşahidələrinin materialları və hazırladıqları bülletenlər, məcmuələr və başqa analitik vəsaitlər.

Məsələn, mənzil təsərrüfatları müəssisələrinin hər il təqdim etdikləri «Mənzil fonduna dair hesabat»da mənzil fondunun ümumi və yaşayış sahəsini, onun hərəkətini və mülkiyyət formaları üzrə tərkibini, avadanlığını səciyyələndirən geniş dairəli göstəricilər verilir.

Ölkədə əhalinin pensiya təminatına dair informasiya xüsusi hesabatda verilir. Burada pensiyaçıların ümumi sayına, o cümlədən əmək pensiyası və sosial pensiya təyin olunan şəxslərin sayına, kateqoriyalar üzrə (müharibə iştirakçıları, arxa cəbhədə çalışanlar, repressiyaya əsassız uğrayanlar, radiasiyaya məruz qalanlar, işsizlər, qaçqınlar, məcburi köçkünlər) pensiyaçıların sayına dair məlumat göstərilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası B. Azər-nəşr 1995.

2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. «Səda» nəşriyyatı, 2006.

3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri (1995-2003-cü illər) B.2004.

4. Адамов В.Е., Ильенкова С.Д. и др. Экономика и статистика фирм: Учебник (Под ред С.Д Ильенковой) М. Финансы и статистика, 1996.

5. Akif Məmmədov. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. B. «Şərq-Qərb» nəşriyyatı 2000.

6. Экономика – статистический анализ. Учебное пособие для вузов. Под ред. С.Д.Ильенковой. М. ЮНИТИ-ДАНА, 2002.

7.Экономическая статистика: учебник для вузов. (Под ред. Ю.Н.Иванова) – М. Инфра –М. 2006.

8. Nəsiyev S.M. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. B. 2005.

9. Иванов Ю.И., Карасева Л.А. и др. Система национальных счетов – инструмент макроэкономического анализа: Учебное пособие. (Под ред.Ю.И.Иванова). М.Финанс-информ. 1996.

10. Курс социально-экономической статистики. Учебник для вузов. (Под ред. М.Г.Назарова). М. Финанс-информ. 2006.

11. Кемпбелл Р., Макконели, Стенли, ЛБРЮ. Экономикс, т.І, II, Б., 1992.

12. Липпе П.А. Экономическая статистика. Статистические очерки. ЕЦПК. Издатель –ФСУ Германии. 1995 г.

13. Məmmədov A.C., Xalqın həyat səviyyəsi göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi məsələləri. B. «Maliyyə və uçot» j. 1-6, 1994.

14. Məmmədov R.Ş. Milli hesablar sistemi. Dərs vəsaiti. B. 1997.
15. Məmmədov R.Ş. Veynəlxalq statistika. B. 1999.
16. Микроэкономическая статистика: Учебник. (Под ред. С.Д.Ильенковой) – М. Финансы и статистика, 2004.
17. Новиков М.М., Теслюк И.Ю. Макроэкономическая статистика. Минск БГЭУ, 1996.
18. Национальное счетоводство. Учебник. (Под ред. Г.Д.Кулагиной). М. Финансы и статистика. 1997.
19. Практикум по социально-экономической статистике. (Под общ. Редакции И.Е.Теслюка). Минск 1998.
20. Рябушкин Б.Т. Международная статистика. М.Статистика, 1995.
21. Социальная статистика. Учебник. (Под ред. И.И.Елисеевой). М. Финансы и статистика. 2002.
22. Сиденко А.В., Башкатов и др. Международная статистика. Учебник, М., Депо и сервис. 1999.
23. Салин В.Н., Шпаковская Е.П. Социально-экономическая статистика. Учебник для вузов. М., 2003.
24. Социально-экономическая статистика. Учебное пособие. Алматы. Экономика, 1999.
25. Статистический словарь. Финстатинформ. М. 1996.
26. Статистика. Учебник для вузов. Под ред. И.И.Елисеевой. М., 2004.
27. Статистика финансов. Учебник. Под ред. Б.Н.Салина. М.Финансы и статистика. 2000.
28. Социально-экономическая статистика. Учебник для вузов. (Под ред. Б.Н.Башкатова) М. ЮНИТИ. 2002.
29. Yaqubov S.M. Sosial statistika. Dərs vəsaiti. II hissə. B. 1995.
30. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Xarici iqtisadi əlaqələr statistikasını və tədiyə balansını. Metodik göstəriş. B., 2001.
31. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. «Sosial-iqtisadi statistika» (Məsələlər külliyyatı). B. 2003.
32. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C. «Sosial-iqtisadi statistika» fənnindən metodik göstəriş. B. 2006.

33. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Maliyyə və bank statistikasını. Dərs vəsaiti. B. 2006.

34. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ., Yusifov M.Ə. Əhali statistikasını. Dərs vəsaiti. B.2002.

35. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник для вузов. (Под ред. И.К.Беляевского). М. Финансы и статистика, 2003.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL. SOSIAL-İQTİSADI STATİSTİKANIN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ	5
1.1. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin statistik qiymətləndirilməsinin zəruriliyi.....	5
1.2. Sosial-iqtisadi statistikanın obyektı və predmeti.....	6
1.3. Sosial-iqtisadi statistikanın nəzəri əsasları və başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi.....	8
1.4. Müasir dövrdə sosial-iqtisadi statistikanın əsas vəzifələri və statistika müşahidəsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	9
1.5. Azərbaycan Respublikasında milli hesablar sisteminə (MHS) keçidin obyektiv zəruriliyi.....	14
1.6. Sosial-iqtisadi statistikanın göstəricilər sistemi və onun əsas bölmələri.....	15
1.7. Sosial-iqtisadi statistikada təsnifatlar və qruplaşdırılmalar.....	17
1.8. Sosial-iqtisadi statistikada tətbiq olunan əsas anlayışlar və kateqoriyalar.....	28
II FƏSİL. ƏHALİ STATİSTİKASI	31
2.1. Əhali sayının statistik öyrənilməsi zərurəti.....	31
2.2. Əhali statistikasının əsas vəzifələri. Əhali haqqında informasiya mənbələri.....	31
2.3. Əhalinin uçot kateqoriyaları və say göstəriciləri.....	34
2.4. Əhalinin ərazidə yerləşməsi və sıxlıq göstəriciləri. Şəhər və kənd əhalisi.....	38
2.5. Əhalinin tərkibli göstəriciləri.....	39
2.6. Əhalinin təbii hərəkəti statistikasını.....	40
2.7. Ölüm cədvəlləri haqqında anlayış. Qarşıdakı ömrün orta uzunluğu göstəricisi.....	45
2.8. Miqrasiya göstəriciləri. Əhalinin perspektiv sayının hesablanması metodları.....	47

III FƏSİL. ƏMƏK BAZARI STATİSTİKASI.....	50
3.1. Əmək bazarının statistik öyrənilməsi zəruriliyi.....	50
3.2. Əmək bazarının statistik öyrənilməsi vəzifələri.....	50
3.3. Əmək ehtiyatlarının sayı və tərkibi göstəriciləri.....	51
3.4. Əhalinin məşğulluğu və işsizliyi göstəriciləri.....	53
3.5. İşsizliyin səviyyəsi və dinamikasının təhlili.....	55
3.6. İşçi qüvvəsinin sayı və hərəkəti göstəriciləri.....	56
3.7. İş vaxtı fondları, onların quruluşu və istifadəsinin statistik öyrənilməsi.....	58
3.8. Əmək ehtiyatları, işçi qüvvəsi və iş vaxtı haqqında statistik informasiya mənbələri.....	60
IV FƏSİL. ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK ÖDƏNİŞİ STATİSTİKASI.....	65
4.1. Əmək məhsuldarlığının və əmək ödənişinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri.....	66
4.2. Natural, şərti-natural, əmək və dəyər istifadəsilə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi göstəriciləri.....	67
4.3.Ortasaathıq, ortagünlük və ortaaylıq (ortailik) məhsul istehsalı və onların qarşılıqlı əlaqəsi.....	67
4.4.Əmək məhsuldarlığının dinamikasının statistik təhlili. Dəyişən tərkibli, sabit tərkibli və qurluş amili indeksləri.....	69
4.5. Əmək ödənişinin forma, sistem və göstəriciləri.....	76
4.6. Əmək haqqının səviyyəsi və dinamikasının statistik öyrənilməsi.....	79
4.7. İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin tərkibi.....	81
V FƏSİL. MİLLİ SƏRVƏT STATİSTİKASI.....	85
5.1. Milli sərvət anlayışı, onun statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri.....	85
5.2. MHS-də iqtisadi aktivlərin tərkibi və təsnifatı.....	90
5.3. Təbii resurslar statistikasını.....	96
5.4. Əsas kapital (əsas fondlar) anlayışı, onun tərkibi və təsnifatı.....	102
5.5. Əsas kapitalın qiymətləndirilməsi metodları.....	104
5.6. Əsas kapitalın amortizasiyasını.....	105
5.7. Əsas fondlar balansını.....	108

5.8. Əsas kapitalın vəziyyətini, hərəkətini və istifadəsini səciyyələndirən göstəricilər. Əməyin əsas kapitalla təmin olunması göstəricisi.....	110
5.9. İstehsal gücləri statistikasını.....	121
5.10. Dövriyyə kapitalı statistikasını.....	122
5.11. Məhsulun material tutumu və onun dinamikasının təhlili.....	125
5.12. Əsas kapitalla investisiyalar statistikasını.....	128
5.13. Milli sərvət haqqında statistik informasiyanın mənbələri.....	133
VI FƏSİL. MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ (MHS).....	139
6.1. Milli hesablar sistemi – makroiqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasının, statistik təhlil və proqramlaşdırmanın konseptual əsasıdır.....	139
6.2. MHS-də istehsal və iqtisadi istehsal anlayışları.....	142
6.3. MHS-də hesabların təsnifatı və onların qurulması prinsipi.....	144
6.4. Sahələr və sektorlar üzrə istehsal hesablarının göstəriciləri.....	149
6.5. İstehsal göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodları.....	152
6.6. İstehsal göstəricilərinin müqayisəli qiymətlərlə hesablanması metodları.....	157
6.7. MHS-də gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi, təkrar bölüşdürülməsi və istifadəsi hesabları.....	161
6.8. MHS-də kapital və maliyyə hesabları və onların göstəriciləri.....	168
6.9. Qalan dünya ilə xaridi iqtisadi əlaqələr hesabı və onun göstəriciləri.....	173
6.10. ÜDM-un beynəlxalq müqayisəsi.....	174
VII FƏSİL. MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR STATİSTİKASI.....	180
7.1. ÜDM və ÜMG -milli hesablar sisteminin mərkəzi göstəriciləridir.....	180
7.2. Ümumi daxili məhsulun hesablanması metodları.....	181
7.3. Sənaye məhsulu statistikasını.....	184

7.4. Kənd təsərrüfatı məhsulu statistikasısı.....	203
7.5. Sair sahələrin məhsulu statistikasısı.....	207
7.6. Məhsulun dinamikasının öyrənilməsi. Defilyator indeksləri haqqında anlayış.....	214
VIII FƏSİL. ƏMTƏƏ VƏ XİDMƏTLƏR BAZARI STATİSTİKASI.....	216
8.1. Əmtəə tədavülü sferası anlayışı və onun statistik öyrənilməsinin əhəmiyyəti və vəzifələri.....	216
8.2. Mal dövriyyəsi statistikasısı.....	217
8.3. Mal dövriyyəsi sürətinin dinamikasının statistik öyrənilməsi.....	219
8.4. Mal ehtiyatları statistikasısı.....	221
8.5. Satıcı və alıcı arasındakı müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinin təhlili.....	223
8.6. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü statistikasının əsas göstəriciləri.....	225
8.7. Yük dövriyyəsi statistikasının əsas göstəriciləri.....	227
8.8. Rabitə statistikasının əsas göstəriciləri.....	229
IX FƏSİL. QIYMƏT, TARİFLƏR VƏ İNFLYASIYA STATİSTİKASI.....	230
9.1. Qiymət və tariflər haqqında anlayış, onların statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri.....	230
9.2. MHS-də tətbiq edilən qiymətlər və tariflər sistemi...	231
9.3. Məhsul göstəricilərinin qiymətləndirilməsi metodları.....	234
9.4. Orta qiymətlərin hesablanması qaydası. Qiymət və tariflərin quruluşu və dinamikasının öyrənilməsi.....	238
9.5. İnflyasiyanın statistik öyrənilməsi.....	245
X FƏSİL. MALİYYƏ STATİSTİKASI.....	249
10.1. Maliyyə sistemi haqqında anlayış, onların statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikasının vəzifələri.....	249
10.2. Büdcə və büdcə sistemi.....	253
10.3. Büdcə təsnifatı. Büdcə kəsiri və daxili borc göstəricisi.....	254
10.4. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi statistikasının əsas göstəriciləri.....	265

10.5. Sığorta statistikasının əsas göstəriciləri.....	273
10.6. Maliyyə haqqında statistik informasiya mənbələri..	277
XI FƏSİL. BANK STATİSTİKASI.....	279
11.1. Bank sektorunun statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın əsas vəzifələri.....	279
11.2. Kredit statistikasının əsas göstəriciləri.....	280
11.3. Pul tədavülü statistikasının göstəricilər sistemi.....	283
11.4. Əmanət statistikasının göstəricilər sistemi.....	288
11.5. Bank əməliyyatları statistikasının əsas göstəriciləri.....	291
11.6. Qiymətli kağızlar bazarı statistikasının göstəricilər sistemi.....	293
11.7. Bank fəaliyyəti haqqında statistik informasiyanın əsas mənbələri.....	295
XII FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR (XİƏ) STATİSTİKASI.....	297
12.1. Xarici iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikasının vəzifələri.....	297
12.2. Gömrük statistikasının əsas göstəriciləri.....	298
12.3. Xarici ticarət statistikasının (XTS) göstəricilər sistemi.....	299
12.4. Tədiyyə balansının sxemi və onun MHS-i ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	311
XIII FƏSİL. İSTEHSAL VƏ TƏDAVÜL XƏRCLƏRİ STATİSTİKASI.....	319
13.1. İstehsal və tədavül xərcləri anlayışı və onların statistik öyrənilməsinin zəruriliyi.....	319
13.2. Xərclərin təsnifatı və quruluşunun statistik öyrənilməsi.....	320
13.3. Milli iqtisadiyyat sahələrində məhsulun xərc göstəriciləri və onların dinamikasının statistik öyrənilməsi.....	321
13.4. İstehsal və tədavül xərcləri statistikasının informasiya mənbələri.....	331

XIV FƏSİL. ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ STATİSTİKASI.....	333
14.1. Əhalinin həyat səviyyəsinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri.....	333
14.2. Əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən əsas sosial-iqtisadi göstəricilər.....	334
14.3. Əhalinin pul gəlirləri göstəriciləri.....	338
14.4. Əhalinin xərcləri və istehlakı göstəriciləri.....	344
14.5. Əhalinin həyat səviyyəsinə görə diferensiasiyası göstəriciləri.....	351
14.6. Əhalinin həyat səviyyəsi haqqında statistik informasiyanın mənbələri.....	357
XV FƏSİL. SOSIAL SFERANIN STATİSTİKASI.....	358
15.1. Əhalinin mənzil şəraiti və mənzil-kommunal xidməti statistikasının göstəriciləri.....	358
15.2. Əhaliyə məişət xidməti statistikasının göstəriciləri..	359
15.3. Əhaliyə nəqliyyat və rabitə xidmətinin əsas göstəriciləri.....	359
15.4. Səhiyyə xidməti və idman statistikasının əsas göstəriciləri.....	360
15.5. Təhsil statistikasının göstəricilər sistemi.....	363
15.6. Mədəniyyət, incəsənət və turizmin inkişafının statistik öyrənilməsi.....	366
15.7. Hüquq və məhkəmə statistikasının əsas göstəriciləri.....	365
15.8. Siyasi və ictimai həyat statistikasının əsas göstəriciləri.....	368
15.9. Sosial sfera haqqında statistik informasiya mənbələri.....	377
Ədəbiyyat siyahısı.....	378
Mündəricat.....	381

**Sakit Məmməd oğlu Yaqubov,
Akif Cəlal oğlu Məmmədov**

**Sosial – iqtisadi statistika
Dərslük**

*Çapa imzalanıb . .2007. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi ç.v. Sayı . Sifariş .*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

VI FƏSİL

ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK ÖDƏNİŞİ STATİSTİKASI

6.1. Əmək məhsuldarlığı haqqında anlayış və statistikanın vəzifələri

Məhsuldarlıq dedikdə məhsul buraxılışının istehsal amilləri məsarifinə nisbəti başa düşülür. Yəni, məhsuldarlığı hesablayarkən müəyyən həcmdə istehsal amili hesabına nə qədər məhsul istehsal olunduğu hesablanır. Deməli, əmtəə təsərrüfatı konsepsiyasına uyğun olaraq məhsul buraxılışı və məsrəflərə dair məlumat olması tələb olunur. Məhsuldarlığı bütün iqtisadiyyat səviyyəsində, sahələr və istehsal vahidləri üzrə hesablamaq olar. Amillərin məsarifi dedikdə həmin məhsulların istehsalına cəlb olunan bütün amillər (ümumi məhsuldarlıq), yaxud da müəyyən amilin məsarifi, məsələn, əmək və ya kapital məsarifi (amil üzrə məhsuldarlıq) başa düşülür.

Kapitalın məhsuldarlığının hesablanması əsas kapitlın qiymətləndirilməsinin etibarlı sisteminin yaradılmasını tələb edir. Bundan fərqli olaraq əmək məsariflərinin miqdarı məşğul olan işçilərin sayı və ya onların işlədiyi vaxtın miqdarı ilə ifadə oluna bilər.

Əmək məhsuldarlığı dedikdə konkret əməyin nəticəsi, onun müəyyən vaxt ərzində məqsədyönlü səmərəliliyi başa düşülür.

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq sosial-iqtisadi statistika müəssisə və birliklərdə, milli iqtisadiyyat sahələrində əmək məhsuldarlığının səviyyəsini ölçməli, onun dinamikasını öyrənməli və habelə ona təsir edən amilləri təhlil etməlidir.

6.2. Cinsi, şərti-cinsi və dəyər ifadəsilə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi göstəriciləri

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsulun miqdarı ilə, yaxud ad məhsul vahidinin istehsalına sərf edilən iş vaxtının miqdarı ilə ölçülür. Təcrübədə əmək məhsuldarlığının müstəqim və əks göstəricisi hesablanır. Vaxt vahidində məhsul istehsalı (W), istehsal olunan məhsulun həcmi (q) ilə iş vaxtı məsarifinin (T) nisbəti ilə hesablanır:

$$W = \frac{q}{T}$$

Məmulatın əmək tutumu isə

$$t = \frac{T}{q} \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

Məhsulun həcmi natural (cinsi), şərti-natural və dəyər ifadəsində uçota alındığından orta hasilat göstəriciləri də həmin ölçülərdə hesablanır.

VII FƏSİL

ƏSAS MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Milli hesablar sistemi – iqtisadiyyatın makrosəviyyədə inkişafını səciyyələndirən və qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan göstəricilər sistemidir. İqtisadi modellər və proqnozlar onun əsasında işlənib hazırlanır, məsələn, vergiqoyma və kreditləşdirmə siyasəti, dövlət büdcəsinin kəsiri və s.

MHS- ölkədə il ərzində baş verən bütün iqtisadi hadisələri makroiqtisadi, mühasibat və rəqəmlərlə əks etdirən göstəricilər sistemindən ibarətdir. Belə ümumiləşdirici göstəricilər vasitəsi ilə ölkədə baş verən iqtisadi proseslərin ətraflı və dərin təhlili təmin olunur. Onun mühasibat xüsusiyyəti ondan irəli gəlir ki, iqtisadi əməliyyatlar ikili yazılış qaydasında hesablar sistemində əks olunur.

7.1. MHS-də hesabların tərkibi və təsnifatı, əsas hesablar və onların göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə

Yeni MHS-in başlıca xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi proseslərdə yerinə yetirdikləri funksiyaya görə təshihat vahidləri qrupu, yəni iqtisadi sektorlar (bölmələr) üzrə dərin elmi təhlil aparılmasına şərait yaranmasıdır. Hesabların növünü və ardıcılığını başa düşmək çətin deyildir: gəlirlər istehsal fəaliyyəti nəticəsində yaranır (əsasən qeryi-maliyyə müəssisələrində); onun əsas hissəsi əhalinin ev təsərrüfatları arasında bölüşdürülür, dövlət təqaüdləri və büdcədən başqa ödənişlər vasitəsilə təkrar bölüşdürülür və son nəticədə istehlaka və əmlak yığımı üçün istifadə olunur. Bütün bu əməliyyatlar müvafiq hesablarda qeyd olunur və beləliklə, qapalı dövriyyəni əks etdirir. Adətən təsnifat vahidi müəssisədir. Başqa cürə desək I bölmə bütün müəssisələri əhatə edir. Hər bir bölmə üçün tərtib olunan hesabdən əlavə, hesablar sisteminə əsas qrup əməliyyatlar üçün (bütövlükdə iqtisadiyyat üçün) toplu hesab da daxildir:

Hesab 0. Məhsul və xidmətlər hesabı.

Hesab 8. Dünyanın qalan ölkələri hesabı.

Məhsul və xidmətlər hesabında ölkənin daxili istehsalından və xaricdən daxil olan əmtəələr və onların cari istehsal ehtiyatlarına, yəni aralıq istehlaka və investisiya üçün və habelə son istehlaka və ixracat üçün istifadəsi əks olunur.

8-ci hesab daxili təsərrüfat vahidləri və «qalan dünya» rezidentləri arasındakı xarici ticarət, gəlirlər və kreditlər üzrə bütün əməliyyatları özündə əks etdirir.

İqtisadiyyat bölmələrində baş verən əməliyyatları təhlil etməyə imkan verən və qarşılıqlı əlaqədar olan hesablar sistemi nəzərdə tutulmuşdur:

1. İstehsal hesabı; 2. Gəlirlərin yaranması hesabı; 3. İlk gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı; 4. Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı; 5. Gəlirlərin istifadəsi hesabı; 6. Əsaslı xərclər hesabı; 7. Xarici iqtisadi əlaqələr hesabı.

1) milli iqtisadiyyatın bütün sahələr üzrə əlavə edilmiş dəyəri toplamaqla, yəni istehsal metodu ilə;

2) məsarif uçotu ilə, yəni cari ildə istehsal edilmiş məhsulların alınmasına çəkilən bütün xərclərin məbləği ilə;

3) respublikada məhsul istehsalından əldə olunan bütün gəlirlərin cəmi kimi (gəlirlər üzrə ÜDM).

ÜDM-un hesablanması üçün ikinci metoduna görə onun tərkibinə aşağıdakı ünsürlər daxil olur:

1) son istehlak xərcləri; bu gündəlik tələbat mallarına, uzun müddət istifadə olunan əşyalara və xidmətlərə məsrəflərdən və s. ibarətdir.

2) dövlət idarə orqanlarının son xərcləri; bu dövlət ehtiyacları üçün resursların satın alınmasına və xidmətlərin ödənilməsinə dövlətin çəkdiyi xərclərdən və habelə dövlət qulluqçularına verilən əmək haqqından ibarətdir;

3) ümumi kapital qoyuluşu, ümumi yığım və maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatının dəyişməsi:

a) əsas fondlara vəsait qoyuluşu, yəni maşın və avadanlıqların satın alınmasına və tikintiyə çəkilən xərclər;

b) maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatının artması (və ya azalması), yəni xammal, material, yanacaq və hazır məhsul ehtiyatlarının dəyişməsi;

4) ixracat və idxalatın saldosu (yaradılan ÜDM-un bir hissəsi ixrac olunur, digər tərəfdən xaricdə istehsal olunan mal və xidmətlərin bir qismi respublikaya gətirilir). 2004-cü ildə respublikada faktiki son istehlaka çəkilən xərclər 28376,4 milyard manat, o cümlədən kollektiv istehlaka xərclər 2468,8, fərdi istehlak 2400,6, ev təsərrüfatlarının istehlakı 23227,0,

ictimai təşkilatların istehlakı isə 280,0 milyard manat olmuşdur.

ÜDM-un hesablanması üçün üçüncü metoduna görə statistika aşağıdakı suallara cavab verir: il ərzində yaradılan ümumi məhsul ev təsərrüfatları və iqtisadi resurs sahibləri tərəfindən nə məqsədlə istifadə olunur? Ona görə də ÜDM bu metodla hesablanarkən onun tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- 1) maddəli işçilərin əmək haqqı;
- 2) firma və müəssisələrin mənfəəti;
- 3) fərdi və ailə mülkiyyətində olan və korporasiyalara daxil olmayan müəssisələrin gəlirləri və habelə sərbəst peşə sahiblərinin (rəssamların, yazıçıların, vəkillərin və s.) gəlirləri;
- 4) renta ödənişləri, yəni torpağın və başqa əmlakın sahiblərinin mülkiyyətdən əldə etdikləri gəlirlər;
- 5) ÜDM-un istehsalında istifadə olunan pul (ssuda) kapitalını təqdim edənlərə ödənilən faizlər;
- 6) Amortizasiya ayırmaları: bu ÜDM-un gəlirlərin ödənişi ilə birbaşa əlaqədar olmayan hissəsinin bölüşdürülməsidir, yəni «kapitalın istehlakına» ayırmalardır.

7.7. İstehsal hesablarını tərtib etmək üçün informasiya mənbələri

Milli hesablar sisteminə keçilməsinin ən mühüm problemlərindən biri hesabatın mövcud sistemini MHS-in tələblərinə uyğunlaşdırmaq və yeni məlumat mənbələrini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Respublikada statistika hesabatları sistemi iqtisadiyyatın idarə olunmasının inzibati sisteminin bir hissəsi kimi təşkil olunmaqla dövlət plan orqanlarının bilavasitə maraqlandığı sahələr və aspektlər üzrə qurulmuşdu. Mövcud hesabat sistemi Xalq Təsərrüfatı Balanslarını tərtib etmək üçün lazım olan məlumatları təmin edirdi, XTB-da əsasən maddi istehsalın nəticələri əks olunurdu, maliyyə-kredit sahəsində baş verən əməliyyatlar isə çox məhdud dərəcədə verilir. Bəzi məlumatlar icmal maliyyə balansında, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansında və habelə maliyyə statistikasında verilir.

ki, onlardan milli hesabları tərtib etmək üçün istifadə olunurdu. Bütün bu məlumatlar idarə, müəssisə və təşkilatların statistika orqanlarına təqdim etdikləri hesabatlardan götürülürdü. İdarə və təşkilatların hesabat sistemi iki informasiya patokundan: mühasibat və statistika hesabatlarından ibarət idi.

Mühasibat hesabatları istehsal proseslərini və müəssisələrin fəaliyyət nəticələrini təhlil etmək üçün lazım olan məlumatları özündə əks etdirirdi. Mühasibat hesabatları xalq təsərrüfatı sahələri üzrə fərqlənirdi və onların məlumatından müxtəlif hesablarda istifadə olunur.

Müəssisə və təşkilatların statistika hesabatları mühasibat hesabatlarına əsasən tərtib olunurdu. Həmin hesabatlar dövlət plan orqanlarının statistikasının müxtəlif sahələri üzrə lazımı informasiyaya olan tələbatını ödəməli idi.

Milli hesabları tərtib etmək üçün müəssisə və təşkilatların aşağıdakı icmal statistika hesablarından istifadə olunurdu:

1) Sənaye sahələri üzrə müəssisələrin sayı, onlarda məşğul olan işçilərin sayı və məhsul buraxılışı haqqında hesabat;

2) Sənaye məhsulunun maya dəyərinə dair hesabat;

3) Əsas fond obyektlərinin işə salınması və kapital qoyuluşuna dair hesabat;

4) Podrat tikinti təşkilatlarının tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinə dair hesabatı;

5) Geoloji-kəşfiyyat işlərinin maya dəyərinə dair hesabat;

6) Fərdi mənzillərin işə salınmasına dair hesabat;

7) Mal-qaranın hər il siyahıya alınması;

8) Mənzil fonduna dair hesabat;

9) Bələdiyyələrin mənzil təsərrüfatının gəlirləri və xərclərinə dair hesabatı;

10) Məişət xidmətlərinin satışına dair hesabat;

11) Ölkənin iri şəhərlərinin kolxoz bazarlarında məhsul satışına və qiymətlərə dair hesabat;

12) Fəhlə və qulluqçuların sayına, əmək haqqı fonduna, maddi həvəsləndirmə fonduna, mükafatlandırılmasına və əmək haqqı tariflərinə dair hesabat;

13) Növləri üzrə kooperativlərin sayına və onların əsas göstəricilərinə dair hesabat.

Milli hesabları tərtib etmək üçün istifadə olunan başqa məlumat mənbələrindən; maliyyə nazirliyinin dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında hesabatı; dövlət idarə orqanlarının saxlanması; sosial-mədəni tədbirlərə xərclər haqqında hesabatı; fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərdən tutulan vergilər haqqında hesabatları; dövlət ictimai sığorta büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqında maliyyə hesabatını; maliyyə statistikasının digər məlumatlarını; ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqi materiallarını göstərmək olar.

Həmin mənbələrdən alınan məlumatlar MHS-in tələblərinə uyğun gəlmirdi və müəyyən düzəlişlər edilməsini tələb edirdi. Məsələn, dövlət büdcəsi gəlirlərinin və xərclərinin təsnifatı MHS kateqoriyasına uyğun gəlmir. Müəssisələrin istehsal xərclərinin təsnifatı aralıq istehlakın bəzi mühüm ünsürlərini, xidmətlərin alışı, əzamiyyə xərclərini və s. müəyyən etməyə imkan vermir.

1990-cı ildən başlayaraq, dövlət hesabat sistemi ciddi dəyişikliklərə uğramışdır: müəssisə və təşkilatların dövlət statistika orqanlarına təqdim etdikləri informasiyanın həcmi nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır. Müəssisələrə icazə verilmişdi ki, fəaliyyətinin maliyyə aspektlərinə dair mühasibat hesabatı məlumatlarını təqdim etməsinlər. Dövrü hesabat sistemi ilə əhatə olunmayan müəssisələrin sayının sürətlə artması davam edirdi. Bu kommertiya bankları, kiçik müəssisələr, kooperativlər, birgə müəssisələr, əmtəə birjalrı və sairədən ibarət idi. Həmin təsərrüfat vahidlərindən məlumatın toplanmasının xüsusi sistemi təzəcə inkişafa başlamışdı.

Bazar iqtisadiyyatına keçid informasiya sisteminin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, bu da Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Onlar adətən AQÜ-dən müqayisəli təhlildə valyutaları çevirmək üçün istifadə edirlər. Dövlət müəssisələri və xüsusi firmalar üçün belə müqayisəli təhlilə mal dövriyyəsi, bazarda iştirakın hissəsi və istehsal xərcləri aid edilir. Banklar AQÜ-dən valyuta kurslarının nisbətini, xüsusi şəxslər isə bir ölkədən başqasına gedərkən əmək haqqına dair danışıqlarda istifadə edirlər.

IX FƏSİL

QIYMƏT, TARİFLƏR VƏ İNFLYASIYA STATİSTİKASI

9.1. Qiymət və tariflər haqqında anlayış və statistikanın vəzifələri

Qiymət malın dəyərini, tarif isə xidmətin dəyərini pul-la ifadəsidir. Qiymətin əmələ gəlməsinin əsasını məhsulun istehsalı və satışına çəkilən xərclər və müəssisənin iqtisadi tsikli həyata keçirmək üçün əldə etdiyi mənfəətə dair məlumat təşkil edir.

Qiymət alqı-satqı müqaviləsində razılaşdırılmış məhsul vahidi üçün pul ödənişindən ibarətdir. Qiymətlər müqavilənin başqa şərtləri ilə də: məhsulun növü, miqdarı, keyfiyyəti, göndərmə şərtləri, güzəştlər və sairə ilə də sıx əlaqədardır.

Məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin statistik öyrənilməsi vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Məhsul və xidmətlərin qiymətləri üzərində statistika müşahidəsini təşkil etmək;

2) Məhsul və xidmətlərin qiymətini qeydə almaq. Respublika miqyasında qiymətlərə dair məlumat toplamaq və onu ümumiləşdirmək;

3) Qiymətlərin tərkibini, quruluşunu, dinamikasını və habelə inflyasiya proseslərini öyrənmək;

4) Daxili və milli iqtisadiyyatın məhsulunun, əmtəə və xidmətlərin idxalı və ixracının qiymətləndirilməsində qiymətlərdən istifadə etmək;

5) Pərakəndə satış qiymətlərinin orta səviyyəsini və dinamikasını həm respublika üzrə, həm də bölgələr üzrə hesablamaq;

6) Pərakəndə qiymətlərin səviyyəsinə və dinamikasına təsir edən amilləri statistik öyrənmək;

7) Həyatın dəyərinin ölçüsü kimi orta istehlak qiymətlərini və istehlak qiymətləri indekslərini hesablamaq;

8) məhsul və xidmətlərin qiymətlərinin beynəlxalq müqayisələrini həyata keçirmək.

$$\bar{P}_{ji} = \frac{\Sigma P_{ji}}{n}$$

Burada \bar{P}_{ji} - hesabat dövründə malın orta müqayisəli qiymətini;

ΣP_{ji} – bölgənin ticarət obyektləri üzrə malların müqayisəli qiymətlərinin məbləği;

n - malların müqayisəli qiymətlərinin sayını göstərir.

Bölgə səviyyəsində malın qiymət indeksi orta qiymətlərin nisbəti kimi hesablanır.

$$J_{pj} = \frac{\bar{P}_{j1}}{\bar{P}_{j0}}$$

Burada J_{pj} - j malının bölgə səviyyəsində qiymət indeksini;

\bar{P}_{j1} – malın hesabat dövründə orta qiymətini;

\bar{P}_{j0} – əsas dövrdə malın orta qiymətini göstərir.

Bütövlükdə respublika üzrə j malı (xidməti) üzrə qiymət indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$J_{pjn} = \frac{\Sigma i_{pjn} W_{jn}}{\Sigma W_{jn}} = \Sigma i_{pj} d_j$$

Burada J_{pjn} – respublika üzrə j malının qiymət indeksini;

i_{pjn} – ayrı-ayrı rayonlar (şəhərlər) üzrə j malın fərdi qiymət indeksini;

W_{jn} – hər bir rayonun ev təsərrüfatlarının xərclərini;
 d_j – hər bir rayonun ev təsərrüfatları xərclərinin respublika üzrə xərclərin tərkibində tutduğu xüsusi çəkisini göstərir.

Respublika səviyyəsində hər növ malın orta qiyməti sadə hesabi orta kəmiyyəti düsturu ilə hesablanır:

$$\bar{P}_{jn} = \frac{P_{j1} + P_{j2} + \dots + P_{jn}}{n}$$

Burada, \bar{P}_{jn} - malın respublika üzrə orta qiymətinin səviyyəsini;

$P_{j1}, P_{j2}, \dots, P_{jn}$ – respublikanın ayrı-ayrı rayonları üzrə malın (xidmətin) orta qiymətini;

n - qiymətlərin qeydə alındığı rayonların sayını göstərir.

Bütün mallar və xidmətlər üzrə respublikanın icmal qiymət indeksi Laspeyresin düsturuna ilə hesablanır:

$$J_p^L = \frac{\sum i_p P_o q_o}{\sum P_o q_o}$$

İnflyasiyanın səbəb və nəticələri çoxdur. Bütün bu səbəblər adətən iki yanaşma ilə nəticələnir: monetar (pulun təbiəti) və qeyri-monetar.

Monetar yanaşmaya görə inflyasiya həmişə və hər yerdə pul hadisəsidir. İnflyasiyanın artması səbəbi real məhsulun artmasına nisbətən pul kütləsinin daha sürətlə artmasındadır. İnflyasiyanın monetarist konsepsiyasını Amerika iqtisadçısı İ. Fişer daha aydın şəkildə formalaşdırmış və mübadilə tənliyini təklif etmişdir:

$$M \cdot V = P \cdot Q; \quad P = \frac{M \cdot V}{Q}$$

Burada M -dövriyyədə olan pulun kütləsini;
 V -pulun dövriyyə sürətini;
 P -qiymətlərin səviyyəsini;
 Q -real malların və xidmətlərin miqdarını göstərir.

Həmin bərabərlikdən verilən göstəricilərin artım sürətinin bərabərliyi alınır:

$$T_p = \frac{T_M \cdot T_v}{T_Q}$$

Qiymətin artım sürəti inflyasiyanın artım sürətini səciyyələndirir. Sonuncu düsturdan isə görünür ki, pulun və real məhsulun həcmninin tədavülü sürətinin sabit qiymətlərində inflyasiya pul kütləsinin artım sürəti ilə müəyyən olunur. Fişerin tənliyində pulun miqdar nəzəriyyəsi qısa halda verilmişdir, bu da inflyasiyanın izahının əsas metodu kimi tənqid olunmuşdu. Lakin iqtisadiyyatda təsərrüfat münasibətləri mürəkkəbləşdiyinə görə real məhsulun həcmi və pulun dövriyyə sürəti sabit deyildir, qiymətlərin və pul kütləsinin artım sürətləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə müşahidə olunmuşdur. İnflyasiyanın təbiəti çoxcəhətlidir və iqtisadiyyatda onu nəzərdən keçirərkən açıq və təzyiç altında olan inflyasiyaya ayırırlar. Açıq inflyasiya müxtəlif formalarda tələbatın inflyasiyası, istehsal xərclərinin inflyasiyası, struktur inflyasiyası kimi təzahür edir.

Tələbatın inflyasiyası məcmu tələbatın həddindən çox olması nəticəsində yaranır: bu halda bu və ya digər səbəbdən istehsal tələbatı ödəyə bilmir və nəticədə istehlak bazarında qiymətlər sürətlə artır. Belə inflyasiya tədricən istehsala da yayılır. İstehsal xərcləri inflyasiyanın səbəblərindən biri istənilən aralıq istehlak malının və çox vaxt xammalın enerjidaşırıyıcılarının qiymətlərinin artması, digəri isə əmək haqqının artması ola bilər. İnflyasiyanın bu formalarını ayırmaq real həqiqətdə çox mürəkkəbdir. Onlardan hansının inflyasiya prosesində generator olduğunu müəyyən etmək vacibdir. Nə-

zəri fərq aşağıdakından ibarətdir: nə qədər ki, büdcə kəsiri var və ya əmtəə-pul disproporsiyasının başqa formaları mövcuddur, tələbatın inflyasiyası davam edir; xərclərin inflyasiyası isə uzun müddət davam edə bilməz.

Daxili bazarda rəqabətin məhdud olduğu indiki şəraitdə qiymətlərin inflyasiyası artımının generatoru kimi istehsalçılar çıxış edirlər. Onlar vergi yükünün təsiri ilə qiymətləri qaldırırlar.

Çox hallarda inflyasiya dedikdə uzun müddət qiymətlərin səviyyəsinin artması başa düşülür. İnflyasiya prosesində həm tələbatın inflyasiyası, həm də istehsal xərclərinin inflyasiyası amilləri paralel olaraq fəaliyyət göstərirlər. Burada pul tədaviyünün pozulması əsasdır, lakin onların yaranması mexanizmi fərqlidir. Tələbatın inflyasiyasında pul kütləsi həm onun əsası, həm də fəal səbəbi kimi çıxış edir. Ödəniş qabiliyyətli tələbatın və pul kütləsinin ixtisarına gətirib çıxaran inflyasiya əleyhinə tədbirlər tələbatın inflyasiyası əleyhinə çox fəal təsir göstərir. Xərclərin inflyasiyasında qiymətlərin ilkin artmasına pul amili deyil, istehsal və bazar amilləri təkan verir. Həmin amillərin təsiri ilə qiymətlərin artması pul kütləsinin sürətini nəzərə almaqla nizama salınmasını tələb edir. İnkişaf etmiş pul-kredit sferasında belə nizamlama avtomatik baş verir. Zəruri şərait olmadıqda xərclərin inflyasiyası qiymətlərin artamsından daha çox istehsalın ixtisarında reallaşır.

İnflyasiya cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərinə mənfi təsir göstərir. O əmək nəticələrini, hüquqi və fiziki şəxslərin əmanətlərini qiymətlən salır, uzunmüddətli investisiyalara və iqtisadi artıma əngəl olur. Buna görə də inflyasiya ilə mübarizənin müxtəlif metodları işlənib hazırlanır. İnflyasiya əleyhinə siyasətin iki istiqaməti vardır: keyns və monetar. Keynsin inflyasiya əleyhinə siyasəti büdcə və kredit sisteminin nizamlanmasına yönəlmişdir. Monetarist siyasət isə pul kütləsinin həcmi və onun nizamlanması məsələsini ön plana çəkir.

ÜDM-un defilyatoru ölkədə hasil edilən və istehlak olunan bütün əmtəə və xidmətlər məcmuyusu üzrə inflyasiya də-

rəcəsinə qiymətləndirir. O, nominal ÜDM-un (ÜDM_N) real ÜDM-a (ÜDM_R) nisbəti ilə hesablanır.

$$J = \frac{\text{ÜDM}_N}{\text{ÜDM}_R} = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

Burada $\sum P_1 q_1$ – cari qiymətlərdə ümumi daxili məhsulu; $\sum P_0 q_1$ – əsas dövrün qiymətlərində ümumi daxili məhsulu göstərir.

Ümumi daxili məhsulun deflyatoru bütün əmtəə və xidmətlər məcmusu üzrə və eləcə də malların və xidmətlərin istehsalı üzrə ayrıca hesablanır. Real ÜDM əvvəlki ilin qiymətlərində hesablanan son əmtəə və xidmətlərin istehsalının fiziki həcmidir. Bu o deməkdir ki, hesabat ilində əvvəlki ilə nisbətən qiymətin ümumi səviyyəsi artmışdırsa, real ÜDM – un həcmnin əsas ilin qiymətləri ilə hesablanması nəticəsində nominal ÜDM-un həcmi aşağı düşəcəkdir. Əgər qiymətin səviyyəsi hesabat ilində aşağı düşmüşdürsə, real ÜDM-un həcmi nisbətən artacaqdır.

İnflyasiyanı səciyyələndirərkən inflyasiya norması da hesablanır.

$$N = \frac{J_i - J_{i-1}}{J_{i-1}}$$

Burada J_i və J_{i-1} – iki yanaşı dövrdə deflyator indeksləridir. Məsələn, ÜDM-un deflyatoru əsas ildə 228,6%, hesabat ilində isə 1590,0% olmuşdur, deməli inflyasiya norması:

$$N = \frac{1590.0 - 228.6}{228.6} = 5.955 \text{ dəfə olacaqdır.}$$

11.5. Sığorta statistikasının əsas göstəriciləri

Maliyyə münasibətlərinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri sığorta münasibətləridir. Bu münasibətlər sığorta sisteminə baş verir. Sığorta sistemi bir fəaliyyət sahəsi kimi əhəlinin özünü və əmlakını, müəssisə və təşkilatların əmlakını baş verə biləcək təhlükəli hadisələrdən tamamilə və ya qismən müdafiə etmək, maliyyə yardımını göstərmək, dəymiş zərəri ödəmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Respublikamızda sığorta işi üç istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Sosial sığorta və sosial təmintə;
2. Əmlak sığortası;
3. Şəxsi sığorta.

Sosial sığorta, sığorta işinin ən geniş yayılmış forması olmaqla məcburi qaydada həyata keçirilir. Dövlət əhəlinin sosial müdafiəsini və sosial təmintəni həyata keçirmək üçün külli miqdarda maliyyə vəsaitinə malik olmalıdır. Bu vəsait maliyyə sisteminə, yəni dövlət büdcəsində və sosial sığorta sahəsində toplanır. Sosial sığorta sahəsində bu vəsait pensiya fondunda yığılır.

Sosial sığorta, əsasən müəssisə və təşkilatların vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Qanunla müəyyən edilmiş qaydaya görə bütün müəssisə və təşkilatlar öz vəsaiti hesabına işçilərinin gələcəkdə pensiya ilə, xəstələndikdə müavinətlərlə təmin etmək məqsədi ilə sığorta edilir. Bu məqsəd üçün müəyyən olunmuş qanunvericiliyə görə hər bir müəssisə əmək haqqı fondunun 22-25%-i həcmində sosial sığorta büdcəsinə vəsait köçürür. Bu faizə sosial sığorta tarifi deyilir. Əmək haqqı fondunu sosial sığorta tarifinə vurmaqla pensiya fonduna keçirilməli olan pensiya məbləği hesablanır.

Əmlak sığortasının 17-dən çox növü vardır. Əmlak sığortası üzrə: sığortalanmış obyektlərin sayı, həmin obyektlərin orta sığorta dəyəri, qəzaya uğramış obyektlərin sayı və onlardan ödənilmiş zərərin məbləği və «zərərlik» göstəricisi hesablanır.

Bu göstərici zərərin ödənilməsi üçün verilən məbləğin sığortalanmış bütün obyektlərin sığorta məbləğinə nisbəti ilə hesablanır. Bu göstəriciyə əsasən sığortanın tarif qiymətləri hesablanır. Şəxsi sığorta üzrə isə bağlanan müqavilələrin sayına, məbləğinə, ödənişlərin həcminə dair məlumat toplanır.

Pul tədavülü statistikasının əsas vəzifəsi dövriyyədə olan nəqd pulun miqdarını, tərkibini və dinamikasını öyrənməkdən ibarətdir. Dövriyyədə olan pullara aşağıdakılar aid edilir:

1. Bankın dövriyyə kassasında olan nəqd pullar;
2. Müəssisə və təşkilatların kassalarında olan nəqd pullar;
3. Əhalinin sərəncamında olan nəqd pullar;

Əhalinin nəqd pul vəsaitinin miqdarının müəyyən edilməsi üçün ən etibarlı sənəd «Əhalinin pul gəlirləri və xəbərləri balansı» və ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqi materaillərdir. Pul tədavülü statistikasının mühüm göstəricilərindən biri dövriyyə üçün lazım olan nəqd pulun miqdarıdır. Bu da pul vahidinin dövriyyə sürətindən asılıdır. Pul vahidinin dövriyyə sürəti dedikdə il ərzində pul vahidinin başa vurduğu dövriyyələrin sayı nəzərdə tutulur.

Dövriyyə üçün zəruri olan nəqd pulun miqdarını aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\Pi_3 = \frac{M - Hh}{S}; \text{ burada}$$

Π_3 – dövriyyə üçün zəruri olan nəqd pulun miqdarını;

M – nəqd satılan malların və xidmətlərin məbləğini;

H_h – nəqdsiz hesablaşmaların məbləğini;

S – pulun dövriyyə sürətini göstərir.

Pul tədavülü statistikasının əsas göstəricilərindən biri manatın alıcılıq qabiliyyətidir. Pulun alıcılıq qabiliyyəti dedikdə əhalinin hər bir vahid pula əldə edə biləcəyi əmtəə və xidmətlərin miqdarı nəzərdə tutulur. Burada əhalinin nominal pul gəlirləri ilə real pul gəlirləri bir-birindən fərqləndirilir. Əhalinin əldə etdiyi nəqd pulun miqdarına nominal gəlir, bu pula əldə edə biləcəyi əmtəə və xidmətlərin ümumi həcminə isə real pul gəliri deyilir. Burada əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsi və dinamikası mühüm amil kimi çıxış edir:

$$J_{ar} = \frac{1}{J_p} = \frac{1}{\frac{\Sigma P_1 q}{\Sigma P_o q_1}} = \frac{\Sigma P_o q_1}{\Sigma P_1 q}$$

Misal: əgər cari ildə əsas ilə nisbətən qiymətlər orta hesablar 10% aşağı düşübsə, onda pulun alıcılıq qabiliyyəti 11,1% artmışdır.

XVII FƏSİL

İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİ STATİSTİKASI

17.1. İstehsalın səmərəliliyi anlayışı və göstəricilər sistemi

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasının əsasını istehsalın səmərəliliyinin artırılması təşkil edir. İqtisadi nəzəriyyəyə görə onlar iqtisadi kateqoriya olmaqla məhsul və xidmətlər istehsalı prosesinin nəticəliliyi meyarıdır və səmərəliliyin statistika göstəriciləri məcmuunda öz əksini tapır.

İstehsalın səmərəliliyi – adamların ictimai və şəxsi tələbatının ödənilməsinə yönəldilən istehsal nəticələri ilə canlı və keçmiş əmək məsrəflərinin nisbətini əks etdirən istehsal münasibətlərinin müəyyən səciyyəsiindən ibarətdir.

İstehsalın səmərəliliyi meyarı əmək nəticələri ilə əmək məsrəflərinin optimal nisbətindən ibarətdir. Əmək sərfinin nəticəsi kimi əlavə edilmiş dəyərin, ümumi daxili məhsulun və yaxud sərəncamda qalan ümumi milli gəlirin həcmi qəbul edilə bilər. Səmərəlilik göstəriciləri – iqtisadi fəaliyyətin keyfiyyət nəticələrinin konkret miqdar ifadəsidir. Səmərəlilik kimi mürəkkəb bir kateqoriyanı tədqiq etmək üçün hər hansı bir göstəricidən istifadə etməklə kifayətlənmək olmaz, istehsalın səmərəliliyi statistikasının göstəriciləri sistemindən istifadə olunmalıdır. Həmin göstəricilər sisteminin başında ümumiləşdirici inteqral göstərici durur. Onun təyinatı bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə səmərəliliyin ümumi nail olunmuş səviyyəsini miqdarca əks etdirməkdən ibarətdir. Həmin göstəricinin dinamikada təhqiqi istehsalın səmərəliliyinin dəyişməsinin əsas qanunauyğunluğunu aşkar etməyə imkan verir. Sistem halında birləşdirilən göstəricilər məcmuu istehsalın səmərəliliyini kompleks statistik qiymətləndirmənin məzmununu təşkil edir. Ümumiləşdirici göstərici ilə yanaşı həmin sistemə: 1) əhalinin həyat səviyyəsi göstəriciləri; 2) canlı əməkdən

istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri; 3) istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri; 4) kapital qoyuluşu və investisiyalardan istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri daxildir.

Hər qrupun daxilinə səmərəliliyin bu və ya digər aspektini az və ya çox dərəcədə əks etdirən müxtəlif sayda göstəricilər daxil edilə bilər. Daha çox iriləşdirilmiş göstəriciləri əsas, daha çox xırdalanan göstəriciləri isə əlavə göstəricilər hesab etmək olar ki, bunlar səmərəliliyin iqtisadi-statistik təhlilini gücləndirməyə imkan verir.

İstehsalın səmərəliliyinin ümimiləşdirici göstəricisi kimi: -məcmuu məsrəflərinin hər vahidinə düşən sərəncamda qalan gəliri; - məcmuu məsrəflərin hər vahidinə düşən ümumi daxili məhsulu götürmək olar.

MHS konsepsiyasına görə əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərinə:

1) əhalinin hər nəfəri hesabı ilə son istehlaka və ümumi milli yığma istifadə olunan sərəncamda qalan ümumi milli gəlir;

2) hər nəfərə düşən son milli istehlaka məsrəflər;

3) hər nəfərə görə ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclər aid edilir.

Əhalinin həyat səviyyəsi və rifahı nöqtəyi-nəzərindən səmərəliliyin əsas hissəvi göstəricilərindən başqa bir sıra əlavə göstəricilər vardır. Məsələn, canlı əməkdən istifadənin səmərəliliyinin hissəvi göstəricilərinə: ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı ilə əmək ödənişinin artım sürətlərinin nisbəti və canlı əməyə qənaətin miqdarı aid edilir.

İstehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri qrupuna: fondverimi (əsas fondlardan istifadənin səviyyəsi), əsas istehsal fondlarına qənaət, məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının material tutumu, maddi dövriyyə fonlarına qənaət və nəhayət, rentabellik aid edilir.

İnvestisiyaların, o cümlədən əsas fondların genişləndirilməsi və bərpasının, yəni kapital qoyuluşunun səmərəliliyi göstəriciləri sisteminə bir sıra göstəricilər aid edilir ki, onlar-

dan ən əsasını - kapital qoyuluşunun ümumi səmərəliliyini qəbul etmək olar.

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq ictimai istehsalın səmərəliliyi kimi çoxcəhətli, mürəkkəb bir prosesin statik öyrənilməsi vəzifələrini belə müəyyən etmək olar:

1) istehsalın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsi metodologiyasını işləyib hazırlamaqdan;

2) sosial-iqtisadi səmərəliliyin səviyyəsini qiymətləndirmək və dinamikasını öyrənmək üçün göstəricilər sistemini qurmaqdan;

3) müasir iqtisadi nəzəriyyə milli hesablar sistemi konsepsiyasına əsasən istehsalın səmərəliliyinin ümumi və hissəvi göstəricilərinin hesablanması metodologiyasını işləyib hazırlamaqdan;

4) istehsalın səmərəliliyinin və iqtisadi-statistik təhlilini aparmaqdan, onun səviyyəsinə və dinamikasına ayrı-ayrı amillərin təsirini aşkar etməkdən ibarətdir.

17.2. İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəriciləri

Ümumiləşdirici göstəricinin əmək nəticələri ilə əmək məsrəflərinin nisbəti olduğundan həmin göstərici müstəqim və qeyri-müstəqim əmsallar kimi hesablanı bilər. Müstəqim göstəricidə nəticə məsrəflərə, əks göstəricidə isə məcmu məsrəflər nəticəyə bölünməlidir. Bu göstəricilərin hesablanmasında ictimai istehsalın nəticəsini əks etdirən göstəricinin və habelə məcmu məsrəflərin həcminin müəyyən olunması problemi meydana çıxır. Nəticə göstəricisi kimi il ərzində istehsal olunan yeni dəyər, yeni əlavə edilmiş dəyər və yaxud ümumi milli gəlir göstəricisi götürülür. Milli iqtisadiyyat səviyyəsində ümumi əlavə edilmiş dəyər ümumi daxili məhsul göstəricisi kimi meydana çıxır. Deməli, səmərəliliyin ümumiləşdirici göstəricisini qurarkən nəticə kimi ÜDM və ÜMG göstəricilərlə yanaşı, xalis gəlir və xalis daxili məhsul göstəricilərindən də istifadə oluna bilər. Beləliklə, istehsalın nəticə-

sindən istifadə etməklə səmərəliliyin inteqral göstəricisi, onun hesablanması imkanını nəzərə almaqla bir neçə variantda hesablanıla bilər. Ümumiləşdirici göstəricilərin hesablanmasının bu və ya digər variantından istifadə olunması təhlilin konkret məqsədindən, situasiyadan və ilkin statistik informasiyanın necə verilməsindən asılıdır.

İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisini hesablayarkən məcmu məsrəf kimi cari xərclərin cəmi götürülə bilər ki, bu da bir tərəfdən ictimai məhsulun yaradılması amili, digər tərəfdən isə onun dəyərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ümumiləşdirici göstəricinin bu metodologiya ilə qurulmasına ədəbiyyatlarda çox vaxt məsarif variantı üzrə qurulması modeli deyilir.

Məcmu məsrəf kimi faktiki xərclənmiş istehsal amillərinin məbləği görülür:

1) əsas istehsal fondlarından məhsula keçirilmiş dəyər (illik amortizasiya məbləği);

2) istehsal prosesində istifadə olunmuş maddi dövriyyə fondlarının (xammalın, materialların, yanacaqın və başqa maddi məsrəflərin) dəyəri;

3) maddi istehsal işçilərinin ümumi əmək haqqı (əmək haqqı fondu və bu fonda görə hesablamalar).

Ümumi daxili məhsuldan və milli gəlirdən olan itkilər məhsulun maya dəyərində uçota alınmadığına görə məcmu məsrəflərin tərkibinə daxil edilməlidir.

İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisinin nəzərdən keçirdiyimiz məsrəf metodologiyası ilə yanaşı, onun qurulmasının resurs variantı da mövcuddur. Həmin metodologiyaya görə istehsalın nəticəsi fəaliyyətdə olan istehsal amillərinin ümumi həcmi ilə müqayisə olunur. İstehsalın resurslarına aiddir: 1) əsas istehsal fondların dəyəri; 2) maddi dövriyyə fondlarının dəyəri; 3) canlı əmək resursları (işçi qüvvəsi).

İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisi təcrübədə adətən məsrəf metodu ilə hesablanır, çünki məhsul istehsalına çəkilən məcmu məsrəflərin məbləğinin mühasibat və

statistika hesabatına əsasən müəyyən olunması heç bir çətinlik törətmir. Ümumiləşdirici göstəricinin hesablanması ikinci variantının tətbiq olunması onunla çətinləşir ki, maddi resurslar pul ifadəsində uçota alındıqları halda, işçi qüvvəsi sayı uçota alınır. Deməli, onların miqdarca ölçülməsi üsulunun tapılması problemi yaranır. Resursların məcmuu nəzəri cəhətdən aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər:

$$R_{res.} = \alpha \cdot F_{\text{əs}} + \beta \cdot F_{\text{döv.}} + \gamma \cdot RT,$$

Burada, α, β, γ - i resursların tərkib ünsürlərinin vahid ölçüyə keçirilməsi əmsallarıdır;

$F_{\text{əs}}$, $F_{\text{döv.}}$ - əsas və dövriyyə istehsal fondlarının pula həcmidir;

RT - maddi istehsal işçilərinin ortaillik sayı ilə ölçülən canlı əmək resurslarıdır. Resursların ümumi həcmının vahid ölçüyə keçirilməsi təcrübi olaraq iki metodla mümkündür: -

1) əmək ölçü vahidi əsasında; 2) pul ölçü vahidinin köməyli.

Birinci halda resursların həcmi belə müəyyən etmək olar.

$$R_{res} = \dot{I}F_T + RT$$

Burada $\dot{I}F_T$ - istehsal fondlarının əmək ölçüsü ilə həcmi göstərir.

İstehsal fondları həcmi əmək ölçü vahidinə keçirilməsi həddindən artıq mürəkkəb proses olduğundan o ancaq əsas fondların və əmək məsrəflərinin sahələrarası balansının məlumatına əsasən hesablanı bilər.

Resursların ümumi həmi pul ifadəsilə hesablanarkən canlı əmək resursları pul vahidinə keçirilir və məcmuu resurslar aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$R_{res} = \dot{I}F + RT_p$$

Burada RT_p – şərti pul qiymətilə əmək resurslarını göstərir. Əmək nəticələrinin və istehsal amillərinin hesablanması müxtəlif metodlarının mövcud olması ilə əlaqədar olaraq istehsalın səmərəliliyinin hesablanması iyirmidən çox variantı təklif oluna bilər. Ümumi halda istehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisinin hesablanması dörd variantı təklif olunur:

I. müstəqim göstərici:

a) məsarif variantı üzrə

$$\mathcal{E}_{m\acute{s}} = \frac{\text{istehsal nəticələri}}{\text{istehsalın məcmu məsrəfləri}}$$

b) resurs variantı üzrə

$$\mathcal{E}_{res} = \frac{\text{istehsal nəticələri}}{\text{istehsal resursları}}$$

II. Əks göstəricilər:

a) məsarif variantı üzrə

$$\mathcal{E}_{m\acute{s}} = \frac{\text{istehsalın məcmu məsrəfləri}}{\text{istehsal nəticələri}}$$

b) resurs variantı üzrə

$$\mathcal{E}_{res} = \frac{\text{istehsal resursları}}{\text{istehsal nəticələri}}$$

istehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricilərinin hesablanması variantlarını sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Sxem 25

İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisinin hesablanması variantları

Məsrəflər Resurslar	Sətirlərin sayı	Əməyin nəticəsi (səmərəsi)			
		ümumi daxili məhsul -ÜDM	xalis daxili məhsul -XDM	ümumi milli məhsul -ÜMM	xalis milli məhsul -XMG
A	1	2	3	4	5
Məcmu əmək məsrələri – ƏM	1	$\frac{\dot{U}DM}{\dot{E}M}$	$\frac{XDM}{\dot{E}M}$	$\frac{\dot{U}MG}{\dot{E}M}$	$\frac{XMG}{\dot{E}M}$
	2	$\frac{\dot{E}M}{\dot{U}DM}$	$\frac{\dot{E}M}{XDM}$	$\frac{\dot{E}M}{\dot{U}MG}$	$\frac{\dot{E}M}{XMG}$
Məcmu əmək resursları: Əmək ölçüsündə – RT-ə yaxud pul ifadəsilə – RP _p	3	$\frac{\dot{U}DM}{RT_s}$	$\frac{XDM}{RT_s}$	$\frac{\dot{U}MG}{RT_s}$	$\frac{XMG}{RT_s}$
	4	$\frac{RT_s}{\dot{U}DM}$	$\frac{RT_s}{XDM}$	$\frac{RT_s}{\dot{U}MG}$	$\frac{RT_s}{XMG}$
	5	$\frac{\dot{U}DM}{RT_p}$	$\frac{XDM}{RT_p}$	$\frac{\dot{U}MG}{RT_p}$	$\frac{XMG}{RT_p}$
	6	$\frac{RT_p}{\dot{U}DM}$	$\frac{RT_p}{XDM}$	$\frac{RT_p}{\dot{U}MG}$	$\frac{RT_p}{XMG}$

İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisinin nəinki səviyyəsi və dinamikasını müəyyən edərkən, həm də ona ayrı-ayrı amillərin təsirini aşkar edərkən məsarif üzrə müəyyən olunan əks göstəricidən istifadə olunması daha çox məqsəduyğundur.

17.3. İstehsalın səmərəliliyinin hissəvi göstəriciləri

İstehsalın səmərəliliyinin müxtəlif təzahürləri ilə əlaqədar olaraq onun bir sıra cəhətlərini hissəvi göstəricilər sisteminin köməylə ifadə etmək olar. Hissəvi göstəriciləri bir neçə

qrupda birləşdirmək və onların da tərkibində əsas və əlavə göstəriciləri ayırmaq olar.

İstehsalın səmərəliliyi göstəricilərini, onların tərkibində şərti də olsa sosial səmərəlilik göstəricilərini və iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini hesablamaq üçün milli hesabların, sahələrarası balans sxemlərindən, maliyyə əməliyyatlarının icmal cədvəlinin, icmal material balanslarının, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının, əhali və əmək ehtiyatları balansının, məhsul, əmək və maya dəyəri üzrə icmal statistika hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunur.

Xalqın rifahını səciyyələndirən ictimai istehsalın səmərəliliyini hissəvi göstəricilərinə:

1) əhalinin hər nəfərinə düşən son istehlak üçün istifadə olunan ümumi milli gəlir;

2) əhalinin hər nəfərinə düşən yığım üçün istifadə olunan ümumi milli gəlir;

3) hər nəfərə düşən ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri;

4) əhalinin hər nəfərinə və hər işçiyə düşən orta nominal əmək haqqı;

5) əhalinin hər nəfərinə və hər işçiyə düşən məcmu orta nominal və real gəlir;

6) əhalinin orta ömür müddəti və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin sosial cəhətini əks etdirən bəzi başqa göstəricilər.

İstehsalın əsasən sosial səmərəliliyini səciyyələndirən əhalinin həyat səviyyəsinin hissəvi göstəriciləri belə müəyyən edilir: əhalinin hər nəfərinə düşən son istehlaka və yığma istifadə edilən ümumi milli gəlir gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının və əhali balansının məlumatına əsasən sərəncamda qalan ümumi gəlirin məbləğini əhalinin ortaillik sayına bölməklə hesablanır. Əhalinin hər nəfərinə düşən son istehlak xərclərinin səviyyəsi isə gəlirlərin istifadəsi hesabının və əhalinin ortaillik sayına dair məlumatlara əsasən hesablanır. Əhalinin hər nəfəri hesabı ilə ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin səviyyəsi ev təsərrüfatlarının son istehlakı üçün çəkilən xərclərin ümumi məbləğini əhalinin

ortailik sayına nisbəti ilə hesablanır. Əhalinin hər nəfərinə və məşğul olan hər nəfərə düşən orta nominal əmək haqqı və orta məcmu gəlir əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının və əmək ehtiyatları balansının məlumatına əsasən hesablanır.

Əhalinin hər nəfəri və hər işçi hesabı ilə orta real əmək haqqı və orta məcmu real gəlir əvvəlki göstəricilərin icmal qiymət indeksinə (qiymət defilyatoruna) nisbət ilə müəyyən edilir.

İstehsalın sosial səmərəliliyini öyrənərkən bir sıra demografik göstəricilərdə: uşaq ölümü əmsalından, əhalinin orta ömür müddəti göstəricilərindən də istifadə olunur. Canlı və maddiləşmiş əməkdən (istehsal amillərindən) istifadə göstəriciləri də istehsalın iqtisadi səmərəliliyini əks etdirir.

Canlı əməyin səmərəliliyi göstəricilərini iki qrupa ayırmaq olar: 1) işçi qüvvəsindən istifadənin intensivliyini əks etdirən göstəricilər; 2) işçi qüvvəsindən və iş vaxtından ekstensiv istifadəni səciyyələndirən göstəricilər.

Canlı əməkdən intensiv istifadə göstəricilərinə aiddir:

- ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsi;
- məhsul və xidmətlərin əmək tutumu;
- əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının artım sürətinin nisbəti;
- əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində azad olan işçilərin sayı;
- ümumi əmək haqqına qənaətin məbləği.

Canlı əməkdən ekstensiv istifadə göstəricilərinə aiddir:

- iş vaxtından (təqvim, tabel, maksimal-mümkün iş vaxtı fondlarından, iş gününün müəyyən olunmuş müddətindən və s.) istifadə göstəriciləri;
- işçi qüvvəsinin hərəkəti, daimiliyi və axıcılıq göstəriciləri.

İstehsalın maddi amillərindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyi göstəriciləri qrupunda da bir sıra göstəriciləri ayırmaq olar:

I. İstehsal fondları məsarifinin səmərəliliyi göstəriciləri:

-məcmu material xərclərinin hər vahidinə düşən ümumi daxili məhsul;

-məcmu material xərclərinin hər vahidinə düşən ümumi milli gəlir;

-məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışının material tutumu.

II. İstehsal fondları resurslarından istifadənin səmərəliliyi göstəriciləri:

-əsas və dövriyyə kapitalının hər vahidinə düşən ÜDM və ÜMG;

-istehsalın ümumi rentabelliği;

-əsas fonların hər vahidinə düşən ÜDM və ÜMG;

-maddi dövriyyə fondlarının hər vahidinə düşən ÜDM və ÜMG;

-əsas kapitalın hər vahidinə düşən məhsul və xidmətlərin buraxılışı (fondverimi);

-dövriyyə kapitalının dövretmə sürəti;

-dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sürətlənməsi nəticəsində azad olan vəsaitin məbləği.

III. Texniki tərəqqinin səmərəliliyi göstəriciləri:

-istehsal fondları artımının hər vahidinə düşən ÜDM-un artımı;

-istehsal fondları artımının hər vahidinə düşən ÜMG-in artımı;

-yeni texniki və texnologiyaların mənimsənilməsinə çəkilən əsaslı xərclərin ödənilmə müddəti;

-yeni texnika və texnologiyaların mənimsənilməsindən əldə olunan illik iqtisadi səmərə.

İstehsal amillərinə nisbi qənaət göstəriciləri: - material xərcləri (aralıq istehlak);

-əsas kapital;

-maddi dövriyyə kapitalı;

-istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində işçilərin sayının azalması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması.

Ümumi yığım fondundan və kapital qoyuluşundan istifadənin səmərəliliyi üzrə hissəvi göstəricilər qrupuna aiddir:

-ümumi milli yığımnda əsas kapitalın ümumi yığımina çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi;

- ümumi milli yığma çəkilən xərclər hesabına maddi dövriyyə kapitalının artması;

-milli iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun ümumi səmərəliliyi əmsalı (ümumi milli gəlirin artımının kapital qoyuluşunun artımına nisbəti);

-kapital qoyuluşu həcmnin ÜMG-in artımına nisbətə müəyyən olunan xüsusi kapital tutumu göstəricisi.

17.4. İstehsalın səmərəliliyinin təhlili metodları

İstehsalın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin səviyyəsinə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin amillərə aşağıdakılar aid edilir:

1) canlı və maddiləşmiş əməyin, işçi qüvvəsinin, iş vaxtının, istehsalın maddi resursları, o cümlədən əsas və dövriyyə kapitalının həcmi nöqtəyi-nəzərindən milli iqtisadiyyatın quruluşu;

2) işçi qüvvəsinin sayı və keyfiyyət tərkibi, canlı əməkdən istifadə dərəcəsi, tətbiq olunan əmək üsulları, istehsalın təşkili, işçi qüvvəsinin dövriyyəsi səviyyəsi və canlı əməkdən istifadənin səmərəliliyini müəyyən edən başqa amillər;

3) əmək vasitələri və cisimlərinin həcmi və keyfiyyət tərkibi, texnika və texnologiyanın səviyyəsinin müasir dünya nailiyyətlrinə nə dərəcədə uyğun olması, iqtisadiyyatın daha üstün sahələrinə investisiya qoyuluşunun həcmi.

İstehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisinin iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində səmərəliliyin səviyyəsilə şərtlənən ümumi dəyişməsinə, dəyişən tərkibli səmərəlilik indeksinin düsturu ilə öyrənmək olar;

$$J_{d.t.}^{\vartheta} = \frac{\Sigma \vartheta_1 P_1}{\Sigma P_1} : \frac{\Sigma \vartheta_o P_o}{\Sigma P_o}$$

Burada ϑ_o və ϑ_1 – əsas və hesabat dövründə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində səmərəliliyin ümumiləşdirici göstəricisini;

P_o və P_1 – əsas və hesabat dövründə ayrı-ayrı sahələrdə tətbiq olunan resursların həcmi göstərir. Burada səmərəliliyin dinamikasına iki qrup amil: ayrı-ayrı sahələrdə səmərəliliyin səviyyəsinin dəyişməsi və quruluş amili təsir göstərir. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində istehsalın səmərəliliyinin bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə ümumiləşdirici göstəricisinin dinamikasına təsiri isə sabit tərkibli indeksin düsturunun köməyi ilə müəyyən edilə bilər:

$$J_{s.t.}^{\vartheta} = \frac{\Sigma \vartheta_1 P_1}{\Sigma \vartheta_o P_o}$$

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində tətbiq olunan resursların həcmində baş verən dəyişikliklər nəticəsində quruluş amilinin təsiri isə

$$J_{qur.}^{\vartheta} = \frac{\Sigma \vartheta_o P_1}{\Sigma P_1} : \frac{\Sigma \vartheta_o P_o}{\Sigma P_o}$$

düsturunun köməyi ilə müəyyən olunur.

Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə istehsalın səmərəliliyinin mütləq dəyişməsi

$$\Delta \vartheta = \bar{\vartheta}_1 - \bar{\vartheta}_o \text{ düsturu ilə;}$$

o cümlədən ayrı-ayrı sahələrdə istehsalın səmərəliliyi səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində

$$\Delta \vartheta = \Sigma \vartheta_1 dp_1 - \Sigma \vartheta_o dp_1, \text{ düsturu ilə;}$$

tətbiq olunan resursların tərkibində baş verən dəyişikliklər nəticəsində

$\Delta \mathcal{E}_{qur.r.} = \sum \mathcal{E}_o dp_1 - \sum \mathcal{E}_o dp_o$ düsturunun köməyi ilə hesablanıla bilər.

Burada d_p – ayrı-ayrı sahələrdə tətbiq olunan resursların bütün resursların tərkibində tutduğu xüsusi çəkisidir.

Nəticənin həcminə (ÜDM, ÜMG) istehsalın səmərəlilik səviyyəsinin və tətbiq olunan resursların həcminin dəyişməsi amilləri kimi götürsək, onlardan hər birinin təsiri ayrıca müəyyən oluna bilər.

Nəticənin (ÜDM) ümumi artımı;

$$\Delta \ddot{U}DM = \ddot{U}DM_1 - \ddot{U}DM_o$$

düsturu ilə, o cümlədən istehsalın səmərəliliyi göstəricisinin dəyişməsi hesabına

$$\Delta \ddot{U}DM_s = \sum \mathcal{E}_1 P_1 - \sum \mathcal{E}_o P_o;$$

tətbiq olunan resursların həcmində dəyişməsi hesabına isə

$$\Delta \ddot{U}DM_p = (\sum P_1 - \sum P_o) \times \bar{\mathcal{E}}_o$$

düsturu ilə hesablanır. Burada $\bar{\mathcal{E}}_o$ - əsas dövrdə istehsalın səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisidir. Ümumi artım ayrı-ayrı amillər hesabına artımın cəminə bərabərdir:

$$\Delta \ddot{U}DM = \Delta \ddot{U}DM_s + \Delta \ddot{U}DM_p$$

İstehsalın sosial-iqtisadi səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisinin səviyyəsinə və dinamikasına ayrı-ayrı amillərin təsirinə müəyyən edilməsi statistikasının ən mühüm vəzifələ-

rindən biridir. Belə təhlili istehsalın səmərəliliyinin məsarif variantı üzrə hesablanan əks göstəricinin köməyi ilə aparmaq olar.

$$\mathcal{E}_s^{\partial ks} = \frac{M}{P}$$

Barada M - nəticəni əldə etmək üçün sərf olunan məsərəflərin ümumi məbləğini;

P - əmək nəticəsini (ÜDM, ÜMG) göstərir. Əgər əmək nəticəsi kimi məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı götürülsə, istehsalın səmərəliliyinin əks göstəricisi – bir manat məhsula düşən xərc olacaqdır. Bu göstərinin surəti məcmu xərcləri ifadə etməklə, aralıq istehlakın, əsas fondların amortizasiyasının və əmək ödənişinin cəmindən ibarət olacaqdır.

$$M = MX + A + \partial \ddot{O}$$

Deməli, istehsalın səmərəliliyinin əks göstəricisini üç hissəvi nisbi göstəricinin cəmi kimi yazmaq olar:

$$\mathcal{E} = \frac{MX}{P} + \frac{A}{P} + \frac{\partial \ddot{O}}{P}$$

Burada birinci nisbət istehsalın material tutumunu, ikincisi – nəticənin hər vahidinə düşən amortizasiya məbləğini, üçüncüsü isə məhsulun əmək ödənişi tutumunu səciyyələndirəcəkdir. Sonrakı təhlil ümumiləşdirici göstəricinin səviyyəsində həmin nisbi göstəricinin hər birinin tutduğu xüsusi çəkini müəyyən etməlidir ki, bu da istehsalın səmərəliliyi səviyyəsinin formalaşmasında kapitalın və canlı əmək amilinin hissəsini əks etdirəcəkdir.

